

विधिरिति । विधिश्च विधीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेति विधिः स्व-
विहितकर्मेण प्रवर्त्तकं शास्त्रवाक्यं 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन य-
जेत, क्षत्रियो राजसूयेन, वैश्यः सोमेन'त्यादिरूपं, तथा प्रतिषेधश्च
प्रतिषिध्यते निवार्यतेनेनेति प्रतिषेधोऽविहितकर्मतो निवर्त्तकं
वाक्यं 'ब्राह्मणं न हन्यादि'त्येवं रूपं, धर्माधर्मौ धर्मश्च स्ववर्णा-
श्रमविहितोऽधर्मश्च तादृषरीतस्तौ, तथा शुभाशुभे शुभं च ध-
र्मफलं पुण्यशुभं चाधर्मफलं पापम्, एते प्रसिद्धा भावा
विकाराः कर्तृत्वभाविताः स्वस्मिन्प्रवक्ष्यस्तं कर्तृत्व तेन सह-
कृतेन स्वयं भाविताः सन्तीति ज्ञेयम्, आत्माऽध्यस्तकर्तृत्वतत्क-
ल्पितभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतत्कल्पितधर्मोपा-
धिरहितोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतत्कल्पितसाक्षित्वमलरहिता-
ऽस्तीत्यनुसंधेयः ॥ १४ ॥

इदानीं क्रियातत्करणादिरूपोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

कृतिः कार्यं च करणं तत्र चेष्टाः पृथग्विधाः ।

कर्तृत्वस्यानुगा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १५ ॥

कृतिरिति । कृतिः क्रिया गमनादिरूपा, कार्यं क्रियातिषयः
करेण तृणं छिन्नामत्यत्र छिन्नादिक्रियाव्याप्तं तृणं, करणं च तत्रै-
व छिन्नादिक्रियासाधनं कररूपमेतद्विकारजातं पृथग्विधं पृथ-
ग्विधानां विधां प्रकारो यस्य तच्चयाभूत तत्र तेषु सत्सु पृथग्वि-
धाः पृथग्विधा प्रकारो यासां तास्तथोक्ताश्चेष्टाः स्थानगम-
नागमनोत्थानादिरूपाः सन्ति ते एते सर्वे भावा विकाराः क-
र्तृत्वस्य स्वस्मिन्प्रवक्ष्यस्तं यत्कर्तृत्वं तस्यानुगा अनु पश्चाद्ग-
च्छन्तीत्यनुगाः कर्तृत्वोपजीविन इत्यर्थः, सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा
कर्तृत्वतदनुवृत्तभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतदनुसा-

रिभावोपाधिभ्यो भिन्नोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतदनुगभावसा-
क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १५ ॥

एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वतज्जन्यभावोपाधिभ्य आत्मानं वि-
विच्य दर्शयित्वेदानीं पञ्चभूतोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयितुं
तद्वृणभूतशब्दादिविषयोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयति ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

पञ्चभूतोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १६ ॥

शब्द इति । शब्द आकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः, स्पर्शो वा-
युगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, रूपं च तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धं
सामान्यरूपं, रसो जलगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, पञ्चमः
पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धश्च पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यः,
एते सर्वे भावा विकाराः पञ्चभूतोद्भवाः पञ्चसङ्ख्यानि यानि
भूतानि विषदादीनि तेभ्य उद्भव उत्पतियेषान्ते तद्योक्ता
ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यक्षात्मा निरञ्जनः शब्दाद्युपाधिरहितो-
ऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १६ ॥

एवं शब्दाद्युपाधिभ्यो विविच्यात्मानं दर्शयित्वेदानीं त-
दाधारभूतपञ्चभूतोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

आकाशमानिलस्तेजस्तोयमुर्वी च पञ्चमी ।

पञ्चभूतमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १७ ॥

आकाशमिति । आकाशं विषदनिलोवायुस्तेजोऽग्नि-
स्रोतं जलं पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरकोर्वी च धरा चैते सां-
ख्ये लोकेषु च प्रसिद्धा भावा विकाराः पञ्चभूतमयाः
पञ्चसङ्ख्यानि यानि भूतानि विषदादीनि तन्मयास्तद्रूपाः
सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चभूतसाक्षी प्रत्यक्षात्मा

निरञ्जनः पञ्चभूतोपाधिरोहितोऽत एव शुद्धः पञ्चभूतसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १७ ॥

एवं पञ्चभूतोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं त-
त्कार्पत्वेन प्रसिद्धज्ञानेन्द्रियोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

श्रोत्रं त्वद्गन्धं जिह्वा गन्धग्राहश्च पञ्चमः ।

ज्ञानेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १८ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रूयते ज्ञापते शब्दोनेनेति श्रोत्रमाकाश-
कार्यमाकाशगुणभूतशब्दज्ञानकरणं, त्वग्रोमरूपेषु स्थितं कार्यं वा-
योस्तद्वृणस्पर्शज्ञानकरणं, नयनं नीयते प्राप्यते रूपमनेनेति नयनं
तैजःकार्यन्तद्वृणरूपज्ञानकरणं जिह्वा मुखस्थं जलकार्यं तद्वृणरस-
ज्ञानकरणं पञ्चमः, एतेषां चतुर्णां पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धग्राहश्च
गृह्यतेऽङ्गीक्रियतेनेनेति ग्रहो गन्धस्य पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धस्य
ग्रहो ग्रहणकरणभूतो ग्रह एव ग्राहः स्वार्थेण, यद्वा गन्धं गृह्णा-
तीति गन्धग्राहः 'कर्मण्यण्' शब्दज्ञानकरणमित्यर्थः, एते सर्वे ज्ञा-
नेन्द्रियमया ज्ञानक्रियाकरणभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि तन्मयास्त-
द्रूपा भावा विकाराः सन्ति आत्मा पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षी प्र-
सगात्मा निरञ्जनः पञ्चज्ञानेन्द्रियरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः
पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १८ ॥

एवं पञ्चभूतकार्यभूतकर्मेन्द्रियोपाधितोऽप्यात्मानं विवि-
च्य दर्शयति ।

वाक्पाणिपादौ पायुश्च तथोपस्थश्च पञ्चमः ।

कर्मेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १९ ॥

वागिति । वागुच्यतेऽनया सा वाक्शब्दोच्चारक्रिया-
करणं पाणिपादौ पाणिश्च हस्तगोत्रकस्थमादानक्रियात्याग-

क्रिययोः करणं, पादश्च पादगोलकस्थगमनागमनादिक्रियाकरणं,
पायुश्च गुदस्थं मनोत्सर्गक्रियाकरणं, तथा पञ्चमः पञ्चसंख्यापूरक
उपस्थश्च शिखरगगोलकस्थमैथुनक्रियातज्जन्मसूत्रप्राप्तिक्रियायोः
करणम्, एते सर्वे भावा विकाराः कर्मेन्द्रियमा कर्माणि क्रियास्त-
त्करणभूतानीन्द्रियेषानीन्द्रियाणि साधिष्ठानबुद्धिस्थविदाभा-
सस्य भोक्तुः सम्बन्धीनीन्द्रियाणि तन्मयास्तद्रूपा भावा वि-
कारा ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षी प्रसंगात्मा निरञ्जनः
कर्मेन्द्रियोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चकर्मेन्द्रियमाश्रित्वमलर-
हितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

एवं दशोन्द्रियोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
तद्विधेभ्योऽपि तं विविच्य दर्शयति पञ्चभिः, तत्रादौ शब्दतद्भे-
दोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति ।

ध्वनिर्वर्णविभेदा य आहृतानाहृतादयः ।

शब्दभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २० ॥

ध्वनिरिति । ध्वनिरव्यक्तनादौ मध्यमानाग्रूपो ये च व-
र्णविभेदा ये शंसदा वर्णानामकचटतादयस्तेषां विभेदाः
संयुक्तवर्णाद्या स्फुटतदयो ये चाऽऽहृतानाहृतादय आहृता
भेदादिजनिता अनाहृताश्च स्वत उत्पन्नाः पञ्चभूतोद्भवाः क-
र्णस्य पिधाने कृते मति श्रूयमाणास्त आदयः मयमा तेषां-
ते तथोक्ता आदिपदेन तेषादिजनिताः शब्दा ग्राह्याः, सर्वे
त एते लोकेऽनुभूयमानाः शब्दभेदमयाः शब्दस्याकाश-
गुणतन प्रमिद्धम्य यो भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा
ज्ञेयाः, आत्मा शब्दतद्भेदसाक्षी कृतस्यो निरञ्जनः श-
ब्दतद्भेदविकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः शब्दतद्भेदविका-
रसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २० ॥

एवं शब्दतद्भेदरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं-
मध्यमाशब्दवाच्यञ्चनिभेदज्ञापनपूर्वकं ततोप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः ।

स्वरभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २१ ॥

निपादेति । निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवता निपादो
निपादनामक एक, ऋषभो ऋषभनामको द्वितीयः, गान्धारो गा-
न्धारनामकस्तृतीयः, पङ्कजः पङ्कजनामकश्चतुर्थः, मध्यमो मध्यम
नामकः पञ्चमः, धैवतो धैवतनामा षष्ठः, अनुक्तोपि पञ्चमनामा
सप्तमः, एते भावा विकाराः स्वरभेदमयाः स्वरोऽप्युक्तनाद-
स्तस्य भेदः पार्थिवं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी
प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्वरतद्भेदोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः
स्वरतद्भेदसाक्षित्वगलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २१ ॥

एवं स्वरतद्भेदोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
वायुगुणभूतस्पर्शतद्भेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः ।

स्पर्शभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २२ ॥

शीतेति । शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः

शीतः शीतल उष्णस्तापको मृदुः कोमलः काठिन्यः कर्कश-
स्तीक्ष्णः दाहको रूक्षः शुष्कः, एत आदयो येषां ते सप्तेभ्यो ये
भेदा भेदवन्तः स्पर्शो सार्वविभक्तिकस्तसिः, ते सर्वे भावा वि-
काराः स्पर्शभेदमयाः स्पर्शस्य वायुगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामा-
न्यस्पर्शस्य ये भेदाः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मयास्तद्रूपा
ज्ञेयाः, आत्मा स्पर्शतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्पर्शतद्भे-

दरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः स्पर्शतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

इदानीं रूपभेदतोपि तं विविच्य दर्शयति ।

रक्तं पीतं सितं कृष्णं हरितं चित्रमित्यपि ।

रूपभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २३ ॥

रक्तापिति । रक्तं शोणितं पीतं हरिद्रामं सितं श्वेतं कृष्णं नीलं हरितं पालाशं चित्रं किमीरमित्येवमपिशब्दादन्यदपि एते भावा विकारा रूपभेदमया रूपस्य तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यरूपस्य यो भेदः पृथक् तजसः पञ्चीकृतत्वेन तद्व्यवस्थापि पृथक् तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी कूटस्थो निरञ्जनो रूपतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रूपतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २३ ॥

इदानीं रसभेदोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

कटुः कषायो मधुरो लवणोऽम्लश्च तिक्तकः ।

रसभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २४ ॥

कटुरिति । कटुः कटुत्वविशिष्टः, कषायः कषायरसः, मधुरो मिष्टरसः, लवणः क्षाररसः, अम्लश्चाऽम्लरसः, तिक्तकस्तिक्तकस्त्वश्च, एते सर्वे भावा विकारा रसभेदमया रसस्य जलगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यरसस्य जलस्य पञ्चीकृतत्वेन भेदः पृथक् तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी मयागात्मा निरञ्जनो रसतद्भेदविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रसतद्विकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २४ ॥

इदानीं गन्धतद्भेदरूपोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

चित्राः परिमलामोदसौरभासौरभादयः ।

गन्धभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२५॥

चित्रा इति । परिमलामोदसौरभासौरभादयः परिमलो ज-
नमनोहरो गन्धः, आमोदो दूरगामी गन्धः, सौरभः सुगन्धः, अ-
सौरभो दुर्गन्धः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तयोक्ताश्चित्रा
विविचरूपाः, यद्वा चित्रापरिमलेतिपाठे चित्रगन्धोपि व्यञ्जना-
दीनां ग्राह्यः, अपरिमलश्च सामान्यसुगन्धः, एते भावा विकारा
गन्धभेदमया गन्धः पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यस्तस्य यो
भेदः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मपास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा-
गन्धतद्भेदविकारसाक्षी प्रसगात्मा निरञ्जनो गन्धतद्विकारोपा-
पितो भिन्नोऽत एव शुद्धो गन्धतद्विकारसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ २५ ॥

एवं पञ्चभूततद्गुणोपापित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वे-
वान्नीं पञ्चीकृतभूतजन्यस्थूलदेहयोनिभेदोपापितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयः ।

प्राणिभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२६॥

जरायुजेति । जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयो जरा-
युजा गर्भोपरिवेष्टनजालं जरायुस्तस्माज्जावाः, अण्डजा अ-
देह्यां जाताः पश्यादयः, स्वेदसम्भवाः स्वेदो घर्मस्तस्मात्स-
म्भवो जन्म येषां ते तयोक्ता यूकामत्कुणादयः, उद्भिज्जका
उद्भिश्च पृथिवी जाता उत्पन्नास्त उद्भिज्जकाः, एत आदयो
येषां ते तयोक्ताः, एते भावा विकारा योनिभेदमया योनेः
कारणस्य यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भावा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा

योनिर्नन्देदत्तदुद्रवदेहसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो योनिर्नन्देदत्त-
दुद्रवदेहाद्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलराहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २६ ॥

तत्र योनिभेदोत्पन्नेषु मध्ये प्राणिषु नीचत्वेनाण्डजानु-
पेक्ष्य जरायुजभेदोद्भवोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः ।

जीवजातिमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २७ ॥

समुरेति । ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः सुरैर्देवैः स-
हिताः ससुरा असुरा दैत्याः, गन्धर्वा देवगायकाः, यक्षाः किं-
नराः, रक्षांसि राज्ञसाः, नरा मनुष्याः, आदयः प्रथमा येषां
ते सर्वे भावा विकारा जीवजातिमया जीवानां कल्पितदे-
हजातिरूपा ज्ञेयाः, आत्मा जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षी प्र-
त्यगात्मा निरञ्जनो जीवतत्कल्पितदेहजात्युपाध्यस्पृष्टोऽत एव
शुद्धो जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षित्वमलराहितोऽस्तीत्यनुस-
न्धेयः ॥ २७ ॥

एवं स्थूलजातिरूपोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वे-
दानीं स्थूलदेह उपास्यभेदेन कल्पितजात्युपाधितोऽप्यात्मानं
विविच्य दर्शयति ।

शैववैष्णवसावित्रशक्तगाणपतादयः ।

इष्टदेवतजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २८ ॥

शैवेति । शैववैष्णवसावित्रशक्तगाणपतादयः शैवाः शि-
वोपासकाः, वैष्णवा विष्णूपासकाः, सावित्रा सूर्योपासकाः,
शक्ताः शक्त्युपासकाः, गाणपता गणेशोपासकाः, एत आ-
दयो मुख्या येषां ते तथोक्तास्त एत इष्टदेवतजा इष्टं प्रिय य-

देवतं देवता ततो जाता उत्पन्नास्ते तथोक्ता भावा विकारा
विज्ञेयाः, आत्मा—इष्टदेवततदुपासनतत्कर्तृरूपोपाधिसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जन इष्टदेवततदुपासकोपाधिरहितोऽत एव शुद्ध इष्ट-
देवततदुपासकसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २८ ॥

एवमुपास्यतज्जन्यविकारोपाधित आत्मानं विविच्य व-
र्णयित्वेदानीन्मृषितत्कुलतद्गोत्रप्रवरोपाधिभ्य आत्मानं वि-
चिन्त्य दर्शयति ।

वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयः ।

गोत्रप्रवरजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २९ ॥

वासिष्ठेति । वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयो वा-
सिष्ठो वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुमान्वाभिष्टो वसिष्ठकुलजत्वाद्वा-
सिष्ठगोत्र इत्यर्थः, गार्ग्यो गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान्गार्ग्यो गर्ग-
कुलोद्भवत्वाद्गार्ग्य इत्यर्थः, शाण्डिल्यः शाण्डिल्यकुलोत्पन्नः,
भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं पुमान्भार्गवो भृगुकुलोत्पन्नत्वाद्भार्गव-
इत्यर्थः, आङ्गिरसोऽङ्गिरसो गोत्रापत्यं पुमानाङ्गिरसोऽङ्गिरा-
कुलोत्पन्न इत्यर्थः, एते भावा, विकारा गोत्रप्रवरजा गोत्राण
प्रवराश्च तेभ्यो जाना उत्पन्ना विज्ञेयाः, आत्मा गोत्रप्रवर-
तदुत्पन्नभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गोत्रप्रवरतज्जभावो-
पाध्यतीतोऽत एव शुद्धो गोत्रप्रवरतदुत्पन्नभावोपाधिसाक्षि-
न्मलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २९ ॥

इदानीं विद्यातद्गोत्रभावोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्विषगादयः ।

विद्यावृत्तिभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३० ॥

पौराणिकेति । पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्विषगा-

दयः पौराणिकः पुराणान्यधीते चेत्ति वा पौराणिकः पुराण-
विद्योपजीवी, छान्दसिकश्छन्दो वेदमपीते वेद वा स चान्द-
सिको वेदोपजीवी, उभयत्र 'तदधीते तद्वेदे'ति तद्धितपठ्, 'उस्येकं'
इतीकः, ज्योतिर्विज्ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं वेत्तीति ज्योतिर्वि-
ज्ज्योतिःशास्त्रोपजीवी, भिन्नमैद्यो वैद्यविद्योपजीवी, एत आ-
दयो ध्रुव्या येषां शिल्पो शास्त्रीयादीनां ते तथोक्तास्ते सर्वे
भावा विकारा विद्यावृत्तिभवा विद्या ज्ञानसाधनभूतशास्त्राणि,
यदा विद्या पुराणाद्यात्ताभ्यो या वृत्तिर्जीविका ततो भवा, उ-
त्पत्त्या ज्ञेयाः, आत्मा विद्यातद्वृत्तितज्जन्यमावानां साक्षी भव-
गात्मा निरञ्जनो विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावोपाधिरहितोऽत एव
युद्धो विद्यातद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३० ॥

इदानीं यागजन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्या दाक्षिणात्यादयः परे ।

यागभेदोक्तत्वा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३१ ॥

प्राच्येति । प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्याः प्राच्या पश्चिमाग्नि-
द्वाराधिकारिणः, औदीच्या उदग्द्वाराधिकारिणः, प्रतीच्याः
पश्चिमद्वाराधिकारिणः, एत आद्याः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः
परेऽप्येव दाक्षिणात्यादयो दाक्षिणासा दक्षिणद्वाराधिका-
रिण आदयः प्रमुखा येषां ते तथाभूताः, न एते सर्वे भावा
विकारा यागभेदभवा यागो यस्तान्निमित्तको यो द्वारभे-
दस्तस्माद्भवो जन्म येषां ते तथाभूता ज्ञेयाः, आत्मा यागनद्व-
द्वारतद्वेदनजन्यभावसाक्षी भवगात्मा निरञ्जनो यागतद्वारनिमि-
तोद्भवभावोपात्पस्पृष्टोऽत एव युद्धो यागादिविकारसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३१ ॥

इदानीं क्रियातज्जन्यभावोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

चित्तकृद्देखकस्तक्षा वाचकः पाठकः परे ।

क्रियाभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३२ ॥

चित्रकृदिति । चित्रकृच्चित्रक्रियोपजीवी, लेखको लेख-
क्रियोपजीवी, तक्षा काष्ठतनूकरणदिक्रियोपजीवी, वाचको व-
चनक्रियोपजीवी, पाठकः पठनक्रियोपजीवी, परेऽन्येपि गन्ता-
स्यातेत्यादयो ग्राह्याः, एते भावा विकाराः क्रियाभेदभवाः
क्रियाणां कृतीनां यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्नाः ज्ञेयाः,
आत्मा तत्तत्क्रिया-तत्तत्कर्तृ-तत्तद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो
क्रिया-तत्कर्तृ-तद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः क्रिया तत्कर्तृ-
तद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेय ॥ ३२ ॥

इदानीं शरीरसुन्दरताजन्यविकारोपाधितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयः ।

कायसौन्दर्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३३ ॥

हेमगौरेति । हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयो हेमगौरो
हेम सुवर्णं तद्वद्गौरः पीतवर्णः, 'पीतो गौरो हारिद्राभ' इत्यमरः, वि-
शालाक्षो विशाले आकर्णान्तं विस्तीर्णे अक्षिणी नेत्रे यस्य स
तथोक्तो विशालनयन इत्यर्थः, सिंहसंहननः सिंहो मृगेन्द्रस्तद्व-
त्संहननं गमनं यस्य स तथोक्तः, यद्वा सिंहवत्संहननमुद्यत्क-
न्योन्मत्तस्थनत्तादिरूपं सौन्दर्यं यस्य स तथोक्तः, एत आदयो
मुख्या येषां ते तथोक्ताः, भावा विकाराः कायसौन्दर्यजाः
कायस्य देहस्य यत्सौन्दर्यं कमनीयत्वं तस्माज्जाता उत्पन्ना
ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतत्सौन्दर्यतज्जविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निर-

धनः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नविकारोपाध्यस्पृष्टोऽति एव
 शुद्धः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमनरहितोऽस्तीत्य-
 नुसन्धेयः ॥ ३३ ॥

इदानीं शरीरविरूपत्वतज्जन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विवि-
 च्य दर्शयति ।

मूकान्धपङ्गुवधिरकाणकज्जाक्षकादयः ।

कायवैरूप्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३४ ॥

मूकोति । मूकान्धपङ्गुवधिरकाणकज्जाक्षकादयो मूको गत-
 बाहू, अन्धश्चक्षुर्हीनः, पङ्गुः पादरहितो, वधिरः श्रोत्रहीनः, काणो
 गतैकनेत्रः, कज्जाक्षको विद्यालासः, केकरतेति पाठे तिर्यङ्नेत्रः,
 एत आदयः प्रथमभूता येषां कुम्भादीनां ते तथोक्ताः, त एते
 सर्वे भावा विकाराः कायवैरूप्यजा कायस्य देहस्य यद्वैरू-
 प्यमसौन्दर्यं तस्माज्जाता ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्न-
 विकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शरीरतद्वैरूप्यतज्जभावोपा-
 ध्यस्पृष्टोऽनः शुद्धः शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमनरहितो
 ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३४ ॥

सप्तलोकोपाधिनोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पातालं वसुधा स्वर्गो महस्तपो जनादयः ।

लोकभेदमवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३५ ॥

पातालमिति । पातालमधोभुवनं, वसुधा नरलोकः, स्वर्गो
 देवलोकः, महो महर्लोकः, तपस्तपोलोकः, जनो जनलोकः, आदिः
 प्रथमो येषां सप्तगोलोकादीनां ते तथोक्ताः, लोकभेदमवा लो-
 कानां स्थानानां यो भेदः पृथक् तस्याद्भव उत्पत्तिर्येषां ते त-
 थाभूता भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा लोकतद्भेदसाक्षी कूटस्थो

रञ्जनो लोकतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो लोकतद्भेदसा-
त्त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३५ ॥

इदानीं स्थूलदेहोपलक्षितं यत्पशुत्वं तद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं
विविच्य दर्शयति ।

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः ।

पशुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३६ ॥

सिंहेति । सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः सिंहः केतरी,
व्याघ्रः शार्दूलः, वराहः सूकरः, कर्को मल्लूकः, हरिणो मृगः,
गणो वानरः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तयोक्ताः, एते सर्वे
तत्रा विकाराः पशुः पशुत्वं तस्य भेदो भिन्नत्वं तस्माद्भवा उ-
त्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा पशुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पशु-
तद्भेदोद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः पशुत्वतद्भेदोद्भ-
वसात्त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३६ ॥

इदानीं धातुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

त्वगसृग्मांसभेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादयः परे ।

धातुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३७ ॥

स्मरिणोऽत । त्वगत्वचा, असृग्मुधिरं, मांसमाभिषं, भेदस्त्वग-
न्तरस्थितशुक्लत्वगाकृतिः, अस्थि शरीरयुक्तयः, मज्जाऽस्थिलग्रः
सूक्ष्मत्वगाकृतिः, शुक्रं रेतः, एत आदयो मुख्या येषु ते तयोक्ताः,
परंऽन्येषां भावा विकारा धातुभेदभवा धातूनां शरीरधारकाणां
त्वगादीनां यो भेदः पृथक् तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आ-
त्मा धातुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्भेदोपाध्यतीतो-
ऽत एव शुद्धो धातुतद्भेदवत्त्वगविकारसात्त्वमलरहितोऽस्ती-
त्यनुसन्धेयः ॥ ३७ ॥

इदानीं शरीरवायुतद्भेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।
प्राणायानसमामाश्वोदानव्यानौ च पञ्च ते ।

प्राणभेदमवा भवा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३८ ॥

प्राण इति । प्राणः प्रकर्षेणानिति जीवयति शरीरेन्द्रियादिकं
स प्राण एतन्नामको वायुः, अपानोऽपानिति शरीरेन्द्रियादिकं
परित्यज्य गच्छति, यद्वा शरीरादिकं तर्पयति सोऽपानो वायुः,
समानः समं यथा भवति तथाऽऽनयति प्रापयति सर्वशरीर-
नाडीषु भक्षितमन्नपानादिकं स समान एतन्नामको वायुः,
चापि उदानव्यानौ ओदान उर्ध्वमनितीत्युदान उक्रमण-
वायुः, व्यानश्च विशेषणानां त सर्वं शरीरं व्यापको भूत्वा
जीवयति सर्वशरीरमिति व्यानः, त एत पञ्च पञ्चसंख्याकाः,
उदानो व्यानश्च पञ्चम इति पाठे पञ्च संख्यापूरको व्यानोपीति
व्याख्येयम्, एते भावा विकाराः प्राणभेदमवाः प्राणः शरीरो
वायुस्तस्य यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्नाः, आत्मा पञ्चप्रा-
णवृत्तिनद्भेदसाक्षी मत्पगात्मा निरञ्जनः पञ्चप्राणतद्भेदोपाध्यष्ट-
ष्टोऽत एव शुद्धः पञ्चप्राणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनु-
सन्धेयः ॥ ३८ ॥

इदानीमुपप्राणतद्भेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।

उपप्राणमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३९ ॥

नाग इति । नागो नागनामा वायुर्नेत्रोन्मीलनकरः, 'नाग
उन्मीलनकर' इत्युक्तेः, कूर्मश्च कूर्मनामा वायुर्निपीलनकरः, 'कूर्मः
स्यानु निपीलने' इत्युक्तेः, कृकरोः कृत्करो वायुः, 'कृत्करस्तुकृकर'
इत्युक्तेः, देवदत्तो देवदत्तनामा जृम्भणकरो वायुः, 'देवदत्तस्तु

भणे' इत्युक्तेः, धनञ्जयः पोषणकरो वायुः, मृतं शरीरं संव्याप्य
माणेपि तिष्ठति धनञ्जयः' इत्युक्तेः, एते भावा विकारा उ-
पायभवा उपमाया माणानुसारिणस्ततो भवा उत्पन्ना
माः, आत्मा उपमाणतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन उपमा-
तद्भेदोपाध्यतीतोऽतः शुद्ध उपमायतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
स्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३९ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ज्वरापस्मारकुष्ठानि वातपित्तकफादयः ।

धातुवैषम्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४०॥

ज्वरेति । ज्वरापस्मारकुष्ठानि ज्वरस्तापरोगः, अपस्मारो
मूर्छारोगः, कुष्ठं चाष्टादशभेदभिन्नभेदकुष्ठादिकं, वातपित्तकफा-
दयो वातो वायुः, पित्तं पित्तनामधातुः, कफः श्लेष्मा, आदयो
मुख्या येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा धातुवैषम्यजा
रेतआदिधातूनां वैषम्यं सोमो वातपित्तकफरूपस्ततश्च जाता
ज्ञेयाः, आत्मा धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जनो धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नरोगरूपोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो
धातुतद्वैषम्यतज्ज्वररोगसःक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥४०॥

इदानीं नाडीभेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पिङ्गलेडा सुपुम्णा च गान्धारी हस्तिकादयः ।

नाडीभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४१॥

पिङ्गलेति । पिङ्गला दक्षिणनासापुटे प्रवहतीनाडी पिङ्ग-
लारूपा, इडा वामनासापुटे प्रवहती नाडी-इडारूपा, अन्या सु-
पुम्णा च क्षणं वामनासापुटे क्षणं दक्षिणनासापुटे प्रवहती नाडी

सुषुम्णांरुपा, गान्धारी गान्धारीनाम्नी नाडी, हस्तिका-ए-
तन्नाम्नी नाडी, आदिः प्रथमा यासां तास्तथोक्ता एते सर्वे-
भावा विकारा नाडीभेदभावा नाडीनां पिङ्गलादिनाडीनां
भेदः पृथक् तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा
नाडी-तद्भेदोद्भवविकारमाप्ती मयगात्मा निरञ्जनो नाडीत-
द्भेदोपाधिभूयोऽत एव शुद्धो नाडीतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४१ ॥

इदानीं गतितद्भेदतदुद्भवविकारोपाधितोप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

उत्क्रान्तिगत्यागतयो याः स्वर्गनरकप्रदाः ।

लिङ्गभेदोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४२ ॥

उत्क्रान्तीति । उत्क्रान्तिगत्यागतय उत्क्रान्तिरुदानगत्या
अतीत्यपरिमाणसन्मुखता, गतिर्लोकान्तरं प्रति गमनम्, आगतिर्न-
रक इह लोके वाऽऽगमनम्, एता याः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः स्वर्ग-
नरकप्रदाः स्वर्गस्य स्वर्गसुखस्य नरकस्य नरकदुःखस्य च
प्रदा दाऽयस्त एते भावा विकारा लिङ्गभेदोद्भवा लिङ्गश-
रीरस्य यो भेदः सत्त्वादिगुणोद्भेदेण पूर्वपूर्वगृहीतभावसागपु-
रःसरमन्यभावाङ्गीकरणरूपस्तस्यादुद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः,
आत्मा लिङ्गतद्भेदतदुद्भवभावमाप्ती मयगात्मा निरञ्जनो लिङ्गत-
द्भेदतदुद्भवोपाधिभूयोऽत एव शुद्धो लिङ्गतद्भेदतदुद्भवसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४२ ॥

इदानीं वर्णतद्भेदोपाधिनोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इत्येवमादयः ।

वर्णभेदभावा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मवृत्त्युपजीविकः, सत्रेण सत्रं चरति क्षत्रियः क्षत्रधर्मेण प्रवर्तते क्षत्रकर्म वाऽऽचरतीत्यर्थः, सत्रधर्मोपजीवीत्यर्थः, वैश्यो विद्या वैश्यवृत्त्या चरति सव्यो वैश्यवृत्त्युपजीवीत्यर्थः, शूद्रः शूद्रवृत्त्युपजीवी, इत्येवमेते-
 ादयो येषां ते तथोक्ता भावा विकाराः, आदिपदेन सूत-
 सत्त्वमकारसुवर्णकाराद्या ब्राह्माः, वर्णभेदभवा वर्णानां गुणक-
 स्वभावानां यो भेदः पृथक् तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा
 र्णतद्भेदतदुद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो वर्णतद्भेद-
 दुद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो वर्णतद्भेदतज्जवि-
 हारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४३ ॥

इदानीमाश्रमभेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ।

आश्रमप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः स चोपकु-
 र्याणो नैष्ठिकश्च द्विविधोऽपि, गृही गृहस्थधर्मवान्, वानप्रस्थो वा-
 नप्रस्थधर्मवान्, भिक्षुः संन्यासी, इति एवं क्रमात्क्रमेण ज्ञेयाः ते
 भावा विकारा आश्रमप्रभवा आश्रमपतेस्मिन्निसाश्रमस्त-
 र्मात्मभवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्माऽऽश्रमतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा
 निरञ्जन आश्रमतद्भेदरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्ध आश्रमतद्भे-
 दसाक्षित्वमलहीनोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४४ ॥

इदानीं पाखण्डतद्भेदतदुपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

कापालिकाः क्षपणकाः स्वेच्छाचारा दिगम्बराः ।

पाखण्डप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४५ ॥

कापालिका इति । कापालिका एककर्णोऽस्थिकुण्ड-

लघारणो मृण्डमालां च विपृतवन्तो विमिश्रयेषाः प्रसिद्धाः,
 सपणकाः परमाशुक्रियानिष्ठाः संन्यासधर्मरहितसंन्यासवेषधा-
 रिणः स्वेच्छाचाराः स्वस्येच्छयेवाचारो येषां ते वेदवि-
 हितान्यवेषाचारधारिणः कञ्चुकाचारिण इति प्रसिद्धाः, दि-
 गम्बरा माध्यमिकनामानो नास्तिकाः, ते एते सर्वे भावा वि-
 काराः पाप्मण्डप्रभवाः पापस्य दुःकृतस्य खण्डं चिह्नं तस्मा-
 त्प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा पाप्मण्डतद्भेदो-
 द्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पाप्मण्डतद्भेदतदुद्भव-
 विकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पाप्मण्डतद्भेदतदुद्भवविकार-
 साक्षित्वमल्लरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४५ ॥

इदानीं ममत्वनिर्ममत्वाभ्यां तदभिमानतोप्यात्मानं कि-
 ण्चिद्वक्ष्यति ।

ममता संमता मूढैर्न मता समतारिष्यते ।

सोप्यहन्ताभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४६ ॥

ममतेति । मूढमूर्खममता ममत्त्वरूपो भावः सा संमता-
 इष्टीकृता, ममतास्थितैः समतायां समस्ये गुणसाध्यरूपायां प्र-
 कृतानिर्लभः, स्थितरमूढैर्न मता नेष्टीकृता सोऽपि ममत्वेष्टी-
 करणानिष्टीकरणरूपोऽपि भावो विकारोऽहन्ताभवोऽहन्ताया
 अहन्ताराद्वय उत्पत्तिर्यस्य न तथोक्तो ज्ञेयः, आत्मा ममत्त्वा-
 ममत्तरसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो ममत्तनिर्ममत्वरूपोपाध्य-
 तीतोऽत एव शुद्धो ममत्तनिर्ममत्त्वसाक्षित्वमल्लरहितोऽस्तीत्य-
 नुसन्धेयः ॥ ४६ ॥

ननु तर्हि ममत्तं त्वाग्राह्यहन्तायां को बोधो येनासौ त्य-
 ग्यते तत्राह ।

अहन्ताममते धीमन्नुभे मातृसुते अपि ।

ते परस्परकुट्टिन्यौ तदेकामपि मा स्पृश ॥ ४७ ॥

अहन्तेति । हे धीमन् हे विवेकिन् उभे द्वे अहन्ताममते अ-
ङ्कारममकारत्वे मातृसुते अपि अहङ्कृतिर्ममताया माता तस्या-
तत उद्भवान्ममतापि अहङ्कृतेर्माता तस्या अपि तत उद्भ-
वदेवमन्योन्यमुतात्त्वमप्युभयोर्ज्ञेयं, तथापि ते अहन्ताममते पर-
परकुट्टिन्यान्मन्योन्ययोः कुट्टिन्यौ दूतिके स्तः, तत्तस्मात्कार-
णानुभयोर्मध्य एकामपि अहन्तां ममतां वा मा स्पृश मा-
तृकुरु एकाङ्गीकारे उभयोरप्यङ्गीकारः स्यादिति भावः ॥४७॥

इदानीं सर्वभावलयोपलक्षितशेषरूपोपाधितोष्वात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

सर्वे भावाः प्रलीयन्ते यस्मिन् भावे समुद्रते ।

सोपि बोधमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४८॥

सर्वे, इति । यस्मिन्विद्वत्प्रसिद्धे भावे विकारे समुद्रते
सति समुत्पन्ने सति सर्वे समस्ता भावा विकाराः प्रलीयन्ते
नाशं प्राप्नुवन्ति सोपि सर्वलक्षणलक्षितोपि भावो विकारो
बोधमयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञेयः, आत्मा सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षी
प्रसगात्मा निरञ्जनः सत्त्वतत्कार्यरूपबोधोपाधिशून्योऽत एव
शुद्धः सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षित्वमलरहितः ॥ ४८ ॥

इदानीं बोधतद्विषयजगदभावोपलक्षितशून्यरूपोपाधितो-
ष्वात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यत्त बोधमयो भावो नास्ति भावे समुद्रते ।

स हि शून्यमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४९॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्प्रत्यक्षे भावे विकारे समुद्रत उत्पन्ने
 सति बोधयथो ज्ञानरूपो भावो विकारो नास्ति न विद्यते बो-
 धपपाभावग्रहणेन तद्विषयभूतजगदभावोपि ब्रह्मः, जगदापि
 नास्ति न विद्यते सोपि बोधतद्बोध्यजगदभावोपलक्षितो भावो
 विकारः शून्यरूपो ज्ञेयः, आत्मा शून्यसाक्षी कूटस्थश्चिन्मात्र-
 स्वरूपो निरञ्जनः शून्यतोषाधिरहितो अत एव शुद्धः शून्यसा-
 क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि देहादिसमस्तजगत्पदार्थानां तदभावाख्यस्य शू-
 न्यस्य च तद्बोधस्यापि प्रतीयमानस्य सर्वस्यानात्मत्वेन निषेधे
 कृते सति तद्गहिनस्तदन्यथात्मा क इत्याशङ्क्याह ।

इदानीमेतत्प्रकरणेविचारफलमाह ।

निरञ्जनस्य देवस्य पञ्चाशत्कविचारतः ।

निरञ्जनस्य देवस्य निरञ्जनपदं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिरुतौ बोधसारे निरञ्जनपञ्चाशात्कं सप्तदशः ॥ १७ ॥

निरञ्जनस्येति । निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य देवस्य चिन्मात्र-
पस्यात्मनः पञ्चाशत्कविचारतः पञ्चाशतां पञ्चाशत्संख्यानानां
श्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कल्पसायः, एतत्प्रकरणस्य
व्यवहारतो विवेकाभिरञ्जनस्योपाधिरहितस्य केवलस्यैवार्थः,
एवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनो निरञ्जनपदं निरुपाधिकं यत्पदं
निरूप्यं तद्व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिरुतौ विचारविचितायां बोधसादार्थदीप्तौ
निरञ्जनपञ्चाशत्कप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ यमुनाएकम् ।

एवं निरुपाधिकमात्मस्वरूपं सर्वोपाधिभ्यो विविच्य दर्श-
यित्वेदानीं तस्यैव लक्षणैर्लक्षितानि लक्षणानि तैर्लक्षयितुं यमु-
नासादृश्येन तदेव निरुपाधिप्यन्यमुनाएकारूपमष्टश्लोकं प्रकरण-
मारभमाण आह ।

अथ यमुनाएकम् ।

अथेति । अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कनिरूपणानन्तरं यमुनाएकं
यमुनाएकारूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ यमु-
नाचितोः समानवर्गनिरूपणे सादृश्यं प्रदर्शयति ।

उज्ज्वला मधुरा शीता पवित्रा यमुनेव चित् ।

विविच्य दृष्टा हि मया श्यामिका याऽत्र स भ्रमः ॥ १ ॥

उज्ज्वलेति । उज्ज्वला निर्मलजला पवित्रा पवित्रयति जना-
 न्सा पविना स्वतश्च पवित्रा, मधुरा मिष्टजला, शीता शीतलगुणा,
 यमुनेव यथा यमुना कालिन्दी नदी तथा चिच्छेत्तनापि उ-
 ज्ज्वला निर्मला मायाऽविद्यादिमलरहिता मधुरा सुखरूपत्वान्मि-
 ष्टेति यावत्, शीता सापत्रयनिवर्त्तकत्वाज्जीतलगुणा, पवित्रा प-
 वित्रयति रागादिरोद्धतं करोत्यन्तःकरणं स्वाविर्भावेनेति प-
 वित्राऽस्तीति शेषः, ननु यमुनेव चिदस्तीति कुतो ज्ञातं तत्राह
 विविच्येति, हि यस्मात्कारणान्मया तत्र तत्स्वरूपोपदेशकेन
 विविच्य सर्वोपाधितो विवेचनेन पृथक्कृत्य दृष्टाऽनुभूता, एव
 च सर्वैरपि मदन्यैः सर्वोपाधितो विविच्यैवैतादृशी ज्ञातुं शक्येति
 भावः, ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिरूपोरुज्ज्वलत्वधर्मे समाने प्रतीय-
 माना श्यामिका कुतस्तथा तत्राह श्यामिकेति, या प्रत्यक्षा सर्वेषां
 श्यामिका नीलतानैत्यमित्यर्थः, अत्र यमुनायां चिति च यमु-
 नायां नीलत्वं चिति त्वद्भानरूपं नैत्यमिति विवेकः, स भ्रमः
 सा भ्रान्तिरेवेति निश्चेतव्यम्, अतो यमुनाचितोः साम्याद्यमु-
 नादृष्टान्तेन चिति तद्भ्रष्टशालक्षितानि लक्षणानि योज्यानीति
 भावः ॥ १ ॥

एवं यमुनाचितोरुज्ज्वलत्वादिगुणैः सादृश्यं प्रतिपाद्येदानीं
 स्यूणानिबन्तनन्यायेन तदेव द्रष्टव्यतुमाक्षिप्य समाधत्ते चतुर्भिः,
 तत्राद्यातुज्ज्वलत्वमाक्षिप्यममाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी नीरूपा तूज्ज्वला कथम् ।

तया प्रक्षालितं पश्य निर्मलं हृदयं मम ॥ २ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं भवान् यद्यस्मात्कारणाधिदेवी चि-
 न्मायम्वरूपा देवी स्वरूपमज्ञायमाना तु दृष्टान्तीकृतयमुनादि-
 गूढाणां, नन्देव वैमल्यं स्पष्टमाह नीरूपेति, नीरूपा निर्गन्तं रूपं

त्याः सा तथोक्ताऽस्ति तत्ततः कारणादुज्ज्वला स्वच्छा
यं केन प्रकारेण स्यादित्येवं वदसि पृच्छसि तर्हि त्वं तथा
यता प्रसालितं स्वाविर्भावेन घृतं मम मे हृदयमन्तःकरणं नि-
लं मलरहितं रागादिहीनमित्यर्थः, पश्याऽवलोकय । तथा चा-
प्यं प्रयोगः, चिदुज्ज्वला भवितुमर्हति यदन्तःकरणनिर्मलका-
रत्वाद् यथैवं न तदेवं यथा मलिनजलादि तथा च तत्रान्य
लनिवर्त्तकमपि भवति अतस्तदुज्ज्वलमपि न भवतीत्यादि॥२॥

एवमुज्ज्वलत्वं प्रसाधयेदानीं चिति मधुरत्वमाप्तिप्य
समाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी नीरसा मधुरा कथम् ।

आस्वादयन्ति तां नित्यं रसिकाः शङ्करादयः॥३॥

यदिति । हे क्षिप्य यद्यस्मात्कारणात्त्वं भवाब्धिदेवी,
धैत्यरहितचिन्मात्ररूपा स्वयंप्रकाशमाना नीरसा निर्गतो रसो
रस्यत इति रसो मधुरत्वादिरसो वैषयिकसुखमित्यर्थः, यस्याः
सा तथोक्ता, रसनेन्द्रियरहितत्वाद्वा नीरसा रसज्ञानरहिता-
ऽस्ति तत्ततो हेतोः सा मधुरा पिष्टा कथं केन प्रकारेण ज्ञेया-
इत्येवं वदसि तर्हि शृणु रसिका रसं जानन्ति ते रसिकाः
शङ्करादयः शङ्करः सुल्लकरः शिव आदिः प्रथमो येषां विष्णु-
ब्रह्मादीनां ते सर्वे तां चितिं नित्यं सर्वदाऽऽस्वादयन्ति अनुभ-
वन्ति अतस्ते जगत्सुखप्रदा ज्ञेयाः, सुखप्रदत्वे हेतुः स्वानन्दानु-
भवः, तेन च सुखरूपत्वे सुखप्रदत्वमपि, सुखप्रदत्वात्सुखरूपत्वाच्च
रसिकत्वं तेषु विष्ण्वादिषु, रसिकत्वेन च तेषां भव्यं प्रकाशचि-
न्मात्रात्मरूपे रमण चिति सुखरूपत्वं निश्चाययतीति भावः ।
अत्राप्यप्यं प्रयोगः, चिन्मधुरा भवितुमर्हति रसिकशङ्करादिमीति-
विषयत्वाद्यर्थे न तदेवं यथा दुःख तद्रसिकमीतिविषयं न भ-

वति अतस्तत्सुखरूपमपि न भवतीति ॥ ३ ॥

एवं मधुरत्वं सम्भाव्येदानीं शीतलत्वमप्याक्षिप्ये सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी निःस्पर्शा शीतला कथम् ।

पश्य तस्याः प्रसादेन गतं तापक्षयं मम ॥ ४ ॥

यस्त्वमिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणाच्चमाक्षेपको भूत्वा चिदेवी चैत्यरहितचिन्मात्ररूपा देवी स्वयंप्रकाशरूपेण द्योतमाना निःस्पर्शा त्वगिन्द्रियरहितत्वेन स्पर्शगुणरहिताऽस्ति तत्ततो हेतोः शीतला चैत्यगुणवती कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या—इत्येवं वदसि कथयसि यत्किं तर्हि शृणु तस्याश्रितः प्रसादेनाविर्भावलक्षणानुग्रहेण मम मे तापत्रयमाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां तापानां दुःखानां त्वयं त्रिकं गतं नष्टं त्वं पश्यावलोकय त्वगिन्द्रियविषयत्वाभावात्प चिति शीतलत्वमन्तःकरणतापवर्पनिवर्तकत्वानुपगसारूपलक्षणसहितलक्षणया सम्भाव्यमिति भावः । अत्रायं प्रयोगः, चिच्छीतला भवितुमर्हति अस्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकत्वाद्यत्रैवं न तदेवं यथा जलादि द्रव्यं तच्चास्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकं न भवति अतः पारमार्थिकं शीतलमापि न भवति । एवं चात्मचिदेव पारमार्थिकी शीतलाऽऽन्यत्र मातिमासिकं शीतलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

एवं शीतत्वं सम्भावयित्वा पवित्रत्वमपि आक्षिप्य सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी निर्गुणा पावनी कथम् ।

तत्पवित्रीकृतान्पदय कचदत्तशुकादिकान् ॥ ५ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं पृच्छको भूत्वा चिच्चैत्यरहितचिन्मात्रा देवी द्योतमाना स्वयंप्रकाशेत्यर्थः, निर्गुणा गुणरहिताऽस्ति

यतोऽतः पावनी पावनस्यापि गुणत्वात्सा पावनी पावनं पवि-
करणरूपो गुणः सो स्यादस्तीति पावनी कर्ष केन प्रकारेण
म्भाव्या-इत्येवं वदसि ब्रूये चेत्तर्हि त्वं तत्पवित्रीकृतान्त्यैव
चिता स्वाविर्भावेन पवित्रीकृतान्मायाविद्यारागादिमलनिरासेन
पृथ्वीकृतान्कचदत्तगुणाविकान्कचो ब्रह्मस्पतेः पुत्रः, दक्षो ऽवेः,
गुको व्यासपुत्रः, एते आदयो मुख्या वेधामार्ग्यादीनां ते तयो-
क्तास्तान् त्वं पश्यावलोकय । अत्रार्य प्रयोगः, चित्पावनी भवितु-
मर्हेति निर्गुणत्वे सखन्येषां पावनसाधनैवं ज्ञातेषां कथा वा-
ग्यादिः स निर्गुणत्वे सखन्यपावको न भवति अतः स्वतोषि
पावनो न भवति अतश्चिदेव परमार्थतः शून्यं स्यादिति
यत्पावनज्ञानं तद्भ्रान्तमेवेति भावः ॥ ५ ॥

अतः परं शिष्यमश्रमवतारयितुमाह ।

अथ शिष्यः पृच्छति ।

अथेति । अद्यान्तरं शिष्यः पृच्छति मश्रं करोति, तमेव
वक्ष्येदाहरति ।

गुरो लाक्षणिकैरेव किं लक्षयसि, लक्षणैः ।

लक्षणैर्लक्षय स्वामिस्तल्लक्ष्यं लक्ष्यते यथा ॥ ३ ॥

गुरो इति । हे गुरो कृणुति हितव्रुपदिशतीति गुरुस्तस्य
संबोधने हे गुरो हे दैक्षिक लाक्षणिकैरेव लक्षणैर्लक्षणयो बो-
धितरैव केवलं लक्षणैश्चिन्हेस्तदात्मरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोद्धुं बो-
ध्यं वस्तु किं कुतो लक्षयसि बोधयसि हे स्वामिन्हे गुरो तद-
स्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोध्यं वस्तु लक्षणैश्चिन्हेर्बोधा, यदल-
क्ष्यते ज्ञायते तथा तद्वल्लक्षण, बोधय ॥ ६ ॥

अस्य मश्रस्योत्तरं दातु माह ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्रास्मिन्मन्त्रे उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यते इति शेषः,
तदेवोत्तरमुदाहरति ।

लक्ष्ये लक्षणवलक्ष्यमिह लक्ष्ये न लक्षणम् ।

विलक्षणमिदं लक्ष्यं लक्षणैवान्न लक्षणम् ॥ ७ ॥

लक्ष्य इति । लक्ष्येऽन्यलक्षणैर्वोध्ये वस्तुनि लक्षणवयया
लक्षणानि सन्ति तद्गदिहात्मस्वरूपे लक्ष्ये लक्षणैर्वोध्ये वस्तुनि
लक्षणं चिह्नं न लक्ष्यं न लक्षितुं योग्यं कुत इत्यत आह वि-
लक्षणमिति, इदमात्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणया बोद्धुं योग्यं वस्तु
विलक्षणमन्यलक्ष्यविपरीतलक्षणवलक्षणहीनं चास्ति निर्गुण-
त्वादरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चातो लक्षणैव केवलं भागलक्षणैवा-
त्रास्मिन्नलक्ष्ये लक्षणं बोधाय चिह्नं भवति नान्यद्, अन्यलक्ष्ये
तु लक्षणमभवात्परप्रकाश्यत्वाच्च लक्षणं संभवत्येवेति भावः ॥ ७ ॥

एवं प्रश्नं समाधायेदानीं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः श्यामि
कापदवाक्यमप्यर्थं बोधयस्तन्निषेधति ।

प्रयस्यमलगम्भीरे श्यामिका भ्रान्तिरूपिणी ।

ब्रह्मण्यमलगम्भीरेऽप्यविद्या भ्रान्तिरूपिणी ॥ ८ ॥

इति० न० यो० यमुनाष्टकम् ॥ १८ ॥

प्रयसीति । अमलगम्भीरेऽमलं च तद्गम्भीरं चागान्धं त-
स्मिन्प्रयसि जले श्यामिका कालिमा या महदपते सा भ्रान्ति-
रूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं यस्यास्तथाभूतास्तीति
ज्ञातव्या न तु सा वास्तवीत्यर्थः, श्यामत्वभासने हेतुरगाधत्वं
तदसत्त्वसम्भवे हेतुर्निर्गन्तव्यमिति विवेकः । दार्ष्टान्तिकेभ्योऽहं
ब्रह्मणीति, अयमलगम्भीरे न विद्यते मलोऽविद्यादिरूपो

संस्तदमनं गम्भीरं चानन्तस्तादगाधमेतादृशे विशेषणद्व-
 षति ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आत्मानि शान्त-
 णि अज्ञानमांष भ्रान्तिरूपिणी भ्रान्तिर्धर्म एव रूपं स्वरूपं
 स्याः सा तथाभूताऽस्ति न तु वास्तवीत्यर्थः, अत्रापि चेत्यर-
 तचिन्मात्रानन्तत्वमविद्याप्रतीतौ हेतुः, निर्यलस्वप्रकाशचिन्मा-
 त्वमविद्यासत्त्वे हेतुरिति विवेकः, अतो ह्यनन्तदार्ष्टान्तिकसाम्यं
 भेदापि भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरह० दि० बो० यमुनाष्टकप्रकाशोपादय ॥ १८ ॥

अथ शिलापट्टम् ।

एनं यमुनासादृश्येनात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव पुनः
 शिलाधेनुरूपेण निरूपयञ्छिलाधेनुपट्टारूपं प्रकरणं पदश्लो-
 कभारभमाण आह ।

अथ शिलापट्टम् ।

अथेति । अथ यमुनाष्टकनिरूपणानन्तरं शिलाधेनुपट्टं
 शिलाधेनोः पट्टं पण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरू-
 प्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ शिलाधेनोः स्वस्य साक्षात्का-
 रोस्तीत्याह ।

अनन्तकोटिचन्द्राणां चन्द्रिकाभिः कृता किमु ।

आह्लादरूपिणी दृष्टा मया धेनुः शिलामयी ॥ १ ॥

अनन्तेति । अनन्तकोटिचन्द्राणामनन्ता अपरिमिताः को-
 टयः कोटिसख्या ये चन्द्रा निशाकरास्तेषामनन्तकोटिब्र-
 ह्माण्डापेक्षया चन्द्राणामप्यनन्तकोटित्वं ज्ञेयं, तेषां चन्द्रिकाभि-
 र्योत्स्तामिरुषादानयूताभिः कृता निर्मिता किमु किमित्यु-
 त्प्रेक्षा, चन्द्रिकाकार्यत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तमाहाऽऽह्लादरूपिणीति,

आह्लादो हर्ष एव रूपमाकारो यस्याः सा तथोक्ता शिलामयी
शिलारूपा चेत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्चित्तेर्जडशिलासादृश्यं ज्ञे-
यम्, धेनुर्धिनोति प्रीणाति जगदिति धेनुः सकलजगदानन्दकर-
त्वाद्धेनुत्वम्, 'एष क्षेत्रानन्दयाती'ति श्रुतेः, मया तत्स्वरूपनिरूप-
णकर्त्रा दृष्टा साक्षादनुभूताऽतो यत्कृततन्निरूपणेऽप्रामाण्यं न
शङ्कनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु धेनुत्वे तस्या धावनस्नानपानाद्यपेक्षा लोकेधेनोरिव
स्यादिसाशङ्का तां धारयत्यर्थेन ।

न धावति न हन्त्येव न स्वादति पिबत्यपि ।

स्वभावाभिर्मला सेयं हृष्टिपुष्टिमती स्थिता ॥ २ ॥

नेति । न धावति न गच्छति 'अपाणिपाद'इति श्रुतेः, पादर-
हितत्वाद्गन्तव्यदेशाभावाच्च, तथा न हन्त्येव नैव हिंमति हिंस्य-
स्यान्यस्याभावात्कर्तृत्वस्यापि बाधितत्वाच्च, न स्वादति न भ-
क्षति आनन्दरूपत्वेन निःसृतृत्वाद्भोक्ष्यदेतासत्वाच्चाऽपि च
निर्विकारत्वेन भोक्तृत्वविकारासम्भवाच्च, न पिबत्यपि आन-
न्दरूपत्वेन निःसृतृत्वादेव न पानाद्यपेक्षेति भावः, स्वभावाभि-
र्मला स्वभावेनैव स्वत एव निर्मला शुद्धाऽत एव नित्यं सर्व-
देव हृष्टिपुष्टिमती हृष्टिर्हर्षः पुष्टिः पुष्टत्वं तदानीं स्थिता तिष्ठ-
तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

कामयेनोर्विश्वामित्रदण्डाय निःसृतानि रोमभ्यः सैन्या-
नीति पुराणेषु मतापः श्रूयते यस्ततोऽप्यस्यामात्रिक्यं मताप-
स्य दर्शयति ।

रोमरेखासु विभ्रान्तास्तस्या ब्रह्माण्डकोटयः ।

अपर्यन्ता स्थिता धेनुः सा काश्मीरशिलामयी ॥ ३ ॥

रोमरेखास्त्विति । तस्याः शिलाधेनो रोमरेखासु रोमकूपे-
ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां त्रिलोकानां कोटयोऽपरिमित-
ट्टिकोटिसमूहा विभ्रान्ता विपरीततया विशिष्टरूपेण च
ान्ता अमरूपास्तिष्ठन्तीति शेषः, शबलब्रह्मणामत्र रोमरेखा-
रानीयत्वं तत्रैव ब्रह्माण्डानां कल्पितत्वाविति भावः, तस्या
हत्वमपि अन्यसामान्यधेनुकामधेनुभ्योऽप्यधिकं दर्शयति अ-
यन्तेति, सूक्ता धेनुः सर्वमाणितर्पणकर्त्री गौरपयन्ता न
रपते परितोऽन्तः परिच्छेदो यस्याः सा तपोक्ताऽनन्तेत्यर्थः,
स्थिता तिष्ठति सा च काश्मीरशिलामयी काश्मीर उत्पन्ना
समा स्फटिकारूपा तन्मयी तद्रूपेन्नर्या, अस्तीति शेषः, स्वच्छले-
रचेत्परहितचिन्मात्रताज्ज्ञानामावेन च काश्मीरशिलारूपत्वं
निरूपितमिति भावः ॥ ३ ॥

तस्याः स्फटिकमयत्वं बहुलं तत्प्रयोजनमाह ।

आयान्ति यान्ति धावन्ति नृत्यन्ति च हसन्ति च ।

प्रतिबिम्बा जीवरूपास्तस्याः सा तु यथा स्थिता ॥ ४ ॥

आयान्तीति । तस्याः काश्मीरशिलामयधेनोर्जीवरूपा जीवा-
कृतयः प्रतिबिम्बा आभामा आयान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छ-
न्ति धावन्ति त्वरितं वेगेन गच्छन्ति अपि च पुनर्नृत्यन्ति हर्षेण
मदवदनन्तरूपनृत्यं कुर्वन्ति च पुनर्हसन्ति वैषयिकमुद्योदने सु-
खित्वाभिमया हास्यमपि कुर्वन्ति एवंविधजीवविशिषाकारेषु
शरीरमानेन्द्रियशरीरमानेषु च सत्सु अपि अनेकविधमांताप्यम्येषु
शरीरमानेन्द्रिय स्फटिक इव सा तु काश्मीरशिलाधेनुश्च यथा
स्थिता यथा पूर्वं निर्दिष्टा तथैव स्थिता तिष्ठति ॥ ४ ॥

ननु पाषाणमयत्वे नीरमत्वं स्यादित्याह स्यादित्याह स्थूमादित्याह
नीरमत्वेति तस्या रसरूपत्वमस्येत्याह ।

वत्सः शिलामयो भूत्वापिव धेनुं शिलामयीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीन० बो० शिलाधेनुपट्टम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति । हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-
प्रस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजा-
पेन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्सं-
र्धोत मावः, ब्रह्मविद्याया स्वस्य ब्रह्माभिस्तत्त्वज्ञानरूपया जि-
या रसनया तात्त्विकसुखरसानुभवकरणत्वादब्रह्मविद्याया रस-
रूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं सुखं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालमपि
स्रवन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः,
पिव प्राश्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिषाकरविरचितयां बोधसारार्थदीप्तौ
शिलाधेनुपट्टार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम् ।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव निद्रा-
रूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकारूपं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभ-
माण आह ।

अथ निद्रापञ्चकम् ।

अथोक्तं । अथ शिलापट्टनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया
निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकात्मा समूहरूप प्रकरणं निरूप्यत इति
ज्ञेयः, तत्र तावदौकिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनि-
द्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह ।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ।

अवस्थात्रयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति । यस्यां विद्वदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्ती सर्वप्रपञ्च-

नीरसापि सुधामिष्टा निर्गुणापि प्रिया सताम् ।

नीरूपाप्यातिकान्ता सा मया दृष्टा न तु श्रुता ॥५॥

नीरसेति । नीरसापि यद्यपि रसः सुखं वैषयिकपद्मोवधो रसश्च निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नालये सुखमस्ति, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रसो वै-सः' इत्यादश्रुतिभिः सुस्वरूपत्वमतिपादनात्, सुस्वरूपत्वादेव-सुधामिष्टा सुधामृतं तद्वन्मिष्टा मधुराऽस्ति, तथा निर्गुणापि निर्-गता निवृत्ता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तत्कार्याणि च सु-शीलत्वादयो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति यद्यपि सतां तत्स्वरूपनिश्चयपवनाम् आस्त ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तपेनं ततो विदुरि'तिश्रु-तेः, मिषा प्रीतिविषयेष्टेत्यर्थः, भवतीति शेषः, तथा नीरूपा-पि निर्गत रूपं यस्याः सा तथोक्ता निराकारेत्यर्थः, अस्ति यद्यपि तथापि सा धेनुरतिकान्ताऽत्यन्तकमनीया भ-वां न प्रीतिविषयत्वादातकमनीयत्वमपि सुस्वरूपत्वादेव हेतुम्, ननु एतादृशी धेनुर्भवता दृष्टा वा श्रुता श्रुता चेद्वच्चैर्मि-थ्याभ्रामितत्वेन तद्वचनजन्यं ज्ञानं ग्लानपुनवाभ्यवद्भ्रान्तमेवा-तोऽपामाण्येनाग्राह्यं स्यादित्याशङ्कयाद्यानङ्गीकारेणैव द्वितीयमव-ष्टभ्याह मयेति, मया त्वदुपदेशकेन दृष्टा साक्षादनुभूता न तु श्रुता केवलश्रुतस्यापि शिलापुनवाभ्यजन्यज्ञानस्य भ्रान्तत्ववच्चान्तत्वं निवारयितुं दृष्टत्वं मप्यङ्गीकार्यमित्युभयोर्ग्रहणमित्यनवधमिति भावः ॥ ५ ॥

नन्वन्यधेनुदुग्धपानवत्तदुग्धपानेच्छोर्मिम कथं तल्लाभः स्या-दित्याशङ्काह ।

सवन्तीममृतं नित्यं जिह्वया ब्रह्मविद्यया ।

वत्सः शिलामयो भूत्वा पिव धेनुं शिलामयीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीन० बो० शिलाधेनुपट्टम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति । हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-
पस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजा-
पिन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्सं-
र्धोति भावः, ब्रह्मविद्यया स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानरूपया जि-
या रसनया तात्त्विकसुखरसानुभवकरणत्वाद्ब्रह्मविद्याया रस-
रूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं मृतं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालप्रपि
तवन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः,
पिव माश्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरधिरचिन्तायां बोधसारार्थदीप्तौ
शिलाधेनुपट्टार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम् ।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूपयेदानीं तदेव निद्रा-
रूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकारूपं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभ-
माण आह ।

अथ निद्रापञ्चकम् ।

अर्धोति । अथ शिलापट्टनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया
निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावदौक्तिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनि-
द्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह ।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ।

अवस्थात्रयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति । यस्यां विद्वदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्तौ सर्वप्रपञ्च-

लयाधारत्वाद्ब्रह्मैव निद्रारूपेण प्रतिपादितमत्र ज्ञेयम्, अवस्थात्रय-
रूपिण्योऽवस्थाः स्थितयस्तासां त्रयं त्रिकं तदेव रूपमाकृति-
र्थासां तास्तथोक्ता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो जाग्रच्चेन्द्रियैर्विषयोपल-
ब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदेतन्नाम्न्येका, स्वप्नश्च जा-
ग्रत्संस्कारवासनावसितबुद्धौ जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स्वप्न
इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था द्वितीया, सुषुप्तिश्चाज्ञानमात्रविषया त-
दावृतसुखविषया चेतिलक्षणलक्षिता निद्रा च तृतीया, एता न
सन्ति न विद्यन्ते तत्र हेतुः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात्सर्वाणि समस्तानि
यानि द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि तेषां विवर्जनादस्यन्ताभावात् ॥१॥

ननु निद्रात्वे तस्यास्तामसत्वं स्यात्तत्राह ।

गुणातीततया तत्र तमोलेशो न विद्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपत्वादप्रकाशोपि नास्ति हि ॥ २ ॥

गुणातीततयेति । तत्रोक्तनिद्रायां गुणातीततया तस्या गु-
णातीतत्वात्तमोलेशस्तमसस्तमोनाम्नो गुणस्य लेशोऽशो न
विद्यते नैवास्ति, ननु मास्त्वस्यां तमस्तथापि निद्रात्वेनास्यामन्य-
सुप्ती जगदप्रकाश इवाप्रकाशः स्यात्तत्राह स्वयंप्रकाशरूपत्वादिति,
निद्रायास्तस्याः स्वयंप्रकाशरूपत्वाद् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्व-
प्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणः स्वयंप्रकाश एव रूपं यस्याः सा त-
थोक्ता तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादेव हेतोः, अन्यनिद्रायां च वेद्यत्वं
प्रसक्तसिद्धमतः परप्रकाश्यत्वेन तस्यां स्वप्रकाशाभावोऽस्ति, अत्र
तु स्वप्रकाशत्वादेवाप्रकाशोपि नास्ति अपि शब्दाद् दृश्यत्वमपि
नास्ति हि विदुषामेतदनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु तर्हि निद्रात्वेनास्याः प्राप्तिः सहजा निष्फला च
स्यात्तत्राह ।

यत्प्राप्तये महापुण्यास्तपस्यन्ति तपस्विनः ।

विचारयन्ति विद्वांसो वेदान्तवचनानि च ॥ ३ ॥

यत्प्राप्तय इति । महापुण्या महद्गद्ग भन्तःकरश्चशोधकं
यं पवित्रं कर्म येषां ते तथोक्ता अत एव तपस्विनस्त-
म रताः पुरुषा यत्प्राप्तये यस्या निद्रायाः प्राप्तिलभस्तस्यै
इयं तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति तेषां विवेकिनां यत्तपआद्यनुष्ठानं
हुक्कलक्षणनिद्रासाधार्येवेति भावः, किञ्च विद्वांसो विवेकिनो
दान्तवचनानि च वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद् इत्यर्थः,
पां वचनानि वाक्यानि तानि अपि विचारयन्ति जीवब्रह्मेक्य-
त्पर्यतयावलोकयन्ति अतोऽस्याः सुलभत्वं निष्फलत्वं च न
न्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वन्यनिद्रायामपि सुखभोगः फलमस्ति तद्वदत्रापि अतः
तोऽस्यां विशेष इत्याशङ्क्याह ।

सुखभोगः फलं नात्र सैवानन्दस्वरूपिणी ।

पुरुषार्थस्वरूपत्वान्न कालक्षेपरूपिणी ॥ ४ ॥

सुखभोग इति । हे शिष्य अत्रास्यां निद्रायां सुखभोगः
सुखस्वानन्दस्य भोगोऽनुभवः फलं प्रयोजनं न न विद्यते
किन्तु सैव सौकलक्षणा निद्रैवाऽऽनन्दस्वरूपिणी—आनन्दः
सुखमेव स्वमसाधारणं रूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति कौकिकनि-
द्रायां चाज्ञानादृतसुखानुभवस्तत्रानुभावेन्ननुभवानुभाव्यरूपान्नि-
पुट्या विद्यमानत्वात्तस्य खण्डितत्वेन वृत्तिविषयत्वेन अपारमा-
र्थिकत्वम्, अस्यास्तु सुखरूपत्वान्निपुटीरहितत्वाच्चानन्दरूपत्वं
पारमार्थिकमिति भावः, ननु अन्यनिद्राया इवास्याः कालक्षेप-
मात्रत्वं स्मरित्याशङ्क्यास्यां तन्निवारणपूर्वं निशेषं दर्शयति
पुरुषार्थेति । हे शिष्य इयं सुशुप्तिः पुरुषार्थस्वरूपत्वात्पुरु-

पार्थो मोक्षस्वरूपः स एव स्वरूपमात्मा यस्यास्तस्या भान-
स्तत्ता ततो हेतोरन्यनिद्रावत्कालक्षेपरूपिणी कालस्य सम-
यस्य क्षेपोऽतिक्रमणं तदेव रूपं यस्याः सा तथोक्ता न न-
विद्यते ॥ ४ ॥

ननु तर्ह्यन्यनिद्रैव साधारणतया सर्वेषां तत्प्राप्तिः कुतो
नेत्याशङ्क्य तस्या दुष्प्रापत्वनिरूपणपूर्वकं तत्प्राप्त्यावपि वि-
शेषं दर्शयति ।

सुलभा शुद्धबोधानां दुर्लभा विषयात्मनाम् ।

सहजा माधवादीनां सा निद्रा तु महाफलम् ॥ ५ ॥

इति श्रीन० चो० निद्रापञ्चकम् ॥ २० ॥

सुलभेति हे । शिष्य शुद्धबोधानां शुद्धो भागसागलक्षणा-
या विरुद्धाश्रित्यागेन शुद्धात्मविषयको यो बोधः स शुद्धबोधो
ज्ञानं येषां तेषां पुरुषार्था सा निद्रोक्तमक्षणा सुलभा सुख-
प्रापाऽस्ति, किञ्च विषयात्मनां विषयेषु भोग्यबुद्ध्या जगत्प-
दार्थेषु आत्मा मनो येषां ते तथोक्तास्तेषां सा निद्रा दुर्लभा
दुष्प्रापाऽस्ति, किञ्च माधवादीनां माधवो लक्ष्मीपतिरादि-
मुख्यो येषान्ते तथोक्ताः शिवाद्यस्तेषां सोक्तलक्षणा निद्रा
सहजा साभाविकी तेषां शुद्धसत्त्वोपाधित्वात्मा निद्रा-
तत्प्राप्तिरेवात एव मेव योगनिद्रेति नाम्ना शास्त्रेषु कथ्यते-
ऽतः सर्वप्रकारेण सोक्तलक्षणा तु लोकनिद्राविलक्षणा म-
हाफलं सर्वकर्मणां सर्वोपासनानां च ज्ञानस्यापि फलभूतेष-
मनो महाफलरूपा ज्ञेया ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विषाकरविरचिनायां बोधसाराधेयसौ

निद्रापञ्चकार्यप्रकाशो निशः ॥ २० ॥

अथानुभवनवकम् ।

एवं निद्रारूपकेणात्मस्वरूपस्थितिं निरूप्येदानीं स्वानुभवं
रूपयितुं परमकृपयानुभवनवकारुण्यं नवश्लोकं प्रकरण-
रभमाण आह ।

अथानुभवनवकम् ।

अयेति । अथ निद्रापञ्चकनिरूपणानन्तरमनुभवनवकमनुभ-
वस्यात्मानुभवस्य निरूपकं नवकं नवानां श्लोकानां समूह-
त्वं प्रकरणं समूहे कन् निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ गु-
हिरनुभवस्य स्वस्वरूपस्य स्वानुभववृत्तेः स्वानुभवाविषयस्य
वक्ररूपं स्वानुभूतं शिष्यनिश्चयाय निरूपयति ।

स्वानन्दबोधगुरुभिर्गुरुभिर्निरुक्तं

स्वानन्दबोधधनमेव मम स्वरूपम् ।

स्वानन्दबोधधनया कलया कया चि-

त्स्वानन्दबोधधनमेव मयानुभूतम् ॥ १ ॥

स्वानन्देति । स्वानन्दबोधगुरुभिः स्व आत्मस्वरूपो य
आनन्दः सुखं 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति श्रुत्युक्तस्तदभिन्नो यो
बोधो ज्ञेयराहितं ज्ञानं तेन गुरुवः श्रेष्ठान्तर्गुरुभिर्मज्झितोपदे-
शैर्निरुक्तं महानाक्यद्वारा भागत्यागलक्षणतोषदिष्टं कथ-
यितव्यं आह स्वानन्देति, स्वानन्दबोधधनमेव स्व आत्मस्व-
रूपो य आनन्दः सुखं निरतिशयानन्द इत्यर्थः, तदभिन्नो यो
बोधश्चेत्यरहितश्चिन्मात्रज्ञेय धनं निविडं निःशुद्धमित्यर्थः,
केवलं मम मे स्वरूपं स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तयो-
क्तम्, एवमुपदिष्टमिति योज्यम्, ततो गुरुदिष्टमित्येव मया तद्गु-
रुत्वेन स्वानन्दबोधधनया स्व आत्मरूपो य आनन्दः सुखं

तदभिज्ञो यो बोधो ज्ञानं तेन घना निविडा तथा कया चि-
त्सत्त्वेनासत्त्वेन वा केनापि निर्देष्टुमशक्यया कलयान्तःकर-
णवृत्त्या तन्मम मे स्वरूपमसाधारणाकारः स्वानन्दबोधधनमेव
स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं तदभिज्ञो यो बोधो ज्ञानं
निरतिशयसुखस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः, तेन घनं निश्चिद्रमखण्डै-
करसमित्यर्थः, अनुभूतं साक्षात्कृतम् ॥ १ ॥

नन्वेतादृगनुभवः कथमन्येषां मादृशानां स्यादित्याशङ्क्याह ।

श्रद्धाभक्तिभृतां विशेषविदुषां शिक्षावतां योगिनां
मिथ्यावस्तुनि वस्तुतां विजहतां त्यागे गते गाढताम् ।
सत्ये सत्यतया स्फुरत्यविरतं चित्ते चमत्कारिणि
स्वैरं स्फूर्जति निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो हरिः ॥ २ ॥

श्रद्धेति । श्रद्धाभक्तिभृतां श्रद्धा च गुरुवैदान्तवाक्येषु वि-
श्वासरूपान्तःकरणवृत्तिः, भक्तिश्च 'श्रवणं स्मरणं विष्णोरर्चनं
पादसेवनं सत्वनं कीर्तनं ध्यानं सख्यमात्मनिवेदनमि'ति नव ल-
क्षणलक्षितान्तःकरणवृत्तिः, यद्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वरे, ।

देवानां गुणलिङ्गानामानुभविककर्मणाम् ।

सचच एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'ति ॥

शाण्डिल्यसूत्रभागवतवचनाभ्यां लक्षिता परामक्तिरत्र
ग्राह्या, ते उभे विभ्रति धारयन्ति ते तथोक्तास्तेषाम्,
अत एव विशेषविदुषां कर्मभक्तिज्ञानेषु मध्ये यो विशेष आ-
धिक्यं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरे श्रौष्ठ्यमित्यर्थः, तद्विदन्ति जानन्ति
ते तथोक्तास्तेषां, तत्र हेतुः शिक्षावतां गुरुतः शिष्यां मात्तानां न
तु स्वमसौवाययार्थज्ञाने महत्त्वानामित्यर्थः, अत एव गुरुपदेशक-
मेवैव मिथ्यावस्तुनि मिथ्याभूते द्वैतपदार्थे वस्तुतां सत्यसत्त्वं-

प्रतिमित्यर्थः, विजहतां विशेषेण त्यागं कुर्वतां ततश्च तस्मि-
 न्ने जगदसत्त्वप्रत्ययलक्षणे त्यागे गाढतां दृढत्वं गते भाप्ते सति
 गिनामुक्तलक्षणयोगाभ्यासिनां चमत्कारिणि आत्मस्फुर-
 लक्षणचमत्कारवाति चित्तेऽन्तःकरणे सत्ये सत्यात्मरूप आ-
 नि सत्यतया सत्त्वरूपेणाऽर्थादिमद्रूपे जगति असद्रूपेण चा-
 विरतं विरामरहितं यथा भवति तथा निरन्तरमित्यर्थः, स्फु-
 ति प्रकाशमाने सति तस्मिन्नेव चित्ते निर्विकल्पपरमानन्द-
 वरूपो निर्गता निवृत्ता विकल्पा विपरीता विविधा वा क-
 ल्पना यतः स तथाभूतो यः परमो निरतिशयः आनन्दः सुखं स
 एव स्वमसाधारणं रूपमात्मा यस्य स तथोक्तः, अत एव हरिः
 सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतानन्दरूप इत्यर्थः, स्वैरं स्वेच्छयैव स्फुर्जति
 प्रकाशते श्रद्धाद्युपायैरन्तःकरणे शोधितेऽन्तःकरणे स्वप्रकाश-
 नित्यसिद्धात्ममाप्तात्कारो जात इव प्रतीयते न तु जायते वा-
 स्तवसाधनानिरेषत्वात्स्वसिद्धाविति भावः ॥ २ ॥

नन्वेतादृशोऽनुभवो मम केनोपायेन स्यादित्याशङ्क्य तानेवो-
 पायान्दर्शयति ।

तृष्णां संहार संहरेन्द्रियचयं संहृत्य सर्वाः क्रिया-
 श्वेतः संहार संहारान्यधिपणां स्वादप्यणुस्त्वं भव ।
 अन्तः संप्रविशात्मधामनि मनागासादिते तत्पदे
 सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटुर्भावः स्थिरः स्थास्यति ॥ ३ ॥

तृष्णामिति । हे शिष्य त्वं तृष्णां प्राप्तेष्वप्राप्तेष्वपि पदार्थेषु
 अनृत्तिरूपां दृष्टिं संहार संरोपय ततः इन्द्रियचयमिन्द्रियाणां
 दशसंख्यानां श्रोत्रादीनां चयः समूहस्तं संरोपय मखाहारं
 कुर्वित्यर्थः, ततश्च सर्वाः समस्ताः क्रिया इन्द्रियव्यापारान् सं-

हृत्यऽवरुध्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्य-
 धिपणामन्यद्वैतं तत्सत्त्वविषयां निश्चयरूपां वृत्तिं संहर नाशय
 लीनां कुर्विसर्थः, ततस्त्वमेतेष्वभिमान्ता भवान् स्वादपि अभि-
 मन्तव्याविषयलपेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवत्त्वेन स्थूलत्वं
 तस्यादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपत्वादित्यर्थः, भवाऽस्मि तत आत्म-
 स्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संभावश लीनो
 भवेत्यर्थः, ततो मनागीपत्तत्पदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसां दते
 प्राप्ते सति सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटु सर्वे समस्त पदज्ञानं तदेव क-
 पाटमिव आत्मदर्शनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिव तस्य भञ्जनमु-
 ष्ठाटनं तस्मिन्पटुः कुशलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः
 स्थिरो निश्चलः स्यात्स्याति स्थिनो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं
 वदेसपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रमं
 नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।

आत्मस्नेहघनां दशामुभगते बोधप्रदीपे मयि

ब्रागुडीय पतन्ति वृत्तिनिवहा नष्टु पतङ्गा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सा-
 दरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमं क्र-
 म्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः साधनजातं समाधिर्मम निर्वि-
 कल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायमित्यर्थः, किं पृच्छसि किमर्थं पृ-
 च्छसि समाधिसाधनांसदेः साधकेच्छापेक्षत्वान्मायि तु तत्सहन-
 त्वात्तादच्छामात्रेण तदभावे तत्पृच्छेत्वायुक्तेति तत्कथनमपि मयि
 नैव सम्पाद्यमिति भावः, ननु भवत्समाधी सहनत्वे तदः

भवः, स्यात्तदेव कथं सम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहतिगिरं
 हो जीवब्रह्मैवयाज्ञानमेव तिगिरं तयो नूनं निश्चयेन निर्गत-
 नष्टमेव तथा महाभिरावरणः प्रकाशः प्रकाशपते ज्ञायते-
 तेति प्रकाश आत्माविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात
 त्वम्, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिभिरनाशे च किं निमित्त-
 त्वाशङ्का निमित्तं दर्शयितुं रूपकगाहाऽऽत्मेति, मयि अहंपद-
 ाये साधिष्ठानबुद्धिस्थविदाभासे बोधमदीपे बोधो ज्ञान त-
 स्वरूपे प्रदीपे बीपकरूप आत्मस्नेहघनामात्मनि ब्रह्माभिज्ञे प्र-
 पगात्मनि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्थानीयेन घना
 निविडार्द्रा दशामवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आरुद आधिते
 सतीत्यर्थः, दृष्टिनिवहा घृत्तीनामन्तःकरणशृत्तीनां निवहा समूहाः
 पतन्ना इव शालभादयो यथा किञ्चिदुद्धीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा
 द्रागी पद्यावत्मारब्धक्षयं विद्यमानस्य घृत्तसमूहचाञ्चल्यस्य 'तस्य
 तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य' इति श्रुत्या सणिक-
 स्त्रोक्तेः, ईपत्कालेनेपत्वम्, उद्धीयोत्पत्य नष्टुं नाशाय पतन्ति-
 प्राप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वाच्च साधनापेक्षेति स्वल्पश्रो-
 ऽनुपपन्न एवमेत भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पममाधेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च
 भवत्सु अदृश्यमानत्वात्तैर्विना कथं तद्विद्विः सम्भाष्या भवत्सु
 इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वस्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्वतं
 चैतन्यस्य चमत्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाह्वयम् ।
 तस्माच्चित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
 प्रत्याहारपरिश्रमोऽपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥५॥

हृत्यऽनुरूप्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्य-
विषयामन्यहृतं तत्संस्वरविषयां निश्चयरूपां दृष्टिं संहर नाशय
लीनां कुर्विसर्गः, ततस्त्वपेतेष्वभिमतता भवान् स्वादपि अभिम-
न्तव्यावपयलवेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवस्तेन स्थूलत्वं
तस्मादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपस्वादिसर्गः, यनाऽऽम तत आत्म-
स्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संभावय लीनी
भवेत्यर्थः, ततो यनागीपत्तपदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसर्गादेते
प्राप्ते सति सर्वाज्ञानकपाटभजनपटु सर्व समस्त पदज्ञानं तत्रैव क-
पादपिब आत्मवर्धनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिब तस्य भजनमु-
द्धाटने तस्मिन्पटुः कुक्षलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः
स्थिरो निश्चलः स्थास्याति स्थितो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं
वदेत्यपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रम
नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।
आत्मस्नेहघनां दशामुपगते बोधप्रदीपे मयि
द्रागुडीय पतन्ति वृत्तिनिबहा नमु पतङ्गा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सा-
दरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमं क्र-
म्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः- साधनजातं समाधेर्मय निर्वि-
कल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायमित्यर्थः, किं पृच्छासि किमर्थं पृ-
च्छसि समाधिसाधनासद्देः साधकेच्छापेक्षत्वान्मयि तु तत्सहज-
त्वात्तादच्छाधानेन तदभावे तत्पृच्छैवायुक्तेति सत्कथनमपि मयि
नैव सम्भाव्यमिति भावः, ननु भवत्समाधौ सहजत्वे वदः

भवः स्पात्तदेव कथं सम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहातिगिरं
हो जीवब्रह्मेक्याज्ञानमेव तिमिरं तयो नूनं निश्चयेन निर्गत-
नष्टमेव तथा महाभिरावरणः प्रकाशः प्रकाश्यते ज्ञाने-
नेति प्रकाश आत्मविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात
त्यन्तः, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिमिरनाशे च किं निमित्त-
तयाशङ्क्य निमित्तं दर्शयितुं रूपकमाहाऽऽप्तेति, यदि अहंपद-
ाच्ये साधिष्ठानबुद्धिस्थविद्याभासे बोधपदीपे बोधो ज्ञानं त-
त्वरूपे पदीपे दीपकरूप आत्मस्नेहयनामात्मनि ब्रह्माभिन्ने प्र-
यगात्मनि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्यानीयेन घनां
निबिडाद्रा दशापवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आरुढ आधिते
सतीत्यर्थः, घृत्तिनिबहा घृत्तीनामन्तःकरणघृत्तीनां निबहा समूहाः
पतन्ना इव शलभादयो यथा किञ्चिदुड्डीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा
द्राणीपद्यावस्मारब्धस्य विद्यमानस्य घृत्तिसमूहश्चाश्रयस्य 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न निमोक्ष्ये अथ संपत्स्य' इति श्रुत्या क्षणिक-
लोक्तेः, ईषत्कालेनेषत्वम्, उड्डीपोत्पत्य नष्टुं नाशाय पतन्ति-
माप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वान्न साधनापेक्षेत त्वत्प्रश्नो-
ऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पमभाषेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च
भवत्सु अदृश्यमानत्वात्तैर्विना कथं तत्सिद्धिः सम्भाष्या भवत्सु
इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वास्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्गतं
चैतन्यस्य चमस्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाह्वयम् ।
तस्मान्निचित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
प्रत्याहारपरिश्रमोपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥ ५ ॥

गाढीमति । हे साधो साधोति समाधिसाधनानीति साधु-
 क्तस्य सम्बोधने हेसाधो घृतं सर्पिर्गाढं दृढमस्तु भवतु शी-
 तयोगेन घनीभूतमस्त्वित्यर्थः, वा यद्वा विलीनमुष्णयोगेन र-
 सीभूतमस्तु तद्घृतं घृतत्वात्सर्पिर्द्धान्न गतं न निवृत्तं घृतभा-
 वादन्यभावं न प्राप्तं तद्व्यास्योभयत्राप्येकरूपत्वेनानुभवाद् गा-
 दघृते लीनघृते वा घृतमतीतेरेकरूपाश्च घृतत्वहानिरिति भावः,
 यथा यद्वसथा तद्वच्चैतन्यस्य चैतन्यरूपस्यात्मनश्चगकृतिर्घनी-
 भावरूपश्चमत्कारश्चित्तं मनोऽस्ति अतः प्रतीती भेदे प्रती-
 यमानेपि वास्तवं घृतत्वं घृतद्वयेऽभिन्नमिव तदेव तच्चैतन्यमेव
 चित्तमतोऽद्वयं भेदरहितं ब्रह्मचैतन्यमेवास्ति तस्मात्कारणा-
 दसायसन्निकृष्टो मत्तो दूरे वर्तमान इत्यर्थः, चित्तलयस्य यो-
 गमतेन सद्रूपस्य चित्तस्य मनसो यो लपो नाशः स्वरूपम-
 तीत्यभावरूपस्तस्य साधनं साधनभूतोऽतो मयाऽऽत्मयाथा-
 र्थ्यज्ञानवता तुषदेन योगिज्ञानात्स्वज्ञानस्यातीव वैलक्षण्यम-
 स्तीति सूचितं, तच्चे चित्तस्य पारमार्थिके रूपे साक्षात्कृतेऽप-
 रोक्षतयानुभूते सति प्रत्याहारपरिश्रमोपि प्रत्याहारः स्वस्ववि-
 प्वेभ्य इन्द्रियपरावृत्तिरूपः प्रत्याहारोपलक्षितानि ध्याना-
 दीन्यपि प्राद्याणि, स परिश्रमः साधनकाले रक्षणकाले नाश-
 काले फलकाले च सर्वदा श्रमो दुःखरूप एवाऽतः स यो-
 गसाधनममूढोऽधुनेदानीं सन्त्यक्त एव सम्पत्तिः संशयं विच्छष्ट
 एव निष्प्रयोजनत्वाच्चस्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि साधनैर्विना कथं समाधिप्राप्य इत्याशङ्क्य तस्यापि
 सहजत्वाभिद्राव्यवस्थावदवस्थात्वाविशेषात्तदपेक्षाभावेपि मयि
 अवस्थान्तरवत्तम प्राप्नोत्येवेति मम तत्राप्यनादरोस्तीत्याशयेनाह ।

जाते विद्वदनुग्रहेण सहजानन्दागमे साधकै-

रादास्येन यथा यथा परिहृतः-कष्टः स योगोद्यमः ।
आश्चर्यं न मनीषितापि निविडा निद्रा यथेयं बला-
दायात्येव तथा तथा मुनिमतो गाढः समाधिः क्रमः ॥ ६ ॥

जात इति । विद्वदनुग्रहेण विदुषां ज्ञानिनामात्मसाक्षात्का-
वतामित्यर्थः, अनुग्रहः कृपा तेन सहजानन्दागमे सहजः स्वा-
भाविक आनन्दो निरतिशयं सुखं तस्यागमो लाभस्तस्मि-
न्नात उद्भूते सति साधकैः पूर्वं साधकानस्थावद्भिरस्माभिः स
योगशास्त्रोक्तो योगोद्यमो योगः समाधिस्तत्साधनभूत, उद्यम
उद्योगः कष्टः खेदरूप एवेति हेतोरौदास्येन तत्साधनेषु तत्र च
यदौदास्यमुदासीनत्वं तेन यथा यथा यावद्यावदित्यर्थः, परिहृत
उपेक्षितस्तथा तथेत्यावृत्तिशेषेणोत्तरत्र योज्यं तावच्चावदि-
त्यर्थः, न मनीषितापि मयानीप्सितापि निविडा सधनेयं लो-
कमसिद्धा निद्रा सुषुप्तिर्वलाद्धठात्स्वयमेवायाति प्राप्नोति तथा
तद्वन्मुनिमतो मुनिभिर्धर्मासकपिम्पतञ्जलिभ्रूतिभिर्विवेकिभि-
मत इष्टत्वेनादतो गाढो दृढः समाधिक्रमः समाधेर्वेदान्तिमत-
स्वारमरूपसमाधेः क्रमः प्रापकः साधनभूतो निरोधारूपः स-
माधिः स्वयमयत्रमेव बलाद्धठादेवायाति प्राप्नोति एतदाश्चर्यम-
वलोकयेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु भवता सहजसमाधिर्येनोपायेन जातस्तमुपायं श्रू-
त्याशङ्क्य फलसहितमुपायं वदति ।

ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्त्या
तन्व्या धिया निगमिते निगमान्ततत्त्वे ।
आलोकितेष्वथ तटस्थधियाऽखिलेषु
भात्रेषु बोधघनता सहजा श्रुपैति ॥ ७ ॥

ध्यानेति। ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्त्या ध्यानमात्मवि-
षयकशक्तिप्रवाहोनात्मविषयप्रत्ययानन्तरितस्तदेवामृतं समुद्रमग्नस्य
सर्ववामृतप्राप्तिरिवामृतं ब्रह्ममुखं तत्प्रापकत्वादमृतार्णवस्तस्मिन्
निमग्ना प्रविष्टा समस्ता संपूर्णा मूर्तिराकारो यस्याः सा तथोक्ता
तथास्त एव तन्व्या सूक्ष्मया धिया बुद्ध्या दृश्यते तत्रयया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिरिति श्रुतेः, निगमान्ततत्त्वे निगमो वेद-
स्तस्यान्ते वेदान्ते योन्निरूपितं तत्त्वमनारोपितस्वरूपं तस्मिन्, यद्वा
निगमानां वेदानामन्तः परिममाप्तिर्यस्मिन्तस्मिन्तत्त्वेऽनारो-
पितात्मस्वरूपे ब्रह्माभिज्ञे प्रत्यगात्मनीति यावद्निगमिते बो-
धिते साक्षादनुभाविते सति अपानन्तरमेवाखिलेषु भावेषु
पदार्थेषु तदस्थधिया यथा तदस्थः पुरुषः स्वदृष्ट्या नदीप्रवाह-
पतितानि वृणकाष्टयादोनरादीनि प्रतिबिम्बितान्वृक्षादीनापि
पश्यति तथा मायानदीतदस्थस्वसाप्तात्कारधिया बुद्धिदृष्टाऽऽ-
लोकिनेषु साक्षाद्दृष्टेषु सत्सु सहजा स्वभाविकी बोधघनता
बोधस्यात्मनो घनता निविहता प्रपञ्चरहितत्वेन चिद्धनस्वरूपते-
त्यर्थः, अभ्युपैति प्राप्नोति, यद्वा तदस्थधिया नद्यादितदस्थितवृ-
क्षादिषु जलग्नप्रतिबिम्बरूपेण द्विषामतीपमानेष्वपि तद्विषयैक-
त्वनिश्चयवृत्तिरिवानिरुपापतीपमानेष्वप्यत्मनि एकत्वनिश्चयरूपया
दृश्येति योऽयम् ॥ ७ ॥

एवं सहजममाधेः प्राप्तिं ससाधनां निरूप्येदानीमेतस्या
मधुमतीविद्यात्वं साधयति ।

एषा मधुमती विद्या सर्वत्र मधुदर्शनात् ।

स्वशरीरार्कवृक्षेपि दृष्टं यत्पुष्कलं मधु ॥ ८ ॥

एतेति । एषा सहजममाधिरूपा मधुमतीविद्या मधुमती

अग्नी विद्योपासना ज्ञेया, कुत एतस्या मधुमतीत्वं तत्राह
 नत्रेति, सर्वत्र सर्वपदार्थेषु मधुदर्शनान्मधुनो ब्रह्मसुखस्य
 र्शनात्साक्षात्काराद्, ननु अस्मात्सर्वत्र मधुदर्शनं जातमिये-
 त्कुतोनिश्चयं तत्राह स्वशरीरेति, यद्यस्मात्कारणात्स्वशरीरा-
 र्कवृक्षेपि स्वस्यात्मानः शरीरं स्वतो विशीर्णस्वभावमत एव
 दुःखदत्वान्मरणमदत्त्वाच्च तापहेतुत्वाच्च वृश्चनीयत्वाच्चाकर्तृस-
 स्तस्मिन्नपि मधु ब्रह्मसुखं पुष्कलमखन्तवृत्तिकर्तृत्वाद्बहु दृष्टं
 साक्षादनुभूतमतः सर्वपदार्थेषु तद्वृष्टमेवेत्यतो मधुमतीत्वमेतस्याः
 सम्भाव्यमिति भावः, मधुमतीविद्यामतिपादको मन्त्रस्तावद्, 'मधु-
 वाता ऋताय ते मधु सरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु
 नक्तमुतोपमि मधुमत्पार्थिवः रजः मधु द्यौरस्तुनः पिना मधु-
 मात्रो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु न' इति ।
 अस्यार्थः, वाता वायवः शारीराः माणादयो विराड्शारीरा
 आनहमवहादय एते सर्वे पञ्चीकृता अपञ्चीकृताश्चाकाश-
 कार्यरूपास्ते सर्वे ते तव ऋताय ऋतं ब्रह्म सुखं प्राप्नुं भवन्तु
 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, शास्त्रान्तरे ऋतायते-इत्येकं पदं
 तदा मधु ब्रह्मसुखरूपाः सन्त ऋतायते ऋतं सत्यमिवाऽऽचर-
 न्तीति तादृशा भवन्तु, तथा सिन्धवः समुद्रा मधु ब्रह्मसुखं स-
 रन्ति स्ववन्तु लोड्ये लङ् अत्र सिन्धुशब्देन पञ्चीकृतजलराशि-
 रूपा अपञ्चीकृतजलं च शारीराः कुक्षयश्च तदभिमानिन्यो दे-
 वता अपि ग्रन्थाः, ओषधीरोषधो यवादिरूपा नोऽस्मा-
 कं माध्वीर्ब्रह्मसुखमदाः सन्तु भवन्तु आत्मसुखमाप्तिप-
 र्यन्तं शरीरस्य श्रवणाद्युपयोगित्वात्तादृशशरीरोपजीवनानुकू-
 लतया निर्विघ्नमाप्तिरेव धान्यानां मधुप्रदत्वं ज्ञेयमिति भावः,
 नक्तं रात्रिरपि मधु ब्रह्मसुखरूपं भवतु ब्रह्मसुखमाप्तिसाधन-

विचागदावनुकूलं नो भवतु इत्यर्थः, तथोपनि उतोपस्यपि प्रभातेपि नोऽस्माकं मधु ब्रह्ममृत्वं स्फुरत्विति शेषः, ब्रह्मसु-
 स्फुरणेऽनुकूलता प्रयानेस्त्वित्यर्थः, उपस इत्यपि शाखान्तरे
 पाठः, अर्थः स एव, पार्थिवं पृथिव्या इदं पार्थिवं पृथ्वीस-
 म्वन्धि रजो रेणुस्तज्जन्यं घटाद्यापि पृथिवी च मधुमन्मधु ब्रह्म-
 मृत्वं विद्यते यत्र तथाभूतमस्तु ब्रह्मसुखमानपूर्वकं तत्सर्वं भातु
 वा ब्रह्मसुखमाभन भवतु इत्यर्थः, न इत्यनुवर्तनीयं, तथा पिता
 पालकः सर्वमाणिपालनशीलित्यर्थः, द्यौः स्वर्गोऽपि मधु ब्रह्म-
 सुखलक्षकं नोऽस्माकमस्तु भवतु द्यौःपदेनाकाशोऽपि ब्रा-
 ह्मस्तथा वनस्पतिः पुष्पं विना फलवानश्वत्यादिर्वनोपनासितौ-
 पधीस्वामी चन्द्रोऽपि मधुमान्मधुमृत्वं विद्यतेऽस्मिन्निति मधु-
 मान्ब्रह्मसुखविशिष्टस्तत्पदश्च नोऽस्माकमस्तु भवतु सूर्य-
 स्वपनो ब्रह्मसुखपदो भवतु तथा गावो घेनवो वाचश्चेन्द्रि-
 याणि च बुद्धिश्च यज्ञश्च विशश्च वज्रं वाणाश्चेत्पाविजातं स-
 कलं नोऽस्माकं ब्रह्मसुखानुसन्धानवतां माध्वीर्ब्रह्मसुखानुरूपा
 भवन्तु मतीयन्तु सर्वत्र मार्पनायां लोद ॥ ८ ॥

इदानीं स्वस्याज्ञानावस्थातो ज्ञानावस्थायो स्थितस्य म-
 महदन्तरं दर्शयति ।

विष्णोर्मे दर्शनं भूयादेवमासीन्मनोरथः ।

इदानीं कृपया विष्णोः सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ९ ॥

इति श्रीनारदरिक्तौ शोधसारेऽनुभववचकमेकविंशम् ॥ २१ ॥

विष्णोरिति । हे शिष्य पूर्वं ज्ञानप्राप्तिपूर्वकालेऽज्ञाना-
 वस्थायामित्यर्थः, मे मय विष्णोर्न्यायिकस्य परमात्मनो दर्श-
 नेन साक्षात्कारो भूयाद्भवतु एवमित्यं वे-इत्यावर्तनीयं, मय म-
 नोरथोऽभिलाष आसीदित्यर्थः, केवलाज्ञानावस्थायो तु विष्णु-

प्रेवेच्छाऽऽसीत्, ततश्च तदर्थं कर्मोपासनाद्यनुष्ठानेनान्तः-
रण्ये किञ्चिच्छुद्धे निष्कामपूर्वं तदनुष्ठानेन वेवेष्टि व्याप्नो-
ते जगत्स विष्णुर्गुरुः ।

‘गुरुर्व्रज्या गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः’ ॥ इति ।

वृद्धवचनादत्रैव च ।

मदमोहाभिधक्कूरमधुकैटभाजिष्णवे ।

मोक्षलक्ष्मीनिबामाय नमः श्रीगुरुविष्णवे ॥

इति चोक्तत्वाद्गुरोर्व्यापकत्वं च सर्वत्र सर्वोपदेशोपदेष्टृत्वमं-
भवेन ज्ञेयम्, इदानीमधुना ज्ञानमाप्तौ सत्त्वा विष्णोर्ज-
गव्यापकस्य गुरोः कृपा दया तथा सर्वं समस्तं जगद्विश्वं वि-
ष्णुमये विष्णुर्व्यापक आत्मा गुरुश्च तन्मयं तद्रूपं दृश्यत इति
ज्ञेयः, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन, पुरुष एवंदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यं, विश्वं नारायण’ इत्यादि श्रुतिद्वारा गुरोरु-
पदेशरूपकृपया वाचारम्भणश्रुत्युक्तयुक्त्या च पर्यालोचनेन का-
र्यस्य कारणव्यतिरिक्तसत्ताभावाज्जगतो ब्रह्ममात्रत्वं तदभिन्न-
गुरुदृष्ट्या च गुरुमात्रत्वं लोकप्रसिद्धविष्णुदृष्ट्या च विष्णुमा-
त्रत्वं च साक्षात्कृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यब्रिवाकरविरचिनार्या बोधसारार्थदीप्ता-
मनुभवनवकार्यप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

एवं स्वानुभवं निरूप्येदानीं ज्ञानिनां प्रतापं वर्णयितुं वि-
द्वत्प्रभावनवकार्यं प्रकरणं नवश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

अथेति । अथेदानीं स्वानुभवनवकनिरूपणानन्तरं विद्वत्प्र-

अनवरकं विदुषां विवेकिनां प्रभावः प्रतापस्तस्य निरूपकं न-
कं नवानां श्लोकानां समुहो नवरकं विद्वत्प्रभावनवरकालयं प्र-
तरणं निरूप्यत इति शेषः, तथादौ तावदेतत्प्रकरणनिरूपयिष्य-
माणविषयमत्र निर्दिशति ।

अभावो यत्र भावानां स भावो यत्र वर्णितः ।

स्वभावसुखदं तात प्रभावनवरकं शुणु ॥ १ ॥

अभाव इति । यत्र यस्मिन् भावे भावानां कार्यकारणरू-
पाणां जगद्वत्पदार्थानामभावोऽवन्तासत्त्वमस्ति स भावः
सखिबानन्दरूपो भावः पदार्थ आत्मा यत्र प्रकरणे वर्णितो
निरूपितो हे तात हे शिष्य स्वभावसुखदं स्वभाव आ-
त्मसत्ता तदभिन्नं सुखं तत्पददातीति तत्तथोक्तं प्रभा-
वनवरकं प्रभावस्य विद्वत्प्रतापस्य निरूपकं नवरकं नवश्लोकममु-
हरूपं प्रकरणं शृणु अवधारय ॥ १ ॥

इदानीं विदुषो विषयदर्शनेन कामाद्युत्पत्तौ सत्तामपि तद-
स्पर्शं शानिषु दर्शयन्कामादिविकाराणां शक्तिविरस्कारणरूपं
प्रतापं निरूपयति ।

अयं विहाय कामादीन्क्षुद्रान्दूरगतो मुनिः ।

पदयत्यपि कदाचित्चान्न चैनं प्राप्नुवन्ति ते ॥२॥

अयमिति । अयं यत्प्रतापवर्णनमारब्धं सोऽयं ज्ञानी क्षुद्रान्का-
मादीन्क्षुद्रान्दूरगान् मायिकपदार्थविषयान् कामादीन् कामोऽ-
मिलाप आदिः प्रयमो येषां ते तपोक्तास्तान् क्रोधादीन् पद-
रिपून् विहाय परित्यज्य दूरगतो दूर आराहृतः स्थितो ह्यनिर्व-
नने विवेकोऽस्याऽस्ति तमुनिः भारव्यमोगकाले तान्विषयान्तद्वि-
षयकान्कामादीन् पश्यत्यपि यद्यप्यवलोकयति तथापि ते कामा-

त्यस्तद्विषयाश्चैनं ज्ञानिनं न च नैव प्राप्नुवन्ति सम्बध्नन्ति
तामादीनां विकारत्वादसत्त्वाच्च विदुषो 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति
भुतेर्निविकारमाश्रितानन्दब्रह्मरूपत्वादुभयोर्विरुद्धस्वाभाव्येन का-
मादिविकारसम्बन्धो विवेकानि पारमार्थिको नैव संभवति एवं
विद्वत्प्रभावो ज्ञेय इति भावः ॥ २ ॥

इदानीं द्वैतादर्शनरूपं प्रतापं दर्शयति ।

न यान्ति नूनं तज्ज्ञस्य सम्मुखे द्वैतदृष्टयः ।

दुष्टा दुष्टतया ज्ञाता दर्शयन्ति मुखं कथम् ॥ ३ ॥

नेति । तज्ज्ञस्य तदात्मस्वरूपं जानातीति तज्ज्ञ आत्मयाया-
ध्यवेक्षा तस्य सम्मुख आत्मयायाध्यवेदनरूपवृत्त्यग्र इत्यर्थः, द्वै-
तदृष्टयो द्वैतं जगद्दृश्यत आभिस्ता द्वैतदृष्टयो जगद्विषयका वृ-
त्तय इत्यर्थः, न यान्ति नूनं निश्चयं नागच्छन्ति अत्र सन्देहो
नैव कर्त्तव्य इति भावः, तत्रोपपत्तिमाह दुष्टा इति । दुष्टाः स्वत-
एवासत्त्वदुःस्वप्रवृत्त्यपरिणामादिभिर्दोषैर्दूषिता अतो दुष्टतया दुष्ट-
त्वेन ज्ञाता अवगताः सन्तस्ते विषया मुखं वदनं कथं केन प्रका-
रेण दर्शयन्ति न कथमपीत्यर्थः, लोकेपीदं दुष्टैः स्वदोषज्ञानि-
नामग्रे स्वमुखदर्शनं न क्रियत इति प्राप्तदमेवेति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं मायाया अपि हान्यग्रे स्यादुभयशक्तिकत्वमित्येवंविधं
प्रतापं दर्शयति ।

माया मायेति विज्ञाता सर्वाकारविकारिणी ।

गता कुत्राप्यनावृत्यै संस्थितो निर्मलो मुनिः ॥ ४ ॥

मायेति । माया प्रकृत्यपरपर्याया जगदुत्पादनशक्तिः सत्त्वा-
सत्त्वादिवचनैरनिर्वाच्या सर्वाकारविकारिणी सर्वे समस्ता य-
आकारा रूपाणि त एव विकाराः परिणामरूपा विद्यन्ते यस्यां

सा तपोक्ता । एवं लक्षणैर्लक्षितेयं मायार्थशून्या सती प्रतीय-
मानेत्येवं विज्ञाता साक्षादनुभूता सती मुनिनेति शेषः, अत
एव सा कुत्रापि क्वापि मिथ्यापदार्थनयस्थानस्यापि सत्त्वास-
त्त्वादिभिरानैर्बचनीयतया कुत्रापीत्युक्तम्, अनादृत्यायपुनराग-
मनाय गता निवृत्ताऽतो मुनिर्जननबाञ्छाानी निर्मलो माया-
विद्याविषयास्पृष्टः शुद्ध इत्यर्थः, मस्थितस्तिष्ठतीत्यर्थः, लोके-
ऽपि दुष्टस्त्रिया दुष्टत्वे ज्ञाने सा लज्जया पुरःस्थातुमशक्ता सती
विषादिबलद्येन पुनरदर्शनरूपं मरण ममिदं तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥४॥

इदानीं विद्वत्समीपे विषयाणां मत्सरव्यायुक्तिनिरूपणमिष्येष्ट
विद्वत्तापं दर्शयति ।

निर्जिता विषया नूनं चपेटाभिश्च ताडिताः ।

नोपसर्पन्ति ते तस्मादस्मानेव हनिष्यति ॥ ५ ॥

निर्जिता इति । विषयाः शब्दादयस्तन्ममूहस्थाः । स्त्रीपुत्रध-
नवृद्धादयो नूनं निश्चयेन ज्ञानिना निर्जिताः परामृताः कृताः, च
पुनश्चपेटाभिर्दोषदृष्टिस्थाभिश्चपेटाभिस्ताडिता बण्डिताश्च मुनि-
मिरिति शेषः, यतो यस्मात्कारणात्तस्मात्कारणात्ते विषया
एव मुनिरस्माद्यो हनिष्यन्ति मारयिष्यतीति हेतोर्नोपस-
र्पन्ति न मुनिसमीपं गच्छन्ति अपमपि मुनिमत्तापो विषयेषु भी-
तिरूपो द्वेषः ॥ ५ ॥

इदानीं तुल्यविषयवृत्तारूपशून्यनिराकरणेन स्वात्मानुभवे
मति नियमृष्योत्तरांतरासनं स्वरूपे स्थिराभिमतं ज्ञानिना दर्श-
यन्मन्त्रिणापि ज्ञानिममार्थं निरूपयति ।

तृष्णां विहाय तुच्छेभ्यो मुनिर्निःशल्पतां गतः ।

रुरसायननृसात्मा दिनानुदिनमेधने ॥ ६ ॥

तृष्णामिति । मुनिर्ज्ञानी तुच्छेभ्यस्तुच्छविषयेभ्यस्तृष्णां
 मोषदृष्टिं विहाय परित्यज्य निःशब्दयतां शरीरेऽवशिष्टं शास्त्रादि-
 वण्डं श्रुत्यं तद्गद्गदुःस्वप्नदत्त्वादिपयसासनेष्वशिष्टाऽतःकरणे च
 स्वपदेन ग्राह्या तद्रहिततां निर्वासनतां गतः प्राप्तः सन्नत एव
 हरमायनतृप्तात्मा स्व आत्मा स एव मुनिं 'रसो वै स' इति
 श्रुतेः, तस्यायनं प्राप्तिसाधनवस्त्रण्डाकाराकारिता ममाकृपा
 दृष्टिस्तेन तृप्तः संतुष्ट आत्मान्तःकरणं यस्य स तपाभूतः
 सन्, यद्वा स्व आत्मैव रसानां ईरण्यगर्भमुन्नादिमानुषानन्दप-
 र्यन्तानां वैषयिकसुखानागयनमाधपस्तेनैव तृप्तः सन्तुष्ट आत्मा-
 न्तःकरणं यस्येत्यर्थः, सन्दिनानुदिनमेतदुपलक्षणं पूर्वपूर्वतणा-
 दुच्चरोत्तरतण इत्यर्थः, एतेन वर्धतेऽत्र स्वानुभवे स्वैर्यसंपादन-
 रूपो ज्ञानिप्रभावो वर्णितो ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिनामविद्याया अक्षुरणयेनोत्प्रेक्षते ।

पूर्वा मां बलुभां त्यक्त्वा रमते विद्ययाऽधुना ।

इत्यविद्या लज्जितेव नायाति मम संमुखम् ॥ ७ ॥

पूर्वामिति । यया काचित्स्त्री पूर्व स्वपतिप्रियाऽनन्तरं तत्र
 दोषदर्शनेनान्घ्रां स्त्रियं विवहति ततस्तया सदैव रमते च तां
 ज्ञात्वा स्वस्यां दोषदृष्ट्यानादरमपि ज्ञात्वा ततस्तस्य पत्युः सं-
 मुखमपि लज्जया नायाति, तथा पूर्वा ज्ञानोदयात्पूर्वकाले बलु-
 भामतीव प्रियां मामविद्याख्यां स्त्रियन्त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या परित्य-
 ज्ययाऽधुनेदानीं वेदान्तश्रवणादिविधिना तामद्भीकृत्येदानीं वि-
 द्याया विद्यानाम्न्या स्त्रिया सह मामनादृत्य रमते क्रीडतीति
 हेतोरविद्या माया मम मे तदोपज्ञानिन इत्यर्थः, सन्मुखं ब्र-
 ह्माकारवृत्तिदृष्टिविषयत्वं नायाति नागच्छतीव नागच्छति किमु,
 तत्र हेतुर्लज्जिता लज्जा त्रया सञ्जाताऽस्याः सा तथोक्ता, एव-

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां ज्ञेयः ॥ ७ ॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृताशक्यत्वावज्ञानिनामपि तद्वक्तृ-
ताशक्यतायापि सत्यावबचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रमाणं प्रदर्शयति ।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः ।

तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न युज्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति । यथा यद्वदत्यन्तमतिशयं जडो मूर्खो जनः पुरुषो
ब्रह्म देशकालवस्तुह्रनपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
कर्मभूतं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न जानाति न वेति अज्ञ-
त्वाद् विषयाज्ञाने तन्निष्पणाकर्त्ता श्रुतिस्तावद् यन्मनसा ध्या-
यति तद्वाचा वदतीति, अतो मनसा हातर्ष्येव वाचा निरूपयितुं
शक्यत्वाद्ज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव मिदमिति भावः, तथा
तद्वदत्यन्तबोधात्माऽत्यन्तमतीव बो बोधो बुध्यते ज्ञायते ज-
गदनेमेति बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाविध आ-
त्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः,
ब्रह्म देशाद्यपरिच्छन्नमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपितुं
न युज्यते न जानाति बुधेर्दिवाविषाठात्कर्त्तारो लटि दिवादिभ्य
श्यश्चितीति श्यनि च स्वरितेच्चाष्टदस्तद्, 'अवबचनेनैव प्रोवाच,
स ह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वाभावेपि तूष्णी-
भावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वेऽपि ब्र-
ह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत्सु कार्पण्यावकत्वेऽपि ज्ञानिषु प्राप्तव्या-
भावादविद्यानकारं मत्पुन केवलसहजसमावेष्टेतात्त्विकप्रतिपाद-
नपूर्वस्तद्विस्मृतिकारकत्वाद्यस्याऽऽत्मास्यतिट्टादिसाधनत्वेनेष्टत्वे
दर्शयति ।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽभौ तथा तथा ॥ ९ ॥

इति धीनरहरिक्तौ बोधसारं विद्वत्प्रगाचनवकं द्वाविंशं ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवन्तर्लोक्यराज्यं प्राप्तस्यापीन्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरेन्नाशयेद्यः सोऽयं प्रसिद्ध आगोपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिवृत्तिस्तदोषो दूषणं नूनमस्ति विद्यतेऽत्र मंशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी—आत्मसाक्षात्कारवान् यथा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस आलस्यवर्द्धमान् भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणमसावनसो ज्ञानी वर्द्धते स्वरूपास्थितिवृद्ध्युपलक्षितो भवति अज्ञानिकार्यनाशकस्यालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंपादनरूपोऽयं ज्ञानिगतापोऽत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति धीनरहः० बोधसारं विद्वत्प्रभाषनवकार्यप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभाषनवकं निरूप्येदानीं तेषामेव तात्त्विकं निर्वाणात्मरूपगन्धेषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकारूपं दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभाषनवकनिरूपणानन्तरं निर्वाणदशकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवलरूपस्य निरूपकं-दशकं दशश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यते इति शेषः, तमादौ निर्वाणात्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेऽपि शिष्यकृपयैव केवलं स्वस्य तन्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं मत्याह ।

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां त्रेयः ॥ ७ ॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृनाशक्यतावज्ज्ञानिनामपि तद्वक्तृ-
ताशक्यतायामपि सत्यामवचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रतापं प्रदर्शयति।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः ।

तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न युध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति । यथा यद्वदत्यन्तमतिशयं जडो भूत्वा जनः पुरुषो
ब्रह्म देशकालवस्तुहृत्परिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
कर्मभूतं वक्तुं वचनेन अनिपादयितुं न जानाति न वेत्ति अज्ञ-
त्वाद् विषयाज्ञाने तमिरुपणाशुर्का श्रुतिस्तावद् 'यन्मनसा ध्या-
यति तद्वाचा वदती'ति, अतो मनसा ज्ञातस्यैव वाचा निरूपयितुं
शक्यत्वाद्ज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव निदिधिति भावः, तथा
तद्वदत्यन्तबोधात्माऽत्यन्तमतीव यो योषो युध्यते ज्ञायते ज-
गदनेनेति बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य न तथाविध आ-
त्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः,
ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपितुं
न युध्यते न जानाति बुधेर्दिवादिषाठात्कर्तार लटि दिवादिभ्य
इति श्रुति इति च स्वरित्त्वाद्भट्टस्तरू, 'अवचनेनैव शोबाच,
स ह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वामात्रेपि तूष्णी-
भावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तियत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वात् ब्र-
ह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत् कार्ष्णयावक्तृत्वेपि ज्ञानिषु प्राप्तव्या-
भावादविद्यावक्तृत्वं प्रत्युक्तं केवलमहमसमायेर्द्वैतार्थमनिपाद-
नपूर्वकनादिस्मृतिकारकत्वात् तस्याऽऽत्मास्यविद्वद्विषयाधनत्वेनेष्टत्वं
दर्शयति ।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽसौ तथा तथा ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसारं विद्वत्प्रभावनवकार्यप्रकाशो ब्राह्मिणः ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवत्तद्वर्त्तावगतराज्यं प्राप्तस्यापी-
न्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरे-
त्वाशेषः सोऽयं प्रसिद्ध आगोपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव
आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिदृष्टिस्तदोषां दूषणं नूनमिति
विशतेऽत्र संशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी—आत्मसाक्षात्का-
रवान्प्रधा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस
आलस्यवद्भ्रामान भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणम-
सावनसो ज्ञानी वर्द्धते स्वरूपस्थितिदृष्ट्युपलसितो भवति अ-
ज्ञानिकार्यनाशकस्वालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंपादनरूपोऽयं
ज्ञानिगतापोऽत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसारं विद्वत्प्रभावनवकार्यप्रकाशो ब्राह्मिणः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभावनवकार्यप्रकाशो निर्वाणदशकं
निर्वाणात्मरूपमन्येषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकाख्यं
दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभावनवकार्यप्रकाशो निर्वाणद-
शकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवलतात्मरूपस्य निरुपकं दशकं द-
शश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यते इति शेषः, तत्रादौ निर्वाणा-
त्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेऽपि शिष्यकृपयैव केवलं स्वस्य त-
न्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं मत्याह ।

न शक्यं वक्तुमेवेदं तथापि कृपया तव ।

कया चित्कलया वत्स निर्वाणदशकं ब्रुवे ॥ १ ॥

नेति । हे शिष्य इदं वक्ष्यमाणं बहुदिमत्यसं निर्वाण-
दशकं निर्वाणस्याखण्डचिन्मात्रस्वरूपस्य निरूपकं दशकं द-
शश्लोकममूहात्मकं प्रकरणं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं शक्यं
शक्तिविषयं नैवास्ति नैव विद्यते यद्यपि तथापि वक्तुमशक्य-
त्वेऽपि तव ते कृपया दयाया तव साधनसंपन्नत्वेनाधिकारित्वं
यदस्ति तेन हेतुना मय्युत्पन्ना या दया तयैवार्थः, हे वत्स अनेन
सम्बन्धनेन गोर्वत्स इव मत्कृपापात्रत्वमिति सूचितं, कया चि-
त्सत्त्वेनासत्त्वेन सदमत्त्वेन वा केनापि निर्देशेन निर्देष्टुमश-
क्यया कलयति आत्मानामिति कला आत्मसाक्षात्कारवृत्ति-
स्तयाऽहं निर्वाणात्मस्वरूपसाक्षात्कारवान्स्वदुपदेष्टा निर्वाणद-
शकं निर्वाणात्मनो निरूपकं दशश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं ब्रुवे
कथयामि ॥ १ ॥

एवं सविषयं प्रकरणनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमेतत्प्रकरण-
निरूपयिष्यमाणरूपस्वरूपविषये जाग्रत्वं सम्भाव्योत्तरार्धेन
तन्निषेधति ।

मोहनिद्रा न तत्रास्ति तेनार्थं जागरो महान् ।

भावादयो न भासन्ते तेनार्थं नैव जागरः ॥ २ ॥

मोहनिद्राति । हे शिष्य तत्र निर्वाणात्मनि मोहनिद्रा मो-
होऽज्ञानमेव निद्रा सुषुप्तिः स्वरूपास्फोरकत्वात्सुषुप्तित्वं मो-
हस्य क्लेशं नास्ति न विद्यते तेन मोहनिद्रामाचहेतुनाऽप्यं म-
होद्गोचर आत्मप्रकाशः प्रकृतो महानखण्डो लोकमसि-
द्भागस्य निद्राधिः सण्ढितत्वादमहच्चमेतस्य तु मोहनिद्रा-

दिभिरखण्डितत्वान्महत्त्वं, जागरो जागृतिरस्तीति सम्भाव्यते तत्रेत्यावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपे भावादयो भावो घटादिपदार्थानां विद्यमानत्वं स आदिर्येषामभावानां ते तथोक्ता घटादिपदार्थभावाभावा इत्यर्थः, लौकिकजाग्रतीव न भासन्ते न प्रतीयन्ते तेन घटादिपदार्थभावाभावमस्ययाभावेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिमयसो आत्ममकाशो जागरो जागृतिर्नैवास्ति नैव सम्भाव्यते ॥ २ ॥

इदानीं तत्रैव स्वप्नत्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अपूर्वं भासते वस्तु तेन स्वप्नोयमुत्तमः ।

दृश्यं न भासते तत्र तेन स्वप्नो न चैव सः ॥ ३ ॥

अपूर्वमिति । तत्रेत्यावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपेऽपूर्वं सस्वासस्वाभ्यामनिर्वचनीयं चमत्कारकारि वस्तु पदार्थजातमात्मवस्तु वा भासते प्रतीयते तेनापूर्वंवस्तुभानस्वप्नलक्षणसत्त्वेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिमयसो आत्ममकाशो उत्तमः श्रेष्ठः स्वतोऽस्ति विद्यत इति सम्भावनीयम्, एवं स्वप्नत्वं सम्भाव्येदानीं तन्निषेधति दृश्यमिति, यत्रात्ममकाशो दृश्यं लौकिकस्वप्ने यथा दृश्यं भासते तथा दृश्यं दृष्टिविषयं घटादिविषयजातं न भासते न प्रतीयते तेन दृश्यभानाभावेन हेतुना स्वप्नः स्वप्नावस्था न चैव नैवास्ति हीति प्रसिद्धं सर्वेषां स्वप्ने दृश्यभानमिति द्योतितम् ॥ ३ ॥

एवमात्ममकाशे स्वप्नत्वं निषेधेदानीं सुषुप्तित्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अभावात्सा पदार्थानां सुषुप्तिः सुखरूपिणी ।

न जाड्यं न तमस्तत् सुषुप्तिरपि नैव सा ॥ ४ ॥

अभावादिर्नेति । यदार्थानां नायक्यात्मकानां श्रृष्टेष्वदिप-
दार्थानां तत्र निर्वाणत्वेन अभावादावद्यमानत्वात्सुखरू-
पिणी सुखमात्मस्वरूपमेवानन्दरूपं रूप्यते प्रकाशयतेऽत्रांत सा-
तथोक्ता सुखप्रतीतिरूपसर्गः, अत एव सा स्थितिः सुषुप्ति-
निद्रा ज्ञेया, एवं निद्रात्वं सम्भाव्येदानीं तदपि निषेधांत नेति,
तत्रात्मनि जाड्यमज्ञानं न नास्ति तत्र हेतुमाह नेति, तत्रात्म-
स्वरूपे तम आवरणस्वरूपं तमोगुणतत्त्वं न न विद्यतेऽनः
साऽऽज्ञास्थितिः सुषुप्तिरपि निद्रापि नैव नास्त्येव ॥ ४ ॥

अवस्थात्रयरहितत्वं चतुर्थत्वमात्मनि सम्भावयति ।

अवस्थात्रयनिर्मुक्तं तुरीयमिति कीर्तितम् ।

नैवैकद्वित्रिविज्ञानं तुरीयं किमपेक्षया ॥ ५ ॥

भवस्येति । तदात्मस्वरूपं गतोवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थानां
पात्रस्वप्नसुषुप्त्यारूपानां स्थानानां प्रत्येकं तेन निर्मुक्तं
हीनमिति अतो हेतोस्तुरीयं चतुर्थमवस्थानं चतुर्थं मन्यन्ते स आ-
त्मा स विज्ञेय इति श्रुतेः, कीर्तितमुक्तम्, एवं तुर्यत्वं सम्भाव्ये-
दानीं तदपि निषेधांत नैवेति, यत्रात्मस्वरूप एकद्वित्रिविज्ञान-
मेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चैकस्वद्वित्रित्वानामित्यर्थः, विज्ञानम-
नुभवो नैवास्ति नास्त्येव तत्तुरीयं चतुर्थं किमपेक्षया कस्या-
पेता किमपेक्षा तथा किमपेक्षया भवेद्यैव भवेदित्यर्थः, सं-
ख्याया अन्वोन्मसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं तत्रात्मनि जीवत्वं सम्भावयति ।

जीवस्यैतन्निजं रूपं तेन जीवोद्यमुच्यते ।

जीवचेष्टा न तत्रास्ति तेन निर्जीवता स्फुटा ॥ ६ ॥

जीवस्येति । एतच्चतुरवस्थामकारणकं चैतन्यं जीवस्य पु-

ज्ञादिप्रतिबिम्बितं साधिष्ठानं प्राणाद्युपाधिपञ्चैतन्यं जीव इ-
त्युच्यते जीव प्राणधारण इति धातुप्रकृतिकत्वाच्चस्य निजं
स्वीयं रूपं स्वरूपमस्ति तेनैतस्य जीवपारमार्थिकरूपत्वेनायं
मद्बुद्धिप्रत्यक्ष आत्मप्रकाशो जीवो जीवनामोच्यते कथ्यते,
एवं जीवत्वं सम्भाव्य तदिदानीं निषेधति जीवेति, तत्रात्मनि
जीवचेष्टा जीवस्य प्राणोपाधिपञ्चैतन्यस्य चेष्टा कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वादिरूपा नास्ति न विद्यते तेन जीवचेष्टाभावेन हेतुना स्फुटा
प्रत्यक्षा निर्जीवता जीवस्य भावो जीवता निर्गता निवृत्ता जीवता
जीवभावो यस्याः सा तथोक्ता जीवभावरहितत्वं भासते ॥ ६ ॥

ननु तदात्मरूपं ब्रह्मवास्तीत्याशङ्क्य तदपि वाचामविषय-
त्वात् शक्यते वक्तुमित्याह ।

सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्म चेन्नापि तद्भवेत् ।

यो वेद स तु न ब्रूते यो न वेद गिरास्य किम् ॥ ७ ॥

सच्चिदिति । तदात्मचैतन्यं सच्चिदानन्दरूपत्वात्सत्कासत्रया-
बाध्यं, चिज्ज्ञप्तिरूपम्, आनन्दः सुखम्, एतन्नयमभिर्ज्ञं रूपं यस्य
तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, ब्रह्मलक्षणस्य सच्चिदानन्दस्व-
प्रतिपादनाद्ब्रह्म भवतीति चेद्यदि श्रूये तर्हि तदपि न भ-
वेन्न स्यात् कुत इत्यत आह य इति, यः कश्चित्ब्रह्म वेद
जानाति तस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणश्च वागविषयत्वाच्चिपुटेर्वा-
धितत्वाच्च स तु ब्रह्मविन्न ब्रूते ब्रह्माविशब्देन प्रतिपादयति
ब्रह्मशब्देन तस्य वक्तृत्वाद्भिन्नत्वं सूचितं, किंच यः कोऽपि पुरुषो
न वेद न वेत्ति अस्य ज्ञानिनः पुरुषस्य गिरा वाचा किं तद्वाच्यं
भवति न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रार्थे श्रुतिं विद्वदनुभवं स्वानुभवं च प्रमाणयति ।

तस्माच्छ्रुतिः प्राह सत्यमवाङ्मनसगोचरम् ।

यथानुभूतं मुनिभिस्तथैवेदं न संशयः ॥ ८ ॥

तस्मादेति । हे शिष्य तस्माद्ब्रह्मणोर्निर्वचनीयत्वाच्छ्रुतिः
'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यतो वाचो निर्वर्तन्त'इत्या-
दिका वेदवागवाङ्मनसगोचरं वाचो मनसश्चागोचरम-
विषयं ब्रह्म यत्प्राह कथितवती तत्सत्यं प्रमाणमेव, किं च मु-
निभिर्मननशीलैर्वेदा यादृशं मनोवागगोचरत्वलक्षणलक्षण-
तमनुभूतं ज्ञातमिदं बहुदिग्दर्शनं ब्रह्म तथैव तादृशमेवास्ति
अत्र संशयः सन्देहो मम न विद्यते यथापि तादृशमेवानुभू-
तमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीमेतदात्मस्वरूपमेव सर्ववेदान्तविषय इत्याह ।

एतदन्तः समाग्न्या एतदन्ता तपस्विता ।

उपदेशोप्येतदन्त एतदन्ता विवेकिता ॥ ९ ॥

एतदन्त इति । हे शिष्य समाग्न्याः सम्यगाग्न्यायते
तत्त्वमस्मिन्निति समाग्न्या आत्मतत्त्वप्रतिपादको ग्रन्थसमूहो
वेदान्त एतदन्त एतदात्मस्वरूपमन्तस्तत्पर्यमवसानं वा
यस्य स तथोक्तोऽस्ति अत्रैव सर्ववेदान्तानामवसानमित्यर्थः,
'सर्वे वेदा मत्पदमामनन्ती'ति श्रुतेः, 'तं त्वोपनिषदं पुरुर्यं पृच्छा-
मी'ति श्रुतेः, यद्वा-एष आत्माऽन्तो लयाधिष्ठानं यस्य स त-
थोक्तो वाचोऽविषयत्वाद् 'यतो वाचो निर्वर्तन्त'इति श्रुतेः,
अत्रैव सर्वे वेदा लीना भवन्ति वाचारम्भणमात्रत्वेन निरर्थका
भवन्तीत्यर्थः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत-
मि'त्यादिश्रुतेः, 'सगुण्यविषया वेदा निस्त्रिगुण्यो भवाजुने'ति स्मृ-
तोऽयमनः शृण्वन्नाकलाभावाहुणानां शुश्रूक्षाणां च

प्रतिपादकस्य नाख्यात्रस्यार्थशून्यत्वप्रतिपादनात्, किञ्च तप-
स्विता तपो वृक्षाभ्रमघर्मनिष्ठतया शरीरे शीतोष्णादिलेगसहनं
तत्तपो यस्यास्तीति तपस्वी तस्य भावस्तत्तदन्तैतदा-
त्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चान्तोऽवसानं फलरूपं यस्याः सा त-
थोक्ताऽस्ति 'तपांसि सर्वाणि च बद्धदन्तीति' श्रुतेः, चत्फलका
या क्रिया सा तस्मिन् संपाद्यते इति लोकप्रसिद्धे च तपः-
क्रियाया अन्तःकरणयुद्धिद्वारा ज्ञानमाश्विसिद्धाववैवा-
न्तस्था इति भावः, किञ्चोपदेशोपि गुरुकृतस्तत्त्वमस्यादिवा-
क्योपदेश उपपासनाद्युपदेशोपि एतदन्त एतदात्मस्वरूपं
तज्ज्ञानं चान्तः फलरूपेण नाशरूपं यस्य स तथोक्तोऽस्ति
उपदेशविषयस्यात्मनस्तज्ज्ञानस्य वा प्राप्त्युपदेशक्रियायां ने-
र्यवयेन नाशरूपमात्मैवेति भावः, किञ्च विवेकिता विविच्येते
आत्मानात्मानावनेनेति विवेकः सोऽस्मिन्विद्यते विवेकी स
तस्य भावस्तथा विवेकित्वं सैतदन्तैतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानमन्तो
नाशो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति विवेकस्यापि क्रियात्वात्तत्फ-
लमाप्तौ तस्या अपयोजनवत्त्वेनात्मसाक्षात्कार एव नाशो ज्ञेय
इति भावः, इतीदमेव तत्त्वज्ञानमिति निश्चेतव्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्ववेदश्रवणं शिष्ये संपन्नमिति शिष्यं प्रसाह ।

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येन सर्वं ब्रह्म त्वया भुतम् ।

भवितव्यं यदि ब्रह्म तर्हि ब्रह्मैव भूयताम् ॥ १० ॥

इति गुरुहरिकृतौ बोधसारे निर्वाणवृक्षकं त्रयोविंशत् ॥ २३ ॥

श्रोतव्यमिति । शिष्य त्वया भवता श्रुतिवाक्येन श्रु-
तिरूपं यद्वाक्यं तेन श्रोतव्यं श्रवणविषयत्वेन विहितं सर्वं स-
मस्तं ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यमात्मनस्तु श्रुतं श्रवणेनावगतम्,
अतोऽनन्तरं यदि यर्हि त्वया ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यं वस्तु

भवितव्यं भवितुं विहितं चेच्छिं ब्रह्मैव भूयता-
मास्यताम् ॥ १० ॥

इति अनिरुद्धशिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ-
निर्वाणदशकायंप्रकाशशस्त्रयोर्विशेषः ॥ २३ ॥

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

एवं निर्वाणात्मस्वरूपनिरूपकं निर्वाणदशकं निरूप्येदानीं
तदेव विलक्षणदीपकरूपेण निरूपयितुं बोधदीपपञ्चकाख्यं प-
ञ्चश्लोकं मकरणमारभमाण आह ।

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

अयेति । अथ निर्वाणदशकनिरूपणानन्तरं बोधदीपपञ्चकं
बोधो ज्ञानं स एव प्रकाशकत्वादीप इव दीपस्तस्य निरूपक
पञ्चकं पञ्चश्लोक्तमूहरूपं मकरणं निरूप्यत इति शेषः, एत-
त्प्रकरणमतिपाद्यस्य दीपस्य लौकिकदीपाद्विलक्षणं दर्शयति प-
ञ्चभिः श्लोकैः, तत्रादौ लौकिकदीपस्येवाधारपात्रतैलवर्तिकज्ज-
लाद्यपेक्षाभावरूपं लौकिकदीपाद्विलक्षणं क्रमेण चतुर्भिः पादै-
रेतस्य दर्शयति ।

नाधारपात्रमादत्ते न च तैलमपेक्षते ।

न वर्तिकामाश्रयते न धत्ते कज्जलं मनाक् ॥ १ ॥

नाधरेति । हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव तैल-
संग्रहार्थं मृण्मयापात्रमिव ऽऽधारपात्रमाश्रियन्ते तैलं वर्तिका दी-
पश्च यस्मिन्निति आधारस्तद्रूपं पात्रं लौकिकं मृण्मयादिपात्रं
नादत्त इति स्पष्टमेव वस्तु तस्तु लौकिकदीपे तैलवर्तिकदीपाधार-
मूतं मृण्मयादिपात्रमिव समावृण्वप्यन्तःकरणमेव श्रुतिभिः प्र-
तिपादितमात्रमाश्रयरूपं तदेव विषयस्तेहस्य तैलस्थानीयस्माह-

झारस्य वर्तितस्थानीयस्य चाधारत्वात्पातीति व्युत्पत्त्या बोधदी-
परक्षकत्वेन लोके प्रतीतत्वादाधारपान्नमिव तन्नापेक्षते स्वस्थित्य-
र्थं नेच्छति बोधदीपस्यानारोपितत्वेन सत्यत्वादन्तःकरणस्य तु
आरोपितत्वेन मिथ्यात्वाच्च बोधादीपान्तःकरणयोर्नाधाराधेयत्वं
पारमार्थिकमिति नाधारपान्नपेक्षा स्वतःसिद्धस्वयंप्रकाशबो-
धदीपस्येति भावः, ननु तर्हि आधारपान्नपेक्षाभावेनाधारपान्ना-
न्वीकारे दीपापेक्षितं तैलं तज्जीवनमूर्तं कस्याप्यमित्याशङ्क्य त-
दपेक्षाप्येतस्य नास्तीत्याह न चेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लो-
किकदीप इव तैलं तिलानां विकारस्तेलमित्युपलक्षणं घृतादिस्ने-
हानां तैलघृतादिलोहद्रव्यं दीपजीवनकारणं किमपि स्वस्य नि-
स्पत्त्यात्स्वयंप्रकाशत्वाच्च नापेक्षते स्वजीवनाप नेच्छति वस्तुतस्तु
बोधदीपस्य स्वतःस्वयंप्रकाशनित्यपूर्णस्वरूपत्वात्स्नेहविषया-
णामपि मिथ्यात्वेन तैलस्थानीयस्य तस्नेहस्यापि मिथ्यात्वे सति
बोधदीपजीवनेहेतुत्वाभावाच्च न बोधदीपस्य विषयस्नेहेतैलापे-
क्षेति भावः, ननु तर्हि बोधदीपस्य तैलापेक्षाभावे कथं वर्तिका-
श्रयेण तिष्ठेदित्याशङ्क्य तदपेक्षापि लौकिकदीपस्येव तस्य ना-
स्तीत्याह नेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव वर्तिका
कार्पासादद्रव्यजन्यां सूत्रादिरूपां दशां नाश्रयते सत्यस्वयंप्रका-
शरूपस्य प्रबोधदीपस्य विकृतत्वेन मिथ्यारूपवर्तिकायाश्चाश्रयाश्र-
यित्वाभावाच्चाश्रितो भवतीति स्पष्ट एवार्थः, वस्तुतस्तु लौकिकदीपे
तैलाकर्षणं वर्तिकयैव दीपकृतमनुभूयते यथा तद्वतैलस्थानीयस्य
विषयस्नेहसम्बन्धस्यात्मन्यप्रतीयमानत्वाच्च बोधदीपस्याहङ्कारव-
र्त्ताश्रयत्वं प्रतीतमपि अहङ्कारस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्बोध-
दीपस्य च तत्कल्पनाधारत्वेनाकल्पितत्वेन च सत्यत्वाच्चोभयो-
र्नाश्रयाश्रयित्वं पारमार्थिकमिति नापेक्षा बोधदीपस्य वर्तिका-

ध्ययण इति भावः, इदानीं कज्जलाभाववत्त्वेन लौकिकदीपतोस्य बो-
धस्य वैलक्षण्यं दर्शयति न धत्त इति, हे शिष्य अयं बोधदीपो
मनागीपदीप कज्जलं काण्ण्यं लौकिकदीप इव न धत्ते न
धारयति काण्ण्यजनकरतिवैलादिद्रव्याभावादेवास्य कज्जला-
धारकत्वमिति स्पष्टार्थ एव, वस्तुतस्तु कज्जलं कुत्सितजलं
दलयोरमेदाज्जलमविद्यातत्कार्यरूपं मनागीपदीप तत्त्वतो न
धत्ते न विभर्तीति ग्यारूपेषु ॥ १ ॥

अन्यच्च वैलक्षण्यमाह

न तापकर्त्ता कस्यापि वायुना न च कम्पते ।-

न विनाशमवाप्नोति तमः सर्वं निहन्ति च ॥ २ ॥

न तापकर्त्तेति । कस्यापि पुरुषस्य तापकर्त्ता तापस्य कर्त्ता
लौकिकदीप इव कारको न भवति स्वतः सुखरूपत्वेन तापत्र-
परहितत्वाद्येषामपि तापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्चेति भावः, किञ्च
वायुना पवनेन न च नैव कम्पते चलति लौकिकदीप इवात्र दीपे
वायोरसत्त्वादस्य स्थिरत्वाच्च न चञ्चलत्वमिति भावः, किञ्चा-
यं दीपो विनाशं लयं लौकिकदीप इव नावाप्नोति न प्रा-
प्नोति नित्यस्वरूपत्वादस्येति भावः, नाशसाक्षिणो नाशाङ्गीकारे
असाक्षिकस्य नाशस्याप्यभिदेरिति च भावः, किञ्च लौकि-
कदीपस्तु कोञ्चदृष्टहेकदेशवर्ति तमो निहन्ति नाशयति न तु
सर्वम्, अयं दीपस्तु सर्वं गृहान्तवर्ति बाह्यं च । वास्तवार्थेऽन्तःम-
त्पक्षेन न्यावरणं तमोऽज्ञानं बाह्यं च तत्त्वं पदार्थयोरैकपाद्वा-
नरूपं घटादिपदार्थाज्ञानरूपं च निहन्ति नाशयति ॥ २ ॥

वैलक्षण्यान्तरमाह ।

एकरूपाः प्रकाशन्ते सर्वे भावा यदर्चिषा ।

यदग्रे न प्रकाशेत च्छाया भाया स्वरूपिणी ॥ ३ ॥

एकरूपा इति । यदर्चिषा यस्य दीपस्यार्चिषा ज्वालाया
प्रकाशेनेत्यर्थः, सर्वे समस्ता भावाः पदार्था एकरूपा एकमेक-
मेव रूपं येषां ते तथोक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते दीपन्ते लौकिक-
दीपप्रकाशेन तु अनेकरूपा घटपटादयः प्रकाशन्त इति लौ-
किकदीपादतिवैलक्षण्यमस्येति भावः, अन्यदपि वैलक्षण्यान्त-
रमाह यदग्र इति, लौकिकदीपस्य पुरतोऽधः स्थिता च्छाया दृ-
श्यते तद्वद् यदग्रे यस्य बोधदीपस्याग्रे पुरो देहे भाया स्व-
रूपिणी भाया सदसज्ज्यामनिर्वचनीया जगज्जननसामर्थ्यरूपा
शक्तिरेवाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेन जगज्जननानुपपत्त्याख्यपुत्त्या-
नुमेया भाया सैव स्वमसाधारणं रूपं विद्यतेऽस्याः सा त-
थोक्ता च्छाया प्रतिभा न प्रकाशेत नैव प्रतीयेताऽतो लौकि-
कदीपादस्येदमपि वैलक्षण्यान्तरं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि वैलक्षण्यं दर्शयति ।

यश्चक्षुषामविषयो रूपाकारविरजितः ।

मनसोऽप्यप्रकाश्यश्च रूपाकारप्रकाशकः ॥ ४ ॥

य इति । यो बोधदीपो लौकिकदीप इव चक्षुषां लोक-
चक्षुरिन्द्रियाणामविषयो विषयो गोचरो न भवति कुत इत्यत
आह रूपेति, रूपाकारविरजितो रूपं स्वरूपमाकारश्चाकृति-
स्ताभ्यां विरजितो हीनोऽतश्चक्षुर्विषयो न भवतीति भावः,
ननु चक्षुषोऽविषयत्वेऽपि स्वर्गादिवत्परोक्षत्वेन मनोविषयत्व-
मस्यास्त्वित्याशङ्क्याह मनस इति, आकाररहितत्वादेव मनसो-
प्यन्तःकरणस्यापि अप्रकाश्यः प्रकाशाविषयो भवति स दीपः,
ननु रूपाकाररहितत्वेनास्य चक्षुर्मनसोर्विषयत्वाभावे कथं स-

ज्ञात्रोद्योगान्तव्य इत्याशङ्काह रूपेति, अयं प्रकृतो दीपो रूपा-
कारप्रकाशको रूपाणि नीलपीतादिभेदमित्रानि आकाराश्चा-
कृतपक्षेपां प्रकाशकः प्रकाशयिताऽस्ति सर्वरूपाकारज्ञानान्य-
यानुपपत्त्याऽस्य दीपस्य सत्त्वमध्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

बेलस्रण्यान्तरनिरूपणपूर्वकमस्य दीपस्य स्थानं दर्शयति ।

कदाचित्कचिदेवासौ तात केनापि हेतुना ।

प्रवर्तते बोधदीपः सतां हृदयमन्दिरे ॥ ५ ॥

इति श्रीनहरिकृतौ बोधसारे बोधदीपपञ्चकं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥

कदाचिदिति । कदाचित्कस्मिन्नपि समये लौकिकदीप
वद्गतवर्तमानभावप्यत्कालः परिच्छेदकोस्य दीपस्य प्रवृत्तेर्नास्ति
कालस्यास्मादीपात्पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, कचिदेव क-
स्मिन्निदाधारेऽस्य दीपस्य सर्वाधारत्वादाधारनिरपेक्षत्वा-
दाधारस्य च कल्पितत्वेनानिर्वचनीयत्वेन कचिदित्युक्तं, हे
तात हे शिष्य केनापि हेतुना केनापि कारणेनास्य दीपस्य
सर्वहेतुत्वात्स्वतो निर्हेतुकत्वाच्च स्वतः परिपूर्णत्वेन प्रयोज-
नाभावादपि न कारणं निश्चेतुं शक्यमतः केनापीत्युक्तं कार-
णनिवमाभावोऽस्येति भावः, असावुक्तलक्षणो बोधदीपो ज्ञा-
नस्वरूपः सर्वजगत्प्रकाशकत्वादीप इव दीपः सतामात्मज्ञान-
वतां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, हृदयमन्दिरे हृद् 'नेह नानास्ति
किञ्च ने'त्यादिश्रुतिभिः सर्वद्वैतबाधो द्वैतापत्ताद इत्यर्थः, तम-
यते प्रकाशयतीति हृदयं सर्वद्वैतबाधपूर्विकाहंत्वस्यास्मीत्याकारा
प्रमा रूपा वृत्तिस्तदेव मन्दिरं गृहं तस्मिन् प्रवर्तते तिष्ठति
एतदीपि न पारमार्थिकमुपलब्धिस्थानत्वेनोक्तं शेषम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनहरिकृत्यादिपद्याकरविरचितायां बोधसाराधंदीप्तौ

बोधदीपपञ्चकायंप्रकाशचतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथोपदेशषोडशी ।

एवं दीपरूपेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं शिष्याय तदेवोप-
देष्टुमुपदेशषोडश्याख्यं षोडशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपदेशषोडशी ।

अयेति । अथ बोधदीपपञ्चकनिरूपणानन्तरमुपदेशषोडश्यु-
पदेशस्यावेशस्य प्रतिपादिका षोडशी षोडशश्लोकानां समाहा-
ररूपेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र ताव-
दादौ स्वरूपास्थिरतायां दुःसंपाद्यत्वं बुद्ध्या शिष्यचित्ते तदनादरं
सङ्गीकृत्य तत्रादरं विधातुं तस्याः सुसंपाद्यत्वं संभावयति ।

युक्त्यैव वृत्तिभिः पूर्णं रिक्तीकुरु मनो घटम् ।

न कश्चिद्भविता तात ब्रह्मणा पूरणे श्रमः ॥ १ ॥

युक्त्येवेति । हे तात हे शिष्य वृत्तिभिर्जगद्विषयचिन्तनरूपा-
भिर्वृत्तिभिः पूर्णं भरितं मनोघटं मनोऽन्तःकरणमेव घटः
कुम्भस्तं युक्त्येवान्वयव्यापारंकारख्ययुक्तिभिरेव घटं घटाका-
रवृत्तौ च वृत्तिताद्विषयमन्यत्कासम्यक्त्वरूपस्फुरत्येन मनसोन्वयः,
तत्रैव मनसि घटतद्व्यतिरेकः, एव पटे तदाकारवृत्तौ च त-
त्सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपेण मनसोन्वयः, तत्रैव मनसि घट-
विषयकवृत्तैर्व्यापारैः, एवमन्वयव्यापारैःकारख्ययुक्त्यैव रिक्तीकुरु
अवधारकालेऽरिक्तमपि बुद्ध्यारिक्तत्वं तस्यानुभव ततस्त-
स्मिन् मनोघटे ब्रह्मणाऽप्यारच्छिन्नेनात्मवस्तुनाऽऽकाशस्थानी-
येन घट इव पूरणे पूरणक्रियायां तत्र घट आकाश इव सर्व-
दा स्थितत्वात्कश्चित्कोपि स्वल्पोपीत्यर्थः, श्रमः स्रद्धा न भविता
नैव भावयति अतो ब्रह्मणि चित्तस्यैव सुकरमेवेति भावः ॥१॥
ननु चिन्तारूपवृत्तिभिः पूर्णं मनः कथं रिक्तं कार्यं तत्राह ।

त्यज चिन्तां महाबुद्धे भज निश्चिन्ततासुखम् ।

त्वयार्जितामिमां चिन्तां वद कोन्यः परित्यजेत् ॥२॥

त्यजेति । हे महाबुद्धे महत्यपरिच्छिन्ना ब्रह्माकारा बुद्धिर्भूतिर्यस्य स तथोक्तस्तस्य सम्बोधने हे महाबुद्धे त्वं चिन्तां जगद्विषयकां चिन्तनरूपां वृत्तिं ज्ञज जहि, ननु जगद्विषयक-चिन्तावृत्तिरप्यग्रे मनसो जीवमोपायः क इत्याशङ्क्याह भजेति, हे शिष्य त्वं निश्चिन्ततासुखं निर्गता निवृत्त्या चिन्ता चिन्तनरूपा वृत्तिर्यस्याक्षतादृशं त्रिपुटीरहितं ब्रह्मसुखं तस्य भावस्तत्ता तत्तन्मयं यत्सुखं विद्यानन्दापरस्पर्शयं भजाऽङ्गीकुरु अयमेव मनसो जीवमोपाय इति भावः, ननु चिन्तासागोतिबुष्करः स एव मम कथं स्यात्तत्राह स्वयेति, हे शिष्य त्वया भवताऽर्जिता सम्पादितामिमां प्रसिद्धां चिन्तां जगद्विषयचिन्तनरूपां वृत्तिमतस्तामन्यस्त्वत्तोऽन्यो भिन्नः कः पुरुषः परित्यजेज्जह्याच्छब्दं ब्रूहि न कोपीत्यर्थः, लोकोपि अन्यसम्पादित-गृहादेरन्यस्याज्यत्वादर्शनादिति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि चिन्तासाग उपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य तमेव दर्शयति ।

वोपाय इति भावः, तदशक्तावुपायान्तरमाहाण्यवेति, हे ताव हे शिष्य अथवा तदसम्भवे सतीत्यर्थः, त्वं चिन्तारूपं चिन्ते-
त्याख्याद्या यस्य स तथोक्तस्तं रोगमेव व्याधिमेव केवलं प-
रित्यज सर्वदाऽसत्त्वबुद्ध्या पश्य ततोपि स निवृत्तः स्या-
दिति भावः ॥ ३ ॥

ननु चिन्तारोगनिवर्त्तकमात्मवस्तुचिन्तनं कर्त्तुमशक्यं चि-
न्तारोगसागेति द्वितीय उपायोऽस्वाधीनत्वादुष्कर एवेत्याश-
ङ्कमानं प्रत्याह ।

वर्धिता वर्धते चिन्ता त्यक्ता नश्यति सत्त्वरम् ।

ईदृशेनापि रोगेण दुर्धियो मरणं गताः ॥ ४ ॥

वर्धतेति । चिन्ता जगद्विषयकस्मृतिरूपा वृत्तिर्वर्धिता
वृद्धिं प्रापिता सती वर्धत एषते सा अक्ता हाता सती सत्त्वरं
शीघ्रं नश्यति नष्टा भवति चिन्ताया वृद्धिसयोत्पत्त्यादिभावा
न चिन्ताधीनाश्चेत्पत्वेन जडत्वात्तस्याः किं तु चेतनाधीना
एव त इति भावः, ईदं चागोपालं प्रसिद्धमेव तथा सतीदृशे-
नापि स्वाधीनेनापि रोगेण चिन्तारूपव्याधिना मरणमसदा-
काररूपं देहात्मत्वमेव मरणं नाशं प्राप्ता ये ते दुर्धियो विष-
यविदूषितमतयो ज्ञेयाः, यथा लोके प्रज्वलितगृहे स्वनिर्गमाय
मार्गे सत्यपि धनपुत्रवस्त्रादिलोमदूषितमतयस्तत्रैव मरणं प्रा-
प्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चिन्तात्यागे स्वाधीनतां शदर्शयानीं विषयलोभग्रस्त-
बुद्धेस्तत्राप्यशक्तिमालक्ष्य तच्चिन्तायां दोषं दर्शयति ।

कर्कशा कलहा कृत्या बन्ध्या नित्यममङ्गला ।

त्यज्यतां कामना चण्डी भुज्यतां मुक्तिसुन्दरी ॥ ५ ॥

कर्कशेति । कर्कशाऽकोमलस्पर्शा तत्स्पर्शनान्तःकरणे दुः-
 खानुभवाद्, कलहा कलिरूपा कलहमूलत्वात्, कृत्वा मारिका
 स्वस्पृष्टपुरुषस्य मृतिहेतुत्वाद्, बन्ध्या बिम्बया मुखस्वरूपपुत्रान
 नक्तवाद्, नित्यं सर्वदाऽमद्गला न विद्यते मद्गलं शुभं यस्याः सा-
 तथोक्ताऽभद्रहेतुत्वाद्, एतादृशी कामनेच्छारूपा चण्डी क्रो-
 धवती स्त्री स्पृश्यतां विमृज्यतां ततः किंकर्तव्यामित्यत आह
 मुक्तीति, मुक्तिमुन्दरी मुक्तिर्मोक्षरूपा मुन्दरी सुखरूपत्वा
 त्कमनीयरूपा स्त्री भुज्यतां भोक्तव्या मुक्तिमुन्दरीति विशेषणेन
 पूर्वाप्येव विशेषणानि विपरीततयास्यामपि बोध्यानि; तद्यथा,
 अकर्कशा मुखस्पर्शाऽकलहा कलहनिवर्तकाऽकृत्वा मृतिहेतुभूता
 न भवति अबन्ध्या मुखपुत्रजनापित्री नित्य मद्गला शोभना
 ऽकामना कामनानिवर्त्तकेति ॥ ५ ॥

मुक्तिमुन्दरीभोगो येन साधनेन साध्यते तत्पाण्डित्यं
 साधयितुं तत्रैव क्लृप्तादनाय तत्र सुखाधिक्यं सम्भावयति ।

जनैः पण्डित इत्युक्तः प्राप्नोषि परमं सुखम् ।

मनसा कर्मणा वाचा भव पण्डित एव तत् ॥ ६ ॥

जनैरिति । हे शिष्य त्वं जनैर्बोद्धैः स्वतोऽपण्डितोऽपि भू-
 दैः पण्डित इत्युक्तः पण्डितो विद्वानित्येवमुक्तः कथितः स-
 न्परममुत्कृष्टं सुखं शर्म प्राप्नोषि प्राप्नो भवसि किं तत इ-
 साह मनसंति, पण्डितनामप्राप्तेन सुखोत्पत्तेरनुभूयमानत्वात्-
 चतः कारणान्मनसाऽहं पण्डितो भवामीति संकल्परूपेणान्तः-
 करणेन कर्मणा समदर्शनरूपक्रियया वाचा समदर्शप्रतिपादक-
 वचनेनापि एभिः कृत्वा पण्डित एव विद्वानेव भव भूयाः, पण्डि-
 तनामप्राप्तेन मूढजनैः कल्पितेनापि स्वस्मिन्स्तदभावेऽपि तच्च-
 निश्चयेन भ्रान्तहानेन सुखमतीती पारमार्थिकपाण्डित्यसंपादने

स्वस्मिन्परमार्थसुखाविर्भावः स्यादित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥६॥
इदानीं विधिमुखेन प्रत्यक्षमेव बोधयति ।

नित्यमेव स्फुरद्रूपो ननु त्वं चित्स्वरूपतः ।

स्फूर्तिमूर्तिस्तत्रैवेयं का चित्स्फूर्तिरिदं जगत् ॥७॥

नित्याभाति । हे शिष्य त्वं माघनसम्पन्नो बोधाधिकारी मि-
थ्यमेव सर्वदैव स्फुरद्रूपः स्फुरत्स्वयं प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य
तत्तथोक्तोऽस्ति, ननु ममस्वरूपं स्वयं प्रकाशमानमिति कुतः
सम्भाव्यमित्यत आह विदिति, चित्स्वरूपातश्चिन्मात्रस्वरूपत्वाद्,
एवं स्वस्फूर्तिरूपत्वे हेतुमुक्त्वा तत्र स्फूर्तिरूपत्वसम्भावनायैव ज-
गत्स्फूर्त्यन्यथानुपपत्त्या स्फूर्तिरूपत्वमेव दृढयति स्फूर्तिमूर्तिरिति,
स्फूर्तिमूर्तिः स्फूर्तिः प्रकाश एव मूर्तिराकृतिर्यस्य तस्य तत्र भ-
वत इत् इत् जगद्विश्वमियं प्रत्यक्षा काचिदनिर्वचनीया स्फू-
तिरेव प्रकाश एव त्वत्स्वरूपस्फूर्त्यभावे जगत्स्फूरणमेव न स्याद्,
'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्कोह्येवान्यात्कः माण्यादी'त्या-
दिश्रुतेः, आसमन्तात्काशते प्रकाशत इत्याकाशः स्वयंप्रकाशमान
इति व्युत्पत्त्या स्वयं प्रकाशत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु मम स्फूर्तिरूपत्वे युक्त एवाहं किं यम ज्ञानेनेत्याशङ्क्य
ज्ञानं विना भ्रमनिर्वाचनेत्याशयेनाह ।

भास्वतो मम भामात्रमिति ज्ञाते भ्रमे गते ।

क द्वितीय क संसारः क माया तत्कृतं किमु ॥८॥

भास्वत इति । भास्वतः प्रकाशस्वरूपस्य यम मे भामात्रं-
प्रकाशमात्रं स्वरूपमस्तीत्येव ज्ञाते बुद्धे सति तेन च ज्ञानेन-
भ्रमे चिज्जडरूपे जगतिः स्वात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपे भ्रमे भ्रा-
न्तो गते निवृत्ते सति ततो द्वितीयमज्ञानं जगत्कारणं क कुत्रा-

ऽऽत्मनि स्वयंप्रकाशे नैव सम्भवतीत्यर्थः, स्वस्मिन्नपि असद्रूप-
त्वाच्च सम्भवति निराधारत्वादसत्त्वाच्च तन्नास्त्वेवेति भावः, त
दभावे च किं स्यादित्यत आह केति, संसारः संसरणं तत्कार-
णस्यैवाज्ञानस्याभावात्कारणं विना प्रतीयमानस्यापि संसारस्य
बन्ध्यापुत्रादेरिवासत्त्वात्स नात्मनि प्रकाशरूपे सम्भाव्य इति
भावः, नापि स्वस्मिन्नपि सम्भवति अतो निराधारत्वादसत्त्वाच्च
न ह्यपीदर्थः, अतस्तत्कारणरूपा मायापि नैव कापि सम्भवती-
त्याह केति, माया सदसज्ज्यामानिर्वचनीया जगज्जननशक्त्यपर-
पूर्वाया कार्यासत्त्वेन तत्कारणभूतशक्तेरप्यसत्त्वात् क कुत्र न
कुत्रापित्यर्थः, न कारणस्य कार्याधारस्त्वनुत्पन्नत्वेन पृथगसत्त्वेन
च कार्यस्य, नात्माधारत्वमपि तस्याः सवसतोराधाराधेयत्वायो-
गाद्यतः सा कापि न सम्भवतीति भावः, अत एव तत्कृतव-
न्दनस्याप्यभाव एवेत्याशयेनाह तत्कृतमिति, तत्कृतं तस्या मा-
यायाः कृतं कार्यमाधरणाविक्षेपादिकं बन्धनं किम् किम्भवति न
किमपीत्यर्थः । 'तुच्छमिदं रूपमस्ये'ति श्रुत्या तुच्छत्वप्रतिपाद-
नात्तुच्छमेव तन्नातिशयमात्मनि जनयितुं समर्थमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वप्रकाशात्मनो जाड्यमहानुभूयमानत्वात्कथं चि-
न्मात्रज्ञानेनात्मनि प्रतीयमानजाड्यानिरास इत्याशङ्क्य सर्वत्र ज-
डचैतन्ययोरुभयोरपि प्रतीयमानत्वाच्च चिन्मात्रात्मरूपविवि-
न्तनेन तदितरजडानादरे कृते जाड्यनिरासः स्यादित्याशयेनाह ।

ज्ञत्वं कर्तृत्वमोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयः ।

स्फुरणानि स्वकीयानि मणिर्भूत्वा विलोकय ॥ ९ ॥

ज्ञत्वेति । ज्ञत्वं कर्तृत्वमोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयो ज्ञत्वं ज्ञा-
नित्वं ज्ञानेन्द्रियवृत्तिमत्त्वमित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियवृत्तिमत्त्वं, मो-
क्तृत्वं भोगक्रियाफलवत्त्वम्, एता अन्याथ जडचैतन्यदृष्टयो जडं

जाड्यमुपाधिश्चेतन्यं च चिदाभासरूपं तदुभयमिलिता दृ-
ष्टयो दृश्यन्तेऽनुभूयन्ते स्वस्वविषया अभिस्ता दृष्टयो वृत्तय इ-
त्यर्थः, सन्ति ताम्र वृत्तिषु स्वकीयानि स्वस्य चिद्रूपस्यात्मनो
धर्मभूतानि स्फुरणानि ज्ञानानि, एवं केवलं तान्येव त्वं मणि-
र्यथा माणिक्यादिः स्वयंमकाशोन्यदीपादिप्रकाशापेक्षारहित
एव स इव भूत्वा चेत्यरहितचिन्मात्रो भूत्वाऽवलोक्य पश्य
जहं व्यावर्त्य सर्वत्र चिन्मात्ररूपं स्वात्मधर्ममेवानुभवन्नस्थित-
श्चेत्स्वचिन्मात्रत्वानुभवो जाड्यनिरासश्च भवेदिति भावः ॥९॥

उक्तात्मचिन्मात्रे स्वात्मस्यैर्यापोपायं दर्शयामि द्वाभ्याम् ।

परस्परमविज्ञाता जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ।

त्वया तिस्रः स्त्रियो भुक्तास्तुरीयां सुन्दरीं भज ॥ १० ॥

परस्परमिति । त्वया भवता परस्परमन्योन्यत्राविज्ञाता
नावलोकिता जाग्रत्स्वप्नसुप्तय उक्तलक्षणा जाग्रदवस्था स्व-
प्नोऽप्युक्तलक्षण उक्तलक्षणा सुषुप्तिश्चैवास्ति त्रिसांस्त्रसङ्ख्याकाः
स्त्रियो वनिता इव भुक्ता अनुभूता अत इदानीं तुरीयां तु-
र्यारूपां सुन्दरीं कमनीयकृपां केवलमुखरूपत्वात्तमेवाग्या अ-
नादृत्य भजानुभव ॥ १० ॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुप्त्यारूपास्तिस्रः स्त्रियोनुभवगोचराः सर्व-
दैव भवन्ति अतस्तत्रैव वृत्तिमवाह स्वभावविकारः, तुर्यारूपा तु स
न स्वाभाविकस्तस्या अनुभवागोचरत्वादतस्तं स्वाभाविकमनुभवं
परित्यज्य ताश्च परित्यज्य स्वाभाविकेन वृत्तिप्रवाहेन कथं
साऽनुभाव्या स्यादित्याशङ्क्य गृहस्थानां परस्त्रीभोगमुखे मूल-
भेदोप नरकप्राप्तिहेतुत्वज्ञानेन तत्परित्यज्य स्वस्त्रीभोगजन्यमुख-
स्यौचित्यं विहितत्वं पारलौकिकमुखहेतुत्वमिव जाग्रत्स्वप्नसु-
प्त्यारूपस्त्रीषु परस्त्रीत्वाद्दुःखहेतुत्वाच्च संसारनरकप्राप्तिकारण-

त्वाच्च तद्भोगमुखपनादृत्य तुरीयस्वस्त्रीभोगमुख एवादरो वृ-
चिरोधेन विहितत्वान्मुक्तमुखहेतुत्वाच्च विवेक इत्याशयेनाह ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पुनस्तानि त्वमीक्षसे

तुरीयं तत्र धामैव न तत्किमिति पश्यसि ॥ ११ ॥

जाग्रदादित् । हे शिष्य त्वं भवाज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानीन्द्रि-
यैरर्थोपलब्धैर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्र-
त्संस्कारवासनानां सप्तबुद्धौ प्रातिभासिकविषयप्रतीतिरित्युक्त-
लक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तं विषयेन्द्रियैः सहान्तःकरणस्य त-
त्कारणाज्ञानमात्राकारेणावस्थानं सुषुप्तिरित्युक्तलक्षणा सुषुप्त्य-
वस्था, एतानि परमुहणीतुल्यानि मकृतिकार्यत्वमाधान्याद-
पुनर्वारं वारमीक्षसे पश्योत परस्त्रीतुल्यानां तेषां भोगः पर-
स्त्रीभोग इव निन्द्यत्वात्पाज्य एवातस्तत्रासक्तिः किमर्थं तवेति
भावः, किञ्च तुरीयं तुरीयावस्थानं तत्रैव स्वयंप्रकाशमुखस्य
माध्याद्यादाम् निवासस्थानमस्ति तत्तुरीयं किमिति कि-
मर्थं न पश्यामि नानुभवसि तुर्यमुखभोगस्तु स्वस्त्रीभोग इव
विहितत्वेनानिन्द्यत्वात्मुखरूपत्वाच्च स एवावश्यं कर्तव्य
इति भावः ॥ ११ ॥

ननु सुखमाधनत्वेन प्रतीते द्वैतजात आसक्तिर्योग्यवेत्या-
शङ्क्य तत्रत्यमुखस्याभासमात्रत्वाद्युपस्यमुखस्य च पारमाधि-
कत्वाच्च तत्र स्थैर्यं यत्सुखं तदेव सुखं नान्यप्रेत्याशयेनाह ।

मा धाव सुखहेतोस्तत्वं धावतां न सुखं सखे ।

सुखरूपे निजे रूपे सुखं तिष्ठ सुखी भव ॥ १२ ॥

मा धावेति । हे शिष्य हे मित्र अनेन मन्त्रोपेन स्ववचने
विश्वासः कर्तव्य इति ग्राह्यत, त्वं भवान्मुखहेतोः मुक्तं शय

तदेव हेतुः प्रयोजनं तस्मात्तन्निमित्तमित्यर्थः, मा धाव शीघ्रमा-
गच्छ कुत इत्यत आह धावतामिति, हे इमत्र धावतां सर्वत्र शीघ्रं
भ्रमतां न सुखं न शर्मति स्पष्टमेवागोपालम्, अतस्तदर्थं न भ्राम-
तव्यामिति भावः, तर्हि किं कर्तव्यं येन सुखं स्यात्तत्राह सुख-
रूप इति, सुखरूपे सुखं शर्मैव रूपमाकृतित्यस्य वक्तव्योक्तं त-
स्मिन् निजे स्वीये रूप आकारे सुखं यथा स्यात्तथा तद्वत् वस
ततश्च त्वं सुखयाऽऽनन्दी भवाऽऽस्तेति कृपयाऽऽशीर्षादेो वक्तो
गुरुणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

एवं शिष्यं स्वरूपे स्थिरतां कर्तुं प्रबोधेदानीं तत्रैव स्थिरं
कर्तुं शिष्यमहानाममिसारिकां नायिकां प्रकल्प्य स्वात्मानं-
दूतीरूपं च प्रकल्प्य मृत्कारश्लोकैः प्रबोधयितुमाह ।

अत्र श्लोकाः ।

अनेति । अस्मिन्नेवार्थे स्वात्मानं स्वैर्यमपादनबोधन इत्य-
र्थः, श्लोकाः मृत्काररसाभासाः श्लोकाः पद्यानि सन्तीति बोधः,
तान्यत उच्यन्त इति योजनं, तत्रादौ वरयोग्यवयसि स्त्रिणां वरं
विना स्थितिर्न भवति तद्वदधिकारिदेहमाप्तौ ज्ञानेच्छांनामपि
आत्मस्वरूपमाप्तिं विना स्थानमनुचितमेवेत्याहार्येन ।

वरयोग्यासि कल्याणि न स्थास्यसि वरं विना ।

वरणीयो वरस्तादृग्यो भवेदजरामरः ॥ १३ ॥

वरयोग्येति । लौकिकार्थस्तावद् हे कल्याणि हे शोभने अ-
नेन सम्बोधनं मातृपितृकुलस्य वक्ष्यमाणोपादिप्राचरयेन शो-
भनकारित्वे योग्यत्वे दूत्या नायिकायामस्तीति नायिकायाः सु-
चिन्तनं, त्वमिदानीं वरयोग्या वरः पतिस्तस्मिन्योग्या पुरुषेण
सह भोगमुखे योग्यवयस्का तरणीत्यर्थः, असि विद्यसेऽतः

पितृगृहे पूर्ववदितः परं वरं विना स्वं वृणुतेऽङ्गीकरोत्यसौ वरो
 भर्ता तं विना—ऋते पतिरहितेत्यर्थः, न स्यास्यमि नैव स्थिता
 भविष्यासि अत इतस्ततः केन चित्पुरुषेण सह रमणे मातृपितृ-
 कुलदूषणं स्यादतो भवसा तादृक्तादृशगुणवान्वरः पति-
 वरणीयो विवाहेनाङ्गीकर्तव्यः कीदृशगुणवानित्यत आह य
 इति, यः पतिरजरामरो न जरा वार्षक्यं यस्य स चासौ न
 विद्यते मरो मरणं यस्य स तथोक्तो भवेत्स्याद्बृद्धपुरुषविवाहे
 स्वकामागुरणेन परपुरुषेण रमणात्तदेव पूर्वोक्तप्रभयकुलदूषणं
 तन्मृतौ च तदेवेति पुरुषायुःपर्यन्तं वार्षक्यमरणरहितपातवरणे
 पितृमातृकुलदूषणं स्वस्योभयकुलजानां च शोभनमपि स्यादिति
 भावः । प्रकृतार्थस्तु हे कल्याणि कल्याणं मङ्गलमस्या विद्यते
 सा तथोक्ता तस्याः सम्बोधने हे कल्याणि अनेन सम्बोधनेन
 त्वयि मङ्गलं भवतेति सूचितं, त्वं भवतीदानीं वरयोग्या वृ-
 णोति व्याप्नोति जगदिति वरं ब्रह्म त्वं तस्मिन्सर्वश्रेष्ठे योग्यार्हा-
 ऽसि भवमि अतः परं ब्रह्मभावं विना—ऋते न स्यास्यमि
 नैव स्यातुं नक्ष्यसेऽत उपास्यब्रह्मभावं परोक्षत्वकृतत्वादि-
 दोषदुष्टं मा वृणु तादृग्वरस्तादृशगुणवान्वरः श्रेष्ठो ब्रह्मभावो
 वरणीयः साक्षादहंब्रह्मास्मीतिगुरूपदेशपूर्वमहावाक्यार्थविचा-
 रद्वाराङ्गीकारः कीदृश इत्यत आह य इति, यो वरो ब्रह्मभा-
 योऽजरामरो न विद्यते जरावार्षक्यविकारो यत्र स तथोक्तो-
 ऽमरश्च न विद्यते मरो मरणं यत्र स तथोक्तो जरामरणहीन
 इत्यर्थः, भवेत्स्यात्तादृश इत्यर्थः । ज्ञानेनैव ब्रह्मभावोऽङ्गीकार्यो न
 दूषासनेन तस्य कृतकत्वेन विनाशित्वादिति भावः । अत्रोक्तं
 विचारणस्वामिभिः ।

‘ध्यानोपादानक यत्तद्ध्यानाभावे विलीयत’ इति ॥१३॥

ननु भवदुपादिष्टवरवरणे मम मनः प्रवृत्तमपि पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते निश्चयेन तत्रैव न प्रवृत्तं भवति अतो मनमस्तत्रैव प्रवृत्तौ क उपायो विधेय इत्याशङ्क्य वैपयिकस्त्रीपुरुषभोगादिवा-
र्त्ताश्रवणेनैव कामवृद्धेः प्रयत्नसिद्धत्वाच्चस्याश्च पुरुषभोगे प्र-
वर्त्तकत्वात्तादृशवार्त्ताश्रवणमेवोपाय इत्याशयेनाह ।

न शृणोऽपि वरं यावत्तावत्ते कम्पते मनः ।

पश्चान्महोत्सर्वभेदे स्वामिनं त्वं वरिष्यसि ॥१४॥

नेति । हे भद्रे हे कल्याणि यावद्यत्कालपर्यन्तं त्वं भवती वरं
पतिं पत्या सह सम्भोगवार्त्तामित्यर्थः, पतिसम्भोगमृत्तज्ञामु-
खाश्च शृणोऽपि न श्रोत्रेणावधारयामि तावत्तत्कालपर्यन्तं
ते तव प्रवर्त्तकत्वं कम्पने चलति तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं चा-
ञ्चल्यं भजत इत्यर्थः, पश्चात्तच्छ्रवणानन्तरं महोत्सर्वभेदान्तो
दीर्घाः फलपर्यन्तमनर्वाच्छना इत्यर्थः, ये उत्तमाः संकल्परूपा
ब्रह्मासा इत्यर्थः, तैः कृत्वा स्वामिनं पतिं वरिष्यमे परिशेष्य-
मि अतस्तद्गुणतत्त्वम्भोगवार्त्ताश्रवणमेव यसा सह भोगेच्छाज-
नेन तत्र प्रवर्त्तकत्वादुपायो नान्य इति भानो लोकमसिद्धये ।
प्रकृतेर्ये तु, ननु त्वदुपादिष्टवरश्चतस्रमावाहीकरणे प्रवृत्तमपि मे
मनः पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते तत्रैव दृढनिश्चयेन न प्रवर्त्ततेऽत-
स्तत्र दृढनिश्चयेन तत्प्रवृत्तौ क उपाय इत्याशङ्क्य 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुत्या
जीवब्रह्मैक्यज्ञानसाधनभूतविचाराधिकारिणस्तत्प्राथमिकसाधन-
भूतत्वेन श्रवणविधानाच्चङ्गगुरुमुक्तात्तच्छ्रवणमेवोपायो नान्य
इत्याशयेनाह नेति, हे भद्रे इति सम्बोधनेन वक्ष्यमाणोपायेना-
चक्ष्यं कल्याणं तव मावीति सूचितं, त्वं यावद्यत्कालपर्यन्तं वरं
श्रेष्ठं जीवब्रह्मैक्यं महावाक्यद्वारा गुरुमुखेन न शृणोऽपि नाव-

पारयसि श्रोत्रेण तावत्तत्कालपर्यन्तं ते तव मनोन्तःकरणं कम्पते चलति असम्भावनादिदोषैश्चलायमानं भवति पश्चाच्छ्रवणे कृते तत्परिपाकादगन्तरं महोत्सर्वरतीव हर्षः स्वायिनस्वं ब्रह्माभिन्नं ब्रह्मगात्मानमामनोति उपदिशति अस्मां स्वामी महावाक्यार्थो गुरुवाक्यार्थो वा तं वरिष्यसि अङ्गीकरिष्यसि अखण्डैकरसमात्मानं ब्रह्माभिन्नमङ्गीकरिष्यसीति भावः ॥ १४ ॥

ननु पतिमम्भोगादिवार्ताया अश्रवणे इदानीं तद्भोगेच्छावत्या मया किङ्कार्यं तत्राह ।

परेण पुरुषेणाद्य रमस्व वचनान्मम ।

सखि पश्चात्स्वतश्चित्तं कुरु यत्राधिकं सुखम् ॥ १५ ॥

परेणेति । हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन स्ववचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितं, त्वमद्येदानीं तद्गुणश्रवणात्पूर्वं वर्तमानसमय इत्यर्थः, मम स्वत्कर्यानेच्छोर्मे वचनाद्वाक्येन विश्वासं कृत्वा परेण स्वमातृपितृकुलजन्मतिपरिचयात्तदन्यकुलजत्वेन परिचयाभावादन्यतया मतेन पुरुषेण स्वपतिना सह रमस्व क्रीडस्व पश्चादनन्तरं यत्र पत्या सह रमणे वा भ्रात्रादिभिः सह रमणेऽधिकमुत्कृष्टं सुखं ज्ञेयं भवति तत्स्वतो ज्ञात्वा तत्र चित्तं मनः कुरु कर्तव्यं । प्रकृतेर्धे त्वं स्वात्मसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणाभावे ततः पूर्वं यथा ब्रह्मसुखमाप्तीच्छावता तत्प्राप्तये किं कर्तव्यं तत्राह परेणेति, हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन तव मद्बोधने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितम्, अद्येदानीं ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणात्पूर्वं मम त्वद्गुणोर्मे वचनाद्वाक्यान्मद्बोधने विश्वासं कृत्वेत्यर्थः, परेण कार्यकांक्षातीतेन पुरुषेण परिपूर्णस्वरूपेणात्मना सह रमस्व क्रीडस्व मूमशब्दवाच्यसुखरूपब्रह्मणा सहक्रीडय रमस्वेत्यर्थः, प-

आदनन्तरं यत्र ब्रह्माभेदे भेदे वाऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्मा-
ऽस्ति तज्ज्ञात्वाऽधिकं सुखं यत्र स्यात्तत्र स्वतः स्वयमेव
चित्तमनुसन्धानरूपामन्तःकरणवृत्तिं कुरु स्थापय स्वात्मसाक्षा-
त्कारात्पूर्वं गुरुवचने विश्वास एव विहित इति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं मदुपदिष्टकार्यविलम्बेनायुगो व्यर्थमेव व्ययो भवे-
त्तः शीघ्रमेव पातयोगे प्रतिबन्धभूतलज्जात्यागेन पत्या सह
भोगं कर्तुं त्वरयाति ।

यातं दिनं न पुनरेति नवं वयस्ते
लज्जां विहाय भज तं रमणीयरूपम् ।

बाले परः पुरुष एष यदा समेतः

स्वर्गेण किं किमु तदा नृसुखेन वा ते ॥ १६ ॥

यातमिति । हे बाले स्वदिताशानिस्वादहे हे नवपौषणे यात-
मतीतं दिनमह इत्युपलक्षणं क्षणलवादेः पुनर्भूयो नैति नायाति
किञ्च ते तव नवं नूतनं वयस्त्वारुण्यावस्थाऽस्ति अतस्तव ल-
ज्जाधिक्यमस्मिन्वयसि योग्यपुरुषभोगप्रतिबन्धकमतस्तां लज्जां
श्रपां विहाय परित्यज्य रमणीयरूपं रमणीयं सुन्दरं रूपं यस्य
तं सुन्दराकृतिमित्यर्थः, भजार्ङ्गीकुरु । ननु पति भोगे कः सुखा-
तिशयो येन तत्र प्रवृत्तिर्मया कर्तव्येत्यत आह बाल इति, पर-
स्वयन्मातृपितृकुलभिन्नकुलजत्वात्परित्ययाभावाच्चान्यत्वेन मतः
पुरुषो नर एष पुरोवर्चा पर्यङ्के त्वाद्विच्छया स्थितो यदा य-
स्मिन्समये समेतस्त्वया सह मिलितो भवेत्तदा तस्मिन्समये
ते तव नृसुखेन सार्वभौमसम्पत्तिमुखेन किं भवति न किमपी-
त्यर्थः, वा यद्वा स्वर्गेण स्वर्गसुखेनापि ते तव किमु किं भवति न
किमपीत्यर्थः, ते उभे आप पतिसम्भोगसुखादति दुच्छे इत्यर्थः,

अतस्तत्र पतिमम्भोगनमुखेनैव कृतार्थता स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु इदानीं विलम्बनेन ह्युक्तिमुखानुभवं विना व्यर्थमायुर्व्ययो ॥ कार्य इत्याशयेनाह यानामिति, विनिमित्तपुलक्षणं निमेषादिर्दिनं निमेषादः कालो यातं गतं पुनर्भूयो नैति नायाति किञ्च ते तत्र वयधातोर्गत्यर्थत्वाद्ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्युक्तेर्व्ययो ज्ञानं नवं नूतनं कोमलमित्यर्थः, जातिकुलधर्मैपणावत्त्वात्संशयैर्दूषितत्वाच्च ज्ञानस्य कोमलत्वमिति भावः, अतो लज्जां त्रपां लोकलज्जां विहाय परित्यज्य तं कार्यकारणातीतं रमणीयरूपं रन्तुं योग्यं रमणीयं सुखस्वरूपत्वाद्भूषणमाकृतिर्यस्य तं तथोक्तं भज सोहमस्मीत्येवमभेदेनाङ्गीकुरु, ननु तादृशपरमात्मस्वरूपस्य सोहमिसभेदेनाङ्गीकारे कः सुखातिशयो येन तत्रैव मया प्रवर्तितव्यं तत्राह वान इति, हे घाळे नवर्योवने पूर्णविवेकाऽभावाद्बालत्वं ज्ञेयम्, एष मदनुभवेन प्रसन्नः परः कार्यकारणातीतः पुरुषः परिपूर्ण आत्मा यदा यस्मिन्काले समेतस्त्वया प्राप्तोऽभिन्नत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः, तदा तस्मिन्समये ते तव नृमुखेन 'युवा स्यात्ता-धुयुवा अध्यापक' इत्यादिकया 'स एको यानुप आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन मानुषमुखेन किं किंप्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, किञ्च स्वर्गेण गन्धर्वानन्वादिहैरण्यगर्मानन्दान्तेन मुखेन 'ते ये ज्ञातं मानुषा आनन्दा' इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन शर्मणा वाऽपि किमु किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, सर्वमुखानामात्ममुखमतिविम्बत्वादात्ममुख-प्राप्तौ तेषां तुच्छत्वाच्च न तेष्वपेक्षोदयो ज्ञानिनामिति भावः ॥ १६ ॥

इति धीन० बोध० उपदेशयोऽद्वयप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मचर्याविश्रुतिः ।

एवमुपदेशयोऽद्वयं निरूप्येदानीं शिष्यस्य ब्रह्मस्वरूपं बो-

धयितुं ब्रह्मचर्चाविंशत्याख्यं विंशतिश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिः ।

अपीति । अथोपदेशपोदशीनिरूपणानन्तरं ब्रह्मचर्चाविंशति-
ब्रह्मणश्चर्चा कथनं यत्र विंशतौ सा तथोक्ता विंशतिविंशति-
श्लोकात्मकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ ब्रह्मचर्चायां
रन्त्युत्पादनाय ब्रह्मचर्चाभावात्स्वनिरूपणपुरःसरं तन्निरूपणं
प्रतिजानीते ।

अर्चालक्षाधिका प्रोक्ता चर्चैव परमात्मनः ।

अतः शिष्यप्रबोधाय ब्रह्मचर्चा निरूप्यते ॥ १ ॥

अपीति । परमात्मनः परः कार्यकारणातीतो य आत्मा
तस्य चर्चैव संवाद एवाऽर्चालक्षाधिकाऽर्चानां पूजानां यल्लभं
नियुते ततोप्यधिकोत्कृष्टा लक्षशब्दोन्मानन्त्यपरोऽनन्तपूजनफल-
दाश्रीत्यर्थः, प्रोक्ता कांक्षता 'क्षणमेकं क्रतुशतस्यापी'ति श्रुतेः,
आत्मचिन्तनक्षणस्यानन्तयज्ञफलप्राप्तिकारणत्वमांतपादनात्-
चिन्तनं विना तत्कथनासम्भवस्य 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदती'ति श्रुत्या प्रतिपादनादिनां भावः, यतः कारणादतो हेतोः
शिष्यप्रबोधाय शिष्यस्य जिज्ञासोः प्रबोधाय ज्ञानाय ब्रह्मचर्चा
ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनश्चर्चा सं-
वादो वचनविलास इत्यर्थः, यत्र प्रकरणे सा निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ ब्रह्मणः सर्वाधारत्वनिरूपणपूर्वकं तन्निराधारत्वं
वास्तवं दर्शयति ।

आधारः सर्वभूतानां तस्याधारो न कश्चन ।

निराधारस्वरूपं चेज्जास्ति ब्रह्म तदा क्वचित् ॥ २ ॥

आधार इति । सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि वियदादीनि तत्कार्याणि च ब्रह्माण्डादिकीटकान्तानि प्राणिजातानि तेषामाधार आध्रवनेऽस्मिन्नन्नाधाराऽधिष्ठानं ब्रह्मास्ति अधिकरणे यज् तस्य सर्वाधारस्य ब्रह्मण आधारोऽधिष्ठानं सद्रूपब्रह्मणो भिन्नस्यामत्त्वाद्ब्रह्मणोऽप्यनन्तेनाधेयस्यायोगाच्च कश्चन कोपि न न विद्यते, ननु ब्रह्मणो निराधारत्वे ब्रह्म कापि नेत्येव प्रयोगः स्यात्ततश्च ब्रह्म कापि नास्तीत्यर्थत्वेन ब्रह्मणः शून्यत्वमायातामत्याशङ्कते निराधारेति, ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु निराधारस्वरूपं निर्गतो निवृत्त आधारोऽधिष्ठानं यस्य तत्तादृशं स्वरूपं यस्य तत्तादृशाकारमस्ति येषादि स्यात्तदा तस्मिन्पक्षे ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्न वस्तु क्वचित्कुत्रापि नास्ति न विद्यते ब्रह्मण शून्यत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २ ॥

न ब्रह्मणोऽसत्त्वं तत्कार्यस्य जगतो निराधिष्ठानत्वेनासत्त्वे सत्त्वभानानुपपत्तेरिदं समाधत्ते ।

अधिष्ठानं विना कार्यं न तिष्ठति कदाचन ।

सर्वाधिष्ठानरूपं हि कथं ब्रह्म न कुत्र चित् ॥३॥

अधिष्ठानमिति । हे शिष्य ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानस्यासत्त्वाङ्गीकारोऽधिष्ठानमाधारं विना-श्रुते कदाचन कस्मिन्नपि काले कार्यं लोकप्रसिद्धं घटादिरूपं कल्पितं रज्जुसर्पादिकमपि स्वाधारं मृदादिकं रज्ज्वादिकं च वर्जयित्वेत्यर्थः, न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोतीति लोके प्रसिद्धमेव तर्हि तद्ब्रह्म सर्वाधारस्वरूपं सर्वस्य जगतः आधारोऽधिष्ठानं स्वसत्त्वाधाररूपं रूपमाकारो यस्य तच्चयाभून्नमस्ति तदसत्त्वे निराधिष्ठानस्य जगतोऽप्यसत्त्वेन

भानं स्यात्तच्च मत्मादिति प्रतीयतेऽनो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु
कुत्र विच्छाद्य न नास्ति न विद्यते कथं केन प्रकारेण न कथ-
मपि किं त्वस्त्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु नहि जगदाधारत्वेन स्वतो निराधारत्वेन च जगतो
बैलक्षण्यात्तद्ब्रह्म जगत्तः पृथगेवास्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मात्तत्पृथग्ब्रह्म त्विति वक्तुं न शक्यते ।

यदात्मकमिदं सर्वं सर्वस्मात्तत्पृथक्कथम् ॥ ४ ॥

मर्वास्मादिति । तद्ब्रह्म मर्वाधारं स्वतो निराधारं चेत्येनैर्लक्ष-
णेर्लक्षितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु सर्वस्मात्स-
मस्तजगतः पृथग्विभक्तमस्तीति चेदिति तु एवमपि वक्तुं क-
थितुं न शक्यते नैव शक्यं ज्ञायते कुत इत्यत आह यदिदिति, इदमे-
तत्सर्वं समस्त जगद्यदात्मकं यद्ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथो-
क्तमस्ति तद्ब्रह्म ततो जगत्तः पृथक्त्वेनावधार्यमानात्मसर्वस्मात्सर्व-
शब्दवाच्यात्समस्तजगतः पृथग्विभक्तं कथं केन प्रकारेण
स्यान्न कथमपीत्यर्थः, वस्तुगन्धेदोसदेष्टुन्मतियोगिवन्तुसत्त्व-
सापेक्षत्वाद्ब्रह्मगतभेदाभिर्जगतः पृथगसत्त्वादीन् भावः ॥४॥

ननु नहि सर्वाभिन्नत्वाद्ब्रह्म सर्वरूपमस्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मात्पृथग्ब्रह्म वक्तुमित्यपि नार्हति ।

सर्वस्मात्पृथगेवेदमनुभूतं महर्षिभिः ॥ ५ ॥

मर्वास्मादिति । मर्वास्मात्समस्ताज्जगतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं
वस्तु अपृथग्विभक्तं सर्वरूपमेवेत्यर्थः, अस्त्विति चेद्यादि वदमि त-
र्हीत्येवमपि वक्तुं कथितुं नार्हति योग्यो न भवामि कुत इत्यत आह
सर्वस्मादिति, इदं ब्रह्म महर्षिभिर्महान्तोऽतिश्रेष्ठाः य ऋषयः
सत्यवादिनस्तैः सर्वस्मात्समस्ताज्जगतः स्वतोऽसत्त्वेन लक्षितात्पृ-

गोचरोऽस्तु एवं वदामि चेद्यदि तर्हीति एवमपि वक्तुं क-
थितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यन आह ज्ञानस्वरूपमिति, त-
त्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं
ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-
मस्ति अतस्तद्ब्रह्म ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपचेतनस्य
विषयो गोचरो ज्ञेयमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण भवति लोके-
पि ज्ञानविषयो घटादिः स्वतो जडत्वेन प्रसिद्धो ब्रह्मणस्तु वि-
न्मात्रत्वेन स्वयंप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानविषयत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमेवास्त्विति शङ्कते ।

ज्ञानस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि मन्यसे ।

ज्ञेयमेव न यत्रास्ति ज्ञानत्वं तस्य कीदृशम् ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ब्रह्म प्रकृतं देशादिकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञान-
स्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य त-
त्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि मन्यसेऽङ्गीकुरुते तर्हि तदपि
न सम्भवतीत्याह ज्ञेयमिति, यत्र ब्रह्मणि ज्ञेयमेव ज्ञानविषयो ज-
गदेव नास्ति न विद्यते तस्य ब्रह्मणो ज्ञेयविषयाभावाज्ज्ञानत्वं
ज्ञानरूपत्वं कीदृशं कथं स्यादिति शेषः, ज्ञेयसापेक्षं ज्ञानं लोके
प्रसिद्धं तर्हि ज्ञेयाभावे ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं नैव सम्भवतीति
भावः ॥ ८ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म ज्ञानेवस्त्विति शङ्कते ।

ज्ञातृस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि कल्प्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपे हि ज्ञानस्याश्रयता कथम् ॥ ९ ॥

ज्ञात्रिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञा-
तृस्वरूपं ज्ञाता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो ज्ञानोन्द्रियैः सहितः

स एव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तच्चादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि कल्प्यते निरूप्यते तर्हि तत्र भवति कुत इत्यन आह स्वयमिति, हि मसिद्धं विदुषाम्, स्वयंप्रकाशरूपमवेद्यत्वं सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणं स्वयंप्रकाशं ज्ञानाविषयत्वेनापरोक्षतया प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य तास्मन्ब्रह्मणि ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपस्याश्रयताऽऽश्रयत्वं ज्ञानक्रियावचनमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या सम्भावनार्हान् कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वरूपत्वमेव भूयोप्यस्तितीति ब्रह्मणः शङ्कने ।

सर्वरूपमिदं ब्रह्म वक्तुं कः शक्नुयादिति ।

सदैकरूपमेवेदं यतः शाश्वतमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यगतिरिच्छिन्नं वस्तु सर्वरूपं सर्वमनेकरूपं जगदेव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु इति चेदित्येषां वक्तुं कथितुं कः पुरुषः शक्नुयात्समर्थो भवेन्न कोपीत्यर्थः, कुत इत्यत आह सदेति, इदं प्रकृतं ब्रह्म सदा नित्यमेवैकरूपमेकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितं सन्निदानन्दघनमस्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वपदेदंपदयोर्वाच्यार्थाश्रयित्वाग्नेताविरुद्धेन ब्रह्मपदार्थेन सह सामानाधिकरण्येनैक्यबोधनादिति भावः, कुत एकरूपत्वमित्यत आह यत इति, यतः कारणाच्छाश्वत इत्युच्यते कथ्यते नित्यस्यानेकत्वासम्भावदिति भावः ॥ १० ॥

ननु तर्ह्येकरूपत्वमेव तल्लक्षणमस्तितीति शङ्कने ।

एकरूपमिदं ब्रह्म न वक्तुमिति शक्यते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म स्यादेकत्वं यतो गुणः ॥ ११ ॥

एकरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु एकरूपमेकमेकसंख्या रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु
भवतु इति चेन्न कुत इयत आह वक्तुमिति, इत्येवं वक्तुं कथितं
न शक्यते नैव युज्यते कुत इत्यत आह निर्गुणमिति, त-
त्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु परं कार्य-
कारणातीतपत एव निर्गुणं निर्मना निवृत्ता गुणा यस्मा-
त्तथोक्तमस्ति, अस्तु निर्गुणं तस्यैकत्वं कुतो नेत्यत आह स्या-
दिति, यतो यस्मात्कारणादेकत्वमेकस्य भाव एकत्वं गुणः
स्यादुक्तो भवेद्गुणकार्यमित्ययं, तार्किकैरपि संख्याप्रागुण्ये
गृहीतत्वादिति अतो नैकरूपं ब्रह्मेति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु तर्हि निर्गुणत्वमेव लक्षणमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म नूनमेतदसांप्रतम् ।

अनन्तेनैव गीयन्ते ह्यनन्ता एव तद्गुणाः ॥ १२ ॥

निर्गुणमिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं
वस्तु परं कार्यकारणाभ्यां परमतो निर्गुणं निर्मता निवृत्ता
गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिवा यस्मात्तथाभूत मस्तु भवतु, गु-
णकार्याण्येकत्वादीनि गुणशब्देन प्रख्याणीति चेन्नेत्याह नू-
नामिति, एतद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वमिति पादनमसांप्रतममग्रसं नूनं
निश्चयेनास्ति कुत इत्यत आहानन्तेनेति, अनन्तेनैव न
निश्चयेनो यस्य तेनैव शेषेणाहङ्कारेण वा वेदेन वा 'अनन्ता
वै वेदा' इति वचनाद्वेदस्यानन्तत्वं, शेषस्य तु यत्सिद्धं ना-
भैवानन्त इति, अहमस्त्वनन्तत्वं ज्ञानं विना नाशामावादिति
ज्ञेयम्, तद्गुणाः कीर्त्यादयो गुणकार्याणि शृङ्खादयश्च तस्य

ब्रह्मणो गुणा अनन्ता एव नान्तः संख्यापरिच्छेदो येषां
ते तथैका एव गीयन्ते- वर्ण्यन्तेऽतो निर्गुणत्वमापि ब्रह्मणो
वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ १२ ॥

ननु तर्हि केनापि लक्षणेन वचनाविषयत्वेऽवस्तुत्वेनाप-
-रूपमेव ब्रह्मणोऽस्तु इति शङ्कते ।

ब्रह्म नास्तीति को याद्वातीदं यस्य सत्त्वतः ।

तर्ह्यस्ति ब्रह्मेत्यपि नो नातः सत्ता पृथग्यतः ॥ १३ ॥

ब्रह्मति । ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु वच-
नाविषयत्वाभास्ति न विद्यत इति चेन्नेत्याहेतीति-इत्येवं ब्रह्म
नास्तीति वचनं कः सन्नसन्वा पुरुषो मूलात्कथयेत्प्रमिति
चेन्न ब्रह्मणोऽमन्त्रे तद्वतिरिक्तस्य वक्तुरप्यमर्थं स्याद्वान्यो-
तोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तुर्व्यक्तो भिन्नसत्त्वाभावप्रतिपादनाद-
तो ब्रह्मभिन्नत्वेनाभिद्वस्य वक्तुर्महमासत्त्वेन तदसत्त्वस्यापि
सिद्धेर्न तादृशवक्तुर्महमासत्त्ववचनसिद्धिरिति भावः, द्वितीये
तु स्पष्टैव साऽतो ब्रह्मणोऽसत्त्ववचनं परास्तमेव तदेव स्पष्टं
निरूपयति भातीति, यस्य ब्रह्मणः सत्त्वतः सत्त्वत्वेनेदं व-
क्तुवचनवाच्यादित्रिपुटीरूपं जगद्भाति प्रकाशते तदसत्त्वे व-
क्तुरेवासत्त्वापत्तिरिति भावः, ननु तर्हि यदोस्तीत्यत्र यदस्य स-
त्ताश्रयत्वमिव ब्रह्मास्तीति प्रयोगे ब्रह्मणोऽपि सत्ताश्रयत्वमेवास्तु
इति शङ्कते तर्हीति, तर्हि तदा ब्रह्ममत्त्वासिद्धावित्यर्थः, ब्रह्मदे-
शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्तीति सत्ताश्रयमेवास्तु
इति चेन्नेत्याहेतीति-इत्यपि एवमापि ब्रह्मणः सत्ताश्रयत्व-
मपि नो नास्ति कुत इत्यत आह नेति, यतो यस्मात्कारणा-
दतोऽस्माद्ब्रह्मणः पृथग्भिन्ना सत्ता न नास्ति अतो ब्रह्मणः
सत्ताश्रयत्वं नेति भावः ॥ १३ ॥

ननु मत्तादिना केनापि रूपेण वचनाविषयत्वे ब्रह्मणः
स्वरूपाभाववत्त्वेन शून्यतास्त्वित्याशङ्कते ।

अस्वरूपमिदं ब्रह्म विद्वानिति कथं वदेत् ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ १४ ॥

अस्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु अस्वरूपं न विश्रुते स्वरूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-
मस्तु इति चेत्तेत्याह विद्वानिति, विद्वान्ज्ञानी चेत्तर्हीत्येवं
कथं केन प्रकारेण वदेद्ब्रूयान्नैव वदेदित्यर्थः, अज्ञानी वदेच्च-
तद्वाक्यस्योन्मत्तमलपितुल्यत्वेनाग्रामाण्यमेवेति न तद्विचारः
कर्तव्यतया विहित इति भावः, ननु ब्रह्मास्वरूपमिति कुर्ता-
न ब्रूयात्तत्राह स्वस्वरूपमिति, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृ-
तपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वस्वरूपं स्वस्यात्मनः स्वमभाधारणं रू-
पमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं, यद्वाऽऽत्मनः स्वपदवाक्यस्य स्वं
स्वीयमभिन्नमित्यर्थः, रूपं रूप्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रूपं
प्रकाशो यस्य तत्तथोक्तं त्वपदलक्ष्यभत्यगात्माभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः,
इत्येवं प्रत्यक्षमपरोक्षतया ज्ञानिनाऽनुभूयते साक्षाज्ज्ञायते स
ज्ञानी-अस्वरूपं ब्रह्मेति कथं ब्रूयाच्चैव ब्रूयादिति योज्यम् ॥१४॥

ननु तर्हि स्वस्वरूपत्वेनैव वचनाविषयं ब्रह्म भवतु इति शङ्कते ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म चेदित्यप्ययथातथम् ।

तत्र को नु स्वशब्दार्थो यत्स्वरूपमिदं भवेत् ॥ १५ ॥

स्वस्वरूपमिति । इदं ब्रह्म प्रकृतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु ज्ञानिना स्वस्वरूपत्वेनानुभूयमानत्वात्स्वस्वरूपं स्वस्या-
त्मनः स्वरूपं स्वमभिन्नमभाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं
तादृशरूपेणैव वचनाविषयमस्तु भवतु इति चेत्तेत्याहैनीति,

इत्यपि एवमपि वचनं वाक्यप्रयोगस्य न यथानर्थं सत्यं तदप्यथातथं यथार्थं न भवतीत्यर्थः, कुत इत्याशङ्क्य तदेव कथयितुं गुरुः पृच्छति चेति, तत्र ब्रह्मस्वस्वरूपावेति वाक्ये—इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यपारोच्छिन्नं वस्तु यत्स्वरूपं यस्य स्वब्रह्मार्थस्य स्वरूपप्रतापारणं रूपमाकारो भवेत्स्यात्तत् स्वब्रह्मार्थः स्वस्वरूपस्योपायः पदार्थो को नु ब्रह्म ना तद्विभो वा, नाथा पुनरकिदोपापत्तेः, भिन्नक्षेत्रस्यासत्त्वेनैव वैयर्थ्यापत्तेः, अतः स्वब्रह्मार्थस्याभावात्स्वरूपत्वेनापि ब्रह्मणो विषयत्वमप्यर्थमेवेति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्ववादी स्वब्रह्मार्थं साधयति ।

परव्यावर्त्तकं स्वत्वमिति चेत्तर्हि तद्वद ।

यत्र स्वपरभावो न ब्रह्म किं तत्र नास्ति हि ॥ १६ ॥

परोक्षे । परव्यावर्त्तकं परस्यान्यस्य व्यावर्त्तकं निषेधकस्वत्व स्वब्रह्मार्थो भवतीत्येवं चेद्योद वदसि तर्हि तदा तस्मिन्पक्षे यद्वहं पृच्छामि तदुत्तरं यद कथय तमेव मन्त्रवाहं पश्येति, यत्र यन्मिन्काले स्वपरभावो मूर्च्छाविद्रावभावेषु स्वस्य स्वस्वरूपस्य परव्यावर्त्तकस्य परस्य च स्वव्यावर्त्तकस्यो भावोऽर्थसत्ता न न निश्चये तत्र काले निद्रादौ स्वपरार्थमन्वौ च ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदन्मूयं वस्तु नास्ति किं न विद्यते किं किन्तु विद्यते एवेत्यर्थः, हि मसिदमेतद्विदुषामित्यर्थः, मूर्च्छाविद्रावभाविभ्यस्तु स्वपरमान्वसत्ताप्रकाशान्यथातुपपत्त्या तत्रापि ब्रह्मसत्ताभ्युपगमेन परव्यावर्त्तकस्य स्वब्रह्मस्य ब्रह्मवाचकत्वानुपाचरितो भावः ॥ १६ ॥

अत्र तर्हि 'अहमस्मि ब्रह्माहमस्मी'त्यादिभूतिषु ब्रह्माहं-

न्द्रयोः मामानाधिकरणस्योपलभ्यमानत्वादहमर्थत्वं ब्रह्मणो-
स्त्विति शङ्कते ।

अहमेव परं ब्रह्म 'ब्रह्माहमि'ति च श्रुतेः ।

कथं भवेदहंब्रह्माहन्ता यत्र न विद्यते ॥ १७ ॥

अहमेवेति । 'अहमस्मि, ब्रह्माहमस्मी'ति श्रुतावहंब्रह्मपदयोः
सामानाधिकरण्यवर्जनादहमेवाहंशब्दार्थ एव ब्रह्म देश-
कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्रकृतं भवतु इति चेन्न
कुत्र इत्यत आह कथामिति, अहं दृश्याहमर्थभूतं ब्रह्म दे-
शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु कथं केन प्रकारेण
भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अपरिच्छिन्नादहमसद्रूपपरिच्छिन्न-
दृश्यासद्रूपयोः परस्परविरोधादिति भावः, तत्रेव स्पष्टमाहा-
हन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्माणि अहन्ताऽहमो भावोऽहन्ताऽहं-
पदवाच्याहङ्कारसत्ता न विद्यते नास्ति 'अहं ब्रह्मे'ति श्रुतावहं-
पदवाच्याश्रत्यागिन लक्ष्यांशस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्यतोऽहमर्थ-
बाधेन बाधसामानाधिकरण्यमस्ति न तु मुख्यार्थसामानाधिकर-
ण्यमतां ब्राह्मतायां ब्रह्मरूपत्वामात्रं भावः ॥ १७ ॥

ननु तर्हि त्वं ब्रह्मेति श्रुतस्त्वमर्थत्वं स्वसधिकृष्टस्वभिन्नस्व-
प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

त्वमेव तत्परं ब्रह्म 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिर्जगौ ।

त्वमेव तत्कथं ब्रह्म त्वन्ता यत्र न वर्तते ॥ १८ ॥

त्वमेवेति । यतः 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिस्त्वंपदार्थस्य स्वप्रत्य-
क्षस्वमांज्राहतस्वभिन्नलक्षणस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशकालव-
स्तुकृतपरिच्छेदशून्यमाविदानन्दघनरूपस्य सामानाधिकरण्ये-
नैवमं जगौ कथितवती तत्तत्स्वमेव त्वंपदार्थ एव स्वप्रत्यक्ष-

स्वभिन्नस्वसन्निकृष्टत्वलक्षणलक्षितः पदार्थ एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं परं कार्यकारणातीतं वस्तु भवेत्स्यादित्येवं शङ्कामङ्गीकृतोचरमाह त्वमेवेति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य वस्तु त्वमेव त्वमर्थमेव स्वसन्निकृष्टस्वप्रसक्तस्वभिन्नत्वलक्षणमेव कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, स्वभिन्नदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य त्वमर्थस्य च स्वप्रत्यक्षस्वसन्निकृष्टस्वभिन्नत्वलक्षणलक्षितस्य देशादिरिच्छिन्नजडरूपस्य परस्पर विरुद्धत्वेनैक्यानुपगतेरिति भावः, तदेव स्पष्टमाह त्वन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्मणि त्वन्ता त्वपदार्थस्य स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्वप्रत्यक्षस्वरूपस्य भावः मत्ता न विद्यते नास्ति तत्रापि त्वपदवाच्यशब्दादेन सस्यांशमृतकूटस्थचिदात्मनो ग्रहणा सहैक्यमतिपादनमिति भावः ॥ १८ ॥

ननु तर्हि 'तद्वत्त्वे'ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्यैव परोक्षत्वाविबेधितस्य ब्रह्मत्वमस्तु इति शङ्कते ।

‘तद्वत्त्वे’ति श्रुतेर्वक्तुं तद्वत्त्वेति न शक्यते ।

अत्यन्ताव्यवधाने हि परोक्षमिव तत्कथम् ॥ १९ ॥

तदीति । ‘तद्वत्त्वे’ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्य परोक्षत्वाविच्छिन्नस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशाद्यपरिच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यास्य मतीयमानत्वेनैक्यमतीतेस्तत्पदार्थः परोक्षत्वाविशिष्ट एव ब्रह्म ब्रह्मशब्दार्थो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वलक्षणलक्षितोऽस्तु भवतु इति चेन्नेत्याहेतीति, इत्येवं वक्तुं कथितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यत आहोऽन्तेति, हि यस्मात्कारणादत्यन्ताव्यवधानेऽत्यन्तमतिशयितमव्यवधानं व्यवधानाभावो यस्मिन्ब्रह्मणि तस्मिन्परोक्षमिव तत्पदवाच्यत्वं परोक्षवत्तदिति

वाचकं पदं कथं केन प्रकारेण युक्तं स्यान्न कथमपीत्यर्थः, ब्रह्म-
शब्दार्थस्य देशाद्यपरिच्छिन्नस्य तत्पदार्थस्य च परोक्षदेशपरि-
च्छिन्नस्य परस्परं विरोधात्तत्रापि वाच्यांशपरित्यागे बाधसा-
मानाधिरूपेण प्रयोगात् तत्पदार्थब्रह्मणो मुख्यं सामानाधि-
कारणमतो न तत्पदार्थस्य ब्रह्मपदार्थतेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म किं रूपं तत्कथयेत्पाशङ्गायामाह ।

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुनेः ।

यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरम् ॥ २० ॥

नष्टायांमिति । मोहनिद्रायां मोहोऽज्ञानमेव निद्रा स्वरूपवि-
स्मृतिहेतुस्वात्मपञ्चत्वमवीजत्वाच्च सुषुप्तिस्वस्यां नष्टायां वि-
हीनायां सत्यां तथा मुनेर्मननवतो विवेकिन इत्यर्थः, मानसे
मन एव मानसं तास्मिन् गलिते नष्टे सति योद्गुह्यत्पदं शिष्ट-
मवशिष्टं त्वदज्ञानमानमाभावसाक्षित्वेनोपलक्षितं तत्परं कार्य-
कारणातीतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु अस्ति तच्च मनोवाचां
मनसो वाचाश्चागोचरमरूपत्वान्मनसो वाचश्चाविषयं स्वयंपका-
शसद्रूपत्वाच्च निर्गुणत्वाच्चास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इदानीमेतत्प्रकरणविचारपूर्वं पाठकानांशीर्वादयाति ।

चर्चितुं योग्यया भूयस्त्वनया चर्चया बुधाः ।

धर्चयन्तु परं ब्रह्म तुष्यन्तु च रमन्तु च ॥ २१ ॥

चर्चितुमिति । बुधा विवेकिनश्चर्चितुं संवादयितुं योग्य-
याऽर्हयाऽनया तु सर्वमन्यत्कथनं परित्यज्यैतरेव केवलं च-
र्चया ब्रह्माविषयककथनरूपप्रक्रियया तुष्येनास्या लौकिकवै-
दिकपूर्वचर्चाभ्यो वृत्तसम्यक् सूचितम्, अत एवात्रादरो विषे-

इत्याशयः । भूयः पुनः परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालनस्तु-
कृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्ति तच्च चर्चयन्तु अन्योन्यं संवाद-
यन्तु तेन संवादेन च तुष्यन्तु सन्तोषं प्राप्नुवन्तु रमन्तु चानेन
संवादेनैव क्रीडन्तु ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विवाकरविरचितयां बोधमार्यादीसौ
ब्रह्मचर्चाविश्लेषप्रकाशः पङ्क्तिशः ॥ २६ ॥

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी ।

एवं ब्रह्मचर्चा निरूप्येदानीं तत्रैव

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुने ।

र्षाञ्छट् तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरमिति ॥

अनेन मोहमनसोर्लपसाक्षित्वेन लक्षणेन यदुक्तमितुं तत्रैव
तदाकारा वृत्तिर्व्यवहारे सति मुमुक्षोरहंकारावशिष्टत्वेन न
स्यादितीमामाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य ज्ञानोत्तरं यावत्मारब्ध-
शेषमहंकारस्य विद्यमानत्वेऽपि क्रमस्तदनादरेण स्वरूपमेव
ज्ज्ञया तन्माशोऽपि स्यादित्यर्थं सम्भाषितुं तत्सत्त्वस्य समाध्य-
विरोधित्वदर्शनाय स्वेच्छाचारचतुष्टयारूपं चतुःश्लोकं प्रकरणं
‘वक्तुकाम आह ।

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी

अपोति । अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिनिरूपणानन्तरं स्वेच्छाचा-
रचतुष्टयी स्वेच्छाचारमतिपादकं श्लोकचतुष्करुणं प्रकरणं नि-
रूप्यते इति शेषः, तत्रादौ एतत्प्रकरणभवनं तज्जैष्ठ्यनिरूपण-
पूर्वकमादरकर्तव्यतां विधत्ते ।

श्रीतत्त्वार्थश्रीमता साधो. नृसिंहाग्रचेतसा. ।

परमार्थस्य सर्वस्वं स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ १ ॥

श्रोतव्येति । हे साधो पूर्वोक्तब्रह्मणि चित्तस्थैर्यसाधक म-
नेन सवोधनेनेतत्प्रकरणश्रवणेभिकारता सूचिता, श्रीमता
वैराग्यादिमाधनसंपद्गता त्वयान्वेनापि वा कर्त्ता-एकाग्रचेत-
सैकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्यं ब्रह्माग्नि पुरोभागे
विषयतया विद्यते यस्य तच्चयोक्तं तादृशेन चेतसान्तःकरणेन
करणभूतेन परमार्थस्य तात्त्विकार्थस्य सर्वस्वं सर्वसंपद्भावे-
च्छाचारचतुष्टयी स्वेच्छाचारस्य निरूपिका चतुष्टयी चतुर्णां श्लो-
कानां समूहरूपा-एतदाख्यं प्रकरणमित्यर्थः, श्रोतव्या श्रवण-
विषया कर्त्तव्या ॥ १ ॥

प्रतिष्ठातमेव स्वेच्छाचारं रूपकेणाह ।

निजं पतिं परित्यज्य गृहस्थैव प्रपञ्चती ।

पत्या परेण रमते चतुराख्याभिचारिणी ॥ २ ॥

निजमिति । व्यक्तार्थस्तावन्निजं स्वकीयं पतिं भर्तारं परि-
त्यज्य विहाय गृहस्थैव निजपतिनिमित्ते गृहे स्थिता सत्नेव प्र-
पञ्चती स्वपतिवञ्चनशीला चतुराख्या चतुरेत्येवमाख्याऽऽह
यस्याः सा तथोक्ता चतुरानाम्नी काचिदभिचारिणी व्याभि-
चारिणी स्त्री परेणान्येन पत्या जारेण सह रमते कीदृति । प्रकृ-
तार्थे तु, निजं स्वीयं पतिं पातीति पतिः 'पातेर्ङोतः' बुद्धेः
पालकत्वादहङ्कारस्य बुद्धेः पतित्वं तं परित्यज्य विहाय गृहस्थैव
गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तत्र स्या स्थितैव,
यद्वा गृहेष्विन्द्रियेषु स्थितैव प्रपञ्चती स्वपतिरहङ्कारस्तद्वञ्चनपरा
चतुराख्या चतुरा तुर्गा-इत्याख्याऽऽह यस्याः सा तथोक्ता-अ-
भितः सर्वतश्चरितुं गन्तुं शीलमात्मन्यस्याः सा तथोक्ता बुद्धि-
स्तुर्गानाम्नी जीवन्मुक्तबुद्धिरित्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन

पत्या गति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति पतिर्वेष्टाभिन्नः प्र-
त्यगात्मा तेन सहैकीभूय रमते क्रीडतीति ॥ २ ॥

किञ्च ।

अहङ्कारं पृथक्कृत्य तुर्यबुद्धिर्दिने दिने ।

पत्या परेण रमते पुंश्चली परसङ्गिनी ॥ ३ ॥

अहङ्कारमिति । तुर्यबुद्धिस्तुर्येव जातिकुलाभिमानशून्या बु-
द्धिर्मतिर्यस्याः सा तथोक्ताऽत एव पुंश्चली पुरुषेषु चालितुं
गन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता व्यभिचारिणीत्यर्थः, अत एव प-
रसङ्गिनी परस्यान्यपुरुषस्य सङ्गः सम्बन्धो भोगोऽस्याऽस्तीति
सा तथोक्ता 'सुखजानावि'ति गिनिः, एतादृशी काचित्स्त्री, अह-
ङ्कारं पितृमातृकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्य स्वान्तःकरणभिरस्य
दिने क्षिणे प्रतिदिनं सर्वदेत्यर्थः, परेशान्पेन पत्या पुरुषेण जारे-
णेत्यर्थः, सह रमते क्रीडति यथा । सङ्गतपुरुषेण, तद्यथा तुर्यबुद्धि-
स्तुर्याख्या बुद्धिर्मतिः पुंश्चली पुंसः पुरुषादेहाभिमानवतो जी-
वादिति यावच्चालितुमात्मानं प्रतिगन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता-
ऽत एव परसङ्गिनी परस्य कार्यकारणातीतस्य ब्रह्माभिन्नप्र-
त्यगात्मनः सङ्गः समागमो विद्यते यस्याः सा तथोक्ताऽत
एव अहङ्कारं देहवर्णाश्रमकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्यात्मनः स्व-
तश्च भिन्नत्वेनानुभूय दिने दिन इत्युपलक्षण मतिस्तन्मतिर्यर्थः,
परेण कार्यकारणातीतेन पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षति
बुद्धिमिति पातिः बुद्धिरसकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा 'कोहोवा-
न्यात्किः प्राण्याद्यदैव आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्द-
यतीति श्रुतेः, तेन सह रमते क्रीडते आत्मना सहैकीभूय
स्वात्मसुखमनुभवतीति भावः ॥ ३ ॥

ननु स पुरुषः स्वर्गी परपुरुषसङ्गात्कृतो न निवारयति

तद्व्यभिचारं च कथमवलोकयति तत्राह ।

पश्चात्तु स्त्रीजितः सोऽपि प्रतिकर्तुमनीश्वरः ।

अस्याः सम्भोगवेलायां गृहं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ४ ॥

पश्चादिति । सोऽपि तदीयपतिरोपि स्त्रीजितः स्त्रिया भार्यया वशीकरणेन बलवत्परपुरुषाश्रयणेन वा जितः सामर्थ्यहीनः कृतः सन् पश्चादनन्तरं बलवतीं तां स्त्रीं प्रतिकर्तुं तादृशनादिना निवारोपनुमनीश्वरोऽममर्थो भवति तु पुनः अस्य स्वस्त्रियाः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य परपुरुषपक्षस्य वेलायां समये गृहं मन्दिरं सन्त्यज्य विहाय गच्छति याति न तु तदवलोकयतीति भावः । प्रकृतार्थेन, सोऽपि अहङ्कारोपि आत्मानुसन्धानरतां पूर्ववन्निवार्य स्वानुसन्धानवतीं कुतो न करोतीति चेत्तत्राह पश्चादिति, सोऽपि अहङ्कारोपि स्त्रीजितः शब्दमात्ररूपया बुद्ध्या जितोऽमश्चेन नुच्छत्वेन बाधलोकिवः सन् वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वमणिपादनात्स्त्यापनेः शब्दार्थत्वात्तत्प्रकृतिकत्वाच्च स्त्रीशब्दस्य तद्वाच्यतुर्यबुद्धेरापि वाङ्मात्रत्वं पश्चादनन्तरं तां स्त्रियं शब्दमात्रां बुद्धिं प्रतिकर्तुमात्मानुसन्धाननिवारोपनुं स्वानुसन्धानवतीं कर्तुमित्यर्थः, अनीश्वरोऽममर्थो भवति प्रमाणजन्यज्ञानस्य भ्रमज्ञानेन बाधाशक्तेरिति भावः, तु पुनरस्याः तुर्यारूपबुद्धेः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य स्वात्मानुसन्धानरूपभोगस्य वेला समयस्तस्मिन्निषिद्यमाने सति गृहं 'शरीरं गृहमुच्यते' इत्याचार्योक्तेः, गृह्यते स्वात्मतयाद्रीक्रियते इति गृहं शरीरं, तथात्रैव च गृहं देहः पतिर्नात्र इत्युक्तेश्च मन्त्यज्य पतिस्तज्य गच्छति विलीनो भवति अतस्तुर्यारूपबुद्धौ स्वात्मानुसन्धाने स्वेच्छाचारः निन्द इति भावः ॥४॥

नन्वेतादृशे स्त्रीपुरुषव्यवहारेपि पशुवृहत्यागामावात्संसा-

रजन्यसुखदुःखादिसत्त्वाच्च पूर्ववद्वर्तीभावः स्यादित्याशङ्क्याह ।

इदृशे व्यवहारे तु दाम्पत्यं वद कीदृशम् ।

दिनैः कतिपर्यैरेव स्वेच्छाचारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

ईदृश इति । ईदृश उक्तलक्षणो व्यवहारे स्वस्त्रिया सह स्वगृहे वर्तने सत्यपि दाम्पत्यं दम्पत्योर्जायापत्योर्भावः सत्ता कर्म वा दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषसङ्गमुत्तमित्यर्थः, कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि येन तदासीत्कर्मवेत्तमर्बदा तस्य दुःखाभिहितत्वात्तदुःखात्-
मेवेति भावः, अतस्तदनासत्तैव तु पुनः कतिपर्यैरेव कतिचि-
त्पर्यैरेव दिनैः दिवसैः स्वेच्छाचारः सर्वलौकिकधर्ममनादलो-
भयोरपि स्वेच्छाचारः स्वेच्छापूर्वकमाचरणं यथेष्टाचार इत्यर्थः,
प्रवर्तते शीघ्रमेव भविष्यतीत्यर्थः, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानम-
योगः । प्रकृतार्थे तु अहङ्कारस्य बुद्धेश्च विद्यमानत्वेऽपि तत्सम्ब-
न्धेन कचित्संसारोद्भवोऽपि स्यादित्याशङ्क्याहेदृश इति । ईदृशोऽ-
हङ्कारानादरेणात्मना मह रमणलक्षणे व्यवहारे वर्तमाने
सति दाम्पत्यं जायत उत्पद्यते संसारोऽस्यापि जाया बुद्धिः
सा च पतिश्च बुद्धिपालकोऽहङ्कारस्तपोः कर्म संसारोद्भावनरूपं
दाम्पत्यं कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि उभयोरन्योन्यसत्त्व-
भावे बुद्ध्या तत्तुच्छत्वे च विनिर्वाधेन न संसारोद्भव इति भावः,
किञ्च तु पुनः कतिपर्यैरेव कतिचित्पर्यैरपि दिनैर्दिवसैः
स्वेच्छाचारः स्वेच्छयाऽऽचारो व्यवहारोऽहङ्कारस्य विधिनिषे-
धातीतत्वेन बुद्धेश्च तद्रोषकाहङ्कारोदात्तस्य आत्मचिन्तनैरन्त-
र्यरूपः स्वेच्छापूर्वक एव प्रवर्तते भविष्यति ॥ ५ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणनात्यर्थं निष्ठासुबुद्ध्यारोहाय स्पष्टमाह गद्येन ।

स्यानुमवानां सत्यपि वाधिता-

हन्कारे समाधिमङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६० न० बो० स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ २७ ॥

स्वानुभवानामिति । स्वानुभवानां स्वः स्वीय आत्मविषयकोऽनुभवोऽनुभूतिः, यद्वा तस्याप्यात्मनः पृथगसत्त्वात्स्वात्मभूतानुभवो येषामस्ति ते तथोक्तास्तेषां जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाले बाधिताहङ्कारे बाधितोऽसत्त्वेन निश्चितो योऽहङ्कारोऽहङ्कृतिस्तास्मिन्सत्यपि विद्यमानेषु समाधिभङ्गः समाधेः स्वात्माकारवृत्तिलक्षणस्य परपुरुषासक्तस्त्रीपरपुरुषसङ्गुत्वाकारवृत्तेरिव स्नेहातिशयाद्भङ्गो नाशो भास्ति न भवतीत्येवमर्थोऽयं प्रकरणस्य श्रेयः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरह० वि० बोधसाधनदीप्तौ स्वेच्छाचार्यप्रकाशः
सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथाहङ्कारस्यावाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

एवं स्वेच्छाचार्यपञ्चकं निरूप्येदानीं ज्ञानिषु व्यवहारकालेऽहङ्कारसन्धेर्वापि तस्य बाधितत्वेनावधकत्वं दर्शितमेव ब्रूयितुं सद्यष्टान्तमहङ्कारस्यावाधकत्वप्रदर्शनत्रय्याख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाहङ्कारस्यावाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

अथेति । अयं स्वेच्छाचार्यपञ्चकनिरूपणानन्तरमहङ्कारावाधकत्वप्रदर्शनत्रय्यहङ्कारस्याहङ्कृतेर्यदवाधकत्वमुक्तं तदेव मद्दर्श्यतेऽनया सा तादृशी त्रयी त्रयाणां श्लोकानां समाहारः त्रयी-एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः; तत्र तावदादौ दृष्टान्तमाह सार्धेन ।

मिच्छिचित्तकृतं सर्पं दृष्ट्वा बालः पलायते ।

केन चिद्बालकेनोक्तं चित्रसर्पोयमित्युत ॥ १ ॥

मिच्छीति । बालोऽप्युत्पन्नो दिग्भो मिच्छिचित्तकृतं मिच्छी

कुड्ये यानि चित्राणि तेषु कृतं लिखितं सर्पं भुजङ्गं दृष्ट्वाऽव-
लोक्य पलायते ततः स्थानात्त्वरयाऽवसर्पति यदा तदा केन-
चिदन्येन वासनेन किञ्चिद्व्युत्पन्नेन पोतेनायं भवददृष्टश्चित्रसर्पाक्ष-
तरुपः सर्पो भुजङ्गोऽस्तीत्युत्तरेष्वं प्रकारेणोक्तं कथितम् ॥ १ ॥

ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ।

तथात्मस्थमहंकारं श्रुत्वा मूढः पलायते ॥ २ ॥

तत इति । अमौ बालस्ततः प्रभृति तं कालमारभ्य वि-
द्वान्तर्पमिध्यात्वज्ञानवान्तवोन्यत्र सत्यसर्पे सर्पसत्त्वज्ञानवान्-
तेनैव मिथ्यात्वेन ज्ञातेन चित्रसर्पेण सहैव साकमेव खेलति की-
दृति यथा । दार्ष्टान्तिकमाह तथेति, तद्वत्तथा मूढोऽज्ञानी-
आत्मस्यमात्मानि प्रत्यमात्मानि स्वमभिप्रायतमहङ्कारमहंकृतिं
श्रुत्वा वासोक्तं श्रवणेन निश्चित्य पलायते तत्र येन समाधी-
लीनो भवति ॥ २ ॥

तत्र सद्गुरुणा प्रोक्तं चिदेवास्तीह नेतरत् ।

ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसो बोधसारहट्टारावाधकत्वप्रदर्शनप्रयोगः ॥ २८ ॥

तथेति । तत्राहङ्कारभाने तत्र ये च सद्गुरुणा सन्नहङ्कारादि-
जगन्मिध्यात्वज्ञानपूर्वमात्ममायार्थ्यज्ञानवान्यो गुरुर्महावाक्यद्वा-
राऽऽत्ममायार्थ्यस्वरूपबोधरुस्तेनेहाहङ्कारादिजगद्भावे चिदेव
चेतनमेव प्रत्यगात्मचेतनमेव केवलमस्ति विद्यते नेतर-
त्तदन्यात्किमीष अहङ्कारादिकं नास्तीत्येव प्रोक्तं कथितं
यदा तदा ततः प्रभृति तत्कालमारभ्यासावुक्तलक्षणो मूढः
पूर्वं स एव विद्वानहङ्कारादिमिध्याज्ञानपूर्वमात्ममायार्थ्यवेत्ता
ज्ञानवस्थार्था वेनेवाहङ्कारादिजगतापि सह साकं बाधित-

चान्निशङ्कं खेसति क्रीडति बाधिताहङ्कारस्य मुनौ बाध-
कत्वं नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीगरुडरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्ता-
महद्वाराबाधकत्वप्रदर्शनप्रत्यर्थप्रकाशोपस्थाविशः ॥ २८ ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

एवमहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीं निरूप्येदानीमात्मचि-
न्तने स्वनाशभावनया तन्नानादरं जिज्ञामोरालक्ष्य तदभावं
दर्शयितुं जीवविषयवासनामम्बादमणिषादकं प्रश्नोत्तरमुक्ताफ-
लद्वयाख्यं प्रकरणं द्विश्लोकं निरूपयिष्यन्माह ।

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

अथेति । अथाहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीं निरूपणानन्तरं प्र-
श्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं प्रश्नानुयोग उत्तरं प्रतिवचनं ते एवमुक्ताफले
मार्त्तिके तपोर्द्वयं युग्मेमतन्नागकं प्रकरणांमत्यर्थः, निरूप्यत
इति शेषः, तन्नादी जीवं प्रति विषयवासनाप्रभं निरूपयितुमाह ।

तत्र विषयवासनोवाच ।

तमेति । तत्रात्मनाशसम्भावनायां विषयवासना विषयाः श-
ब्दस्पर्शादयस्तेर्गा वासनेच्छोवाच जीवं प्रतीतिं शेषः, कथं
मास । किमुवाच तदाह ।

अहिक्रीडा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यं नात्मचिन्तनम् ।

अहो जीव महामूढ मरणं ते भविष्यति ॥ १ ॥

अहिक्रीडेति । हे महामूढ हे महामूर्ख इति स्वेष्टनाशप्रतीत्या
ऽऽक्रन्दपूर्वकं संबोधनम्, अहो जीव अनेन संबोधनेन स्वजीवनहे-
तुत्वाज्जीवहितवक्तव्यता स्वस्य सूचिना, त्वयाऽहिक्रीडाऽहि-
ना सर्पेण स्वनाशकारणत्वात्सर्पवद्वेनात्मना सह क्रीडा रति-

जीविनेष्टावता पुरुषेण सर्पेण साकं रतिरिव न कर्तव्या न कार्या तदेव स्पष्टमाहऽऽत्मचिन्तनमिति, आत्मनः प्रत्यगाभिन्न-
ग्रहणाच्चिन्तनं स्मरणं न कर्तव्यं न कार्यं कुत इत्यत आह म-
रणामिति, ते तद्योग्यकरणेन मरणं मृत्युर्भविव्यति भवेदत
उभयमीष समानमतो न कार्यामत्याश्रयः ॥ १ ॥

एवं मक्षमाभिभाषेदानीमुत्तरं वदन्नाह ।

स जीव उवाच ।

स इति । स उक्तीसा विषयवासनया पृष्ठो जीवः उवा-
च साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदाभासः कथितवान्, किमुवाचेत्यत आह ।

अहिनानेन ये दष्टा अमरत्वं गता हि ते ।

अस्यामृतमयी दंष्ट्रा तत्क्रीडाभ्यमुनाहिना ॥ २ ॥

इति धीमरद्वरि० बो० प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयमेकीवविशः ॥ २९ ॥

अहिनेति । अनेनात्मस्वरूपेणाहिना न ह्रियते नश्यती-
त्याहरीषनाशित्वरूपो जीवित्वनाशकत्वावद्विरिव तेन ये वि-
रसा दष्टा सुक्तास्ते पुष्पाः शुक्लादयोऽमरत्वं न विद्यते म-
रौ मरणं यत्र तदमरं ब्रह्म तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मत्वं गताः प्रा-
प्ता ब्रह्माभिमत्या जाता इत्यर्थः, हि मांसिद्वयेतच्छ्रुतिषु विद्वत्सु
च । अथवा न हिनस्ति नाशयतीत्यहिर्नाविष्य जीवनहेतुत्वात्
को द्विबान्धात्काः प्राण्यायदेव आकाश आनन्दो न स्यादि-
ति श्रुतेः, अन्यत्समानं तच्चस्मात्कारणादमुना प्रत्यक्षेणाहिना-
ऽविनाशित्वरूपेण मज्जीवनभूतेन चात्मना सह क्रीडामि रमे,
ननु सर्पदंष्ट्रे मृत्युरेव भवतीति प्रामाद्विस्वत्कथमेतद्विद्वदोऽमर-
त्वमाप्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्याहऽस्येति, अस्यात्मसर्पस्य दंष्ट्रा
क्षेत्राभियाकरणरूपा वृत्तिर्विवेकाख्याऽमृतमयी-अमृतं मरणर-
हितं ब्रह्मात्मतमेव मयानं यस्यां सा चयोक्ताऽस्ति अत ए-

तदंशोऽपरत्वमाप्तिर्निश्चेतव्येति भावः ॥ २ ॥

इति धीनरहरिण्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ प्रश्नो
त्तरमुक्ताफलद्वयार्थप्रकाश पञ्चोत्तरत्रिंशः ॥ २९ ॥

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

एवं प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं निरूप्येदानीं पूर्वं ज्ञानिष्वहङ्कार-
स्याबाधकत्वमुक्तं तत्र ज्ञानिष्वहङ्कारस्य विद्यमानत्वे व्यवहा-
रोपि स्यात्तस्मिंश्च सति पूर्ववत्कामादीनां बलं स्यादित्याशङ्क्य
तां निराकर्तुं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयद्वयार्थं विश्लोकं प्रकरणमभि-
दधान आह ।

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

अथेति । अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयानन्तरं प्रश्नोत्तरचम-
त्कारत्रयी प्रश्नध्यानुयोग उत्तरं च प्रतिपादय तयोश्चमत्कारः
कौतुकं विलास इत्यर्थः, तस्य प्रतिपादिका त्रयी श्लोकत्रयरूपा
प्रतिपैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ
मोहादीनां कामादीन्प्राति प्रश्नवचनमुदाहरति ।

यथापूर्वं न खेलन्ति यथापूर्वं हसन्ति न ।

कैश्चिरकामादयः पृष्टाः भवन्तः किं हतप्रभाः ॥ १ ॥

यथापूर्वमिति । यो कामादयो भवन्तो यथापूर्वं पूर्वकाले यथा
पद्वत्खेलन्तः स्थितास्तपेधानां न खेलन्ति न क्रीडन्ति, किञ्च
भवन्त इदानीं हतप्रभा इति नष्टा प्रभा येषां ते तथोक्ताः किं
कुतः कारणादित्येवं कैश्चिन्मोहादिविकारैः कामादयः कामाभि-
लाष आदिर्मुख्यो येषां ते पृष्टा अनुयुक्ताः ॥ १ ॥

कामादीनामिदानीं मोहादीन्प्रत्युत्तरं चदन्नाह ।

कामादय उचुः ।

कामादय इति । कामादयः कामोभिलाष आदिर्येषां क्रोधादीनां ते तथोक्तास्त ऊचुः कथयामासुः, किमिसत आह ।

अस्यान्पुण्याति या नित्यं साऽस्माकं जननी मृता ।

सुखलुब्धेन पित्रा नः का चिदन्या कृता वधूः ॥ २ ॥

अस्मानिति । हे मोहावयो याऽविद्या नित्यं सर्वदा-
ऽस्मान्कामादिविकारान्पुण्याति पालयति साऽस्माकं कामादीनां
जननी माता मृता नष्टा, ननु भवतां मातरि नष्टायामपि पितुः
पालनं भवतु तत्राहुः सुखलुब्धेनेति, नोऽस्माकं सुखलुब्धेन
सुखं स्त्रीभोगजन्यं लोके । परमार्थतस्तु विद्यासुखं तस्मिच्छब्द
आसक्तस्तेन पित्राऽस्मत्पालनमनाहृत्य पाति अस्मानिति पिता
जनकोद्धारस्तेन काचिद्पूर्वाऽनिर्वचनीर्योति पाषादन्या द्वि-
तीया विद्यालया वधूः स्त्री 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चे'त्यनेकार्थः,
वधूर्यति नाशयति सर्वमविद्याकृतं संसारोमति वधूर्विद्या कृता
परिणीता संपादितेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सा भवतां पालनं कुर्याच्चित्राह ।

अस्मान्द्विष्यति सा नित्यं न पुण्याति कदाचन ।

दिनैः कतिपयैरेव गृहत्यागो भविष्यति ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतो बोधसारे प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी विशा ॥ ३० ॥

अस्मानिति । सा सपत्नी याताऽस्मान्कामक्रोधादिविकारान्नो
नित्यं सर्वदेव द्विष्यति द्वेष्टि दोषदृष्ट्याज्वलोकयतीत्यर्थः, किञ्च
साविद्याऽस्मान्कामादीनविद्यापुत्राभिः कदाचन कस्मिन्नपि
समये न पुण्याति नैव पालयति, किञ्चास्तः कतिपर्यः

भक्तिचित्संरूपैर्दिनैर्दिवसैरस्माकं कामादीनां गृहत्याग एव
गृहं मन्दिरं शरीरं च तस्य त्यागो विसर्जनमपि भविष्यति भवे-
द्विग्र्याऽविद्यानाशे कृतेऽप्यहङ्कारसत्त्वं कामादिपोषकं न भवति
प्रत्युत विद्यासुखलोभेन तद्दूषे एवातः क्रमेण कामादिविकार-
लय एव सम्भाव्य इति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिदिव्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
मञ्जोत्तरचमत्कारग्रन्थस्यैकप्रकाशकिशोः ॥ ३० ॥

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

एवं मञ्जोत्तरचमत्कारग्रन्थाहङ्कारसत्त्वेऽपि विद्वत्सु क्रमेण द-
श्यमानकामादिनाशं सम्भावयित्वेदानीमहङ्कारसत्त्वेऽप्यहमावच्छि-
न्नस्य विदाभासस्यापि विद्यायामेव रुचिमुत्पादयितुं स्तनपानली-
लाष्टकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

अथेति । अथ मञ्जोत्तरचमत्कारग्रन्थी निरूपणानन्तरं स्तन-
पानलीलाष्टकं स्तनयोः पानं स्तनपानं दुग्धपानमित्यर्थः, तद्रूपा
लीला क्रीडा तस्याः प्रतिपादकमष्टकमष्टश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं
निरूपयत इत्यर्थः ।

श्रीगुरुवाच ।

तत्रादौ श्रीगुरुः बैराग्यादिस्वरूपसंपत्तिमान् हितोपदेष्टो-
वाच कथयामास, किं कथयामास तदाह ।

उपमाता च माता च बाल मातृद्वयं हि ते ।

उपमातुः स्तनरसः कट्फलमधुतिक्कः ॥ १ ॥

उपमातोति । हे बाल हे पुत्र ते तव हि प्रसिद्धं मातृद्वयं मात्रोर्ज-

नन्योर्द्वयं युग्ममस्ति, मनु मातृत्वे समाने तयोर्भेदः किं निबन्धनस्त-
 ग्राहोपमातेति, उपमाता च धात्री-एका, माता च जननी च द्वितीया,
 पात्रकत्वेन मातृत्वे समानेपि धोपकत्वजनकत्वरूपवैलक्षण्येन भेदो
 ज्ञेय इति भावः । प्रकृतार्थेतु हे बाल हे मूढ अनेन संबोधनेनो-
 पमातृतुल्याविद्यास्तनरसतुल्यविषयरसासक्त्या मूढत्वं त्वयि वि-
 शिष्टोपमाते चोत्तिष्ठ, हि मसिद्धं ते तव साधिष्ठाननुद्धिस्थविदा-
 भासस्येत्यर्थः, मातृद्वयं मात्रोः पारिच्छेदकारणरूपोपाधोर्द्वयं द्विक-
 मस्तीति ज्ञेयं, ननु पारिच्छेदहेतुत्वं समानं भेदेहेतोर्वैलक्षण्यभा-
 वात्तदभावे च कथं तयोर्द्वैत्यं सम्भाष्यं तत्राहोपमाता चेति,
 उपमाता धोपधीयते परिच्छिद्यते, यद्वोपधीयत उपमाविषयी-
 क्रियत आत्माऽनयेति उपमाताऽविद्या माता च मीयते सा-
 सात्क्रियते जीवब्रह्मैवमनया सा माता विद्या च चकाराभ्या-
 मसम्भं वैलक्षण्यं सूचनम्, एवं मातृमेवं प्रदर्शयैदानीं बालत्वादे-
 धोपमातरि विशेषमीतिमालक्ष्य तत्रामीति भावरि च मीति ज-
 नयितुमुपमातृस्तनरसत्त्वात् दर्शयति उपमातुरिति, हे बाल त-
 धोपमातुर्धात्र्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रसो रस्यत आ-
 स्वाद्यत इति रसः ययः कटुम्लमधुतिक्तकः कटुम्लमधुतीक्ष्ण-
 भक्षणात्कटुरम्लो मधुस्तिक्तश्चानेकरसोऽत एव चित्रद्वैत-
 रसात्मकश्चित्रोऽनेकरसो द्वैतरसो भिन्नास्वादरूपोऽस्ति ॥ १ ॥

स्वरूपं प्रदर्शय फलमपि दर्शयति ।

जरामरणसंसर्गी चित्रद्वैतरसात्मकः ।

निजमाता तव तु या तन्माहात्म्यं वदाम्यहम् ॥२॥

जरोति । जरामरणसंसर्गी जरा धारिकथं तत्सदृशं नै-
 र्वर्त्य वा मरणमपि अकालमरणं तत्सदृशं वा धर्मार्थका-
 मयोऽनुपयोगिमूढजीवनं वा ते संपृज्येते भाव्येते अ-

नेनेति स तथोक्तोऽस्मिन्नस्ति स तादृशो ज्ञेयः । प्रकृतार्थे तु हे
 बाल हे मूढ त उपमातुरविद्यायाः स्तनरसः स्तन्यन्ते धन्य-
 न्ते नामभिः प्रतिपाद्यन्ते इति स्तना इह लोकपरलोकभवा त्रि-
 षयास्तत्प्राप्तकसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि च तेषां रसः सुखं
 तत्प्रतिपाद्यं च सुखं कद्वम्भमधुवित्तक एवं कटुरम्लो मधुर्म-
 धुरस्तिक्तकस्तीक्ष्ण एवं चित्रद्वैतरसात्मकश्चित्रमाश्वर्यरूपं यद्द्वैतं
 भेदस्तद्विशिष्टो यो रसः सुखमात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो-
 ऽस्ति, फलतोपि दोषं दर्शयति जरेति, जरा वार्धक्यं मरणं
 मृत्युस्ते संमृज्येते प्राप्येते अनेनेति स तथोक्तः सोऽस्मिन्नस्तीति
 स तथोक्तोऽस्ति अतस्तदादरो नैव कार्य इति भावः, ननु मम
 मातुस्तर्हि किंस्वरूपं तद्देवाद्याह निजेति । तत्र ते त्रुश-
 ंदोऽप्रोक्तोपमातृतोऽस्या वैलक्षण्यद्योतनार्थः, या त्वज्जातौ प्र-
 सिद्धा निजमाता निजा स्वीया माता जनन्यस्ति तन्माहात्म्यं
 तस्यास्त्वदीयमातुर्माहात्म्यं महत्वं वदामि कथयामि अहं त्वदु-
 पदेष्टा ॥ २ ॥

तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

सैव माता पिता सैव जगतामीश्वरी च सा ।

सा गतिः सा परं तत्त्वं तत्परं नास्ति किञ्चन ॥ ३ ॥

मैवेति । सैव तव माता जननीयं धात्री न ज-
 ननीत्यर्थः, तथा तव सैव जनन्येव पिता पालको जनक
 इत्यर्थः, जगतां सर्वेषामपि लोकानामीश्वरी धर्मशास्त्रे पूज्यत्वेन
 प्रतिपादिता सा माता बालानां गतिः शरणमस्ति तयां
 सा माता परं तत्त्वं बालानामुपास्या परब्रह्मरूपाऽतो बालानां
 तत्परं ततो मातृतः परमन्यत्सेव्यं श्रेष्ठं नास्ति न विद्यते किञ्चन
 किमपि । प्रकृतार्थे तु सैव विद्यैव माता मीयते सासादनुभूयते

ग्रहानया सा माता विद्यैव माता नान्येत्यर्थः, तथा सैव वि-
द्यैव पिता पालको मृत्युमुखरूपमंसाराद्रक्षकत्वादित्यर्थः, च
पुनर्जगतां समस्तलोकानामीश्वरीश्वरोपाश्रित्वादीश्वररूपेण
पूज्या सा विद्यास्ति सा विद्या गतिर्मुमुक्षूणां शरणमस्ति
किं च सा विद्या परं कार्यकारणातीतं तत्त्वमनारोपितं वस्तु
अस्ति ब्रह्मेत्यर्थः, तत्परं ततो विद्यायाः परमन्यच्छ्रेष्ठं किञ्च
न किमपि नास्ति न विद्यतेऽतोऽविद्यां परित्यज्य त्वया
विद्यैवाश्रयणीयेति भावः ॥ ३ ॥

भिस्रजातित्वादपि धात्री त्याग उच्यते इति दर्शयन्धा-
त्रीमात्रोर्जातिषेदमाह ।

उपमाता कुजातिस्ते माता तव सुजातिका ।

तां कुजातिं परित्यज्य सुजातिं मातरं श्रय ॥ ४ ॥

उपमातेति । ते तवोपमाता धात्री कुजातिः कुत्सिता
नीचा जातिर्यस्याः सा कुजानिरस्ति तव ते माता जननी
सुजातिका सुशोभना जातिर्यस्या सा तथोक्ता श्रेष्ठजात्युत्पन्ने-
त्यर्थः, अतस्त्वं तामुक्तलक्षणां कुजातिं कुत्सितजातिं धात्रीं प-
रित्यज्य विहाय सुजातिमुच्चमजातिं मातरं जननीं श्रया-
श्रितो भव, अन्यथा कुजातिगम्यके बुद्धमाभिन्नेनाधर्माच-
रणाश्वरूपातः स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु हे मूढ ते तवोप-
मानोपमीयते परिच्छिद्यतेऽनया सोपमाताऽविद्या कुजातिः
कुत्सितो जन्ममरणसुखदुःखादिमाझायत उत्पद्यते यया सा
कुजातिज्ञेया, तव ते माता भीयते साक्षादनुभूयते तत्रं यया
सा तथोक्ताऽर्हब्रह्मेत्याकारा ममा रूपा दृष्टिरित्यर्थः, सु-
जातिका सुष्ठु शोभनो जायते भूयते यया सा तथोक्ता ब्रह्म-

स्वर्गपो जायते यथेति भावः, ज्ञेया ऽतस्त्वं सुमुष्टुः कुजार्तिः सु-
खदुःखजन्यमरणादियुक्तस्वोत्पादनकर्त्री तामविद्यां परित्यज्य
विहाय मुजार्तिं स्वस्य ब्रह्मभावोत्पादनकर्त्री मानरं मीयते
साक्षात्क्रियत आत्मतत्त्वमनया तां विद्यां श्रयाऽऽश्रितो भव-
न्नीष्टुर्वित्यर्थः, तथा च तव मोक्षोभनेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

दुग्धगुणवैलक्षण्यतोऽपि धात्रीतो जनन्याः श्रेष्ठ्यमां-
द्यायाश्च विद्यायामपि श्रेष्ठ्यं दर्शयति ।

निजमातुस्तनरसस्त्वद्वैतामृतवर्षणः ।

जन्मरोगजराध्वंसी सकृत्पीतोऽपि मृत्युजित् ॥ ५ ॥

निजमातुरिति । हे बाल निजमातुर्निजा स्वीया या माता
जननी तस्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रस्यत आ-
स्वाधात इति रसः पयः, तुर्धात्रिदुग्धाजननीदुग्धस्यातिवैलक्षण्य-
द्योतकः, तदेवाहाऽद्वैतामृतवर्षणो 'यन्नदुःखेन सम्भिन्नमि'त्या-
दिस्मृतिमतिपाक्षितस्य स्वर्गसुखस्य नित्यनिरतिशयनिरुपम-
त्वप्रतीतेरद्वैतं निरुपमं यदमृतं सुखं स्वर्गसुखमित्यर्थः, तस्य च
धर्माधीनत्वाद्धर्मस्य च सुबुद्धिजन्यत्वात्सुबुद्धेश्च कुजानिसम्प-
र्कपरित्यागेन स्वमातृदुग्धपानजन्यत्वात्परम्पर्याऽद्वैतामृतस्य
स्वर्गसुखस्य वर्षणः प्रापकोऽस्ति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी ज-
न्येन दुःखवत्त्वाद्भोगः कुबुद्ध्या निषिद्धाचरणेन रोगो जायते
जरा चाकालवार्धस्यं तयोर्ध्वमी नाशकोऽस्ति सुबुद्धिजनक-
त्वेन रोगजरानाशक इत्यर्थः, किञ्च सकृत्पीतोऽपि सकृदेकवा-
रमपि पीतः प्राश्रितो मृत्युजिन्मृत्युलोकस्य मृत्योश्च निवर्त्तको
भवति स्वजननीदुग्धपानस्य सुबुद्धिजनकत्वेन तद्वाराऽपरत्व-
प्रापकत्वात्मृत्युलोकमृत्युनिवर्त्तकत्वं ज्ञेयं, मकृतार्थे तु निजमातुः

स्वीयसाक्षात्कारकारणभूतविद्यायाः स्वनरसः स्तन्येते ध्वन्येते
 अध्यारोपापवादौ चैस्ते स्तना उपनिषद्वाक्यानि तेषां रसः
 सुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेर्वेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्मसुखमित्यर्थः,
 नुपदेनाविद्यामुखाद्ब्रह्मसुखस्य वैलक्षण्यं सूचितं, सोद्वैता-
 मृतवर्षणोऽद्वैतं भेदरहितं यदमृतं सुखं तस्य वर्षणो वृष्टिकर्ता
 भवति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी जन्म सदद्वैतानृतद्वैतयोरैक्यम-
 सीतिरूपं तस्याऽत एव रोगवार्धक्ययोरपि नाशकः, किञ्च स
 रसः सकृदपि एकवारमपि पीतः प्राशितः सन्मृत्युजन्मरण-
 निवर्त्तको भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

नन्वेतावत्कालमेतयो भेदः कुतो न ज्ञातस्तत्राह ।

न ज्ञातं मूढभावेन पूर्वमन्तरमेतयोः ।

इदानीमन्तरं ज्ञात्वा निजमातुस्तनं पिब ॥ ६ ॥

नेति । उभयपक्षे भवता चालेन मुमुक्षुणा च मूढभावेन मो-
 ह्येन पूर्वं प्रथमं मनुपदेशात्प्रागित्यर्थः, एतयोर्चाप्रीमाभोरवि-
 द्याविद्ययोश्चान्तरं वैलक्षण्यं न ज्ञातं न ज्ञानविषयीकृतमि-
 दानीमधुना मनुपदेशेन कृत्वाऽन्तरं भेदं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्वा
 निजमातुः स्वीयजनन्या विद्यायाश्च स्तनं स्तनस्यं दुग्धं स्तन्य
 त उपदिश्यते ब्रह्म येन स स्वनो ब्रह्मोपदेशकवाक्यसमूहस्तं च
 पिब प्राश्नीहि अङ्गीकुरु च एवमुभयत्र योज्यम् ॥ ६ ॥

ननु मद्भान्या जीवनं मत्कृतवत्स्तनपाननिमित्तकाऽन्नवस्त्रा-
 दिप्राप्त्या भवति तत्स्तनपाने मया त्यक्ते तत्कथं स्यादिति त-
 त्त्वेहेन तन्नाशमसहमानं प्रत्याह ।

त्वया स्तने परित्यक्ते सा विदीर्य म्रियेत चेद ।

नश्येत्कुजातिसंसर्गो हितमेव तदा भवेत् ॥ ७ ॥

त्वयेति । हे बाल त्वया भवना स्तने धात्र्याः स्तने धात्री
स्तनपाने इत्यर्थः, परित्यक्ते विष्टे सति सा ध.त्री विदीर्य जी-
वनचिन्तया कृशीभूय म्रियेत मृतिप्राप्नुयाच्चेद्यदि तर्हि कुजा-
तिसंसर्गो नीचजातिसंपर्को नश्येन्नष्टो भवेत्तदा तर्हि धर्मेण स्व-
र्गादिसाधनबुद्धीच्छोस्ते हितमेनेष्टमेव भवेत्स्थात् । प्रकृतार्थस्तु
त्वयेति । त्वया मुमुक्षुणाऽविद्यायाः स्तने शब्दे कर्मादिप्रतिपा-
दकवाक्यजाते परित्यक्ते सर्वभावेन तत्फलप्राप्तनया सह विष्टे
सति साऽविद्या विदीर्य कृशीभूय म्रियेत नश्येच्चेद्याद तर्हि
कुजातिसंसर्गः कुत्सितः संसारी जायते यथा सा कुजाति-
रविद्या तदासना च तस्याः संसर्गः संपर्को नश्येन्नष्टो भवेदं-
तदा तर्हि मुमुक्षुत्वात्तत्र हितमेव मोक्षरूपमिष्टमेव भवेत्स्थाद्,
अविद्यानाशस्यैवमोक्षस्त्वप्रतिपादनादिनिमावः ॥ ७ ॥

ननु कुजातिमन्पर्के मम काहानिरित्याशङ्क्य पूर्वमेव हा-
नेदत्तस्याऽज्ञानित्वेनाबाधकत्वं मत्वा वक्षि चेन्निष्फलत्वाच्च
तदाश्रयस्येत्याशयेनाह ।

मायाब्रह्ममयस्तात किमर्थं वर्णसंकरः ।

मायामेव परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयो भव ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बंधसारं स्तनपानलीलाष्टकमेकविंशत् ॥ ३१ ॥

मायाब्रह्ममय इति । हे तात हे पुत्र मायाब्रह्ममयो माया
कापट्यं ब्रह्म च ब्राह्मणकर्म तपोर्विकाररूपः सङ्करोऽन्य-
जातिसंपृक्तब्राह्मणजातिरूप इत्यर्थः, अत एव वर्णसङ्करो वर्-
णस्य ब्राह्मणवर्णस्य सङ्करो भ्रष्टत्वं किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय
कर्त्तव्य इति शेषः, तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मायामिति, माया-
मेव कापट्यं नीचयोनिजन्यसङ्कररूपं परित्यज्य विद्याय सर्व-
भावेन परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयः शुद्धमन्यजातिसंपृक्तं ब्रह्म ब्रा-

ह्यगजादिस्तन्मयः सा मथाना यस्य स तथोक्तो भवाऽऽस्त्व ।
 भक्तुतार्थे तु हे तात हे शिष्य माया जगत्कारणभूता सदस-
 ज्यामनिर्वचनीया शक्तिर्ब्रह्मा च देशाद्यनवच्छिन्नं प्रत्यगभिन्नः
 परमात्मा तयोर्विकारभूतो वर्णसङ्करो वर्णयोः शुद्धः शुद्धयोः
 सङ्करो मेलनं मालिन्यमित्यर्थः, किमर्थः कोऽर्थः प्रयोजनं यस्यां
 क्रियायां त्वया क्रियम इति शेषः, जीवनस्यान्यथासिद्धत्वाच्च-
 त्संपर्कस्य च दोषरूपत्वेन दुःखजनकत्वाच्चेति न कर्तव्य एव
 स इति भावः, अतो मायामव जगज्जननशक्तियेव परब्रह्म
 विहाय शुद्धब्रह्ममयः शुद्धं माययाऽऽस्पृष्टं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं त-
 न्मयस्तद्वृषो भव स्याः, तथा सति उभयसंयोगरूपसंसारसङ्करो
 न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यब्रह्माकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
 स्तनपानलीलाष्टकाष्टमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

एवं स्तनपानलीलानिरूपणमप्येषा मायातत्कार्ययो रुचिं
 परित्याज्य शुद्धब्रह्मणि रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव स्वरूपसम्पाद-
 नाय तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमिति तत्स्वरूपं निरूपयितुमाश्चर्य-
 चतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

अथेति । अथ स्तनपानलीलाष्टकनिरूपणानन्तरमाश्च-
 र्यचतुष्टयी आश्चर्यस्याश्चर्यरूपस्य ब्रह्मणो निरूपकत्वात्तत्स-
 म्वधिनी चतुष्टयी चतुःश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणं निरूपयत
 इति शेषस्तदेव ब्रह्मण आश्चर्यरूपत्वं निरूपयति ।

अन्धः पश्यति सर्वं च पङ्गुर्याति पुरात्पुरम् ।

जडः कार्याणि कुरुते नीरसो रसमश्नुते ॥ १ ॥

अन्ध इति । अन्वश्चक्षुर्हीनः सर्वं घटादिजातं पश्यति अवलोकयति, ननु विषयावलोकनमन्धस्य विरुद्धं कथं सम्भा-
ष्यमिति चेन्न 'पश्यत्यचक्षुरिति' श्रुत्या ब्रह्मणोऽचक्षुष्टेऽपि अव-
लोकयितृत्वमतिपादनात्तथा च श्रुत्याऽचक्षुष्टे प्रतिपादिते 'नि-
ष्कलं निष्क्रियमिति' श्रुत्या च निरवयवत्वे च प्रतिपादिते तं
विना जगदवलोकयितृत्वस्य 'नान्योतोऽस्तिद्रष्टे'त्यादिश्रुत्याऽस-
त्त्वमतिपादनाच्चैनस्य विना जगदवलोकनासिद्धेर्धान्यस्य जग-
दवलोकयितृत्वमुक्तमविरुद्धं सम्भाष्यं, च पुनः पङ्गुः पाद-
हीनः पुरात्पुरं पूर्वजगत्पुरान्तरं याति गच्छति, ननु पादहीने
गतिः कथं सम्भाष्येति चेन्न 'अपाणिपादो जवनो गृहीते'सा-
दिश्रुतेर्ब्रह्मणः पादराहित्येऽपि गतिमत्त्वमतिपादनाभि'ष्कलं
निष्क्रियं शान्तामिति' श्रुत्या च निरवयवत्वमतिपादनाच्च नि-
रवयवत्वेनापि ब्रह्मणः पादराहित्ये सिद्धे सत्यपि गतिमत्त्वमति-
पादनाद्वन्तुरपि ब्रह्मणो भिन्नस्यासत्त्वमतिपादनात्पङ्गुत्वं ग-
तिमत्त्वं च मिद्धं पुरमेव शरीरं 'नवद्वारे पुरे देही'त्युक्तेः 'पुरमे-
काद्वद्द्वारमिति' श्रुतेः, परात्परमिति पाठे तु त्वंपदवाच्यार्थ-
त्वागेन लक्ष्यार्थकूटस्थचिन्मात्ररूपिणो 'निष्कलमिति' श्रुत्या नि-
रवयवत्वमतिपादनात्पादराहित्येन पङ्गुत्वं स एव ब्रह्मणोऽ-
भिन्नत्वज्ञानात्स्वस्य परात्कारणादव्यक्ताख्यत्परं ततो
भिन्नं तस्य कल्पितत्वाच्चदस्पृष्टं च परमात्मरूपं याति मामो-
तीत्यर्थः, यद्वा लोकमगच्छपुराजगत्पुरं नगरं याति मामो-
तीत्यर्थ एवास्तु तस्यापि गन्तुर्ब्रह्मणः पृथगसत्त्वेन ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म-
णश्च 'निष्कलमिति' निरवयवत्वमतिपादनाद'पाणिपाद' इति

श्रुत्या पादराहित्ये गतिमत्त्वप्रतिपादनान्पङ्क्तुत्वं गन्तृत्वं च सम्भाव्यमिति दिक्, आश्चर्यान्तरमाह जड इति, जडश्चेतन्यात्मनो निविकृतो जीवः कार्याणि कर्त्तव्यतया विहितानि कर्माणि कुरुत आनरति चैतन्याद्विन्नस्य जाड्यं प्रसिद्धमेव तस्यैव कर्तृत्वमपि सर्वशास्त्रेषु भातपादितं तदधिकारेणैव सर्वशास्त्रविधानाच्चात्मनेपदप्रयोगेण च कर्मफलमपि तन्निष्ठमित्याप सूचितं, यद्वा चैत्यरहितत्वेन चिदात्मन एव जडवत्त्वाज्जडत्वं कर्मकर्तृत्वं ततः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाज्जडत्वं कर्मकर्तृत्वं च सम्भाव्यम्, अस्मिन्नपि पक्षे कर्तृत्वजाड्ये ब्रह्मण्येव सर्वाधिष्ठानत्वात्सम्भाव्ये इति भावः, यद्वा जडो मायातत्कार्यरूपः भपञ्चो ब्रह्मविष्णुऋद्रादिरूपः कार्याणि कर्माणि उत्पत्त्यादीनि कुरुत आचरांत 'तदेतज्जडं मोहपात्रमिति' श्रुत्या मायाया जडत्वप्रतिपादनात्तत्कार्यस्यापि ब्रह्मादिप्रपञ्चस्य जडत्वं 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुत्या तस्या एव कर्तृत्वप्रतिपादनादात्मनेपदेन च कर्मफलं तन्निष्ठमेवेति ब्रह्मणः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहित्यं सूचितमिति भावः, यद्वा मायातत्कार्ययोरुभयोरपि जडत्वात्तस्यास्तत्कार्यजीवेश्वरयोरपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्यद्यतो न भिन्नं तत्तदेवेति लोके शास्त्रे च प्रामादेः परमात्मैव जडस्तं विना कर्त्तारं कार्यनिर्वाहायोगात्स एव कार्याणि आकाशादिब्रह्माण्डान्तानि तदादिपिपीलिकान्तानि च कुरुत उत्पादयति एवं जडे कार्यकारित्वमाश्चर्यमेवेति भावः, आश्चर्यान्तरमाह नीरस इति, रस्यत आस्वाद्यनेऽनेनोत रसना तद्रहित आत्मा रसं माधुर्यादिकमश्नुतेऽनुभवति 'नान्यातोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुते रसयितुरात्मन पृथक्सत्त्वाभावप्रतिपादनान्निष्कलांमिति श्रुतेऽथ निरवयवात्मत्वप्रतिपादनाच्च रसनाराहित्येऽप्यात्मनो रसानुभवितृत्वं सम्भाव्य-

मिति भावः, यद्वा 'रसो वै स' इति श्रुते रसाः सुखानि विषय-
जन्यानि निर्गतानि निवृत्तानि यस्मात्स नीरसस्ततोपि रस-
यितुः पृथगसत्त्वमतिपादनाच्चीरसत्वं रमानुभवितृत्वं चात्म-
न्येव सम्भाव्यमिति भावः ॥ १ ॥

अन्यान्यप्याश्चर्याण्याह ।

निश्चेता निश्चिनोत्यन्तं विरक्तो भोगमश्नुते ।

सर्वस्पर्शविहीनोपि ब्रह्मसंस्पर्शमश्नुते ॥ २ ॥

निश्चेता इति । निश्चेता निर्गत निवृत्तं चेतोऽन्तःकरणं
यस्मात्स तथोक्त आत्मा सोऽत्यन्तमतिक्रान्तमन्तान्नाशा-
दित्यत्यन्त मलयगभिन्नं ब्रह्म निश्चिनोति निदिध्यासति स्वयंम-
श्रीभ्रममनऽस्कमि'ति श्रुत्याऽऽत्मनो निर्मनस्कत्वमतिपादनाद्-
आत्मनश्च मनसः पृथगसत्त्वाच्चात्मनो निर्मनस्कत्वं तं विना
च केवलमनसो यदार्थनिश्चयाऽशक्तेर्निश्चेतस आत्मन एव पर-
मार्थनिश्चायकत्वं सम्भाव्यमिति भावः, अलक्ष्यमिति पाठे तु
अर्थ सत्त्वमतिक्रान्तमसज्जगन्निश्चिनोति असत्त्वेन निश्च-
यविषयीकरोतीत्यर्थः, अन्यदप्याश्चर्यमाह विरक्त इति, विष-
याणां मिथ्यात्वादात्मनः परिपूर्णत्वाच्च विरक्तो रागर-
हित आत्मा तं विना च भोक्तृत्वासिद्धेः स एव भोगं सु-
व्यत इति भोगस्तं सुखदुःखाद्यनुभवमश्नुते प्राप्नोति अन्य-
दप्याश्चर्यमाह सर्वेति, सर्वस्पर्शविहीनोपि सर्वे समस्ता ये स्पर्-
शाः स्पृश्यन्ते काठिन्यादिविषया येस्ते स्पर्शास्त्वग्निन्द्रियाणि
स्पृश्यन्ते त्वग्निन्द्रियेणानुभूयन्त इति स्पर्शास्त्वग्विषयास्तै-
र्विहीनोपि रहितोपि आत्मेन्द्रियाणां विषयाणां चात्मनः पृ-

१ निश्चिनोत्यर्थः ।

यमसत्त्वात्सर्वस्पर्शविहीनत्वमात्मनः सम्भ्रान्तं, स ब्रह्ममस्पर्शं
ब्रह्मणा देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्येन वस्तुना संस्पर्शमे-
वमश्रुते प्राप्नोति ॥ २ ॥

आश्चर्यान्तराप्यप्याह ।

सर्वाहारी निराहारमुदरे धारयत्यगम् ।

मुग्धो भुनक्ति पाण्डित्यं सिद्धान्तं वक्ति मौनवान् ॥ ३ ॥

सर्वाहारीति । सर्वाहारी सर्वस्य समस्तस्याहारः भो-
जनं विधत्ते यस्य स तथोक्त आत्मा पृथगसत्त्वमेव जगत
आत्मनो भोजनं कालरूपेण वा भोजनं समस्तजगतः सो
यमात्मोदरे जठरे निराहारं निर्गतो निवृत्त आहारो भो-
जनं यस्मात्तद्यथा तथा धारयति स्थापयति सर्वद्वैतस्य मिथ्या-
त्वात्तदाहारस्यापि तथात्वाभिराहारत्वं ज्ञेयं, सर्वाहारत्वे च
श्रुतिः, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्यो-
मेचर्न क इत्था वेद यत्र स' इति, अन्यदप्याश्चर्यमाह मुग्ध
इति, मुग्धो ज्ञेयस्यासत्त्वात्तद्विषयकज्ञानस्यापि तथात्वात्तद-
भाववत्त्वेन मुग्धत्वमात्मनो ज्ञेयं, स आत्मा पाण्डित्यं पण्डितस्य
भावः पाण्डित्यं वैदुष्यं समदृष्टित्वलक्षणं 'युनि चैव श्वपाके च
पण्डिताः समदर्शिनः' इति भगवदुक्तेः, भुनक्ति पालयति अश्व-
हरति वा, अन्यदप्याश्चर्यमाह सिद्धान्तोमिति, मौनवान्मौनी सि-
द्धान्तं वाचां विषयो नेति सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्तं वक्ति ब्रूते
'भवचनेनैव प्रोवाच, सह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, यद्वा बाणेन्द्रि-
यस्य मिथ्यात्वात्तद्रहितो मान्यात्मा सः सिद्धान्तं सर्वशास्त्र-
सिद्धान्तनिर्णयं वक्तुमीय ततः पृथगसत्त्वात् एव वक्ती
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किं चान्यदप्याश्चर्यमाह ।

निर्वैरो जयमाप्नोति निष्कामः पूर्णकामताम् ।

सुप्तो जागर्ति विज्ञानी मृतोऽप्यमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकतौ बोधसार आश्चर्यचतुष्टयी ॥ ३९ ॥

निर्वैर इति । समत्वात्स्वस्य द्वेष्यविषयमिथ्यात्वाच्च निर्वैरो निर्गमे निवृत्ते वैरं विरोधो यस्मात्स तथोक्त आत्मा जयं सर्वो-
द्योगफलरूपं योसमाप्नोति लभते, आश्चर्यान्तरमाह निष्काम
इति, काश्यविषयगुणायामस्वात्स्वस्य च पूर्णत्वादिष्कामो निर्गताः
कामा यस्मात्स तथोक्तः स एवात्मा पूर्णकामतां पूर्णाः पर्याप्ताः
कामा यस्य यस्मिन्वा स तथोक्तस्तस्य भावस्तथा तामाप्नोति
'सर्वान्कामान् समश्नुते' इति श्रुतेः, आप्तकामत्वादपीत्यर्थः, किं
चान्यदप्याश्चर्यमाह सुप्त इति, विज्ञानी विज्ञानमात्मानुभवः स
विद्यते यस्य स तथोक्तः पुरुषः सुप्तः प्रपञ्चस्य बाधितत्वेन तद्विषय-
कज्ञानस्यापि बाधितत्वादज्ञानत्वेन सुप्तत्वं स जागर्ति जाग्रद्विषय-
ननुभवति, यद्वा ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति’ भगवदुक्तेः, ॥

मपञ्चे सुप्तत्वं स्वरूपे जाग्रत्त्वं चेति सुप्ते जाग्रत्त्वं संभाव्यं,
यद्वा जाग्रदवस्थावत् एव निश्चस्य स्वस्वरूपे सुप्तत्वात्प्रपञ्चे
जागरणं चेति सुप्ते जाग्रतिमम्भनः सम्भाव्यः, यद्वा
लोकदृष्ट्या सुप्तस्यैव जाग्रत्त्वं तथापि अज्ञानानन्दनिपुट्योः
सत्त्वेन जाग्रद्विषयसद्भावोदिसर्पः, अन्यदाश्चर्यान्तरमाह मृतो-
पीति, मृतोऽपि जीवत्वनाशं प्राप्नोति अमृतं न विद्यते मृतं
मरणं यस्मिन्स्तदमृतं ब्रह्माऽऽश्नुते प्राप्नोति, यद्वा लोकप्रसिद्ध-

मरणवानपि स्नाधारं ब्रह्मैव प्राप्नोति, यदेह लोके मृतोपि अन्यलोकेऽमृतं सुधामश्नुते प्राप्नोति पुण्येन कर्मणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचित्तयां बोधसारार्थदीप्ता-
वाध्वर्यचतुष्टय्यर्थप्रकाशो द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

अथ तुरीयतुलसीपूजा ।

एवमाध्वर्यचतुष्टयीनिरूपणमिषेणाध्वर्यस्वरूपं ब्रह्म निरूप्ये-
दानीं तत्साक्षात्कारवत्स्तुरीयबुद्धिदृष्टिभिस्तत्पूजां निरूपयितुं
तुरीयतुलसीपत्रपूजारूपं पदश्लोकं प्रकरणभूमिदधान आह ।

अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजा ।

अपेति । अथाध्वर्यचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं तुरीयतुलसीपत्र
पूजा तुरीया जाग्रदाद्यपेक्षया चतुर्थ्यात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः
सैव तुलसी विष्णोर्जगद्यापकस्यात्मनः प्रियत्वात्तस्याः पत्राणि
विशेषभावगर्भवृत्तयस्तैः पूजाऽर्चा तन्निरूपकत्वावस्य प्रक-
रणस्याप्येतदेव नाम निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ तन्निरूपणमेव
प्रतिजानीते ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्विष्णुपूजा निरूप्यते ।

मेघप्रधानभावेन शृङ्गाररसरूपिणी ॥ १ ॥

तुरीयेति । मया मेघप्रधानभावेन मेघः स्नेहस्य मेघानो
मुख्यो भावः सत्ता यत्र मयि तेन मया शृङ्गाररसरूपिणी शृङ्गारः
शुचिर्षो रसो रूप्यते प्रकाश्यतेऽस्या सा तथोक्ता तुरीयतुलसी-
पत्रस्तुरीया स्वात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः सैव तुलसीय विष्णो
जगद्यापकस्य विष्णोरात्मनः प्रियत्वाच्चतुलसी तस्याः पत्राणि
एतद्विशेषास्तैर्विष्णुपूजा विष्णोर्जगद्यापकस्यात्मनः पूजाऽर्चा

ध्यानमित्यर्थः, लौकिकपक्षे विष्णुः प्राप्तद्धस्तुरीयेव मुक्तिदा
सुखदा च तुलसी शेषं समानम् ॥ १ ॥

तत्र गोपीवाक्यम् ।

तत्रोभयलक्षणार्थां पूजार्थां गोपीवाक्यं गोपस्य स्त्री गो-
पी तस्या वाक्यं वचनम् ।

मकृतेर्षे गा इन्द्रियाणि पातीति गोपी बुद्धिस्तस्याः
वाक्यं वचनं, यद्वा गां महावाक्यरूपां वार्त्तां पाति रक्षतीति
गोपी बुद्धिस्तुर्यस्वरूपा तस्याः शान्त्यादिसखीः प्रति वाक्यं
वचनमिन्द्रं वक्ष्यमाणं द्वेवमित्यर्थः, तद्वाक्यमुदाहरत् दर्शयति ।

दृष्ट्या मया मधुरया कलितोऽधुनायं

यत्कामिनीजनमनोहरणो मुकुन्दः ।

तं चिन्तयामि हृदये न सुखं गृहेस्मि-

स्तस्मिन्बने भवतु तेन सहैव वासः ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । लोके तावदर्धो यः प्रसिद्धः कामिनीजनमनोह-
रणः कामिनीनां कृष्णेन सह भोगकामवतीनां गोपिकानां
जनः समूहस्तस्य मनसो हरणो वशीकर्त्ता मुकुन्दो मुक्तिमदः
श्रीकृष्णो मया रात्रारूपया मधुरया मृक्षमयेमवावर्गमितया
सुप्तरूपयेत्यर्थः, दृष्ट्या दृशाऽधुनेदानीमयं मत्पुरोवर्त्ता
कलितो वशीकृतो दृष्टश्च तं साक्षाद्दृष्ट्वेम श्रीकृष्णं हृदये
मनसि चिन्तयामि स्मरामि अतो मम मेऽतः परमस्मिन्मन्यक्षे
गृहे वेश्यनि तत्कृत्ये च सुखं गर्भं न विद्यते तर्जनः परं किमिच्छ-
सीति चेत्तत्राह तस्मिन्निति, तस्मिन्बने दृष्टस्तत्रैव बने वृन्दा-
वने तेन श्रीकृष्णेन सहैव साकमेव वामः स्थितिर्भवतु अ-

स्तु इति प्रार्थयामीत्यर्थः । प्रकृतार्थे तु यः प्रमिद्धः 'सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिषु कामिनीजनमनोहरणः कामोभिलाष
आत्मसुखविषयकः स चासु विद्यते ताः कामिन्य आत्मलेह-
त्तपस्ताप्तां जनः समूहस्तस्य मन आत्मविषयकसंशयरू-
पान्तःकरणवृत्तिस्तस्य हरणः स्वविषयकनिश्चयोत्पादनेन
नाशकोऽत एव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः परमात्मा मया तुर्या-
ख्यया बुद्ध्या मधुरया स्वात्मसुखानुभववृत्त्या सूक्ष्मया च
दृष्ट्या दृश्यते साक्षादनुभूयते आत्मा यया सा दृष्टिरहं ब्रह्मा-
स्मीति मया रूपा वृत्तिस्तयाऽयं मत्तत्त्वपरुषोत्तत्त्वरहितो भाग-
लक्षणया कलितो ज्ञातः प्राप्तश्च, अतोऽधुनेदानीं व्यवहा-
रसमयेपीत्यर्थः, अहं तुर्या बुद्धिस्तं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमेव
हृदये हरति सर्वं द्वैतापत्ति हृदयमपवादस्त्वमयते प्राप्नोतीति त-
त्त्वोक्तं सर्वद्वैतापवादावधिकान्तःकरणवृत्तिस्तस्मिन्निश्चिन्तयामि
ध्यायामि अत एवास्मिन्प्रत्यक्षे गृहे गृह्यते स्वात्मनयात्री
किपत इति गृहं शरीरं तन्निमित्तो व्यवहारश्च भस्मिन्मुखं
शर्म मम न न विद्यतेऽत इतः परं तस्मिन्नुपनिषदुक्ते वनं
वनपणसम्भक्तौ-इति प्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्य सम्भजने जीव-
घल्लैक्यचिन्तन इत्यर्थः, मम चिदाभासावशिष्टतुर्याख्यबुद्धेस्तेन
प्रत्यगाभिन्नपरमात्मना सहैव साकमेव वामः स्थितिर्भवतु अस्तु
इति प्रार्थयामीत्येवं भाव एवैकं पप्रामिति भावः ॥ २ ॥

एवं निजेच्छां सख्यग्रे प्रकटीकृत्येदानीं कृष्णमंगात्पूर्ववृ-
त्तान्तमनुस्मृत्य राधिका सख्यग्रे निरूपयति ।

गोपालिकास्मि चतुरा न च मे मनीषा
देहश्रिता विविधगोरसवासना मे ।

किम्वा विधेयमिति चिन्तयती स्थिताहं

तावद्वलान्मिलित एव मया मुकुन्दः ॥ ३ ॥

गोपालिकेति । अहं गोपालिकाऽऽभीरकुलोत्पन्ना ग्रामी
 णेत्यर्थः, अस्मि भवामि तथासत्तापि मे मम मनीषा बुद्धिः चतुरा
 चातुर्यवती न न विद्यते तथापि मे मम विविधगोरसवासना
 विविधोऽनेकप्रकारो दुग्धदधितक्रनवनीतादिरूपो गोरस-
 स्तस्य वासना गन्धो देहाश्रिता देहे शरीरे श्रिताऽऽश्रिताऽस्ति
 एतं सर्वं दोषाः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने प्रतिकूला एव मयि सन्ति
 अतः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने मया किं विधेयं किं कर्तव्यमित्येवं
 चिन्तयती चिन्तां कुर्वत्यहं राधिका यावत्कालं स्थिता स्थित-
 यती तावत्तत्कालमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदो भक्तानां श्रीकृष्णो मया
 सह बलात्स्वेच्छयाैव मिलितः प्राप्तः । मकृतार्थे तु शरीरा बुद्धिः
 स्वात्मसाक्षात्कारात्पूर्ववृत्तान्तं स्वस्या अनुस्मरन्ती शान्त्यादि-
 वृत्तीः प्रत्याह गोपालिकेति । अहं बुद्धिः प्रपञ्चनिश्चयात्मिका-
 वृत्तिर्गोपालिका ना इन्द्रियाणि पालयति रक्षति असी गोपा-
 लोऽहङ्कारो मोहो वा तस्य स्त्री तद्भोगकरणत्वाद्वोपालिका-
 ऽस्मि भवामि मोहसंवद्धाऽहङ्कारसंवद्धा वेत्यर्थः, अत एव मे मम
 मनीषा मतिश्चतुराऽऽत्मानात्माविवेचने कुशला न न विद्यते च
 पुनर्मे मम विविधगोरसवामना विविधोऽनेकप्रकारो गवा-
 मिन्द्रियाणां रसः सुखं तस्य वासनेच्छा देहश्रिता देहे
 लिङ्गदेहे श्रिता लग्नाऽस्ति तिष्ठति एतादृशपाप्मात्मसाक्षात्कार-
 प्रतिकूलसामग्र्यां मयि विद्यमानायां साध्ये स्वात्मसाक्षात्कारे
 मया किं वा विधेयं किं कर्तव्यमित्येवं चिन्तयती विचारं कुर्वती
 यावत्कालपर्यन्तं स्थिता स्थितवत्यस्मि तावत्तत्कालमेव ब-
 लात्स्वयमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः प्रसंगोभक्त परमात्मा मया त-
 चिन्तावत्या तुर्गाल्यमुद्धा सह मिलित एव प्राप्तः साक्षादनु-

भूत इत्यर्थः, इतीदं द्वितीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

इदानीं स्वस्याः कण्ठेन सह रतिमदृष्टवतीनामपि सर्त्तानां स्मितमुखान्यवलोक्य तत्र कारणं चानिश्चित्य विस्मितमुखी राधिका प्रियसर्त्तां प्रत्याह ।

एकाकिनी बत गतास्मि वने निशीथे

कुञ्जे निलीय रमणस्य रसो गृहीतः ।

चित्रं भजामि कलयामि न तत्र हेतुं

सर्त्ताः प्रसन्नवदना यदिमा वयस्याः ॥ ४ ॥

एकाकिनीति । हे सर्त्ता एकाकिन्येकलाऽहं राधिका निशीथे-
ऽर्धरात्रे अर्धरात्रनिशीथौद्वा वि'त्पमरः' वने वृन्दावने गता याता-
ऽस्मि यत हर्षेण ततस्तत्र कुञ्जे लताद्यावृत्तस्थाने 'निकुञ्जकुञ्जौ वा
ह्रीवे लतादिपिहिमोदरे' इत्यमरः, निलीयान्तर्धाय लोकदर्शना-
विपर्याभूयेत्यर्थः, रमणस्य रतिमुखदातुः श्रीकृष्णस्य रस आ-
नन्दो भोगमुखामांत यावद् गृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र श्रीकृष्णेन
सह भोगसुखाङ्गीकारे यद्यस्मात्कारणादेया एता मत्पुरो दृ-
श्यमानाः 'सर्त्ताः समस्ता वयस्या मक्रीडासहायिन्यः सख्यः
प्रसन्नवदनाः प्रमत्तं हास्यशोभितं वदनं मुखं यासां तास्तथोक्ताः
सन्ति तं हेतुं कारणं न कल्पयामि न जानामि तामां मया सह
गमनाभावे मत्कृतमभोगस्य तासामदर्शने च कुञ्जेन्तर्हितया
मया कृष्णेन सह रतिमुखेङ्गीकृते चैतासां सज्ज्ञानं कथं
संज्ञानं सज्ज्ञानाभावे च मत्प्रापि मां दृष्टेतासां मुखे स्मितं
दृश्यतेऽतो हेतुनिश्चयाभावे फेवलं चित्रमाश्चर्यं भजामि सेवा-
मि । प्रकृतार्थे तु इदानीं तुरीया स्वस्या वदना सहैवयसुखा-
नुभवे वदननुभवव्रीणां शान्तादिवृत्तीनां प्रसन्नतां लक्ष्मीकृत

तत्कारणं चानिश्चित्य विस्मितवती सविकल्पसमाधिवृत्तिं प्र-
 त्याहैकाकिनिति । हे सखि 'जो खं ब्रह्मे'ति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वा-
 भिधानेन प्रतिपादनात्सह खेन वर्त्तत इति सखी ब्रह्मणा सह
 वर्तमाना वृत्तिः सविकल्पसमाध्याख्या तस्याः सम्बोधने हे
 सखि, वतेति तस्या एव कोमलसम्बोधनात्मकमन्यमं हृषीकं
 वा, एकाकिन्यसहायिन्याद्वितीयेत्यर्थः, मूर्खेत्यध्याहार्यं, वने
 सम्भजनार्हे ब्रह्मणि वनधातोः सम्भजनार्यत्वात्तत्प्रकृतिको वन-
 शब्दः, निशीथे गाढान्धकारतया विषयादर्शनमिव ब्रह्म-
 ण्यापि द्वितीयाऽदर्शनान्निशीथमिव निशीथं ब्रह्म तस्मिन्नाता
 प्राप्ताऽस्मि भवामि 'या निरा सर्वभूतानामि'ति भगवदुक्तेः, ततः
 कुञ्जे कुं कुत्सितं मायां तत्कार्यं च जयति वशीकरोतीति कुञ्जमी-
 श्वरतत्त्वं तस्मिन्नितीय तदाकारतां प्राप्य, यद्वा कुं क्षेत्रं बुद्ध्यादिकं
 जयति स्ववशतया स्वस्वकार्ये मेरयतीति कुञ्जं ब्रह्माभिर्जं मय-
 गात्तस्वकर्म तस्मिन्नितीयैकीभूय कुः पृथ्वी सा यथा बीजस्याने-
 करूपेणाविर्भूतिकारणा तद्वदात्मनानात्वंमतीतिसाधना बुद्ध्यादि-
 क्षेत्ररूपा कुशब्देन ब्राह्मण, रमणस्य रमयति सुखयति जगदिति
 रमणं ब्रह्म तस्य 'एष तेवानन्दयाती'ति, श्रुतेः, 'एतस्यैवानन्द-
 स्यान्त्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतेष्व रस आनन्दो
 'रसो वै स' इति श्रुतेर्गृहीतोऽङ्गीकृतोऽनुभूत इत्यर्थः, तत्र मम
 मत्तं सुखानुभवे यद्यस्मात्कारणादेतासां शान्त्यादीनां लौकि-
 कवृत्तीनां च मत्तद्व्यवहारित्वाभावे सति मदनुभूतब्रह्मसुखस्य
 तामु मतीत्यभावे च सतीषा मम ब्रह्माकारायाः प्रकाश्यत्वेन
 दृश्यमाना वयस्या मत्समवयस्का त्रिवेकप्रमय एव मत्साह-
 तानां शान्त्यादिवृत्तीनामुत्पत्तेः शान्त्यादिवृत्तयः सर्वाः समाप्ताः
 मत्तद्वदनाः मत्तन्नं निर्मलं रागादिहीनं वदनं 'चेतोमुख' इति

श्रुतेर्विषयभोगसाधनमग्रेष्वतः वदनं सुखं यासां तास्तयोक्ताः
सन्ति तं हेतुं कारणमहं तुर्यारूपा बुद्धिर्न कलयापि न जानामि
किं च केवलं चित्रपांश्चर्यं भजापि सेवामि मयात्मसुखानुभवे
सति माद्विज्ञानामेतासां कथमानन्दानुभव इति विस्मयामि केवलं
तद्वेतुं न जानामीत्येव भावस्तुर्यारूपतुल्यस्यास्तृतीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥४॥

ननु श्रीकृष्णभोगजन्यं सुखं कीदृशं तत्कथयेत्तादृशं त-
स्यानिर्वचनीयत्वनिरूपणपूर्वकं चिह्नरेव तन्निरूपयति ।

किं वर्णयामि पुरतः किल कस्य वर्ण्यं
किं वर्णितेन सखि वर्णयितुं न शक्यं ।
अङ्गानि मे विगलितानि सहैव नीन्या
दष्टेऽधरे रतिरसे रतिनायकेन ॥ ५ ॥

किमिति । कस्य पुरतो यस्याग्रे वर्णनीयं तस्य तदनुभवा-
भावात् कस्याप्यग्रे वर्णनीयमित्यर्थः, तथा कस्य वर्ण्यं वचन-
विषयं भवेत्त कस्यापीत्यर्थः, अनुभवितृवक्तोः क्रियामेदेन क-
र्तृभेदादन्यानुभूतस्यान्येन कथनाशङ्केरनुभवित्रानुभूतस्य सुख-
स्य वक्तुर्वचनविषयत्वासम्भवादिति भावः, वर्णितेन श्रीकृ-
ष्णसंभोगजन्यसुखवर्णनेन कृतेनापि किं किं कलं न किमपि फ-
लमित्यर्थः, अतो हे सखि हे आलि तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनं
कर्तुं न शक्यं न सामर्थ्यविषयमतः किं वर्णयामि कथं वर्ण-
यामि न कथमपि वर्णयामीतिपावद्, अत एव लक्षणैव तद्व-
क्ष्यमित्याशयेन श्रीकृष्णभोगसुखाविर्भावोऽस्यां लक्षणानि त-
त्कालीनान्याहाऽङ्गानीति, रतिनायकेन रतिमुखस्य पुरुषा-
धीनताद्गतेर्मधुनमुत्तस्य नायकः स्वामी श्रीकृष्णस्तेनाधरे-
ऽप्योष्ठे दष्टे शुम्भिते सति तवो रतिरसे रतेर्मधुनस्य रसः

सुखं तस्मिन्नाविर्भूत इति शेषः, ये यम नील्याऽधरवस्त्र-
बन्धेन सहैव साकपेवाङ्गानि हस्तपादादीनि विगलितानि शिं-
घिलानि जानानि एतेनैव लक्षणेन श्रीकृष्णेन सह रतिमुखं
जानीहि न तु तद्वचनेन निरूपयितुं शक्यमिति भावः, प्रकृता-
र्थेपि तुरीया बुद्धिः स्वसमीपवर्तिनी सविकल्पसमाधिरूपा
वृत्तिरिति ब्रह्मसुखानुभवस्यावर्णनीयत्वनिरूपणपुरःसरं तत्सुखं
स्वानुभूतं स्वस्या तच्चिह्नैर्लक्षयति किमिति । कस्य पुरतो न क-
स्यापीत्यर्थः, ब्रह्मसुखाकाराया यम द्वितीयाभावादिर्न भावः,
तथा कस्य वक्तुस्तत्सुखं वर्ण्य वर्णनविषयं भवेत् कस्यापीत्यर्थः,
'यतो वाचो निर्वर्त्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मसुखस्य वागविषयत्व-
प्रतिपादना'आन्योषोऽस्ति द्रष्टु'त्यादिश्रुत्या वक्तुरप्यनः पृथगस-
त्त्वमतिपादनाच्चेति भावः, अत एव किं वर्णितेन तद्वर्णनस्य म-
लापत्वावुपहासास्पत्वेन तद्वर्णनेन कृतेनापि किं फलं न किम-
पीत्यर्थः, व्यर्थश्रममात्रं तदिति भावः, अतो हे सखि तुर्यानुकू-
ल्याग्निव्रत्तेन सविकल्पसमाधिमुद्दिश्य तुर्याख्यबुद्धिकृतं सम्बो-
धनं योज्यं तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनविषयीकर्तुं न शक्यं न सा-
मर्थ्यविषयमस्ति अतः किं वर्णयामीत्युदासीनता वाक्यप्रश्ने
स्वस्याः दर्शिता ब्रह्मसुखानुसन्धानविरोधितया वागप्रपञ्च-
स्येति दुःखरूपत्वेन निष्फलत्वेन चेति भावः, अतस्तच्चिह्नेनैव
वर्णयति अङ्गानीति, रतिनायकेन रते रमणस्य सुखस्येत्यर्थः,
नायकेन स्वामिना ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना 'एष ह्येवानन्दया-
ती'ति श्रुत्या जनदानन्दमित्युत्तमतिपादनात्सुखस्यात्माश्रितत्वे-
नात्मनस्तत्स्वामित्वमिति भावः, अथरे 'मनसंवेदमाप्तव्यमि'त्या-
दिश्रुत्या वृत्तिव्याप्यत्वप्रतिपादनाच्चस्या एव वृत्तेर्ब्रह्मणोऽध्य-
स्थितत्वाच्चतुर्माख्यबुद्धेर्माश्रितत्वेनापरत्वं तस्मिन्, यद्वा परतीति

घरः प्रपञ्चप्रारकोऽविवेकाशस्तस्मिन्देष्टे सति नाशिते सति,
 वृत्तिपक्षे स्पृष्टे सतीत्यर्थः, स्वैक्ये सम्पादिते सतीति वा, ततो
 रतिरसे रते रमणस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानलक्षणक्रीडाया रसे
 सुखे निरतिभयानन्द आविर्भूते सतीति शेषः, मे मम तुर्यारूप-
 बुद्धेर्नीव्या सहैवापरवस्तुतन्मय इव वस आच्छादन इति धा-
 तोर्ब्रह्मशब्दनिष्पत्तेस्तस्य चाच्छादनार्थत्वेन शरीरस्याप्यात्मा-
 च्छादकत्वेन वस्तुसादृश्यात्तस्यात्मानश्च सम्बन्धहेतुत्वादङ्गकार
 एव नीवी सादृश्यान्नीवीशब्देनात्र ग्राह्यत्वेन सहैव साकमेवा-
 ज्ञानि अनुभवित्तनुभवानुभावित्तन्याख्यानि त्रिपुटीरूपानि वि-
 गलितानि नष्टानि अन्यानि मसिद्धानि शरीराणि च नष्टानि
 अनेनैव लक्षणेन तत्सुखमनुमेयमिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं स्वस्याः कृष्णेन सह सम्गमे पूर्वसुकृतमेव कारणं
 निश्चित्य सख्यग्रे निवेदयति ।

नन्वेतदेव सुकृतं फलितं मदीयं

यत्कामिनीषु रसलपट एष कृष्णः ।

लक्ष्मीपतेरितरथा न भवेदकरमा-

दस्मासु गोपवनितासु कथाप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

नन्विति । एतत्कृष्णेन सह भोगफलक मदीयं ममेदं मदीयं
 मत्पूर्वकृतमित्यर्थः, सुकृतमेव पूर्वजन्मकृतं पुण्यकर्मैव फलितं
 श्रीकृष्णभोगरूपेण परिणतं नन्विति वितर्कयामि कुत इत्यत आह
 पदिति, यद्यस्मात्कारणादेश मत्पुरोवर्त्ती श्रीकृष्णो भूगानन्दरूपं
 ग्रह्येवास्ति ।

‘कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्हतिवाचकः ।

तयोरैवयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥

इत्युक्तेस्तस्य च निष्कामेप्सेव साक्षाद्दृश्यत्वोक्तेरस्माकं सर्वदा दृश्यमानः, किञ्च कामिनीषु कामवतीषु भस्मासु मा-
कृतस्त्रीषु रसलम्पटो रमः सुखमस्पृष्टमभोगजन्यं सुखं त-
स्मिन्नलम्पटो लुब्धोऽस्ति तस्मात्कारणादिति योज्यं, तदुक्त-
मेव व्यतिरेकेण दृढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथा
ऽस्पृष्टसुकृतोदयाभाव इत्यर्थः, लक्ष्मीपतेरिति हेतुगर्भं विशेषणं
स्त्रीलुब्धत्वं यदि श्रीकृष्णे यदि सम्भाष्यं तर्हि सर्वस्त्रीरत्नं ल-
क्ष्मीस्तस्या ब्रह्मादिप्रार्थनीयत्वं प्रसिद्धं तथा सति तस्यास्तेषु चा-
ञ्चल्यं प्रसिद्धं, तस्या एव श्रीकृष्णे स्थिर्यं दृश्यते शास्त्रेषु च लक्ष्मी-
पतित्वं चास्य प्रसिद्धं, किञ्चास्य तस्यामुदासीनत्वादपि तस्थिर्य-
मिति तस्य श्रीकृष्णस्याकस्माद्विना साधनानुष्ठानं तत्र हेतुर्गोपवं-
नितासु गोपानामादीराणां वनितासु स्त्रीषु अस्मासु राधिका-
यासु कथामसङ्गः कथार्या वार्त्तायामपि प्रसङ्गः संवन्धो न भ-
वेन्न स्यात् किं पुनर्वक्तव्यं मम्भोगप्रसङ्गो न स्यादिति तस्मात्पू-
र्वसुकृतमेव फलितमिति निश्चयः । प्रकृतार्थे तु तुर्या बुद्धिः स्वस्या
ब्रह्मैवयाकारवृत्तिजन्यसुखानुभूवे पूर्वानन्तजन्मसम्पादितसुकृतमेव
कारणं निश्चित्य सविकल्पसमाधिमेव पुरोवर्त्तिनीं लक्ष्मीकृत्य
तदग्रे निवेदयति नन्विति, एतत्स्वस्या जीवब्रह्मरूपसुखावाप्तिरूप-
मिदं मदीयं ममेदं मदीयं मयैवानन्तजन्मसु सम्पादितमित्यर्थः,
सुकृतं पुण्यमेव सम्पादितं फलितं जीवब्रह्मैवभावज्ञानरूपेण त-
त्सुखावाप्तिरूपेण च परिणतं नन्वित्येवं निश्चिनोमि कुत इत्यत
आह -यदिति, एष मत्पुत्रः साक्षाद्दृश्यमानोऽयं कृष्णो ब्र-
ह्मानन्दोऽस्ति ।

कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्दृतिवाचकः ।

तयोरैक्य परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इत्युक्तेस्तस्य तु निष्कामेष्वेवानुभूयमानत्वमसिद्धेरस्मात्
 अहंकारविशिष्टासु अत एव गोपवनितासु गां बुद्धिदृष्टीरात्मस-
 स्वारोपेण यातीति गोपो बुद्धिदृष्टिपालकोऽहंकारस्तस्य वनिता-
 स्तद्भजनरता वयं तुर्षाया आंष अहंकारसम्बन्धवत्त्वाद्गोपवनिता-
 स्वमन्यदृष्टिवदेव ज्ञेयं, वमधातोः सम्भजनार्थत्वाद्गनिशाशदस्य च
 तत्प्रकृतिकत्वाच्चेतिभावः, तत्रापिकायिनीषु प्रारब्धशेषपर्यन्तं लो-
 कत्रिपयेज्जावतीषु निष्कामेष्वेव ब्रह्मसुखानुभवप्रतिपादनावांत
 भावाः, यदा कामयितुं ब्रह्मसुखमर्थयितुं शीलं यामां तास्तथो-
 क्तास्तासु स्वरूपसुखस्य नित्यमाप्तत्वादीं तदिच्छापि तदनुभवे
 बाधकैवेति तत्कामवतीष्वपि तत्साक्षात्कारो दुर्लभ इति भावः,
 तदेव ष्यातिरेकेण द्रढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथाऽस्म-
 त्सुकुतफलोदयोन्मुखताभावे सनीत्यर्थः, लक्ष्मीपतेर्लक्ष्मीरत्र
 गुरुवाक्यस्थिता भद्रा ग्राह्या 'भर्तृणां लक्ष्मीर्निहिताधिवाची'ति
 श्रुतेस्तस्या मोक्षलक्ष्म्याः पतिः पालकः स्वामी परमा-
 त्मा तस्य मोक्षलक्ष्मीदातुः परमात्मनो गुरोश्चाकस्माच्छीघ्रं
 अस्मासु तुर्षादिनाम्नीषु गोपवनितासु बुद्धिदृष्टीरि-
 न्द्रियाणि च याति रसतीति गोपो महामोहोऽहङ्कारो
 वा तं वनन्ति सम्भजन्तीति गोपवनिता अहानवृत्तयोऽहङ्कारसं-
 यदाश्च तादृशीषु प्रारब्धपर्यन्तं सर्वदृष्टिष्वपीत्यर्थः, कथामसद्भः
 कथया वार्त्तया प्रसद्भः संबन्धो न भवेन्नस्याचत्र किं वक्तव्यं
 साक्षादनुभवो न भवेदिति अनोत्र सर्वदा सर्वदृष्टिषु अस्माक-
 मात्मानुभवेऽस्मत्सुकुतमेव कारणमिति निश्चेतिन्यमिति भावः॥६॥

इदानीमेतत्तुरीयतुलसीपत्रैरात्मानुसन्धानलक्षणे पूजने फ-
 लितमाह ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्वनमाली सुपूजितः ।

अस्मिन्वने महामिष्टं यत्फलं तत्प्रयच्छति ॥ ७ ॥

इति भीनरहरिकृतौ बोधसारे तुरीयतुलसीपत्रपूजा अर्पयति ॥ ३३ ॥

तुरीयेति । अधिकारिशरीरं प्राप्य पुरुषेण तुरीयतुलसीपत्रै-
स्तुरीयमिव मोक्षफलदात्री तुलसी तस्याः पत्राणि दत्तानि तैः
कृत्वा वनमाली वनमालाऽऽपादलम्बिनी माला स्रग्विद्यते
यस्य स श्रीकृष्ण 'आपादलम्बिनी माला वनमाला विदुर्बुधा'
इति कोशोक्तेः, सुपूजितः सुष्ठु मेष्णा पूजितोऽर्चितश्चेद्यदि
तर्हीत्यध्याहार्यम्, अस्मिष्टोकप्रसिद्धे वने कर्मद्युपासनान्तल-
क्षणे सम्भजने यन्महामिष्टं ममिद्धमत्यन्तसुखरूपं फलं सर्वैः
जन्मकृतकर्मणामुपासनानां च फलत्वाच्चदेवफलं मेमलक्षणं त-
त्प्रयच्छति ददाति । प्रकृतार्थे तु अधिकारिणा तुरीयतुलसीपत्रै-
स्तुरीयाऽऽत्मसाक्षात्कारवती बुद्धिरेव तुलसीव विष्णुप्रियत्वा-
दात्ममियत्वाच्च तस्याः पत्राणीव तद्वत्तय उक्तलक्षणास्तै व-
नमाली वनं तुर्यबुद्ध्याऽऽत्मानुसन्धानलक्षणं भजनं तेन मा-
लाते शोभते इति वनमाली तुर्यानुभूतः परमात्मा सुपूजितो
नैरन्तर्वेजानुसन्वत्तश्चेत्तर्हि अस्मिन्काण्डभयबेदमसिद्धे वने क-
र्मोपासनाज्ञानलक्षणे सम्भजने याद्वेकेमसिद्धं महामिष्टं नि-
रतिशयसुखस्वरूपं मोक्षारूपं फलं तत्प्रयच्छति ददाति ॥ ७ ॥

इति भीनरहरिशिष्यदिवाकरविद्ययितायां बोधसारार्थदीप्तौ-
तुरीयतुलसीपत्रपूजार्थप्रकाशस्य अर्थः ॥ ३३ ॥

अथ हेतुमालाहीरावली ।

एवमात्मानुमन्यारूपां तुरीयतुलसीपत्रपूजां निरूप्ये-
दानीं ज्ञानवतां जन्माभावादधर्माः शास्त्रेषु कथितास्तेषां हेतु-
नप्रतिपादयितुं तेषां बहुत्वेन च हीरकघटितमालेव कण्ठशोभा-

कारिचाद्धेतुमालाहीरावल्याख्यं द्वाविंशतिश्लोकं प्रकरणं प्र-
रममाण आह ।

अथ हेतुमालाहीरावली ।

अथोक्तं । अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणानन्तरं हेतुमा-
लाहीरावली हेतूनां कारणानां माला संगेव हीरावली हरिक-
संगेतदाख्य प्रकरणमिदं, निरूप्यत इति शेषः, ननु ज्ञा-
निषु जन्माभावादिगुणाः श्रुत्युक्ताः सांस्त श्रुतीनां च सर्वप्र-
माणान्धरोमणित्वाच्चदुक्तं प्रामाण्यमेवातः किन्तदर्पहेतुविचा-
रणेसाशङ्काह ।

श्रुतिप्रामाण्यसिद्धेऽर्थे हेतुभिः किं तथापि हि ।

अपूर्वरचानात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः ॥ १ ॥

श्रुतीति । श्रुतिप्रामाण्यसिद्धे श्रुतीनां स्वतः प्रमाणभूतानां
प्रेषवाक्यानां प्रामाण्यं प्रामाणिकत्वं सर्वप्रसिद्धं तेन चोक्ते
कथितेऽर्थे पदार्थ आस्तिकानां सर्वेषामपि निश्चयारूढत्वा-
द्धेतुभिः कारणप्रशस्तनिरूपणैश्च किं किं प्रयोजनं न किम-
प्रीत्यर्थः, तथापि हेतुनिरूपणस्य निष्प्रयोजनत्वेऽपि हि यतोऽपू-
र्यरचनात्मत्वादस्य प्रकरणस्यापूर्वा पूर्वाचार्यैर्निरूपितत्वाभा-
वात्सम्यग्द्वेन नोक्ता रचना घटना यस्याः सा तथा भूता
ऽऽत्मा स्वरूपं यस्य प्रकरणस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादस्य
प्रकरणस्य निरूपणं साफल्यमस्तीति भावः, हेत्वन्तरमाहा-
लङ्कार इति, यतः कारणादिदं हेतुमालानिरूपणं तद्वचनं च
कण्ठे घृतेऽधिकारिणां महाभूतिश्रेष्ठोऽलङ्कारो भूषणं भवेद-
तोस्य निरूपणं मफल्ममेवेति भावः, हेतुमाला निरूप्यत इति

१ हेतुमालायाः ।

वा पाठः, अतो हेतुमान्ना हेतूनां कारणानां माला सगिवैतत्प-
करणं निरूप्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रादौ ज्ञानिषु जन्माभावकथनस्य हेतुं दर्शयति ।

जन्म नामासतः सत्त्वा जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

सद्रूपतामेव गतस्तेन जन्म न विद्यते ॥ २ ॥

जन्मेति । असतोऽहंकारादेः सत्त्वा स्वात्मसत्तारेपिण सत्त्व-
प्रतीतिः स्वात्मतादात्म्यमित्यर्थः, जन्मं जननं नाम प्रसिद्धमस्ति
तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः ।

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यव्रीक्षणम् ।

तस्मान्तकालसन्नेदबुद्धिरेव न चेतः ॥ इति ।

तथा सति जातसाक्षात्कृतिर्जनोत्पन्ना साक्षात्कृतिरद्वैता-
त्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्मननवान्सद्रूपतां सतो
ब्रह्मणो रूपमाकारस्तस्य भानस्तत्त्वा तां गत एव तेन हेतुना
तस्य मुनेर्जन्म सदसदैक्यप्रतीतिरूपं जननं न विद्यते नास्तीति
प्रतिपादितं श्रुतिभिरिति शेषः सर्वत्र कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मरणाभावप्रतिपादने हेतुं दर्शयति ।

प्राप्तवानमृतं ब्रह्मं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

अमृतं येन संप्राप्तं स मृतत्वं कथं ब्रजेत् ॥ ३ ॥

प्राप्तवानिति । अमृतं न विद्यते मृतं मरणं यत्र तदमृतं ब्रह्म
वैशालालक्षस्तुक्रमपरिच्छेदयन्त्यं यस्तु प्रत्यर्थापन्नमात्मानोपसर्गः,
प्राप्तवाल्लब्धवानन एव जातसाक्षात्कृतिर्जनोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिर्मरणरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तयोक्तो मुनिर्ज्ञान्य
स्ति अतो हेतोरेव मुनिनाऽमृतं मरणरहितं ब्रह्म संप्राप्तं कथं

निःमंशयमहमिति स्वात्मत्वेनाङ्गीकृतमिदं, स मुनिर्मृतत्वं
मरणभावं कथं केन प्रकारेण ब्रजेत्माप्नुयात् ॥ ३ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरेण हेत्वन्तरमाह ।

मृतिः शरीरसंत्यागो जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

शरीरं त्यक्तवान्पूर्वं मृतस्य मरणं किमु ॥ ४ ॥

मृतिरिति । मृतिर्लोकप्रसिद्धा शरीरसंत्यागः शरीरस्य दे-
हस्य संत्यागः सम्यक्त्यागो विसर्जनं प्रसिद्धा तथा सति जा-
तसाक्षात्कृतिर्जातोद्भूता साक्षात्कृतिर्मरणराहित्यदेहाद्यतीतात्म-
साक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी शरीरं देह पूर्वलो-
कप्रसिद्धमरणात्मागेव त्यक्तवान्विच्छेदवानतो हेतुर्मृतस्य त्यक्त-
देहस्य मरणं मृत्युः किमु किमिव कथमिव न कथमपि भवती-
त्यर्थः, अतो ज्ञानिनो मरणं नास्तीत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

इदानीं ज्ञानिषु कर्तृत्वाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

अहन्तया सहैवायं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

कर्तृत्वमत्यजत्तस्मात्कर्मभिर्न स लिप्यते ॥ ५ ॥

अहन्तयेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृ-
तिर्गृह्णारातीतात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञा-
न्ययं प्रकृतोऽहन्तया सहैवाहङ्कारेण साकपेक्ष कर्तृत्वं कर्ता
कर्मेन्द्रियैः सहितो विज्ञानमयस्तस्य भावस्तादात्म्यमत्यजत्त-
क्तवान्तस्माद्धेतोः स मुनिः कर्मभिः क्रियामिर्न लिप्यते लिप्तो
न भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

ननु कर्मभिर्ज्ञानिनां लेपो नास्तीत्युक्तं तत्र पापजनकैः क-
र्मभिर्लेपो माभूत्पुण्यकर्मभिस्तु स्यादेवेत्याशङ्क्य तैरापि ज्ञानिनां
लेपो नास्तीति कथयन्तत्रापि हेतुं दर्शयति ।

स्वयमेव पवित्रात्मा जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

न च पुण्यैः पवित्रोऽसौ तेन पुण्यैर्न लिप्यते ॥ ६ ॥

स्वयमेवेति । जातसाक्षात्कृतिर्ज्ञानोत्पन्ना साक्षात्कृतिरात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्ज्ञानी स्वयमेव स्वत एव पवित्रात्मा पवित्रः पावन आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाभूतोऽस्ति असौ ज्ञानी पुण्यैः पुण्यकर्मभिः पवित्रः पावनो न च नैव भवेत्तेन हेतुना पुण्यैः पवित्रकर्मभिर्न लिप्यते न लिप्तो भवति स्वतः पवित्रस्य ज्ञानिनो न पुण्यकर्मकृतपवित्रत्वलेप इति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि पापैरेव लेपोस्तु ज्ञानिनस्तत्राह ।

अत्यन्तशुद्धरूपोऽसौ जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

तत्करोति पवित्रं यत्तेन पापैर्न लिप्यते ॥ ७ ॥

अत्यन्तेति । जातसाक्षात्कृतिर्ज्ञानोत्पन्ना साक्षात्कृतिरात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्यसौ ज्ञान्यत्यन्तशुद्धरूपोऽत्यन्तमृत्कृष्टं शुद्धं निर्मलं रूपमात्मा यस्य स तद्विधोऽस्ति अतः यत्प्राप्तिर्दृष्टाविरहितं कर्म शुद्धं निर्मलमस्ति तत्करोति आचरति तेन स्वतः शुद्धत्वेन हेतुना शुद्धकर्माचरणेन हेतुना च पापैः कित्विष्यैर्न लिप्यते न लिप्तो भवति, यद्वा पापकर्मानाचरणं हेतुः शुद्धत्वे शुद्धत्वं च पापालेपे हेतुर्द्वयः ॥ ७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु हर्षाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

सहजानन्दरूपत्वाज्जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

येन हृष्यति तत्रास्ति तस्मादेव न हृष्यति ॥ ८ ॥

सहजेति । सहजानन्दरूपत्वात्सहजः स्वाभाविको य आ-

नन्दो निरतिशयसुखं स एन रूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भा-
वस्तत्त्वं तस्माद्धेतोर्जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिरानन्दात्प्राप्तासाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी
येन पदार्थेन दृश्यति हर्षं प्राप्नोति तत्पदार्थजातं नास्ति न वि-
द्यते ज्ञानिदृष्ट्या 'नेह नानास्ति किञ्चने' आदिश्रुत्या द्वैतजातस्य
समस्तस्य दापितत्वादिति भावः, तस्मात्स्वतः सुखरूपत्वादित्यस्य
सुखकारणविषयस्यासत्त्वाद्धेतोश्चैव प्रकृतो ज्ञानी न दृश्यति
हर्षं प्राप्नोति स्वाभाविकानन्यरूपत्वं देवासखं च हर्षाभावे हेतुद्वयं
ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु द्वेषाभावोक्तेर्हेतुं दयंयति ।

नापकर्तुं क्षमः कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

अपकर्तुरभावेन स तु न द्वेष्टि कंचन ॥ ९ ॥

नेति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्म-
साक्षात्कारो यस्य स तथाविधस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनोऽपकर्तुमपकारं
कर्तुं क्षमः समर्थः कश्चित्कोपि न न विद्यते निर्विकारात्मस्वरू-
पत्वाज्ज्ञानिनोऽपकर्तुरपि पृथगसत्त्वाच्चापकर्तुरप्यात्मत्वाच्चेति
भावः, अतोऽपकर्तुरभावेनापकारकारिणोऽस्तत्वेन हेतुना
स तु ज्ञानी तु कश्चन कमपि न द्वेष्टि नाभियं मनुते ॥ ९ ॥

इदानीं ज्ञानिनां शोकाभावोक्तेर्हेतुं सोपपत्तिकं दर्शयति ।

अप्राप्यमवशिष्टं किं जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः ।

ज्ञानिर्नास्ति ततो हेतोर्न शोचति कंचन ॥ १० ॥

अप्राप्यमिति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः
सर्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेरप्राप्यं न प्राप्तुं लब्धुं
योग्यमप्राप्यमवशिष्टमुर्विरतिं किं किं नस्तु अस्ति न किमपी-

त्यर्थः, सर्वात्ममाप्स्यैव सर्वप्राप्तिरिति भावः, अतो हानि-
र्नाशो ज्ञानिनो नास्ति न विद्यते ततस्त्वस्माद्देतोः कारणात्क-
दाचन कस्मिन्नपि समये न शोचति शोकं न करोति ॥ १० ॥

इदानीं ज्ञानिषु इच्छाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

केनाप्येष प्रकारेण जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

ब्रह्म सर्वात्मकं प्राप्य न कांक्षति किमप्युत ॥ ११ ॥

केनापीति । एष प्रकृतो जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना सा-
क्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्मननवा-
न्सर्वात्मकं सर्वस्य द्वैतजातस्यात्मा तत्त्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतप-
रिच्छेदशून्यं वस्तु माप्य लब्ध्वा केनापि प्रकारेण केनापि हे-
तुना किमपि किञ्चिदपि वस्तु न काङ्क्षति नेच्छति ॥ ११ ॥

इदानीं ज्ञानिषु भयाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

न ह्यन्यो बलवान्कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

यस्माद्विभेति तन्नास्ति तस्मादेष विभेति न ॥ १२ ॥

नहीति । जातसाक्षात्कृतेः जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्निर्भ-
यात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्याऽन्यो द्वितीयः कश्चित्कोपि बल-
वान्बली न भवेन्न स्याद्वि प्रसिद्धमेतत्सर्वविशेषिषु यस्या-
त्पुरुषाग्राह्यादेर्वा विभेति ज्ञानी भयं प्राप्नोति तत्पुरुषजातं व्या-
घ्रादिकं वा नास्ति न विद्यते 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या
सर्वस्य द्वैतजातस्य बाधितत्वादिति भावः, 'द्वितीयाद्वै भयं
भवती'ति श्रुत्या द्वितीयस्य भयहेतुत्वप्रतिपादनाच्चात्मनोन्यस्य
निर्वलत्वाच्चेति तस्माद्देतो रेप ज्ञानी न विभेति न भयं प्रा-
प्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं ज्ञानिषु विपादाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

यदस्य कार्यं परमं जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

तत्सर्वमेव संसिद्धं न तस्मात्स त्रिषीदति ॥ १३ ॥

यदिति । अस्य प्रकृतस्य जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतेः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो यत्सर्वशास्त्रेषु सिद्धस्तु च प्रसिद्धं परमं श्रेष्ठं मुख्यमित्यर्थः, कार्यं कर्तव्यं साध्यमित्यर्थः, तत्कार्यं सर्वं समस्तमपि संसिद्धं फलितमेव न त्वनाशये किञ्चिदपि कार्यमस्ति आत्मज्ञाने सर्वकर्म-समाप्तेः, तदुक्तं भगवता ।

‘सर्वं कर्मास्त्रिसं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत’ इति ।

तस्मात्सर्वकर्मफलभूतज्ञानोत्पत्तेर्हेतोः स ज्ञानी न त्रिषीदति विषादं न प्राप्नोति ॥ १३ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मानाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

मान्यस्तु पद्मजादीनां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

मानितो यदि लोकेन स तु मानं न विन्दति ॥ १४ ॥

मान्यस्त्विति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्माननशीलो ज्ञानीत्यर्थः, पद्मजादीनां पद्मात्मपलाज्जात उत्पन्नः पद्मनो ब्रह्मा स आदिर्मुख्यो येषां विष्ण्वादीनां तेषां मान्यस्तु मानितुं योग्य एवास्ति स ज्ञानी लोकेन सामान्यजनेन यदि यर्हि मानितः पूजितस्त्वादि स तु ज्ञानी तु मानं पूज्यत्वाभिमानं न विन्दति न प्राप्नोति नाङ्गीकरोतीत्यर्थः, यथा सूर्यस्य स्वतः प्रकाशरूपस्य लोकैः पूजायां दीपोज्ज्वलेन कृतेऽपि तत्प्रकाशानङ्गीकार इव ज्ञानिन आत्मरूपत्वेन ब्रह्मादि-

मान्यत्वस्य स्वतः सिद्धत्वाल्लोककृतपूजाऽन्यमानविकारान-
द्गीकरणमिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं ज्ञानिनोऽपमानाभावोक्तेरपि हेतुं दर्शयति ।

मान्य एव सुरेन्द्राणां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

न मानितो यदि जनैरपमानं न विन्दति ॥ १५ ॥

मान्य इति । 'जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा भूतो मुनि-
र्ज्ञान्यात्मस्वरत्नसुरेन्द्राणां सुराणां देवानामिन्द्रा ईश्वरा ब्र-
ह्मादयस्तर्गा मान्य एव पूज्य एवास्ति अतो यदि यर्हि जनैः
सामान्यलोकैर्न मानितो न पूजितस्तर्हि सोपमानमना-
दरं न विन्दति न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं ज्ञानिषु शत्रुमित्रयोः समदृष्टित्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

उपकारापकारी हि जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः ।

शक्यौ न केनचित्कर्तुं तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ १६ ॥

उपकारेति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना शत्रुमित्रत्व-
रहितात्मसाक्षात्कृतिर्यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो हि यस्मात्कार-
णादुपकारापकारावुपकारः कस्मिंश्चिदपि कार्ये साहाय्य-
मपकारश्च कस्मिंश्चिदपि कार्ये प्रतिकूलता तौ केन चित्केनापि
पुत्रपेण कर्तुमाचरितुं न शक्यौ न सम्भाव्यावतो ज्ञानी
मित्रारिपक्षयोर्मित्रं हितकारि अरिश्चाहितकर्त्ता शत्रुस्तयोः
पक्षावतुकूलप्रतिकूलाचरणरूपौ तयोस्तुल्यः समः ॥ १६ ॥

इदानीं स्तुतिनिन्दाजन्यविकारानद्गीकारोक्तेर्ज्ञानिषु हेतुं
दर्शयति ।

गुणदोषदशातीतं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

प्राप्तवान्परमं धाम तुल्यनिन्दास्तुतिर्हि सः ॥ १७ ॥

गुणेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्गुणदोषरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी गुणदोषदशातीतं गुणाश्चोचनाः शौचादयो दोषाश्चाशौचादयो देवासुरीमकृतिरूपास्तेषां दशा अवस्थाः पृथिव्याशुचित्वादिरूपास्ताभ्योऽतीतं विमुक्तमत एव परमं कार्यकारणातीतं धाम स्वरूपं प्राप्तवाल्लब्धवान् हि यतः कारणात्स ज्ञानी तुल्यनिन्दास्तुतिस्तुल्ये निरर्थकत्वेन समे निन्दा गर्हा स्तुतिश्च प्रशंसनं च यस्य स तथोक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु अनिकेतत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

गेहादिममता नास्ति जातसाक्षात्कृतंमुनेः ।

तेनानिकेत इत्युक्तो यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ १८ ॥

गेहादीति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो गेहादिममता गेहं गृहमादि मुख्यं येषु पुत्रदारादिषु तेषु ममता मदीयत्वाभिमानो नास्ति न विद्यतेऽतो मुनिर्ज्ञानी यत्र यस्मिन्स्थाने सायं सायंकालो भवति तत्रैवेत्यध्याहार्यं गृहो गृहं मन्दिरं यस्य स तथोक्तो मतुर्वर्त्येऽचूषत्ययः, भवति तेन हेतुनाऽनिकेतो न विद्यते निकेतं गृहं यस्य स तथोक्त इत्येवमुक्तः कथितः ॥ १८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु नियोगक्षेमत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

अप्राप्तं प्राप्तवान्बोधं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

स तु न क्षीयते तेन नियोगक्षेम आत्मवान् ॥ १९ ॥

अप्राप्तापति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृति-

निर्योगक्षेमात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्य-
माप्तं न प्राप्तो लब्धोऽप्राप्तस्तत्स्वरूपत्वाद्बोधं ज्ञानं प्राप्तवाञ्छं-
ब्धवानप्राप्तप्राप्तेरेव योगशब्देन प्रतिपादनादिति भावः,
स तु स बोधश्च न स्वीयते न विनश्यति तेन हेतुना प्राप्तपरिर-
क्षणस्यैव क्षेमशब्दार्थत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः, आत्मवानात्मसाक्षा-
त्कारवान्निर्योगक्षेमो निर्गतौ निवृत्तौ योगक्षेमचिन्ते यस्य स
तथाविधोऽस्ति ॥ १९ ॥

ननु ज्ञागिनः स्तुतिनिन्दयोः समत्वे किं तत्स्तुत्या प्रयोजनं
तत्रेत्याशङ्क्याह ।

समो यद्यपि सर्वत्र जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

तथापि तत्स्तावकस्य मम स्तुतिफलं महत् ॥ २० ॥

सम इति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स-
मात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्ज्ञानी यद्यपि यद्य-
पि सर्वत्र स्तुतिनिन्दयोः सर्वपदार्थेषु च सम एकरूप एवाऽस्ति
तथापि तथा सत्यपि तत्स्तावकस्य तस्य मुनेः स्तावकस्य स्तु-
तिकर्तुर्मम मे स्तुतिफलं मत्कृतस्तवनस्य फलं पुण्यरूपं प्र-
योजनं महच्छ्रेष्ठमस्ति मज्जावनपैव तत्सिद्धेः, तथा च श्रुतिः,
'उपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यामि'ति ॥ २० ॥

इदानीमस्य प्रकरणस्य प्रयोजनकथनपुरःसरं कण्ठे धा-
रणं विधत्ते ।

हेतुमालामयी धार्या कण्ठे हीरावली बुधेः ।

अपूर्वरचनात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः ॥ २१ ॥

इति श्रीनटहरिकुनौ घोषसारे हेतुमालाहिरावली चतुस्त्रिंश ॥ ३४ ॥

हेतुमालामयीति । बुद्धैर्विवेकिभिर्हेतुमालामयी हेतूनां

कारणानां मालां पङ्क्तिस्तन्मयी तत्प्रचुरा हीरावली वज्रम-
णिस्रगियं कण्ठे गले धार्यां घर्तुं योग्यास्ति कुत इत्यत
अहापूर्वेति, यतः काण्ठादपूर्वरचनात्मत्वादपूर्वाऽत्पाश्चर्य-
रूपा रचना घटना सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाक्ता तस्य-
भावस्तत्त्वं तस्मादयमेतत्प्रकरणरूपो महानतिश्रेष्ठोऽलङ्कारो
भूषणं भवेदत एव तस्याः कण्ठे धारणं विहित-
मिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विषाकरविरचितायां बोधमागर्घ्यदी-
प्तौ हेतुमालाहीरावलीप्रकाशश्चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

अथ कैवल्यकुञ्चिका ।

इदानीं श्रीगुरुः परमकारुणिकत्वेन जिज्ञासुजनोद्धरणाय
तेषामेव कैवल्यपदमाप्तये कैवल्यकुञ्चिकाख्यं द्वाविंशच्छ्लोकं प्र-
करणमारभमाण आह ।

अथ कैवल्यकुञ्चिका ।

अथेति । अथ हेतुमालाहीरावलीनिरूपणानन्तरं कैवल्य-
कुञ्चिका कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकाऽज्ञानरूपादोद्घाटनाय क-
रणत्वात्कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत
इति शेषः, तत्रावावेतत्प्रकरणश्रवणे शिष्यं संमुखीकरोति ।

कैवल्यकुञ्चिकां तात त्वं सम्यगवधारय ।

उद्घाटय कपाटं च बोधरत्नं करे कुरु ॥ १ ॥

कैवल्येति । हे तात हे शिष्य त्वं भवान्कैवल्यकुञ्चिकां
कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, स-
म्यगृह्यं यथा भवति तथाऽवधारय शृणु भरेत्यर्थः, सम्यगृत्वा

च किङ्कार्यं तदादोद्धाटयेत्, त्वं तथा कैवल्यकुञ्जिकाया कपाटं
कं सुखं पाटयति आवृणोति तत्कपाटमग्नानं, पट्टा कं सुख पा-
टयति च्छिन्नात् तत्कपाटमहंकारस्तमुद्घाटय निवारय ततश्च
बोधरत्नं बोधस्वरूपं रत्नं स्वयं प्रकाशरूपं ब्रह्म करे हस्तेऽपरो-
क्षमित्यर्थः, कुरु कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं शिष्यं संमुखीकृत्य तन्नादौ दृष्टश्रुतानुभूतेषु सर्वपदा-
र्थेषु पञ्चधा शकलीकरणं विधत्ते ।

दृष्ट्या श्रुत्याऽनुभूत्या वा यो यो भावः परिस्फुरेत् ।

तं भावमविलम्बेन पञ्चधा शकलीकुरु ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । दृष्ट्या वस्तुषां श्रुत्या श्रवणेनाऽनुभूत्याऽनुभ-
वेन वा यो यो घटः पटो वा पदार्थः परिस्फुरेत्प्रकारयेत् तं तं
तमित्यावृत्तिः कार्पा तं तं घटपटादिरूपं भावं पदार्थमविल-
म्बेन स्मरणादिस्फुरणसमकालमेव पञ्चधा पञ्चप्रकारं यथा भ-
वति तथा शकलीकुरु खण्डभावेन सम्पादय ॥ २ ॥

तान्पेव शकलानि पञ्च स्वयमेव कृत्वा दर्शयति ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं मायारूपं ततो द्वयम् ॥ ३ ॥

अस्तीति । अस्ति विद्यत इत्येवं शकलमेकं, भाति प्रका-
शम् इति द्वितीयं शकलं, प्रियं सुखमित्येवं तृतीयं, रूपमाकृति-
रित्यर्थं चतुर्थं, नाम तु नामाणि वाचकशब्द इत्येवं पञ्चमोऽंशः,
इत्येवमंशपञ्चकमंशानां शकलानां पञ्चकं पञ्चसमूहस्तत्रैव-
मंशपञ्चकं प्रदर्शयदानीं तेषु मायाब्रह्मणोरंशान्विभक्त्यं दर्श-
यति आद्यमिति, आद्यमादौ प्रथमं भवमाद्यमस्ति भाति प्रि-
यमिति त्रयं त्रिकं ब्रह्मरूपं ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं त्रयं ब्रह्मणः

सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः, ततोऽनन्तरं द्वयं द्विकं नागरूपसंज्ञं मायारूपं मायायाः सदसद्रूपशक्ते रूपं स्वरूपमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तत्र नामरूपाभ्यामस्पृष्टं ब्रह्म लक्षयितुं तयोरसत्त्वं दर्शयति ।

नामरूपे तु नैव स्तस्तत्र हेतुं वदाम्यहम् ।

नाम तु व्यवहारार्थं कल्पितं न तु वास्तवम् ॥ ४ ॥

नामेति । नामरूपे तु नाम सर्वपदार्थानामभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे अपि तुल्येन ब्रह्मांशत्रयाद्विनिर्गुणत्वे नामरूपयोः सूचितं ज्ञेयं, नैव स्तः सती नैव भवतः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुनिरूपणं प्रतिजानीते तत्रेति, तत्र नामरूपासत्त्वे हेतुं कारणमहं वदामि कथयामि तत्र प्रतिज्ञाते नागरूपासत्त्वे हेतुनिरूपणे प्रथमं नाम्नोऽसत्त्वे हेतुं प्रदर्शयति नाम त्विति, नाम तु रूपतो विलक्षणं विविक्तं सदभिधानं व्यवहारार्थं व्यवह्रियते व्याप्यतेऽनेनेति व्यवहारो व्यापारः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाभूतं कल्पितमारोपितं कल्पनया स्थापितमित्यर्थः, अस्ति न तु वास्तवं नैव सत्त्वं लोकोपि कल्पितस्य रज्जुसर्पादेरसत्त्वं दर्शनादिति भावः ॥ ४ ॥

एवं नामासत्त्वे कल्पितत्वं हेतुं प्रदर्श्य तदेव द्रढयितुं तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

घटो न घो नापि च टस्तावुभौ यत्त्वमाश्रितौ ।

घः कष्टाष्टश्च मूर्धन्यस्तावुभावपि नैकदा ॥ ५ ॥

घट इति । घटो घटपदवाच्यो मृद्विकारः पृथुपुष्पोदराकारो दृश्यमानो न घो घकारो न न भवति च पुनष्टकारवर्णरूपोऽपि न न भवति अतो मृद्विकारे घकारटकारयो-

रदृश्यमानत्वात्तद्व्यदितनाम्नस्तत्र कल्पितत्वं निश्चेतव्यमिति भावः, तत्रैव हेत्वन्तरयाह तावुभाविति, यद्यस्मात्कारणात्तौ घकारटकारावुभौ द्वौ त्वमाकाशमाश्रितावाश्रित्य स्थितौ तयोर्वाग्रूपत्वाद्वाचश्चाकाशकार्यत्वावाकाशस्यापि शून्यरूपत्वात्तयोरपि तथात्वेनासत्त्वमिति भावः, तयोरपि स्वस्मिन्नेवासत्त्वेऽन्योन्योच्चारणमये व्यावृत्तत्वं दर्शयति घ इति, घः कवर्गीयो घवर्णः कण्ठ्यः कण्ठे गले भवः कण्ठ्यः कण्ठस्थानजन्योऽस्ति दश्च टकारोपि मूर्धन्यो भूर्ध्नि भवो मूर्धास्थानोत्पन्न इत्यर्थः, अत एव तौ घकारटकारावुभावपि द्वावपि एकदैकस्मिन्समये न न विद्येते तयोरन्योन्यभावादे विद्यमाने तद्व्यदितनाम्नोऽसत्त्वं स्वस्मिन्नाप सिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥

उक्तं घटनामासत्त्वमन्यत्राप्यतिदिशति ।

एवं नामानि सर्वाणि रूपमङ्गविचारय ।

घटस्तु पृथिवीरूपं सा जडा जलरूपिणी ॥ ६ ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण सर्वाणि समस्तानि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तपदार्थानां नामानि अभिधानानि काल्पितानि ज्ञेयानि, एवं नाम्नोऽसत्त्वं प्रदर्शयेदानीं रूपस्यापि तथात्वं दर्शयितुं तच्छब्दवर्णे शिष्यमभिमुखीकरोति रूपमिति, हे अङ्ग हे शिष्य स्वमिदानीं रूपमाकारं विचारय वक्ष्यमाणविचारेण जानीहि तमेव विचारमभिनीय दर्शयति घट इति, घटस्तु नाम्नो विविक्तो घटपदवाच्यो घटः पृथुबुधोदराकारवान्दृश्यमानः पदार्थस्तस्य च तत्कारणभूतपृथिव्याः सकाशात्पृथगसन्नात्पृथिवीरूपं पृथिव्या भूमेरेव रूपमाकृतिरस्ति कार्यस्य कारणानन्यत्वादेवं सर्वत्र, सा पृथिवी जडाऽचिद्रूपाऽनेना-

प्रकाशरूपेण रूपस्यासत्त्वमुक्तं सर्वरूपोपलक्षणमेतत्सा पृथिवी
जलरूपिणी जलमुदकमेव रूपमस्याः सा तथोक्ता जल-
कार्यत्वात्पृथिव्यास्तत्कारणभूतजलव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यभावो द्वेष
इति भावः, भूमेर्जलकार्यत्वे श्रुतिः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति ॥ ६ ॥

ननु जलस्य शुक्लरूपत्वं प्रतीयते तदेव पारमार्थिकमस्तु नेत्याह ।

तेजसो जलमुत्पन्नं तद्वायोः स च खोज्ञवः ।

खादि सर्वमहङ्कारात्स च प्रकृतिसम्भवः ॥ ७ ॥

तेजस इति । तेजसोऽग्नेः सकाशाज्जलमुदकमुत्पन्नं
जातमाप्ति तेजसो जलस्य पृथक्सत्त्वं सत्कार्यत्वादिति भावः,
तर्हि तेजस एव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह तादिति, तत्तेजो वायोः
सकाशादुत्पन्नं सम्भूतं तस्यापि वायुकार्यत्वाद्वायुव्यतिरिक्तं
रूपं नास्तीति भावः, तर्हि वायोरेव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह
स चेति, स च वायुरपि खोज्ञवः खादाकाशादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य
स तथोक्तोऽस्ति तस्यापि शून्यरूपाकाशतः पृथक्सत्त्वं नास्तीति
भावः, तर्ह्यकाशस्यैव पारमार्थिकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह खादी-
ति, खादि खमाकाशमादि प्रथमं यस्य तत्खादि सर्वं समस्तं
जगदहङ्कारादहङ्कारतत्त्वादुत्पन्नमिन्द्रियाणि विषया देवाश्च भू-
तानि सर्वपदेन ग्राह्यास्ते सर्वे त्रिगुणात्माहङ्कारादुत्पन्ना
अहङ्कारात्पृथक्सत्त्वं सर्वेषां नास्तीति भावः, तर्हि तस्यैव स-
त्त्वमस्तु तत्राह स चेति, स चाहङ्कारोऽपि प्रकृतिसम्भवः प्र-
कृतेः सर्वजगत्कारणभूतपरमात्मशक्तेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स
तथोक्तोऽस्ति अहङ्कारस्यापि प्रकृतिकार्यत्वान्न तस्य ततः पृ-
थक्सत्त्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि प्रकृतेरेव सत्त्वमस्तु तत्राह ।

गुणात्मा प्रकृतिर्माया माया मय्येव नास्ति सा ।

नामरूपे ततो न स्तोऽथास्तीत्यादि विचारय ॥ ८ ॥

गुणात्मेति । गुणात्मेति हेतुगर्भे विशेषणं प्रकृतिः सर्वज-
गदुपादानभूता परमात्मशक्तिर्गुणात्मा गुणाः सत्त्वरजस्तमो-
भिधास्त आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तयोक्ताऽस्ति तेषां च गु-
णानामन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासत्त्वात्सा प्रकृतिर्माया स्वतोऽसद्गु-
पत्त्वेन मायाऽनिर्वचनीयाऽतः सा त्रिगुणसाम्यावस्थारूपा
प्रकृतिर्मिथ्याभ्रमरूपाऽतः सा सच्चिदानन्दरूप आत्मनि मयि
नास्त्येव नैव विद्यते ब्रह्माभिन्ने प्रसगात्मनि तस्या असत्त्वमेवे-
त्यर्थः, उक्त नामरूपासत्त्वमुपसंहरति नामरूपे त्विति, ततस्त-
स्मात्कारणाभ्रमरूपे नामाभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे न स्तो
न विद्यत इति सिद्धमिति भावः, एव नामरूपासत्त्वं निरूप्येदानीं
पूर्वाश्रमविचारे शिष्यं मेरयति अथेति, हे शिष्य त्वमय ना-
मरूपामत्त्वविचारानन्तरमस्तीत्यादि अस्ति सत्त्वेत्येवं विभाग-
आदिर्व्यस्य सतथोक्तमस्तीत्यादित्रिकमित्यर्थः, विचारय वि-
वेचय ॥ ८ ॥

तदेव शकलीकरणं स्वयमभिनीय वर्धयति ।

अस्ति सत्ता भाति चिच्च प्रियमानन्दलक्षणम् ।

सच्चिदानन्दरूपं तत्कैवल्यमवशिष्यते ॥ ९ ॥

अस्तीति । अस्ति सत्त्वेत्येवमश एक स ब्रह्मणः सत्ता ज्ञेया,
भातीत्यंशश्चिद्ब्रह्मणश्चेतनता ज्ञेया, प्रियं च प्रियमित्यंशोऽपि
आनन्दलक्षणं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वस्य लक्षणं चिदं ज्ञेयं, तत्सत्ता
चितिः प्रियं चेत्यंशत्रयं सच्चिदानन्दरूपं सत्कालत्रयावाध्यं
विचेतनमानन्दः सुख चेत्येतत्त्रयमभिन्नं रूपमाकृतिर्यस्य - त-

तपोक्तं कैवल्यमखण्डैरुत्तरं ब्रह्मावशिष्येने नामरूपबाधेनावशि-
ष्टमनुभूयते ॥ ९ ॥

इदानीं सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणो नामरूपतो विवेचनं
यदर्थमुक्तं तदाह ।

समाधिस्तत्र कर्त्तव्यो ह्ययमर्थानुवेधितः ।

अथ शब्दानुविद्धं तु समाधिं कथयामि ते ॥ १० ॥

समाधिरिति । तत्र सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि समाधिरुक्तः-
करणवृत्तेः सच्चिदानन्दमात्राकारः परिणामः कर्त्तव्यः कार्यः,
एवं लक्षणसमाधेः साधयतां विधाय तद्वदं दर्शयितुमुक्तसमाधे-
रभिधानमाहायमिति, अयमुक्तलक्षणः समाधिरर्थानुवेधितो-
ऽर्थो रूपं तेनानुविद्धत्वादर्थद्वारा बानुविद्धत्वादर्थानुविद्ध-
नामा समापिर्ज्ञेयः, समाध्यन्तरं निरूपयितुं प्रतिमानीतेऽपेति,
अथार्थानुविद्धसमाधिनिरूपणानन्तरं तु ततो विलक्षणं शब्दानु-
विद्धं शब्दद्वारानुविद्धः सिद्धस्तं समाधिं समाधानं ते तत्र क-
थयामि निरूपयामि त्वं शृण्वीति शेषः ॥ १० ॥

तमेवाह पञ्चमिः ।

नित्य एवास्मि शुद्धोस्मि चिद्रूपोस्मि निरन्तरा ।

सहजानन्दरूपोस्मि न मे माया न मे मलः ॥ ११ ॥

नित्य इति । अहमहंमदलक्ष्यः कूटस्थचिद्रूपो नित्यो
ऽविनाशयस्मि भवामि 'अविनाशी वा अजेयमात्मा, नित्यो नि-
त्यानां चेतनश्चेतनानां, नित्य चिमुं सर्वगतं सुमुखमपि' इत्यादिशु-
चिध्वः, अन्यथा नाशस्यापि सात्तिनित्यचैकन्यापेक्षसिद्धिकत्वा-
त्तदमिदेस्तस्यापि मिथ्यायाऽऽत्मनित्यत्वमङ्गीकारोऽस्ति भावः,
किञ्चाहमहंमदलक्ष्य आत्मा शुद्ध एवाऽस्मि भवामि अत एव

चिद्रूपश्चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तोऽहमहं पदलक्ष्य
आत्माऽस्मि भवामि 'चेतनश्चेतनानामि'ति श्रुतेः, अचेतनस्या-
हङ्कारादेर्जगतस्तत्प्रकाशकं मां विना प्रकाशानुपपत्तिरिति भावः,
किञ्च निरन्तरो निर्गतं निवृत्तमन्तरं भेदो यस्मात्स तथोक्तो-
ऽखण्डैकरस इत्यर्थः, अहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि भेदकोपा-
धेरहङ्कारादिजगतः कालत्रयेऽप्यसत्त्वेनाखण्डैकरसत्वमात्मन्यङ्गी-
कार्यमिति भावः, किञ्च सहजानन्दरूपोऽस्मि सहजः स्वाभाविको
य आनन्दः सुखं निरूपाधिक आनन्द इत्यर्थः, स एव रूपमा-
कृतिर्यस्य स तथाभूतोऽहमहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि मे
मम प्रसङ्गभिन्नब्रह्मरूपस्य माया जगज्जननसामर्थ्यरूपाशक्तिर्न
न विद्यते तस्या मत्तः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च 'वि-
ज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्यादिश्रुतेर-
न्यथा जगज्जीवनानुपपत्तेरानन्दरूपत्वमात्मनः सिद्धमिति भावः,
आत्मानन्दाभावे जगज्जीवनानुपपत्तौ श्रुतिः 'को ह्येवान्पात्कः
प्राप्याद्, यदेव आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयातीति'
अत एव मे मम मलो रागादिरूपो न न विद्यते स तु अन्तः-
करणस्यैवाविवेकिभिरात्मनि व्यर्थमारोप्यत इति भावः ॥ ११ ॥

स्वस्य स्वाधीनकतया जगत्सत्ताप्रदातृत्वं संहारकत्वाभ्यामै-
श्वर्यमनुसन्धत्ते ।

अस्मिन्नसति सत्ता हि चिद्रूपेण मयार्पिता ।

उपसंहृत्य सत्तां तां स्वसत्तायामहं स्थितः ॥ १२ ॥

अस्मिन्निति । एतावत्कालं हि प्रसिद्धाऽस्मिन्प्रत्यक्षेऽसति
जगति या सत्ता सद्रूपता सा चिद्रूपेण चिच्चैतनमेव रूपमात्मा
यस्य तेन मयाऽर्पिताऽऽरोपिताऽऽरोपस्य चेतनाधीनता लोके
प्रसिद्धेति भावः, अतस्तां सत्तां नामरूपात्मकजगदध्यस्तां स-

तामुपसंहृत्य जगतः पृथक्कृत्याऽहं सच्चिदानन्दस्वरूपं आत्मा
स्वसत्तायां स्वा स्वात्मरूपा या सत्ता सद्रूपता तस्यामेव स्थितो
वर्त्तमानोऽस्मि ॥ १२ ॥

इदानीमात्मनोऽसङ्गत्वं लक्षणीकरोति ।

विकृत्या विकृतिर्नाहं प्रकृत्या प्रकृतिर्न च ।

तथापि जातं मयि चेत्तर्हि जातमजातवत् ॥ १३ ॥

विकृतेति । अयमहंपदलक्ष्यविधात्मा विकृत्या विकारेण
कार्येणेत्यर्थः, विकृतो विकारं प्राप्तो न नास्मि पुनश्च प्रकृत्या
कारणेन जगत्कारणेनाव्याकृतेन वा प्रकृतिः कारणमव्याकृतं
वाऽहमात्मा न न भवामि एवं विकाररहिते मयि प्रत्यगभिने
ब्रह्मणि लोकदृष्ट्या जातं कार्यकारणरूपं द्वैतमुत्पन्नं चेद्यादि तर्हि
तदा यज्जातमुत्पन्नमुत्पद्यमानस्याधन्तयोरसम्भवेन मध्येप्यस-
म्भवादजातवन्न जातं सत्त्वत् उत्पन्नं न तदजातं यन्मृगतृष्णान-
लादि तद्वन्मिधैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्याप्युपसंहारः स्वाधीन एवेत्याह ।

उपसंहर विश्वात्मन्निति यावद्वदाम्यहम् ।

उपसंहृतमेवेदं दृश्यते नैव तिष्ठति ॥ १४ ॥

उपसंहरेति । हे विश्वात्मन्विश्वस्यात्मा सत्तत्त्वद्रूपास्य संवो-
धने हे विश्वात्मस्त्वं विश्वं जगदुपसंहर लीने कुरु इत्येवं यावद्य-
त्कालपर्यन्तं वदामि कथयामि अहमहंपदलक्ष्य आत्मा ताव-
त्कालमेवेदं जगदुपसंहृतमेव लीनमेव दृश्यते प्रतीयते म-
दग्रे नैव तिष्ठति न स्थिति भागोऽत एतादृशमुत्पत्तिसंहा-
रयोः स्वाधीनता मयि विद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

नन्वेतादृशशब्दानां स्वात्मानुमन्वायकत्वेन शब्दानुविद्धस-

माभ्यनुकूलत्वेऽपि तेषां प्रामाणिकत्वाभावेनाश्रद्धाधानस्य तन्न
स्यादिस शङ्का तेषां प्रामाणिकत्वोपपादनपूर्वं तदर्थचिन्तनेनो-
क्तसमाधिसिद्धिमाह ।

इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तया ।

शब्दानुविद्धनामा हि समाधिर्जायते मुनेः ॥ १५ ॥

इतीति । इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तयेति एवमु-
क्तानि वाक्यानि आदीनि मुख्यानि तेषां तानि उपनिषदां
वाक्यानि उपनिषण्ण समीपे प्राप्यत्वेन स्थितं श्रेयो मोक्षरूप
यासु ता उपनिषदः स्वतः प्रमाणभूता वेदाक्षरोभूता ईशा-
यमिषाः श्रुतयस्तासां वाक्यानि तेषां पदानि सर्वज्ञः सर्वान्त-
र्यामीत्यादीनि तेषां तात्पर्यमर्थोऽल्लण्डैरुक्त आत्मा तस्य
चिन्तया ध्यानेन करणेन हि प्रसिद्धः प्रकृतः शब्दानुविद्धनामा
शब्दानुविद्ध इति नामाभिधानं यस्य ॥ तथाविद्धः समाधि-
र्दृष्टेर्ध्याकारपरिणामरूप समाधानं मुनेरुक्तशब्दार्थमनेनवतो
ज्ञानिनो जायते भवति ॥ १५ ॥

एव समाधिद्वयं समाधनक्रमं निरूप्येदानीं यदर्थं समाधि-
द्वयनिरूपणं तमुक्तसमाधिद्वयविलक्षणमुक्तसमाधिद्वयोपसंहारपू-
र्वकमाह ।

अर्थानुवेधितस्तूक्तस्ततः शब्दानुवेधितः ।

तानुभौ सम्यगभ्यस्य त्रिशेन्निरनुवेधितम् ॥ १६ ॥

अथेति । तु प्रथममर्थानुवेधितोऽर्थानुविद्धनामा समा-
धिरुक्तः कथितस्ततोऽनन्तरं शब्दानुवेधितः शब्दानुविद्ध-
नामा समाधिरुक्तः कथितो नाम तु व्यवहारार्थमिच्छादना-
द्यमर्थानुवेधित इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण मयमः, द्वितीयस्तु अथ

शब्दानुविद्धं त्वित्यादिना समाधिर्जायते मुनेरित्यन्तेन ग्रन्थेनो-
क्तो ज्ञेयः, तावुक्तलक्षणौ द्वौ समाधी सम्यग्दृढं यथा भवति
तथा अभ्यस्याभ्यासेन स्वाधीनीकृत्य ततो निरनुबोधितमननुवि-
द्वनामानं समाधिं विरोत्यविरोध ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तसमाधिद्वयस्य साधनत्वे निरनुविद्धसमाधेः साध्य-
त्वे च दृष्टान्तमाह ।

शर्कराद्वितयं धृत्वा प्रणवो लिख्यते यथा ।

समाधिद्वितयं धृत्वा प्रणवार्थोऽपि लिख्यताम् ॥ १७ ॥

शर्करेति । यथा शर्कराद्वयस्य प्रणवलेखने
शर्कराद्वितयं शर्करयोः सूक्ष्मवर्तुलपापाणयोर्द्वितयं युग्मं धृ-
त्वा स्थापयित्वा प्रणव अङ्कारो लिख्यते रेखाकारेण व्यक्ती-
क्रियेत तथा शब्दसमाधिद्वितयं समाध्योरर्थानुविद्धशब्दानुवि-
द्वसमाध्योर्द्वितयं युग्मं धृत्वाऽभ्यस्य प्रणवार्थोऽपि प्रणवस्यो-
द्धारस्यार्थो लक्ष्यार्थो निरनुविद्धसमाधिरूपोऽपि लिख्यतां
ब्रह्माहमस्मीति स्वात्मसाक्षात्कारवृत्तावनुभूयताम् ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च सिद्धौ पूर्वसमाधिद्वयानुपयोगमापि दृष्टान्तेनाह ।

पटोः प्रणवलेखेपु ते हि नावश्यके यथा ।

समाधिद्वितयं तद्वत्प्रणवार्थपटोरपि ॥ १८ ॥

पटोरिति । पटोः प्रणवलेखने कुशलस्य प्रणवलेखेपु प्रणवस्यो-
द्धारस्य लेखा लेखनानि तेषु क्रियमाणेषु हि प्रसिद्धे ते शर्करे
नात्यवश्यके नृपयोगिन्धौ न यत्नतो यथा शब्दस्य तद्वत्प्रणवार्थ-
पटोः प्रणवस्योद्धारस्यार्थोऽसंख्येकरसरूप आत्मा तस्मिन्कु-
शलस्यात्मसाक्षात्कारवतो मुनेः समाधिद्वितयमपि समाध्या-

द्वितीयं युग्ममपि अर्थानुविद्यन्तदनुविद्यनामकं नावश्यकमुप-
योगि न भवति ॥ १८ ॥

एतत्प्रकरणविचारस्य फलमाह ।

निर्विकल्पसमाधाने निष्ठा सा बोधयोगिनः ।

कपाटोद्घाटने हेतुरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥ १९ ॥

निर्विकल्पेति । इयं बहुक्ता कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकु-
ञ्चिका नाम प्रकरणं कपाटोद्घाटने कं प्रसूपाटयति आहणो-
तीति कपाटमद्धानं तस्योद्घाटन उत्साहने हेतुः कारणं भवति
अतोस्य नामापि कैवल्यकुञ्चिकेति, अज्ञाननिवर्तकत्वमनिष्टानि-
ष्टतिरूपं फलमभिधायेदानीमिष्टमाप्तिरूपं फलं प्रदर्शयितुं वि-
शिनष्टि निर्विकल्पेति, बोधयोगिनो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानमेव
योगः स्वात्ममाप्तिसाधनं यस्य विद्यते तस्य सोक्तलक्षणा
कैवल्यकुञ्चिका निर्विकल्पसमाधाने निर्विकल्पकसमाधौ निष्ठा
स्थितिरेव फलतो ज्ञेया ॥ १९ ॥

एतस्या माहात्म्यमाह ।

रहस्यं हि रहस्यानां निधीनां परमो निधिः ।

युक्तीनां परमा युक्तिरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥ २० ॥

रहस्यमिति । हि प्रसिद्धेयं कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकुञ्चि-
कानाम्नी प्रक्रिया रहस्यानां गोप्यानां मध्ये रहस्यं गोप्य-
मस्ति तत्र हेतुर्निधीनां निधीयन्ते स्थाप्यन्ते द्रव्याणि येषु ते
तथोक्ता द्रव्यपूर्णमाण्डानि तेषां मध्ये परमः श्रेष्ठो निधिर्द्र-
व्यपूर्णं माण्डं सदात्मद्रव्यपूर्णत्वादतिश्रेष्ठो निधिरित्यर्थः, किञ्च
युक्तीनां युज्यते प्राप्यत आत्मा आपिस्ता युक्तयो योगास्तेषां
मध्ये परमा श्रेष्ठा युक्तिर्योग इयं कैवल्यकुञ्चिका ज्ञेया ॥ २० ॥

एतस्याः प्रामाण्याय परम्परागतत्वं दर्शयति ।

वसिष्ठव्यासपञ्चत्या शङ्कराचार्यमार्गतः ।

सा पुनः शङ्कराचार्यैः करुणारसनिर्भरैः ॥ २१ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठव्यासपञ्चत्या वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रो व्यासः पराशरपुत्रस्तावेव पद्धती मार्गौ ताभ्यां जातावेकवचनं, ततः शङ्कराचार्यमार्गतः शङ्कराचार्य एव मार्गः पञ्चास्तस्मादागता माप्ता केन क्रमेणेत्यत आह सेति, सा शङ्कराचार्य आगता पुनस्तदनन्तरं करुणारसनिर्भरैः करुणा दया सैव रसस्तेन निर्भरैः पूर्णैः शङ्कराचार्यैः सर्वेषां कल्याणकर्तृभिराचार्यैः श्रीमदाचार्यैः ॥ २१ ॥

अर्पितानन्दबोधेभ्यस्तक्रमेण बुधैर्धृता ।

अवधार्या विशेषण सेयं कैवल्यकुञ्चिका ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिकृणौ बोधसारेकैवल्यकुञ्चिका ॥ ३५ ॥

अर्पितेति । आनन्दबोधेभ्य आनन्दबोधनाम्ने शिष्यायाः पिता समर्पिता वृत्तेत्यर्थः, ततो बुधैर्ज्ञानिभिस्तत्क्रमेण स उक्तो यः क्रमस्तेनानन्वबोधात्क्रमेणेत्यर्थः, धृता माप्ता सा परम्परया मम प्राप्ता मया बुध्यमियं प्रत्यक्षा दत्ता हे शिष्य सेयं कैवल्यकुञ्चिका विशेषेणात्पादरेण त्वयाऽवधार्या स्वाधीनीकर्तव्या ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्याद्विद्याकरविरचितायां बोधसाराप्यंक्षीतो कैवल्यकुञ्चिकार्यप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ ३५ ॥

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

इदानीं मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्ट्याप्तस्य च ज्ञानापीनत्वात्

उद्धानं च यतो बुद्ध्याधीनमतो बुद्ध्यावादरं विधातुं बुद्धिमाहात्म्य-
निरूपकं बुद्धिप्रशंसानामकं चतुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

अपीति । अथ कैवल्यकुञ्चिकानिरूपणानन्तरं बुद्धिप्रशंसा
बुद्धेर्धमेः प्रशंसा स्तुतिरेतन्नाकं प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावदादौ सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारस्य कारणत्वं
बुद्धेरेवाह ।

व्यवहारस्य सर्वस्य बुद्धिर्मूलं यथा भवेत् ।

तद्वत्तु परमार्थस्य निदानं बुद्धिरेव हि ॥ १ ॥

व्यवहारस्येति । सर्वस्य संसारमोक्षकारणमृतो यो व्यवहा-
रस्तस्य बुद्धिरेव मतिरेव मूलं कारणं यथा यद्वद्भवेत्स्याच्चया
तद्वत्परमार्थस्य मोक्षारूपस्यार्थस्य तु अप्यर्थः, निदानमा-
दिकारणं बुद्धिरेव मतिरेव हि प्रसिद्धमेतद्विवेकिनाम् ॥ १ ॥

ननु बोधरूपस्यात्मनो बुद्ध्यनपेक्षत्वात्कुतो बुद्धेर्महत्त्वमि-
त्याशङ्क्य बुद्धिबुद्धस्यैवात्मनो बुद्धत्वं नाबुद्धस्येति बुद्धेरेव म-
हत्त्वमसाद्यतेनाह ।

यद्बुद्धमप्यबुद्धं तद्बुद्ध्या बुद्धं न चेत्तदा ।

बुद्ध्या बुद्धं तु यद्बुद्धं तन्नानुद्धं कदापि च ॥ २ ॥

यदिति । यदात्मचेतन्यं चिन्मात्रत्वाद्बुद्धमपि बोधरूपमपि
बुद्ध्याऽज्ञानमात्रनिवृत्तिफलयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपया वृत्त्या
बुद्धमज्ञाननिरासेन साक्षादनावृत्तं बुद्धं प्रकाशितं न चेन्न विद्यते
यदि तदा तर्हि तदात्मरूपमबुद्धमज्ञातं भवति अज्ञातस्यात्मनः
संश्लेषकारणत्वाच्च मोक्षसिद्धिरिति भावः, एवं बुद्धस्याप्यात्मनो

बुद्धत्वजननेन बुद्धेः श्रेष्ठ्यमभिधायेदानीं बुद्धिवृत्तेः क्षणिकत्वेन
 बुद्धिवृत्तिनाशे तदुत्पन्नबुद्धत्वनाशादापि पुनरप्यात्मानं संसरण-
 प्रसक्तिरित्याशङ्क्य तां निरस्यन्बुद्धिजन्यस्यात्मानं बुद्धत्वस्य
 नाशाभावनिरूपणं नापि तच्छ्रुत्वा दर्शयति यत्त्विति, यत्तु यज्ञा-
 निमत्स्यसं बुद्ध्यात्माचिन्मात्रं बुद्ध्या बुद्धं बुद्ध्याऽज्ञाननिवृत्तिमात्रं
 'प्रयोजनयाऽहं ब्रह्मास्मीति' प्रमावृत्त्या बुद्धमनावृतं प्रकाशितं चे-
 द्वादि सदानुवृत्तमात्माचिन्मात्रमबुद्धमज्ञातं कदापि कस्मिन्नपि
 समये वृत्तिभावे सद्भावे वा न यत्रैव स्याद्, एकवारं बुद्धिप्रका-
 शितस्यात्मचैतन्यस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वेनापि बुद्धरेव महत्त्वं
 तत्त्वमिदमिदं ॥ २ ॥

इदानीमनात्मबुद्ध्यात्माप्रकाशे श्रुत्वा चात्मप्रकाशे च
 बुद्धरेव हेतुत्वेन श्रेष्ठ्यमाह ।

बुद्ध्या न बुद्धो यो बोधो द्वैतबोधबुधैरपि ।

बुद्ध्या बुद्धमिमं विद्धि बुद्धिसाक्षितया बुधैः ॥३॥

बुद्धोति । द्वैतबोधबुधैरेतस्य जगतो यो बोधो ज्ञानं कर्मो-
 पास्तिविषयं तस्मिन्ने बुद्धाः पाण्डतास्तेः कर्तृभिर्बुद्ध्या कर्मो-
 पास्तिनिर्णायकमया करणभूतया यो विवेकिमयसो बोधश्चि-
 न्मात्र आत्मा स न बुद्धोपि न साक्षात्कृतोऽपि तमिममात्मान-
 मात्मानं बोधरूपं बुधैर्ज्ञानिभिर्बुद्धिसाक्षितया बुद्धेरहं ब्र-
 ह्मास्मीति बुधैः साक्ष्यव्यवधानेन प्रकाशक आत्मा तस्य
 भावः सचा तथा बुद्ध्या मयैव बुद्धं ज्ञातं विद्धि जानीहि ॥ ३ ॥

इदानीमात्मबोधे केनापि प्रकारेणासाध्यभावे सत्यपि तत्र
 बुद्धेः कुशलतां दर्शयन्बुद्धेः श्रेष्ठ्यमाह ।

न बुद्धमपि यद्बुद्धं यच्च बुद्धमबुद्धवत्

बुद्धाबुद्धसमं बुद्ध्या बुद्ध्याबुद्धविलक्षणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिरुनौ बोधसारे बुद्धिमार्गंसा पद्विंशः ॥ ३६ ॥

न बुद्धमपीति । यज्ज्ञानिमत्यक्षमात्मरूपं न बुद्धमपि चेत्-
रहितचिन्मात्ररूपत्वात् ज्ञातमपि बुद्धं ज्ञानस्वरूपमस्ति तस्य
ज्ञानरूपत्वाभावे जगज्ज्ञानानुपपत्तेः, तथा च श्रुतिः—‘यदैष आ-
काश आनन्दो न स्यात् को ह्येवान्धात्कः प्राण्यादिति, किञ्च पञ्च
यदपि आत्मारूपमबुद्धबुद्धिविषयत्वाभावात्स्वयं प्रकाशमान-
त्वाद्याविज्ञातमिव बुद्धं प्रकाशमानं वस्तुतश्च बुद्धाबुद्धयो-
र्ज्ञाताज्ञातयोः समं सदैकरूपं, यद्वा बुद्धाबुद्धयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोः
समं निर्विशेषं तथा च श्रुतिः ।

यस्यामनं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति ॥

अत एव बुद्धाबुद्धविलक्षणं बुद्धं बुद्ध्या विषयीकृतमबुद्धं
बुद्ध्या न विषयीकृतं ताभ्यां विनक्षणं स्वयं प्रकाशमानं बुद्ध्या
मया बुद्धं ज्ञातमतो बुद्धेरेव श्रुत्यमिति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीन० वि० दि० वि० बो० बुद्धिमार्गंसार्यप्रकाशः पद्विंशः ॥ ३६ ॥

अथ रङ्गलीलावली ।

एवं बुद्धिमार्गंसां निरूप्येदानीं जीवन्मुक्ते जगत्प्रतीतेरवा-
चकत्वमदर्शनाय रङ्गलीलावलीरूपं विश्लोकं प्रकरणमभिधा-
स्यन्नाह ।

अथ रङ्गलीलावली ।

अथेति । बुद्धिमार्गंसां निरूपणानन्तरं रङ्गलीलावली रङ्गस्य
लीलाऽनायासेन धारणरूपा तन्निरूपका वली विश्लोकावय-
वेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र ताव-

द्रव्यं यथा यादृशरङ्गे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं स्वस्मिन्धारयति तथा
हृदयमपि यादृशरङ्गे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं धारयतीत्याह ।

रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैश्चित्रं जातं हृदम्बरम् ।

रङ्गे निरञ्जने क्षिप्तं रङ्गं प्राप्तं निरञ्जनम् ॥ १ ॥

रञ्जितमिति । रञ्जनै रञ्जयन्ति स्वसंपृक्तं द्रव्यमिति
रञ्जनानि अन्तःकरणविचित्रताकारणभूता विषयाश्चक्षेत्राश्च
यन्ति हृदयमिति चित्राणि जगत्पदार्थास्तै कृत्वा रञ्जितं
विचित्रितं सद्द्रव्यम्बरं हृद्द्रव्यमेवाम्बरमाकाशं चित्रं वाच
प्रमनंकरूपमिति यावच्चञ्जात सम्पन्नं तन्मयेदानीमधुना नि-
रञ्जने निरुपाधिके स्वतः सिद्ध इत्यर्थः, रङ्गे रज्यते प्रकाश्यते
जगदनेनेति रङ्गः परमात्मा तस्मिन्क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं
निरुपाधिकं रङ्गं रञ्जकमात्मानमित्यर्थः, प्राप्तं लब्धं ज तम ।
लौकिकार्थे तावद्रञ्जनै रञ्जयन्ति विचित्रयन्ति वस्त्रादिकं तानि
रञ्जनानि तैश्चित्रैश्चित्रयन्ति स्वसंसृष्टं द्रव्यं तानि रञ्जकद्रव्या-
णि तै रञ्जितं चित्रत सद्द्रव्यम्बरं हृद्द्रव्यमिवाम्बरं बलं
चित्रं विचित्ररूपं जातं सम्पन्नं तन्मया निरञ्जने निरुपाधिके
रङ्गे रञ्जके द्रव्ये स्वतः पीतादिद्रव्ये क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं
निरुपाधिकं पीतादिकं रङ्गं राग प्राप्तं लब्धं भवतीति ॥ १ ॥

ततश्च किं जातं तदाह ।

रङ्गं निरञ्जनं प्राप्तमिदानीं तु हृदम्बरम् ।

रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैरपि रङ्गं विभर्ति न ॥ २ ॥

रङ्गमिति । तद्द्रव्यम्बरं तु हृदयरूपमाकाशमाप निरञ्जनं
निरुपाधिकं रङ्गं रज्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रङ्गः प्रकाशरूप
आत्मा तं प्राप्तं लब्धं तदिदानीमधुना रञ्जनं रञ्जकाश्चित्र-

धिवमदृशैर्जगत्पदार्थैः परस्परविलस्यौ रञ्जिनं संपृक्तमपि
रङ्गं जगत्पदार्थगम्बन्धं न विभर्ति न धारयति व्यवहारदशायां
जगत्पदार्थसम्बन्धवत्प्रतीतमपि ज्ञानिहृदयं वास्तवं सम्बन्धं न
धारयतीति भावः । लौकिकार्थे तावद्धृदम्बरं हृदयनद्धृदम्बरं
यस्य निरञ्जनं निरुपाधिकं गैरिकादिरञ्जनद्रव्यं प्राप्तं सदि-
दानां तादृशरङ्गधारणानन्तरमस्मिन्काले चित्रैरनेकै रञ्जने
रञ्जकद्रव्यैरञ्जितमपि संपृक्तमपि रङ्गं रञ्जनं स्वस्मिन् वि-
भर्ति न पूर्ववद्धारयतीति ॥ २ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणार्थधारणां तद्विचारं च विधत्ते ।

रङ्गलीलाद्वयमेतां तात चित्तेऽवधारय ।

रङ्गं परीक्षय धिया साञ्जनं च निरञ्जनम् ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिरुनी बोधसारो रङ्गलीलाधयी सप्तविंशः ॥ ३७ ॥

रङ्गलीलेति । हे तात हे शिष्य एतां मदुक्तां रङ्गलीला-
द्वयीं रज्यतेऽनेनोत रङ्गः सोपाधिको निरुपाधिकश्च तस्या-
नायाससिद्धत्वाल्लीला क्रीडां तस्याः प्रतिपादनकर्त्री द्वयी
श्लोकद्वयात्मकं प्रकरणं नां त्वं चित्ते चेतमि अवधारय संयुक्ता-
य ततश्च धिया बुद्ध्या साञ्जनं चाज्यतेनेनेत्यञ्जनमुपाधि-
त्वेन सहितं रङ्गं प्रकाशं निरञ्जनं निरुपाधिकं रङ्गं प्रकाशमात्मा-
नात्मप्रकाशमिति यावच्चत्परीक्षयावलोकय ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यचन्द्रिकाकरधिरचिनायां बोधसारार्थदीप्ती रङ्ग-
लीलाधयर्थप्रकाशः सप्तविंशः ॥ ३७ ॥

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी ।

एवं रङ्गलीलात्रय्या जीवन्मुक्ते व्यवहारकाले जगत्प्रतीतावपि

वायकाभावं प्रदर्शयितुं तदेव दृढीकुर्वन्जगत्प्रकाशचैतन्यात्म-
चैतन्ययोरभेदं दर्शयितुं चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयारूपं च-
तुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी

अयेति । अथ रङ्गलीलात्रयीनिरूपणानन्तरं चन्द्रिकाचन्द्र-
चमत्कारचतुष्टयी चन्द्रिका कौमुदी चन्द्रश्च सोमस्तपोश्चमत्कारो
व्यवहारकौतुकं चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रो ब्रह्मा-
भिन्नः मत्प्रगात्याऽऽनन्दरूपत्वात्तस्येयं चन्द्रिका ज्योत्स्ना
जगत्प्रकाशिका चेतनेत्यर्थः, तस्याश्चन्द्रस्य च परमसुखरूपत्वा-
ज्जगदानन्दयितुः परमात्मनश्च यश्चमत्कारो भेदे प्रतीयमानेभ्य-
भिन्नत्वाव्यभिचाररूपस्य प्रतिपादयित्री चतुष्टयी श्लोकच-
तुष्टयरूपा प्रक्रिया निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वदा च-
न्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्ययोर्वियोगाभावं प्र-
तिपादयति ।

अचन्द्रे चन्द्रिका नास्ति न चन्द्रश्चन्द्रिकां विना ।

चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगः कथं वा विनिवार्यताम् ॥१॥

अचन्द्र इति । अचन्द्रे चन्दयति आनन्दयति सर्व ज-
गदिति चन्द्रो निरतिशयस्वरूपप्रकाशानन्दरूप आत्मा स न
भवतीत्यचन्द्रोऽनात्मा तस्मिन्चन्द्रादिजगत्प्रदार्थे चन्द्रिका जग-
दानन्दयित्री जगत्प्रकाशिका चेतना च नास्ति न विद्यते विद्य-
माना न स्यादित्यर्थः, एवं चेज्जगदानन्द्य प्रसङ्ग इति भावः, ततश्च
जगत्प्रकाशन्ययानुपपत्त्या तदानन्दानुपपत्त्या चात्मनः स-
र्वमद्वीकर्तव्यं तथा सति चन्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्र-
काशचैतन्ययोरपि द्वित्वं स्यादित्याशङ्क्य चन्द्राचन्द्रिकाया इवा-

ऽऽत्मचैतन्याजगत्प्रकाशचैतन्यस्य पृथक् सत्त्वं निपेयति नेति,
चन्द्रिकां कौमुदीं विना—ऋते चन्द्रः सोम इव चन्द्रिकां जगत्प्र-
काशकचेतनामृते चन्द्र आनन्दरूप आत्मा न नास्ति एक-
सत्ताकत्वादुभयोरिति भावः, अनश्चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगश्चन्द्रि-
काया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्चन्द्रस्य चात्मनः संयोग एवैवं
कौमुदीचन्द्रयोरैक्यमपि कथं वा केन प्रकारेण विनिवार्यतां नि-
षेध्यतां न कथमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु तर्हि चन्द्रिकाया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्च कादा-
चित्कत्वं कथं प्रतीयते तत्राह ।

विस्मृत्या चन्द्रिका नास्तीत्यस्मृत्याऽऽसेव तु चन्द्रिका ।

चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं केनाहं विनिवारितम् ॥ २ ॥

विस्मृत्येति । चन्द्रिका कौमुदी विस्मृत्या निद्रादिरूपवि-
स्मरणेनात्मचेतनापि विस्मृत्याऽज्ञानरूपाविस्मरेण नास्तीति न
दृष्टाननुभूता च कस्मिंश्चित्समये स्मृत्या स्मरणेन ज्ञानेन चा-
सेव माप्तेव प्रतीयते वस्तुतस्तु चान्द्रिकाचन्द्रसंयोगविधोगा-
वात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्यसंयोगवियोगी चैकरूप्याश्च
स्तस्तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिविलम्बितमितिभावः, अतोऽहो
शिष्य चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं चन्द्रिकायाः कौमुद्याश्चन्द्रस्य
च सोमस्य तादात्म्यमैक्यमात्मनो जगत्प्रकाशकचेतनायाश्चैक-
त्वमभिन्नरूपत्वमित्यर्थः, केन निमित्तेन पुरुषेण वा विनिवारितं
विनाशितं न केनापीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं शिष्यस्य चन्द्रचन्द्रिकाभिन्नत्वे प्रतीतेऽपि जीवन्मु-
क्तेषु जगज्ज्ञानस्याप्यात्मभावत्वप्रदर्शने दृष्टान्तत्वेनाभिधानाद-
स्य समयोजनत्वं दर्शयति ।

त्वयाऽनुभूतमेवास्ति चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकम् ।

दृष्टान्तदर्शनायाह पुनस्तत्प्रकटीकृतम् ॥ ३ ॥

त्वयेति । त्वया भवता चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकं चन्द्रिका जग-
त्प्रकाशरूपा चेतना चन्द्रश्चेत्यराहिताचदानन्द आत्मा तपोः
कौतुकपांगत्रत्वे सप्तपि भिन्नत्वव्यवहारनिर्वाह रूपं कुतूहलमनु-
भूतं ज्ञातमस्त्येव विद्यत एव तर्हि पुनः किमर्थं तन्निरूपणं
सप्राह दृष्टान्तेति, हे अहं हे शिष्य पुनर्भूगस्तव दृष्टान्तदर्श-
नाय दृष्टान्तस्थोपमानस्य दर्शनाय निरूपणाय ब्रह्मचित्तचै-
तन्ययोरभिन्नत्वं तच्चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकमिषेण प्रकटीकृतं स्फुट-
मुक्तमतोऽस्य न निष्पयोजनत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्मचित्तचित्तोरनन्तत्वं चन्द्रिकाचन्द्रदृष्टान्ता-
द्वैलक्षणेन दर्शयामि ।

तावती चन्द्रिका प्रोक्ता यावानेव हि चन्द्रमाः ।

अनाद्यन्तस्तु चन्द्रोऽयमनाद्यन्तास्य चन्द्रिका ॥ ४ ॥

इति भीमरहसिकगौ शोधसारे चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारच-
तुष्ट्यवष्टाभिषा ॥ ३८ ॥

तावतीति । हे शिष्य हि विद्वत्सु श्रुतिषु च प्रामदध-
न्द्रमा चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रमाः 'एष होवानन्द-
याती'त्यादिश्रुतेः परमात्मा यावानेव यत्परिमाण एवास्ति
तावती तत्परिमाणा चन्द्रिका चेतना प्रोक्ता कथिता कियत्प-
रिमाणश्चन्द्रो कियत्परिमाणा च चेतनारूपा चन्द्रिकेत्या-
शङ्क्याहानाद्यन्त इति, अयं विद्वत्प्रामिदधन्द्रः सकलजग-
दानन्दकरः परमात्मा तु लोकप्रामिदधन्द्राद्वैलक्षण्योऽनाद्यन्तो
न विद्यते आदिः कारणमन्तश्च नाशो यस्य स तथोक्तोऽ-

स्ति अस्य परमात्मचन्द्रस्य चन्द्रिका तु जगत्प्रकाशकचेतन-
शक्तिरपि अनाद्यन्ता ॥ विद्येते आदिरन्तश्च यस्याः सा तथोक्ता
ऽस्ति उभावप्यनन्ताविति भावः ॥ ४ ॥

इति धीनरहराशिष्यादिवाकरविरचितायां बोधसारार्थशीतो चन्द्रि-
काचन्द्रचमत्कारचतुष्टयार्थप्रकाशोऽष्टाविधः ॥ ३८ ॥

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

एवं ब्रह्मचैतन्यचित्तचैतन्ययोरभेदं मदर्थेदानीं मोक्षसा-
धनेषु समस्तेषु गनोधाधनक्षणस्य साधनस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयितु-
मद्भुतशिरश्छेदपञ्चककारुण्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

अपेति । अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयीनिरूपणानन्त-
रमद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमद्भुतोऽस्याध्वरूपो यः शिरश्छेदः सर्व-
प्राणानां शिरश्छेदे मरणं जायत इति प्रसिद्धं यथा तथा
मनसा बाधे जगन्नाशसम्भवाज्जगतो मन एव शिरः प्रीतिं
तस्य च्छेदो बाधस्तस्य निरूपकं पञ्चानां श्लोकानां समू-
हरूप प्रकरणं निरूप्याति इति शेषः, तदेव मतिपादयितुं सर्व-
पदार्थेषु मत्सकं विरागविवेकरूपसाधनेभ्यो विश्वविस्मृतिरूप-
स्य श्रेष्ठ्यमाह ।

तत्तद्विचारवैराग्याद्वरिष्ठा विश्वविस्मृतिः ।

छेदस्य शिरसश्छेदः प्रत्यङ्गच्छेदनाद्वरः ॥ १ ॥

तत्तदिति । तत्तद्विचारवैराग्यात्तस्य तस्य घ-
टादिपदार्थस्य तत्तदाकाररुचेश्च तत्तद्गुणभोक्तृश्रेत्येवमादिस-
मूहस्य विचारो विवेकस्तत्तद्विषयं वैराग्यं च वैतृण्यमनयोः

समाहारैकवचनं तन्मान्गोक्षसाधनभूता विश्वविस्मृतिविश्वस्य
जगतस्तत्कारणस्य मनसश्च विस्मृतिः—‘नेह नानास्ति किञ्चने’ति
बाधपूर्वं विस्मरणं मांक्षसाधनमित्यर्थः, वरिष्ठा श्रेष्ठा तत्सम्भाव-
यितुं दृष्टान्तमाह च्छेद्यस्येति । च्छेद्यस्य च्छेदं योग्यस्य शिरसः शी-
र्षस्य च्छेदः कर्त्तव्यं मसङ्गच्छेदनात्पत्यं कर्मज्ञानामवयवानां छेदना-
त्कर्त्तव्याद्वरः श्रेष्ठः, अयं भावः, केन चिन्तीयापराधेन कस्य चिद्विषय-
स्य वधे राज्ञाऽऽज्ञे सति तद्दृष्ट्या विना शिरश्छेदं मृत्योरसम्भ-
वात् पृथक्पृथग्गच्छेदनान्मृत्युसाधनभूताच्छिरःकर्त्तव्यमेव मृत्यु-
साधनं श्रेष्ठमिव मुमुक्षां योक्षसाधनभूतात्तत्पृथग्यपदार्थविवेकवै-
राग्याद्विश्वविस्मृतिलक्षण मनोबाधं विना योक्षासम्भवाद्द्विषोपल-
क्षितमनोबाधलक्षणमाधनस्यैव श्रेष्ठ्यं मुमुक्षुदृष्ट्याति भावः ॥१॥

वक्ष्यस्य मसङ्गच्छेदने कृतेऽपि शिरश्छेदं विना मृत्यस-
म्भवात्पङ्गच्छेदनवक्ष्यधर्मेवमुक्तोः मत्पेकं विषयवैराग्याविचा-
रयोः कृतयोरपि विश्वविस्मृतिलक्षणमनोनाशं विना योक्षा-
सम्भवात्प्रत्येकं विषयविचारवैराग्ययोर्निष्पद्यो जनत्वमाह ।

प्रत्यङ्गच्छेदनेऽप्यस्य च्छेद्यमेव शिरः यदि ।

प्रथमं तच्छिरश्छिन्धि वृथा किं चेष्टयाऽन्यथा ॥२॥

मत्पदंति । हे शिष्य अस्य जगतः मसङ्गच्छेदनेऽपि भङ्गम-
त्तं मतीति मसङ्गं तस्य च्छेदने विवर्त्तने कृते सत्यपि पृथक्पृथ-
ग्गज्ञानां त्रिषुटीलक्षणां नाशे कृतेपीत्यर्थः, शिरः शिर-
इव जगज्जीवनकारणं मन एव तत्त्वज्ञानेन विशीर्यमाणत्वाच्च
शिरस्तस्य जगतो नाशाय च्छेद्यमेव च्छेद्यं विवर्त्तितुं योग्यमेव
यदि यदि तत्तर्हि त्वं मयगमादौ शीर्यते तत्त्वज्ञानाद्विनश्य-
तीति शिरः मनो जगज्जीवनकारणत्वात्सर्वाद्देशु मुखपादं

शिर इव सप्तदशावयवेषु मध्ये मुख्यं मन एवेत्यर्थः, छिन्वि-
विकर्त्तयाऽन्यथा पृथक्पृथक्त्रिपुटीलयलक्षणया दृष्ट्याचेष्टया नि-
ष्पोजनचेष्टया व्यापृष्ट्या किं किं फलं न किमपित्यर्थः, ॥ २ ॥

ननु मृनीनां दयाशीलत्वं प्रसिद्धं तथा च मृत्युकारणभूते
शिरश्छेदनप्रवृत्त्याऽतीवनिन्दयत्वप्रसिद्धेस्तां विहायाऽन्याङ्गच्छे-
दनप्रवृत्तौ किञ्चिदयावत्त्वाच्छिरश्छेदात्मङ्गच्छेदने श्रेष्ठ्यमिव
मनोनाशप्रत्येकत्रिपुटीलयस्यैव श्रेष्ठ्यमस्त्रित्वाशङ्क्य शिर-
श्छेदस्य प्रत्यङ्गच्छेदनस्य च दुःखरहितशीघ्रपरणहेतुत्वेन दुः-
खहेतुत्वपूर्वं मृत्युहेतुत्वेन चातीव वैलक्षण्यमेवेति प्रत्यङ्गच्छे-
दाच्छिरश्छेदस्य श्रेष्ठ्यमिव दुःखमात्रकारणात्प्रत्येकं त्रिपुटी-
कयाद्विश्वविस्मृता मनोनाशस्यैव श्रेष्ठ्यं दर्शयति ।

दयाशीला हि मुनयो मुनेः सापि दयालुता ।

यच्छिनत्ति मनः शीर्षं विनाङ्गच्छेदवेदनाम् ॥ ३ ॥

दयाशीला इति । मुनयो मननशीला हानिन इत्यर्थः,
दयाशीला दया कृपा शीलं स्वभावो येषां ते तयोक्ताः सन्ति
हि प्राप्तद्वैतमैतच्छेषेषु सर्वि कथं निर्दयवज्जगज्जीवनहेतुमनः-
शीर्षच्छेदने प्रवृत्तिस्तत्राह मुनेरिति । मुनेर्विवेकिनः सापि सैव
दयालुता दयास्वभावता सा केत्यत आह यादिति, मुनिर-
ङ्गच्छेदवेदनां विनाऽङ्गानां त्रिपुटीलक्षणानामवयवानां छेद-
श्छेदनं विकर्त्तनमित्यर्थः, तस्य वेदनां यातनामृते मनः शीर्षं
मन एव शीर्षं शिरच्छिनत्ति विकर्षयतीति यथा सेति
योज्यम्, अपं भावः—प्रत्यङ्गच्छेदजन्यदुःखस्य बहुत्वादक-
स्माच्छिरश्छेदे च तदमावान्मनःशिरश्छेदकर्तुर्मुनेरपि दया-
लुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३ ॥

ननु त्रिवेकिबुद्धौ तत्सिद्धावपि यस्य शिरश्छेदने तद्दृष्ट्याः
तु तदमिदिरिवेत्याशङ्क्य तद्दृष्ट्यापि तत्सिद्धिं दर्शयति ।

सद्यो मम शिरश्छिन्धि मामित्याह मनो मम ।

मया सोढुं न शक्यन्ते प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः ॥ ४ ॥

मद्य इति । बध्यपुरुष एवायमस्य प्रत्यङ्गं छेत्तव्यमिति राजा-
ऽऽज्ञायां सत्त्वां मयस्त्वच्छेदने दुःखबहुत्वं ज्ञात्वा बधकर्तारं बहु-
द्रव्यं दत्त्वा मम शिरः सद्य एव छिन्धीति वदति तद्दृष्ट्या
प्रत्यङ्गच्छेदनं कर्तुं सकाशाच्छिरश्छेदकर्तारि दयालुत्वं स्फु-
रति यथा मया मम मनोपि मे ज्ञानिनो मनोऽन्तःकरणं प्रत्यङ्ग-
च्छेदने दुःखबहुल्यं ज्ञात्वाैव जगदाकारं मनो मम मे जगदाका-
रस्य मनसः शिरस्तत्त्वज्ञानेन विशीर्षमाणत्वाच्छिराभूतं जग-
दजीवनभूतं मङ्गल्यविकल्परूपं मनः सद्यः शीघ्रं छिन्धि विकर्त्तं
येत्येव मां मुमुक्षुं तत्राशकमाह कथयति । ननु जगदाकारस्य
त्रे जीवगेहेतुभूतमङ्गल्यविकल्पात्मकमनःशीर्षच्छेदने मरणहेतुभूते
कुतो मां मरमसीति पृष्टं मनो मां प्रति कथयामासेत्याह मयेति,
मया जगदाकाररूपेण मनसा प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः प्रत्यङ्गानां पृथक्
पृथग्ज्ञानां त्रिषुटीरुशणामवयवानामित्यर्थः, छेदो विकर्त्तनं त-
ज्जन्या दुर्दशाः पीडाः सोढुं सन्तुं न शक्यन्ते तत्सहने नाहं
समर्थ इत्यर्थः, अतः प्रत्येकप्रत्यङ्गच्छेदने दुःखबहुत्वज्ञानादुःखा-
मानेन तत्कालशिरश्छेदकर्तुर्दयालुत्वस्य बध्यपुरुषदृष्ट्या सि-
द्धिरित्यन्तत्रिषुटीरुशणामज्ञानां प्रत्येकच्छेदनेन दुःखबहुताज्ञा-
नाज्जगदाकारमनोदृष्ट्यापि तच्छीर्षभूतमङ्गल्यविकल्परूपमनोवा-
धकर्तारि मयि दयालुत्वमिदिरिति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च बध्यस्य प्रत्यङ्गच्छेदने कृतेऽपि वयामानवदनन्तविद्या

वयवानां कर्तृना सम्भावात्तत्कर्तृनेपि तन्नाशार्थाच्च शिरश्छे-
द इव जगच्छिरो मन एव च्छिन्नमिसाह ।

असङ्ख्याचित्तजा भावा शक्याभ्येक्षुं क्रमात्कथम् ।

चित्तमेतत्समाच्छिन्नमत एव मया मुने ॥ ५ ॥

इति श्रीनन्दबोधनारेऽद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमेकोनचत्वारिंशत् ॥ ३९ ॥

असंख्या इति । हे शिष्य चित्तजाभिसादुत्पन्ना भावा वि-
कारा असङ्ख्या न विद्यते सङ्ख्या गणना येषान्ते तथाभूता
अनन्ता इत्यर्थः, अत एव ते क्रमाक्रमेण छेत्तुं विकर्तितुं शक्याः
सामर्थ्यविषयाः कथं केन प्रकारेण भवन्ति न कथमपीत्यर्थः,
हे मुने इति सम्बोधनेन त्वमप्येवं जानास्येवेति सूचितम्, अत्र
एवास्मादेव कारणान्मया मनोनाशकर्तृतदिदं प्रत्यक्षं चित्तं
मतः समाच्छिन्नं सम्पदपुनरुत्पन्नं न स्याद्यथा तथाऽऽच्छिन्नं वि-
कर्तितं यदि न्व मोक्षमिच्छसि तर्हि स्वयापि सङ्कल्पविकल्प-
रूपमनोनाश एव कार्य इति भावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनन्दबोधिशिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपावद्भु-
तशिरश्छेदपञ्चकार्यप्रकाश एकोनचत्वारिंशत् ॥ ३९ ॥

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

इदानीमुपदिष्टार्थस्य शिष्ये स्थिरतापरीक्षणाय स्वप्रश्ना-
नुदाहर्तुं श्रीगुरुप्रश्नामृताख्यं नवश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

अपीति । अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकनिरूपणानन्तरं जात-
साक्षात्कारं जात उत्पन्नः साक्षात्कारः स्वात्मप्राप्त्यस्य यस्य
तं तपोक्तं शिष्यं प्रति शिष्यस्य प्रतिपोगे द्वितीया श्रीगुरोः

श्रीगुरुकृतं कर्त्तरिपट्टी मन्नामृतं मन्नानां पृच्छानाममृतं शिष्ये
सुखाविर्भावकारणत्वादमृतमिवैतन्नामकं मकारशमित्यर्थः,
निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ परमपदानुभवो जातो वा नेति
पृच्छति ।

नित्यानुभूतमपि यन्नानुभूतत्वमागतम् ।

अनुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतं परं पदम् ॥ १ ॥

नित्यानुभूतीमिति । यत्प्रसिद्धं विदुषां नित्यानुभूतमपि
स्वयं मकाशरूपत्वाभिसं सर्वदाऽनुभूतमनुभवरूपमपि भावे
निष्ठा नानुभूतत्वं नानुभूतमनुभवविषयस्तस्य भावस्तत्त्वं क-
र्मणि निष्ठा नागतं न प्राप्तमेवत्वात्तदुक्तलक्षणं परं कार्य-
कारणातीतं कार्यकारणयोस्तत्रैव कल्पितत्वेनासत्त्वावित्यर्थः,
पदं पद्यते श्रुतियुक्त्यनुभवैर्गम्यते तत्पदं मत्पराभिन्नं ब्रह्मा-
नुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतेरनुभवस्य यो रसः सुखविशेषस्तस्य
स्पर्शाः साक्षात्कारास्तैस्तनया कत्राऽनुभूत साक्षात्कृतं किं
किमु न वेति एकः मन्त्रः ॥ १ ॥

इदानीं मत्परात्मानि ब्रह्मलक्षणानि साक्षात्कृतानि न
वेति पृच्छति ।

मत्पक्षलक्षणैरेव परामृत्तिविलक्षणैः ।

साक्षात्कृतः शिवः साक्षात्सच्चिदानन्दलक्षणैः ॥२॥

मत्पक्षलक्षणैरिति । हे शिष्य त्वया परामृत्तिविलक्षणैः
परामृतिरञ्जन्ति गच्छन्तीति पराञ्च्यो बार्हस्पत्या यो वृ-
क्षपोऽन्तःकरणस्य घटाद्यनुभवकरणरूपा अज्ञास्ताभ्यो वि-
लक्षणैरनुभवभूतैर्विगतानि लक्षणानि चिह्नानि स्वलक्ष-
कानि पेभ्यस्तेः मत्पक्षलक्षणैः मत्पक्षाणि अव्यवहितमकाश-

रूपाणि लक्षणानि चिह्नानि तेषां तानि तैस्तेषां स्वयं प्रकाश-
त्वेन सर्वदास्फुरणरूपत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं सर्वत्र सर्वदानुभूयमानमिति
भावः, मच्चिदानन्दलक्षणैः सत्कालत्रयाबाध्यं चिज्ज्ञप्तिमात्रमा-
नन्दः सुखमेतान्येवाभिन्नानि ब्रह्मणो लक्षकत्वाल्लक्षणानि तैः
साक्षाच्छिवोऽप्यवाहितप्रकाशरूपः शिवः सुखरूपस्त्वंपद-
लक्ष्यः प्रत्यगात्मा साक्षात्प्रत्यक्षमनुभूतः किमिति पूर्वश्लो-
कादावर्त्तनीयं किं किमु नवेति प्रश्नः ॥ २ ॥

इदानीं वेदान्तभ्रवणेन जनिततत्तत्फलं ब्रह्मसुखाविर्भूसा
निद्रायामिव सर्वदुःखविस्मरणं जातं नवेति पृच्छति ।

यशोदागीतमधुरैर्मृदुवेदान्तभाषितैः ।

लालितः प्रापितो निद्रां मुकुन्द इव मोदते ॥ ३ ॥

यशोवेति । हे शिष्य त्वं यशोदागीतमधुरैर्यशोदाया
नन्दपत्न्या गीतानि गायनानि कृतानि यानि तेषां माधुर्याणि
मृष्टानि सुखविशेषा इत्यर्थः, तैर्लालितः क्रीडितः सन्निद्रां
सुषुप्तिमुखं प्रापितः प्राप्तः कृतः सन्मुकुन्दः श्रीकृष्णो यया
मोदते हृष्यति सुखितो भवतीत्यर्थः, तद्वत्त्वं यशोदागीतमधुरै-
र्यशः कीर्तिं वदतीति यशोदा विवेकवती बुद्धिर्विधेति पा-
वत्तया गीतानि गानानि कृतानि गुरुमुखात्कृतानि वाक्यानि
तेन माधुर्याणि सुखविशेषा येषु तानि तयोक्तानि तैर्मृदुवे-
दान्तभाषितैर्मृदूनि कोमलस्पर्शानि सूक्ष्मार्थत्वात्सुखजनकत्वा-
च्चेत्याशयः, यानि वेदान्तानामुपनिषदां भाषितानि वचांसि
तैर्लालितो विक्रीडितः सन्निद्रां प्रपञ्चविष्मृतिव्यसनात्मसमा-
धिरूपां सुप्तिं प्रापितः प्राप्तः कृतो मोदते हृष्यति न वेति प्रश्नः
किं पदानुष्टोचः कर्त्तव्यात्रापि ॥ ३ ॥

इदानीं स्वरूपमुत्तानुपरेण वृत्तोसि किं न वेति पृच्छति ।

नवनीतरसग्रासैश्चमत्कारैः स्वसंविदाम् ।

अन्तराप्यायितो बालमुकुन्द इव खेलसि ॥ ४ ॥

नवनीतीति । हे शिष्य त्वं बालमुकुन्द इव यथा बालमुकुन्दो बालो वास्तवावापञ्चो मुकुन्दो मुक्तिपदो भक्तानां श्रीकृष्णो नवनीतरसग्रासैर्नवनीतं हेयद्भवीनं तस्यैव ग्रामाः कबला भोग्या गेयां ते तथोक्तास्तैः स्वसंविदां स्वस्य श्रीकृष्णस्य सं- विदश्चतना अन्तःकरणवृत्तयाश्चदाभासविशिष्टा इत्यर्थः, तासां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरेव वृत्तः सन्खेलति प्री- णति तद्वन्नवनीतरसग्रासैर्नवनीतस्य हेयद्भवीनस्य रम इव वृ- त्तिकारकत्वाद्भगः सुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेस्तदेव ग्रामो भाजनं येषां तैः स्वमांस्वदां स्वाऽऽत्मरूपा याः सांस्वदो ज्ञानां न ज्ञानां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरात्मन्येव वृत्तः सन्खे- लामि किं नवेति मन्त्रः ॥ ४ ॥

इदानीं स्वानन्दे स्थितोसि किं न वेति पृच्छति ।

स्वात्मनि प्रलयं नीत्वा दृश्यमेकाकितां गतः ।

किं नृत्यसि निजानन्दे महादेव इवात्मनि ॥ ५ ॥

स्वात्मनीति । हे शिष्य त्वं महादेव इव यथा महादेवः शिवोऽहङ्कारदेवता रुद्र इति यावद्दृश्यं दर्शनविषयं जगत्- स्वात्मानं स्वरूपेऽहङ्कारे प्रलयं नाशं नीत्वा प्रापांश्चैका- कितामेकलक्ष्यं गतः प्राप्तः सान्नजानन्दे स्वात्ममुखे स्थितो भूत्वा नृत्यति तद्दृश्यं ज्ञानविषयं संपन्नं जगत्स्वात्मानं अ- स्माभिस्तैः भक्तगात्मनि प्रलयं प्रकृष्टो निर्बीजो लयो नाशस्तं नीत्वा प्रापांश्चत्वा वापं कृत्वेत्यर्थः, तत्र एकाकितामद्वय-

पतां गगः प्राप्तः सञ्जिज्ञानन्दे निरतिशयात्मानन्द आत्मनि
ब्रह्माभिन्ने मत्पगात्मनि स्थित्वा नृत्यसि किं नृत्यं करोषि किं
न वेति प्रश्नः ॥ ५ ॥

इदानीं सविकल्पममाधौ स्थितोमि किं नवेति पृच्छति ।

सायङ्काले समाध्याख्ये स्निग्धां सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।

निजशक्तिमुमां पश्यन्महेश इव नृत्यसि ॥ ६ ॥

सायंकाल इति । हे शिष्य त्वं महेश इव यथा महेशः
शिवः सायंकाले प्रदोपसमये स्निग्धां प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं
सर्वाङ्ग समस्तानि यानि अङ्गानि हस्तपादनासिकानेशादीनि
तैः सुन्दरीं कमलायां निजशक्तिं स्वशक्तिमुमां पार्वतीं पश्य-
न्मवलोकयन्नृत्यति नृत्यं करोति तद्वत्प्रमाध्याख्ये समाधि-
नामनि सायंकाले सविकल्पसमाधिरूपप्रदोपसमये सविकल्पस्य
समाधेः सर्वजगतो बाधपूर्व स्फूर्तिसङ्गतवृत्तेन प्रदोपकालत्वं
मिति भावः, स्निग्धां स्वात्मनि प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं सर्वैः
समक्षैरङ्गैरवयवैरनुभाष्यानुभवानुभवितृरूपैः सुन्दरीं कमली-
यरूपामु-उकारवाच्यं लिङ्गरूपीं ममाष्टव्यष्टिरूपं द्विविधं तद-
भिमानद्रवमाणं तैजसाहरण्यगर्भाख्यं तन्माति साक्षाद्दृश्यत्वे-
नावलोकयति मा तथोक्ता तां, यद्वा-उ ब्रह्मैव मत्पगभिन्ने माति
अनुभवति मा तथोक्ता तां, 'यो जागार तमु सामानि यन्ती'ति
श्रुतेर्निजशक्तिं निजा स्वीया शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यरूपा
तां चिच्छक्तिं पश्यन्सन्साक्षादवलोकयन्सन् किं नृत्यसि या-
वत्प्रारब्धस्य व्यापृतिरूपं नृत्यं करोषि किमिति प्रश्नः ॥ ६ ॥

इदानीं दृष्ट्यावलम्बपरिपाको जातो न वेति पृच्छति ।

दृश्यं निषीय गरलं पाचयित्वा तदात्मनि ।

मृत्युञ्जयपदं प्राप्तः किं हृष्यसि हरो यथा ॥ ७ ॥

दृशामिति । हे शिष्य त्वं यथा यद्वद्दरो हरति भक्त-
दुःखामिति हरः सदाशिवो दृश्यं सर्वदेवासुरादिद्वान्वपयं गरलं
समुदादुत्यभं हालाइलं निपीय निशेषं पीत्वा तद्दालाइलमात्म-
नि स्वदेहे पाचयित्वा जारयित्वा मृत्युञ्जयपदं मृत्युञ्जयतीति
मृत्युञ्जयस्तदेव पदं नाम प्राप्तः लब्धः सन् हृष्यति मोदते
तथा तद्वद् दृश्यं ज्ञेयं सर्वं जगद्गरलं गरं विषं तद्धर्मं लाति
अङ्गीकरोतीति गरलं स्वसेवकस्य नाशकत्वाच्च निपीय निःशेषं
पीत्वाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेनावलोकीयत्वेत्यर्थः, तद्वस्त्रं वापितं
जगदात्मनि प्रसंगीभजे ब्रह्मणि पाचयित्वा पकं कृत्वा पुन-
रुदपाक्ष्मं कृत्वेत्यर्थः, मृत्युञ्जयपदं मृत्युं मृतिकारणं संसारं
जयतीति मृत्युञ्जयो ब्रह्म तस्य पदं स्वरूपं प्राप्तो यातः सन् हृ-
ष्यसि नित्यवृत्तो जातोसि किं न वेति प्रश्नः ॥ ७ ॥

इदानीमन्तःकरणवृत्तौ स्वात्मानं साक्षात्पश्यसि नवेति पृच्छसि ।

यथा संमुखतां नीत्वा मुकुरे मुखमीक्षितम् ।

अखण्डवृत्तौ च तथा स्वरूपं किं बिलोकितम् ॥ ८ ॥

यथेति । हे शिष्य त्वया यथा यद्वत्सन्मुखतां स्वसन्मुख-
तां दर्पणं मुकुरं नीत्वा प्रापयित्वा तस्मिन्मुकुरे दर्पणं मुखं
षट्पदमीक्षितमवलोकितं तथा तद्वत्स्वरूपं स्वस्यात्मनो रूपमा-
कृतिं स्वतो द्रष्टुमशक्यमपि अखण्डवृत्तौ ध्यानायासेनाखण्डा-
काराकारितायां वृत्तावहं ब्रह्मास्मीत्याकारापामित्यर्थः, स्वरूपं
स्वस्यात्मनो रूपं सच्चिदानन्दधनमवलोकितं दृष्टुं किं नवेति
प्रश्नः ॥ ८ ॥

इदानीं मायापामन्तर्बहिःश्चात्मानं जगद्रूपां मायां च दृष्ट्वा
परमाश्रयवाजातोसि किं नवेति पृच्छसि ।

बहिरन्तर्हरिं पश्यन्मायां पश्यन्नगन्मयीम् ।

विस्मयं परमं यासि मार्कण्डेय इवात्मनि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे श्रीगुरुप्रशामृतं चत्वारिंशम् ॥४०॥

बहिरिति । हे शिष्य त्वं मार्कण्डेय इव यथा मार्कण्डेयो
मृकण्डुपुत्रो बहिर्वाङ्मदेशे बटपत्रस्थितं बालमुकुन्दरूपमन्तश्च
तदेहे प्रविष्टः सन्स्वाधमे नारायणरूपं हरिं विष्णुं पश्यन्नव-
लोकपन् मायां च मुकुन्ददेहाद्बहिर्वाङ्मदेशेऽन्तश्च तदेहे ज-
गत्स्वाधमादिदृश्यरूपां जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्-
सन्परममुत्कृष्टं विस्मयमाश्चर्यं यातः प्राप्तस्तद्बहिरङ्गतो वा-
ङ्मदेशे स्वस्वरूपे स्थितमन्तश्च जगति स्वदेहे सन्निदानन्दरू-
पेणाप्तुवृत्तं हरिं सर्वद्वैतहरणशीलं मत्पराभिन्नं ब्रह्म 'पश्यन्न-
वलोकयन्सन्मायामपि सदसत्त्वादिलक्षणैर्निरूपयितुमशक्यां
जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्सन्मात्मनि अन्तःकरणे
परमं श्रेष्ठमुत्कृष्टमित्यर्थः, विस्मयमाश्चर्यं यासि प्राप्तोऽपि किं
किमु न वेति प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ श्री-
गुरुप्रशामृतार्थप्रकाशश्चत्वारिंशः ॥ ४०॥

— अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

इदानीं शिष्यप्रतिवचनं निरूपयितुं शिष्यप्रतिवचना-
ख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

अथेति । अथ गुरुप्रशामृतनिरूपणानन्तरं शिष्यप्रतिवचनं
शिष्यस्य च्छानस्य प्रतिवचनं प्रत्युचरणमेतन्नामकं प्रकरणं

ब्रह्मविदो 'न मातृवधेन न भ्रूणहत्याये' त्यादिश्रुत्या निषिद्धा-
चरणस्य दोषाभावप्रतिपादनात्केनलं तत्रैव प्रवृत्तिर्माभूदिति तत्र
प्रवृत्त्याऽशोभाकारित्वं सदृष्टान्तमाह ।

जात्या यद्यपि गौरमेव वदनं रूपस्य नास्ति क्षति-

स्तर्त्तिक कज्जलकालिमा मुखतले संलापनीयो बुधैः ।

अस्तु ब्रह्मविदः कृतैरपि न तैर्दुष्कर्मभिश्चेत्क्षतिः

किं कामादिकदर्थिता वरमहो निःसङ्गसौख्यं वरम् ॥ ३ ॥

जासेति ॥ हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरि-
च्छेदशून्य वस्तु वेति जानातीति ब्रह्मविदस्य ब्रह्मविदः कृतैरा-
चरितैरपि तैरैरकादिमापकैर्वैद्यह्ननादिभिर्दुष्कर्मभिर्दुष्टानि नि-
षिद्धानि पानि कर्माणि तैः क्षतिर्नाशो न नास्ति चेद्यदि तर्हि अन्तु
भवतु दोषाभावः श्रुतिप्रामाण्याच्चयापि ब्रह्मविदः कामादिकद-
र्थिता कामो विषययोगेच्छाऽऽदिर्वेषां क्रोधादीनां तैः कवर्धिता
तुच्छता वरमुत्तमं किमहो किमुत निःसङ्गसौख्यं निःसङ्गं नाशा-
दिभिरसंवर्द्धं सौख्यं सुखमेव सौख्यं निरातिशय सुखमित्यर्थः,
वरं श्रेष्ठं तद्वदेति शेषः, तत्र दृष्टान्तो वदनं यद्यपि मुखं जात्या
स्वभावेन गौरवर्णमस्ति अत एव तत्र लग्नेऽपि कज्जल रूपस्य
क्षतिर्हानिर्नास्ति एव न विप्रत एव परन्तु नेत्रप्रान्तभागेऽप्येव
लग्नेन कज्जलेन रूपस्य क्षतिर्नास्तीत्युक्तं सत्यमेव किञ्च मत्पुत्र
रूपशोभाकार्येव तद्भवति उत्तमो हेतुर्बुधैर्विवेकिभिर्मुखनले
वदनफलके कज्जलं कालिमा कज्जलस्य तैलादिमंयुक्तदीपोत्प-
न्नस्य काष्ण्यद्रव्यस्य कालिमा श्यामत्वं संलापनीयो लेपनीय
इत्यर्थः, अत आह—यद्यपि 'न मातृवधेन'त्यादि श्रुतिभिर्ज्ञानिनां
निषिद्धाऽऽचरणे दोषाभाव उक्तस्तथापि न तत्र विधिः किन्तु

तीव्रमारब्धवशेन जातेऽपि तस्मिन् दोषाभाव उक्तोऽतस्तत्रैव न प्रवर्तितव्यमसद्भात्ममुख एव रतिः संपाद्या यथा गौरवार्थं मुखे लोकव्यवहारवशेन मुखशोभायै नेत्रयोरञ्जनं कार्यमित्युक्ते-
नेत्रयोः कज्जलेऽङ्गिते तच्छोभा स्यात्तस्मिन् मुखतले संलापिते
सति लोकेऽशोभैव स्यादेवं तीव्रमारब्धवेगेन कृतेऽपि निषिद्धक-
र्मणि तरक्षयेन भुद्विकारणत्वादन्तःकरणस्य ज्ञानिनो गुण एव
तस्मिन् बुद्धिपूर्व कृते च मुसमण्डले कज्जललेप इव लोकहात-
जन्यं दुःखमेव स्यात्, किञ्च तदाचरणेन च नरकादिजन्यं दुःख-
मेव स्यादतस्तत्र न प्रवृत्तिः कार्येति ॥ १ ॥

ननु विद्यावतां प्रबलभुक्तस्य निषिद्धाचरणे दोषाभा-
वस्य सत्तात्तदाचरणे को दोष इत्याशङ्क्याह ।

विद्यैवाधिगता सदाभृतमयी विद्यावता तत्सुखं

स्थेयं वर्त्मनि सद्गदोपरहिते सन्नः पुनः कीदृशः ।

किं भूयाऽस्य वरा स्थितिः स्तुतिमयी सा राजसिंहासने
द्वारि द्वारि कपर्दिकार्थमटनं किं वाऽस्य राज्ञो वरम् ॥२॥

विद्यैवेति । विद्यावता ज्ञानिना विद्यैव ज्ञानमेवाधिगता
माप्ता सा चामृतमय्यमृतं सुखं ब्रह्म तन्मयी तद्रूपाऽस्ति यदि
पहिं तर्हि सुखं यथा भवति तथा सद्गदोपरहिते सन्नः का-
मादिभिः सम्बन्धस्तज्जन्यो यो दोषो दुःखरूपमनिष्टं तेन र-
हिते व्यतिरिक्ते वर्त्मनि आचरणरूपे मार्गे स्थेयं स्थितिः
कार्या पुनर्ज्ञानयाप्तेरनन्तरं कीदृशः किं प्रकारः सन्नः पा-
पकर्मभिः सम्बन्धो भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, ननु किं निःसङ्गसुखेन
विदेहभुक्तिस्तु स्यादेव ज्ञानफलत्वात्तस्या इत्याशङ्क्या जीवतो
भुक्तिमुक्ताननुभवे तस्या अप्यसिद्धिरिति निश्चित्य सन्नमुक्ता-

त्रिःसङ्गमुखं आधिक्यं तदादराय प्रदर्शयन्ट्टान्तेन पृच्छति किमिति, अस्य राजकुलोत्पन्नस्य माप्तराज्यस्य च पुरुषस्य राजसिंहासने राज्ञो नृपस्य यत्सिंहासनं पदं तस्मिँल्लोकादरणीयस्थान इत्यर्थः, सा प्रसिद्धा लोकपूज्या स्थितिः स्थानं सा घरा श्रेष्ठा भूषाऽलङ्कृतिः स्तुतिमयी स्तोत्ररूपा किं किमु किं किंवाऽस्य-माप्तराज्यस्य राज्ञो नृपस्य द्वारि द्वारि लोकानां द्वारे द्वारे कपर्दिकार्यं कपर्दकलामेच्छयाऽटनं घमणं वरं श्रेष्ठं सत्कथय निन्द्याचरणेन जीवन्मुक्तिमुत्तमानुभवामावाञ्छोकनि-^०न्दाजन्पदुःखाधिक्याच्च विदेहमुत्स्यभावेन च मरकदुःखस्य विद्यमानत्वाच्च न निन्द्याचरणे प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ २ ॥

ननु श्रुतिभावत्वेन निन्द्याचरणे ज्ञानिनां महत्तिर्भवतु को दोष इत्याद्यञ्च प्रयोजनाभावाच्च कार्येत्याशयेनाह ।

शिष्टाचारपथं विना यदि भवेदात्मप्रबोधो महान्-
स्त्याज्यस्तर्हि तु सर्वदैव विदुषा वर्णाश्रमाणां क्रमः ।
वर्त्म ज्ञस्य विलक्षणं यदि कृतार्तिकचाकृतात्कर्मणः
संगृह्णातु जनांस्तदा मुनिजनस्तेनापि नास्य क्षतिः ॥ ३ ॥

शिष्टाचारेति । हे शिष्य तव शिष्टाचारपथं विना शिष्टानां श्रेष्ठानामाचारः कर्म तदेव पन्था मार्गः स्वर्गापवर्ग-
कारणत्वाच्च तद्योक्तं विना वर्जयित्वा निन्द्याचरणेनेत्यर्थः, महान्प्रबोधो दृढं ज्ञानं यदि यर्हि भवेत्स्यात्तर्हि तु सर्वदैव वि-
दुषा ज्ञानिना वर्णाश्रमाणां वर्णाश्च ब्राह्मणाद्या आश्रमा
ब्रह्मचर्याद्यास्तेषां क्रम आचारः सर्वदैव सर्वकालमपि त्याज्य-
स्तर्कुं योग्यः स्यान्निपिन्दाचरणेनैव ज्ञानप्राप्ती सत्यां सर्वेषा-
मेव मुक्तिः स्यादेवं च सर्वेषामपि तत्र प्रवृत्तौ सन्मार्गोच्छेद-

प्रसङ्गो न हि सन्मार्गगायिनां प्रवृत्तिस्तत्र दृश्यते न हि च नि-
 पिद्धाचाराणां मुक्तिरपि सर्वेषां दृश्यते किन्तु केवलनरकमा-
 सिरेव दृश्यते श्रूयते चाऽतो निन्द्यकर्मणि प्रवृत्तिर्नैव कार्पण्य-
 भावः, ननु 'नैनं कृताकृते तपतः, एतद्वा वाच न तपति किमह-
 साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'त्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिषु सुकृ-
 तबुद्भुतभयाभावप्रतिपादनार्थं निष्फलसत्कर्माचार एवाग्रह-
 इत्याशङ्क्य लोकसंग्रहफलसद्भावान्मैवमित्याह वक्ष्येति, ज्ञस्य ज्ञा-
 निनो वर्त्माऽऽचरणरूपो मार्गः कृतात्कर्मणोऽकृतादकर्मणः
 कर्मसागादित्यर्थः, यद्वा कृतात्कर्मफलत्स्वर्गादेरकृतान्मोक्षा-
 द्वात्र श्रुतिः ।

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृताद् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च पक्षत्पश्यसि तद्वदे’ति ॥

विलक्षणं भिन्नमस्तीति यदि चेद्वदसि तदा तर्हि मुनिजनो
 मुनीनां ज्ञानिनां जनः समूहो जनार्णवो लोकान्कर्माधिकारिजीवा-
 नित्यर्थः, संगृह्णातु ग्राहयतु स्वयं कर्म कृत्वा लोकानपि कार-
 यतु इत्यर्थः, ।

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसी’ति ।

भगवद्गीतोक्तेः, ननु तर्हि लोकसंग्रहार्थमेव कर्मकुर्वतोपि
 तदाऽऽसत्तया बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह तेनापीति, तेनापि लोक-
 संग्रहार्थं कृतेनापि कर्मणाऽस्य ज्ञानिनो सतिर्नाशो न न विद्यते
 निपिद्धाचारेण बन्धाभाव इव सत्कर्माचारेण बन्धाभावाल्लोक-
 संग्रहाय सत्कर्माचार एव ज्ञानिना प्रवर्तितव्यमिति यावः ॥३॥

ननु तर्हि दत्तादीनां कथं तत्र तत्र पुराणेषु स्वेच्छाचारः
 श्रूयते इत्याशङ्क्याह ।

यत्तोऽसावृषभो जडश्च भरतो मङ्गिश्च संवर्त्तकः

कर्मभ्रष्टपथं गताः कथममी चेत्पूर्वपक्षस्तत्र ।

साधो जागरितान्प्रतीदमुदितं पश्यन्ति शृण्वन्ति ये

निद्रान्धा न विलोकयन्ति न पुनः शृण्वन्ति वाच्या न ते ४

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे चर्याचतुष्टयीद्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

दत्त इति । अमी पुराणेषु प्रसिद्धो दत्तो दत्तात्रेय ऋषयः
 ऋषयनामा राजा नामेः पुत्रो जडो भरतो भागवते प्रसिद्धो
 जडभरतो मङ्गिश्च मङ्गिनामा मुनिरपि संवर्चकश्च संवर्चकनामे-
 त्येवमप्येते कर्मभ्रष्टपथं कर्मभ्यो विहितकर्मभ्यो भ्रष्टश्रुतो-
 यो पन्था मार्गस्तं गताः माप्ताः कथं कुत इति तव पूर्वप-
 क्षः यत्र श्वेद्यदि तर्हि हे साधो अनेन सम्बोधनेन तव सा-
 धकत्वादेव कथितमिति सूचितं, तदेव स्पष्टमाह जागरितानिति,
 ये पश्यन्ति अवलोकयन्ति जगद्गतपदार्थाननुभवन्तीत्यर्थः,
 किञ्च शृण्वन्ति जगद्गतपदार्थनामानि श्रोत्रेणानुभवन्ति ता-
 ज्ञागरिताञ्जःग्रहवस्यावत इत्यर्थः, इदं लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्त्त-
 व्यमित्येवमुक्तं ये दत्तादय आत्मसाक्षात्कारानन्तरं न विलो-
 कयन्ति न जगत्पदार्थान्पश्यन्ति न च नैव शृण्वन्ति तत्तत्प-
 दार्थनामान्यपि श्रोत्रेण नानुभवन्ति ते निद्रान्धा निद्रया मय-
 ञ्जविस्मृतिसप्तगया सुप्त्याऽन्धाश्चक्षुर्हीनब्रह्मरूपास्ते पुरुषा
 न वाक्पा न वचनार्हास्तेषां ब्रह्मरूपत्वाद्विधिनिषेधानधिकार-
 रितया सत्कर्महीना अपि न निन्द्या इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिव्यकरविरचितायां बोधसाराध्याशीतो चा-
 र्याचतुष्टयप्रकाशो द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोपाशीतिकम् ।

एवं चर्याचतुष्टयीं निरूप्येदानीं बहुसन्देहनिराकरणेन ज्ञा-

नदाह्याय ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीत्याख्यमेकोनाशीतिश्लोकं प्रकर-
णमभिदधान आह ।

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकम् ।

अथेति । अथ चर्याचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं ज्ञानगङ्गातर-
ङ्गोनाशीतिकं ज्ञानं ज्ञप्तिः सैव गङ्गा पवित्रकारकत्वाद् ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

इति गीताक्तेः, यद्वा ज्ञानं ज्ञप्तिः सैवाऽऽत्मसंमुखतया स-
न्ततगतिमत्त्वात्सागरं प्रति सन्ततगमनवती गङ्गेव गङ्गा तस्या-
स्तरङ्गा इवास्मिन्प्रकरणे निरूपयिष्यमाणाः श्लोकास्ते तत्तत्सं-
क्षयमलनिवर्त्तकत्वात्तरङ्गा भद्रास्तेषामेकेनाना न्यूनाऽशीतिस्तत्सं-
ख्यानां श्लोकानां समूहरूपमेकोनाशीतिकं प्रकरणमुच्यत इति
शेषः, तत्र तावदादौ तत्प्रकरणप्रयोजननिरूपणेनैतच्छ्रवणे शिष्यं
मेवयति ।

ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं शृणु सांप्रतम् ।

एकेनाप्यङ्गलभेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १ ॥

ज्ञानगङ्गेति । हे शिष्य चर्चं मवान्सांप्रतमधुना ज्ञानगङ्गा-
तरङ्गोनाशीतिकं ज्ञानमहं ब्रह्मास्मीतिप्रमाराणां वृत्तिस्तत्सैव
ब्रह्मात्मविषये सन्ततमवाहवत्त्वात्पवित्रकारकत्वाच्च तदेव ग-
ङ्गेव गङ्गा तस्यास्तरङ्गास्तत्तद्विवेकरूपा वृत्तयस्तासां प्रतिपा-
दकत्वादेतत्प्रकरणस्य श्लोकानां ज्ञानगङ्गातरङ्गत्वं तदाश्रयत्वादे-
तत्प्रकरणस्य च ज्ञानगङ्गात्वं तेषामूनाशीतिकमूना-एकोना या-
ऽशीतिस्तत्परिमितानां श्लोकानां समूहरूपं वक्ष्यमाणं प्रकरणं
समूहं कञ्च, शृणु श्रोत्रेणानुषङ्गं श्रोतव्यमित्यर्थः, ननु ममेतत्प्र-
करणश्रवणेन किं फलं स्यादित्याशङ्काहंकेनापीति, एके-

नापि ज्ञानगङ्गातरङ्गेण लौकिकगङ्गातरङ्गेणैवाङ्गलप्रेनाह्ने
लिङ्गशरीरे लप्रेन विचारपूर्वं स्थिरीभूतेन गङ्गातरङ्गपक्षे शरी-
रलप्रेन सर्वपापक्षयोऽखिलपापनाशो ज्ञानगङ्गातरङ्गपरामृष्टलि-
ङ्गशरीरे सन्देहपापक्षयो भवेत्स्यादतो मृमुसुणा त्वयाऽन्यै-
श्वेदं प्रकरणं श्रोतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु चिद्रूपब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वत्र विद्यमानत्वेपि
कस्य चिद्विधोऽपि कस्य चिदलाभोऽप्युक्त इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तं
तत्सम्भावयति ।

वाक्यं खं हि सर्वत्र वाचो मूकस्य दुर्लभाः ।

चिन्मयं ब्रह्म सर्वत्र विद्याहीनस्य दुर्लभम् ॥ २ ॥

वाक्यमिति । चिन्मयं चिन्मात्रं ब्रह्म देशकालवस्तुक-
तपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु सर्वत्र समस्तपदार्थेषु समस्तमाणि-
ष्वपि अस्ति विद्यते ज्ञानिदृष्ट्या तथा सत्पि विद्याहीनस्य
ज्ञानरहितस्य दुर्लभं दुःखेन श्रवणादिमयासेनैव लब्धुं शक्यं
नानायासेन लब्धुं शक्यं साधनहीनस्य स्वमाप्यमेव तदिति
भावः, तत्र दृष्टान्तो हि यथा वाक्यं शब्दमचुरमाकाशस्य
शब्दगुणवत्त्वात्समाकाशं सर्वत्र समस्तमाणिषु अस्ति तथापि
मूकस्य मूकत्वफलकेन केन चित्कर्मेणावाग्निन्द्रियमयास्य वाचो
व्यक्तवाक्योच्चारं दुर्लभा दुःखेन सत्मापककर्माचरणेनाया-
सेन लब्धुं शक्यं नान्यथेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मचैतन्यस्य स्वयं प्रकाशरूपत्वे सति कुतोऽन्तःक-
रणवृत्त्यप्रकाशत्वमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

प्राचीमथ प्रतीची वा यत्र क चन गच्छतु ।

तमसा दृश्यते नैषा ब्रह्मचिह्नास्करो यथा ॥ ३ ॥

माचीमिति । यथा यद्वत्तमसा राष्पन्धकारेण नेत्रपटल-
रूपेण वाऽऽवृतनेत्र इति शेषः, पुरुषः मार्चीं पूर्वदिशं प्रति भ-
यवा यद्वा मृतीर्चीं पश्चिमां दिशं प्रति अथवा यद्वा यत्र क चन
यत्र कुत्रापि दक्षिणस्यामुत्तरस्यागध कर्त्तव्यं वेत्यर्थः, कुत्रापि
सूर्यदर्शनाय गच्छतु यातु तथापि तत्तदिशां प्रकाशको भास्करः
सूर्यो न दृश्यते नावलोक्यते स्वयं प्रकाशमानोपि सूर्यस्तिभि-
रावृतचक्षुषा यथा तैव दृश्यत इति भावः, तथा तद्वत्तमसाऽ-
ज्ञानेनावृतः पुरुषो यत्र क चनोपासनयेन्द्रलोकादिब्रह्मलो-
कान्तं कर्मणा वा पितृलोकं त्रिपिद्वकर्मणा वा नरकादिस्था-
वरान्तं कुत्रापि गच्छतु यातु तथापि एषा विद्वत्प्रज्ञा ब्रह्म-
चिद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्या चित्सर्ववैयसामान्यप्रका-
शिका चेतना न दृश्यते नावलोक्यते तस्याः स्वयं प्रकाशरू-
पत्वे सहापि अज्ञानावृतप्राणिषु अप्रत्यक्षत्वं तत्वावरणशून्येषु
विद्वत्सु प्रत्यक्षत्वं चेति भावः ॥ ३ ॥

ननु मपञ्चासम्बद्धे ब्रह्माणे तदसम्बद्धमपञ्चस्य स्थितिः
कथं सम्भाव्येत्याशङ्क्य तदपि सदृष्टान्तं सम्भावयति ।

आकाशमण्डले शून्ये यथा नक्षत्रमण्डलम् ।

विद्वहामण्डले शून्ये तथा संसारमण्डलम् ॥ ४ ॥

आकाशमण्डल इति । यथा यद्वच्छून्ये वास्तववाद्यादि-
सम्बन्धरहितत्वाच्चक्षत्रमण्डलसम्बन्धरहित आकाशमण्डल आ-
काशस्य निवृत्तो मण्डले स्वरूपे नक्षत्रमण्डलं नक्षत्राणां ताराणां
मण्डलं समूहोऽस्ति तथा तद्वच्छून्ये वास्तवमपञ्चमण्डलस-
म्बन्धरहिते स्वतोपि निराकारे मृतीतिविषयत्वाभावाच्छून्य-
रूपे च विद्वहामण्डले चिन्मानब्रह्मस्वरूपे संसारमण्डलं संसा-

रौणां सर्गाणां मण्डलं समूहोऽस्ति आकाशस्य नक्षत्रमण्डलेन
सह वास्तवसम्बन्धाऽभावेऽपि प्रातीतिकसम्बन्ध इव ब्रह्मसंसार-
मण्डलयोरपि वास्तवसम्बन्धामात्रेऽपि प्रातीतिक एव सम्बन्धो
ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥

ननु मननवतो मुनेस्तुर्था स्थितिर्वर्ण्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तां
कथयेत्यपेक्षां शिष्यस्यालक्ष्यं तां प्रदर्शयति ।

जाम्रत्स्वरूप एवायं पश्यन्तस्वप्नमयं जगत् ।

सुषुप्त इव चिद्रूपे मुनेस्तुर्यस्थतान्हुता ॥ ५ ॥

जाम्रदिति । सुषुप्ते निद्रायां सुषुप्त्यावृते प्रत्यगात्मनीति या-
वत्, तिष्ठन्वर्तमानः सन् स्वप्नरूपं प्रातिभासिकमित्यर्थः, इव
यथा पश्यति तथा तद्रूपं स्वेनैवान्धनिरपेक्षतया दृश्यते म-
काक्ष्यत इति स्वरूपं तस्मिन्चिद्रूपे मायोपाधिके जगत्कारण-
भूते चिद्रूपेऽव्याकृताभिधे जाम्रज्जाम्रदवस्थायां प्रतीयमानं ज-
जद्विन् स्वप्नवन्मिथ्याभूतं पश्यन्नवलोकयन् सन् तिष्ठात स्थितिं
करोति सैतादृशी मुनेर्ज्ञानिनस्तुर्यस्थता तुर्ये मायाशबले ब्रह्म-
णि स्थितिस्तथा तद्रूपताऽहुताऽऽश्चर्यरूपाऽस्ति सा वक्तु-
मशक्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि सा तुर्यस्थितिर्मुमुक्षोरपि मम कुतो न ज्ञापते
तत्राह ।

मुमुक्षा दम्भमात्रं ते न ते तीव्रा मुमुक्षुता ।

तीव्रा यदि मुमुक्षा स्यान्न विलम्बो भवेदियान् ॥ ६ ॥

मुमुक्षेति । हे शिष्य ते तव मुमुक्षा मोक्षेच्छा दम्भमात्र क-
पटमेव केवलमस्ति नोऽप्रदर्शनार्थं केवलं सा त्वया धृतेति भावः,
ननु मम मोक्षेच्छायाः पारमार्थिकत्वमेवास्ति न तु दाम्भिकत्व

प्राचीमिति । यथा यद्वत्तमसा राश्वन्धकारेण नेत्रपटल-
रूपेण वाऽऽवृतनेत्र इति शेषः, पुरुषः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति अ-
थवा यद्वा प्रतीचीं पश्चिमां दिशं प्रति अथवा यद्वा यत्र क चन
यत्र कुत्रापि दक्षिणस्यामुत्तरस्यापथ ऊर्ध्वं वेत्यर्थः, कुत्रापि
सूर्यदर्शनाय गच्छतु वातु तथापि तत्तदिशां प्रकाशको भास्करः
सूर्यो न दृश्यते नानलोक्यते स्वयंप्रकाशमानोपि सूर्यस्तिमि-
त्रादृतचक्षुषा यथा तैव दृश्यत इति भावः, तथा तद्वत्तमसाऽ-
ज्ञानेनादृतः पुरुषो यत्र क चनोपासनयेन्द्रलोकादिब्रह्मलो-
कागतं कर्मणा वा पितृलोकं त्रिपिद्कर्मणा वा गरुडादिस्था-
वरान्तं कुत्रापि गच्छतु वातु तथापि एषा विद्वत्प्रसङ्गा ब्रह्म-
विद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्या चित्सर्वचेतसामान्यप्रका-
शिका चेतना न दृश्यते नानलोक्यते तस्याः स्वयं प्रकाशरू-
पत्वे सस्यपि अज्ञानादृतमाणेषु अप्रत्यक्षत्वे तद्वानरणशून्येषु-
विद्वत्षु प्रत्यक्षत्वं चेति भावः ॥ ३ ॥

ननु प्रपञ्चासम्बन्धे ब्रह्मणि तदसम्बद्धप्रपञ्चस्य स्थितिः
कथं सम्भाव्येत्याशङ्क्य तदपि सहस्रान्तं सम्भावयति ।

आकाशमण्डले शून्ये यथा नक्षत्रमण्डलम् ।

चिद्ब्रह्ममण्डले शून्ये तथा संसारमण्डलम् ॥ ४ ॥

आकाशमण्डल इति । यथा यदच्छून्ये वास्तववाच्यादि-
मन्वन्परहितत्वात्तत्रमण्डलसम्बन्धपरहित आकाशमण्डल आ-
काशस्य विषयो मण्डले स्वरूपे नक्षत्रमण्डलं नक्षत्राणां ताराणां
मण्डलं समूहोऽस्ति तथा तदच्छून्ये वास्तवप्रपञ्चमण्डलस-
म्बन्धरीहते स्वतोपि निराकारे प्रतीतिविषयत्वाभावाच्छून्य-
रूपे च चिद्ब्रह्ममण्डले चिन्मात्रब्रह्मस्वरूपे संसारमण्डलं संसा-

रणिं सर्गाणां मण्डलं समूहोऽस्ति आकाशस्य नक्षत्रमण्डलेन
सह वास्तवसम्बन्धाऽभावोपि प्रातीतिकसम्बन्ध इव ब्रह्ममंसार-
मण्डलपरापि वास्तवसम्बन्धामानोपि प्रातीतिक एव सवन्गो
ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥

ननु मननवतो मुनेस्तुष्या स्थितिर्वर्ण्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तां
कथयेत्तपेतां शिष्यस्यालक्ष्यं तां प्रदर्शयति ।

जाग्रत्स्वरूप एवायं पश्यन्स्वप्नमयं जगत् ।

सुपुत इव चिद्रूपे मुनेस्तुर्यस्थताद्भुता ॥ ५ ॥

जाग्रदिति । सुषुप्ते निद्रायां सुषुप्त्यावृते प्रत्यागात्मनीति या-
वत्, तिष्ठन्वर्तमानः सन् स्वप्नरूपं मातिभासिकमित्यर्थः, इव
यथा पश्यति तथा तद्रूपस्वरूपं स्वेनैवान्यनिरपेक्षतया कल्पते म-
काश्यत इति स्वरूपं तस्मिन्चिद्रूपे मायोपाधिके जगत्कारण-
भूते चिद्रूपेऽव्याकृताभिधे जाग्रज्जाग्रदवस्थायां प्रतीयमानं ज-
जद्विष्वं स्वप्नवन्मिथ्याभूतं पश्यन्नवलोकयन् सन् तिष्ठात स्थितिं
करोति सैतादृशी मुनेर्ज्ञानिनस्तुर्यस्थता तुर्ये मायाशबले ब्रह्म-
णि स्थितिस्तथा तद्रूपताद्भुताऽऽश्चर्यरूपाऽस्ति सा वक्तु-
मशक्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि सा तुर्यस्थितिर्मुमुक्षुरपि मम कुतो न जायते
तत्राह ।

मुमुक्षा दम्भमात्रं ते न ते तीव्रा मुमुक्षुता ।

तीव्रा यदि मुमुक्षा स्यान्न् विलम्बो भवेदियान् ॥ ६ ॥

मुमुक्षेति । हे शिष्य ते तव मुमुक्षा मोक्षेच्छा दम्भमात्रं क-
पटमेव केवलमस्ति लोकप्रदर्शनार्थं केवलं सा त्वया धृतेति भावः,
ननु मम मोक्षेच्छायाः पारमार्थिकत्वमेवास्ति न तु दाम्भिकत्व

मतः कुतो मे सा न प्राप्यत इत्याशङ्काह नेति, हे शिष्य ते तत्र तीव्रा दृढा फलपर्यन्तमपरिच्छिन्ना सुमुमुक्षा मोक्षेच्छावत्त्वं न न विद्यते, ननु मम मोक्षेच्छाया अदार्ढ्यं भवता कथं निश्चितं तत्राह तीव्रेति, तीव्रा दृढा सुमुक्षा मोक्षेच्छा यदि स्याद्भवेत्तर्ही-
यानेतानान्विलम्बश्चिरकालस्तुर्यस्थितेर्न भवेन्न स्यादतो दा-
म्भिकमुमुक्षाया इदं फलं तदभावे वा तददार्ढ्यफलमिति नि-
निश्चितमस्माभिरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि मुमुक्षावतोपि मे सा माप्ता भवेन्नवेति सन्देहं कु-
र्वन्तं प्रत्याह ।

अभूत्कुहूमयं विश्वं पक्षः स मलिनो गतः ।

इदानीं निर्मलः पक्षो जातं राकामयं जगत् ॥ ७ ॥

अभूदिति । सत्त्वयानुभूतो मलिनः कृष्णः पक्षो मासार्धं गतो
ध्वसीतः कृष्णपक्षो गत इति कुतो ज्ञात तत्राहाभूदिति, विश्वं
दृश्यमानं पदार्थजातं कुहूमयं यस्याममावास्यायां चन्द्रकलाना-
मत्यन्तमदृश्यता सा कुहूः 'सा तप्रेन्दुकला कुहूरि'त्यमरसिंहः, अ-
न्यकाररात्रिर्ग्राह्या तन्मयं तत्प्रचुरमभूत्स्यते पूर्वं तदिदानीं रा-
कामयं राका पूर्णचन्द्रवती पूर्णिमा तथा चात्र तद्ग्राहिर्ग्राह्या तथा
मकाक्षितं जगज्जगद्गतपदार्थजातं जातं संपन्नयत इदानीं-
मधुना निर्मलः शुद्धः पक्षो मासार्धं विद्यतेऽत इदानीं मलिन-
पक्षो गत इति निश्चेतव्यम्, अथमाश्रयः—पूर्वं त्वान्तःकरणस्या-
ज्ञानादवत्ताव 'बोद्धव्यकलः क्षोभ्य पुरुषे' इति श्रुत्युक्तपोदशक-
लानीं तदाऽऽदृतत्वेन तच्चक्षुषुटीरूपाणां तिथीनां मालिन्यमभू-
त्त्वेन चान्यकाररात्रिषु स्याद्वादी चौरादिविपरीतज्ञानबदा-
ऽऽत्मन्येव चक्षुष्वपि पुटीरूपज्ञानं विपरीतज्ञानमेवस्थितं स पक्षो

मलिन इदानीं गत इदानीं शुरुपक्ष इव प्रोतपदं।दिपूर्णिमा-
न्ततिथिषु चन्द्रकलाधिक्येन रात्रौ प्रकाशाधिक्याद्विपरीत-
ज्ञाननिवृत्त्या स्यान्वादिषु स्यान्वादियाथार्थज्ञानमिराज्ञान-
निवृत्त्या श्रवणादिपरिपाके जाते ज्ञानस्य यथोत्तर वृद्ध्या प-
ञ्चदशत्रिपुटीलक्षणतिथिषु त्रिपुटीबाधपूर्वमात्मयाथार्थस्फुरणं
जायतेऽत इदानीं शुरुपक्षस्य ब्रह्मपक्षस्यैव प्रवृत्तिर्जातेति
पूर्णमास्यां चन्द्रवत्पूर्णं ज्ञानमपि स्यादिति निश्चेतव्यमिति ॥७॥

ननु सूर्यस्यापि मनसो यत्र स्थितिर्न सम्भाव्यते तत्र
मुनीनां पर्वतरत्तिस्थितिः कथं सम्भाव्या तत्राह ।

न तिष्ठति मनो यत्र गोः शृङ्गे सर्पपो यथा ।

शैला इव समाधिस्थास्तत्रैव स्थितिमागताः ॥८॥

नेति । यथा यद्ब्रह्मोर्ध्वेनोः शृङ्गे विषाणे शृङ्गाग्र इत्यर्थः,
सर्पपः शिरीषवीजं न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोति तत्रैव शैला
इव यथा शिलानां समूहरूपा पर्वताः स्वभारेण तदाक्रम्य
स्थितिं स्थिरतामागताः प्राप्ता इति सम्भाव्यते तद्वयत्र ब्र-
ह्माभिन्ने मत्तगात्मनि मनः सङ्कल्पविकल्पवदन्तःकरणं न ति-
ष्ठति न विद्यमानं भवति असद्भवतीत्यर्थः, यद्वा न स्थिरं भ-
वति तत्रैव ब्रह्माभिन्ने मत्तगात्मन्येव समाधिस्थाः समाधौ नि-
र्विकल्पसमाधौ स्थिताः सन्तो मुनयः स्थितिमागताः स्थि-
रतां प्राप्ताः ॥ ८ ॥

ननु मुनीनां मननस्थितिः सा कथं ज्ञातव्येत्यपेक्षां शि-
ष्यस्यालक्ष्य गुरुराह ।

जलप्रवाह इव याऽनवच्छिन्ना स्वभावतः ।

चतुर्दशधियां दूरे सा मुनेर्मननस्थितिः ॥ ९ ॥

जलप्रवाहेनि । हे शिष्य जलप्रवाह इव यथा जलस्य तोषस्य प्रवाहः स्रोतः स्वभावतः स्वभावेनैवानवाच्छन्नो निरन्तरोऽखण्ड इत्यर्थः, अस्ति तथा तद्वथा विवेकिप्रामिद्धा स्वभावतः स्वभावेनैवाऽनवाच्छन्ना नैरन्तर्येण वर्तमाना सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननीस्थितर्मननस्य स्थितिः स्थिरताऽन्वेषां तस्य च चतुर्वर्गधियां चतस्रा मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्या धियो ज्ञानानि दश च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च पञ्चेति दश विषयैतामां चतुर्वर्गधियां चतुर्वर्गसङ्ख्याकज्ञानानां दूरे वर्तमानाऽविषयेत्यर्थः, अतः सा वर्णयितुं नैव शक्येति भावः ॥ ९ ॥

एवं मननस्थितेर्वचनाविषयत्वं निरूप्येदानीं तामेव लक्षणेन लक्षयति ।

परमात्मपदभ्रष्टः स पुनः परमात्मताम् ।

यया प्राप्नोति विश्वात्मा सा मुनेर्मननस्थितिः ॥ १० ॥

परमात्मेति । पूर्वमज्ञानेन परमात्मपदभ्रष्टः परं कार्यकारणातीतं यदात्मस्वरूपं पदं स्वरूपं तस्माद्भ्रष्टश्च्युतः स एव पुनर्भूयो विश्वात्मा विश्वस्य जगत् आत्मा स्वस्वरूपभूतः परमात्मतां परमः कार्यकारणास्पृष्टो य आत्मा तस्य भावस्तद्रूपता सा यया स्थित्या प्राप्नोति याति सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननीस्थितर्मननरूपा स्थितिरवस्था ज्ञेया ॥ १० ॥

तामेव पुनर्लक्षणान्तरेण लक्षयति ।

प्रतिबिम्बं न गृह्णाति निर्मलो निकटस्थितः ।

प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः सा मुनेरेव नामुनेः ॥ ११ ॥

प्रतिबिम्बमिति । काश्चिन्नर्मलः शुद्धो दर्पणो मुकुरः स-

मीपवर्णपि पदार्थानां नीलादिगुणवद्द्रव्याणां प्रतिविम्बमा-
भासं न गृह्णाति नाङ्गीकरोति चेत्तद्वन्निर्मलो रागादिमलशून्यो
निकटस्थितो जगद्गुणपदार्थानां निकटे ममीपे स्थितो वर्त्तमानः
सन्नापि तेषां पदार्थानां प्रतिविम्बमाभासं न गृह्णाति नैवाङ्गी-
करोतीति या स्थितिः शोक्तलक्षणा प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः प्रप-
ञ्चस्य संसारस्य यद्वञ्चनं निरसनं तस्मिन्पुक्तिः कुशलता मुने-
रेव मननवत् एव भवति अप्रुनेर्भननराहितस्य न न भवति ॥११॥
इदानीं मुनेः मतापं दर्शयति ।

अपसर्पन्त्विति प्रोक्ताः क्षणादपसरन्त्यमी ।

यदाज्ञया मनोभावाः स वशी कस्य नाङ्गुतः ॥ १२ ॥

अपसर्पन्त्विति । अनेन मुनिना अपसर्पन्त्विति अपस-
र्पन्तु दूरं गच्छन्तु इत्येवं प्रोक्ता आश्रयाः सन्तोऽमी एते प्र-
त्यक्षा मनोभावा मनसोन्तःकरणस्य विकाराः कामक्रोधा-
दयो यदाज्ञया यस्य मुनेराज्ञा प्रेरणा तथा सखात्क्षणमात्रका-
लेनैवापसर्पन्ति निवृत्ता भवन्ति स मुनिर्ज्ञानी कस्य कस्य वि-
कारस्यापि वशी वशवर्त्ती न न भवति अतः सोऽङ्गुतो लोकह-
र्ष्या विषयवशी मतीयमानोपि विषयावशिष्टत्वादाश्चर्यरूप
इति भावः ॥ १२ ॥

नन्वज्ञानिनां मनोवृत्तयधीनत्वं ज्ञानिनां तु तदनधीनत्व-
मुक्तं तत्र मनस ऐक्ये पुरुषभेदेन विलक्षणकारित्वे को हेतुरि-
त्याशङ्क्य सदृष्टान्तं हेतुत्वात् तत्सम्भावयति ।

जारणात्कालकूटस्य शम्भोराशीविषा वशाः ।

मारणान्मनसस्तद्वन्मुनेरिन्द्रियवृत्तयः ॥ १३ ॥

जारणादिति । कालकूटस्य कालकूटनामकं यत्समुद्रो-

त्यत्रं विपं तस्य जारणात्पाचनाद्, एवं हि पौराणिकी कथा-
 दुर्वाससः शापेन त्रैलोक्यनक्ष्मीः समुद्रे मग्नः तदा त्रैलोक्ये पी-
 टित इन्द्रादिदेवैः सह ब्रह्मा विष्णुं शरणं जगाम तदा वि-
 ष्णुना समुद्रमथने प्रेरितैर्देवासुरैर्मिलितैः समुद्रस्थितलक्ष्मी-
 प्राप्ते समुद्रमथन आरब्धे सति ततः कासकूटं विपं प्रथममु-
 त्पन्नं तेन च देवासुराः जगच्च सर्वे पीडिताः प्रलयकाल इव
 तदा शिवं शरणं गतेषु मर्षेषु शिवेन तद्रक्षणाय तद्रक्षितं पा-
 चितं चेति तत एव शम्भोः शम्भुनाममासस्य शिवस्याऽऽशी-
 विषा आशीपूरगद्रंघ्रासु विपं गरलं येषां ते तथोक्ताः सर्पाः
 स्वधर्मं शिवे श्च्युतस्यावकिञ्चित्करं ज्ञात्वा वशाः स्वाधीना
 जाता यथा यद्वत्तद्वत्तथा मनसा सङ्कल्पविकल्परूपस्यान्तःक-
 रणस्य मारणान्नाशाभ्युनेर्मननवतो ज्ञानिन इन्द्रियवृत्तय
 इन्द्रियाणामन्तःकरणदिग्महितानां श्रोत्रादीनां वृत्तयः स्व-
 स्वविषयग्राहका अंशाः वशाः स्वाधीना जाताः ॥ १३ ॥

ननु सुसुक्ष्मां प्रथममहंमयतयोस्त्यागे विहिते तदशक्तेन
 किं कार्यमित्पाशङ्काह ।

अहन्ताममतात्यागः कर्तुं यदि न शक्यते ।

अहन्ताममताभावः सर्वत्रैव विधीयताम् ॥ १४ ॥

अहन्तीति । हे शिष्य यदि यदि अहंममतात्यागोऽह-
 न्ताया देहादिप्नहंभानस्य ममतायाश्च पुत्रदारादिषु ममत्वस्य
 च त्यागो विमर्गः कर्तुं मय्यादिषु न शक्यते न पार्यते तर्हि
 सर्वत्रैव सर्वपदार्थेषु आप अहन्ताममताभावोऽहन्ताया अह-
 ङ्कारस्य ममताया ममत्वस्य चाऽभावोऽसत्तैव विधीयताम-
 नुसन्धीयतामनेनोपायन मोक्षो भवेदिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं वर्णाश्रमवर्गेभ्यो विचारवैराग्ययोर्विशेषमादरं
कर्तुं तच्छ्रेष्ठमिह ।

वर्णाश्रमवर्गेष्वेपाध्ययनाचारसुन्दरः ।

त्रिणा विचारवैराग्यैः पशुरेव न संशयः ॥ १५ ॥

वर्ण्येति । वर्णाश्रमवर्गेष्वेपाध्ययनाचारसुन्दरो वर्णो ब्रा-
ह्मणादिस्तेनाऽऽश्रमश्च ब्रह्मचर्यादिस्तेन वपश्च तारुण्यं तेन
वैपश्वालद्वारः सौन्दर्यसम्पादनं तेन चाऽध्ययनं वेदादीनां प-
ठनं तेनापि आचारश्च स्वविहितकर्मानुष्ठानं तेनापि सुन्दरो र-
मणीयो दृश्यमानोऽपि स पुरुषो विचारवैराग्यैर्विचारः सद-
सतोर्विवेको वैराग्यं च ब्रह्मपदान्तवस्तुषु काकविष्टायामिव
वैरस्यमादरे बहुवचनं तैर्विना ताभ्यां रहितश्चेत्पशुरेव तिर्य-
ग्मन्तुरेव-ज्ञातव्योऽत्र सन्वेह संशयो न नास्ति ॥ १५ ॥

ननु अन्यसाधनानामभावे केवलविचारवैराग्ययोर्भोससा-
धकत्वानामर्थ्येन सामान्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तयोः प्रधानत्वं
दर्शयति ।

तीक्ष्णे विचारवैराग्ये चित्ते यस्य निरन्तरे ।

स पण्डितः किमेतस्य साधनान्तरार्चित्तनैः ॥ १६ ॥

तीक्ष्णे इति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य चित्तेऽन्तःकरणे
तीक्ष्णे दृढे अज्ञानभेदने समर्थे इत्यर्थः, विचारवैराग्ये विचारो
विवेको वैराग्यं च ब्रह्मलोकान्तधिपये तृणवत्तुच्छत्वबुद्धिस्तो
उभे निरन्तरे सर्वदा वर्धमाने भवतः स पुरुषः पण्डितो ज्ञानी
ज्ञेय एतत्सोक्तलक्षणस्य ज्ञानिनः साधनान्तरकल्पनैः साध-
नान्तराणि अन्यसाधनानि तेषां कल्पनैः मङ्गलैः किं फलं न
किमपि तेः प्रयोजन तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु सुषुप्त्या मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तस्यासन्निकं ज्ञानमेव सा-
धनमतस्तेनैव कृतार्थतास्तु किमापातिकेन वैराग्येणेत्याशङ्क्य म-
प्रचक्षुस्तस्य शुष्कताकारणेन वैराग्येण विना तदसम्भवात्केव-
लज्ञानेन प्रपञ्चवृत्तस्य दाह आपासवद्भुत्वमार्द्रकापुदाह इवेति स-
माधत्ते द्वाभ्यां, तत्रादौ दृष्टान्तमाह ।

वर्धते मूलसेकेन मूलशोषण शुष्यति ।

भस्मसारिक्रियते बहिज्वालयेति तरुस्थितिः ॥ १७ ॥

वर्धते इति । यथेत्यध्याहार्यं यथा यद्वन्मूलसेकेन मूलेषु-
यः सेकः निष्पद्यतेऽनेनेति सेको जलार्पणं तेन वृक्षो वर्धते एवमेव
स एव मनशोषेण मूमानां जलार्पणाभावेन यः शोषः शुष्कता
तेन शुष्यति शुष्को भवति ततश्च बहिज्वालयया बह्वरेमेज्ज्वाला की-
ला तथा भस्मसाद्भस्मरूपः क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंप्रकारा त-
रुस्थितिस्तरोवृक्षस्य स्थितिर्गतिर्भवति ॥ १७ ॥

वर्धते मनसः सेकैर्मनःशोषेण शुष्यति ।

भस्मसारिक्रियते बोधज्वालयेति भवस्थितिः ॥ १८ ॥

मूलेति । तथा तद्वन्मनसः संसारवृक्षस्यापि मनोमूलं तस्य
सत्कल्पितत्वात्तस्य सेकैर्विषयजलार्पणरूपैः सिञ्चनैः प्रप-
ञ्चवृक्षो वर्धते एवमेव मनशोषेण मनसः प्रपञ्चमूलभू-
तस्य शोषो वैराग्येण शुष्कत्वं तेन शुष्यति शुष्को भवति ततो
बोधज्वालयया बोधस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्याहंत्वस्यास्मीत्या-
कारस्य ज्वालार्चिस्तथा भस्मसाद्भस्मरूपो धातितत्वेन तु-
च्छरूप इत्यर्थः, क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंरूपा भवस्थितिर्भवः
संसारस्य स्थितिर्गतिर्भवति अतो ज्ञान इव सुषुप्तिर्बो-
दाग्येष्वादरो विषेय इति भावः ॥ १८ ॥

ननूपाधौ विद्यमानायां तत्र चित्प्रतिबिम्बः स्यात्तस्मिंश्च
सति कथमद्वैतात्मस्वरूपसाक्षात्कारः स्याज्ज्ञानिनामित्याशङ्क्य
सदृष्टान्तं तं सम्भावयति ।

परपारस्थितं हंसं द्विधेव प्रतिबिम्बितम् ।

तथात्मानं विजानाति तटस्थः सत्यदर्शनः ॥१९॥

परेति । यथा बहुत्वस्थानात्परपारस्थितं परमन्यद्य
त्पारं तटं नदीतटागादेस्तत्र स्थितं वर्त्तमानं हंसं हंसनामकं
पक्षिणं प्रतिबिम्बितं जलगतप्रतिबिम्बेन सह वर्त्तमानं द्विधेः
द्विप्रकारेण प्रतीयमानमपि एकरूपं वेत्ति ज्ञानाति तथा तद्व-
त्सत्यदर्शनः सत्यं सत्यात्मविषयं दर्शनं दृश्यतेनेनेति दर्शनं
ज्ञानं यस्य स तथाविधोऽत एव तटस्थस्तटेऽविद्यानद्यास्तीरे
स्थितः सङ्गान्पन्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बितेन सहाने-
कधामतीतमप्यात्मानं पारमार्थिकमकरूपं विजानाति वेत्ति अत
उपाधौ सत्यपि तत्र च प्रतिबिम्बेन सहानेकधामतीतमानेप्या-
त्मनि एकत्वानुभवः सम्भाव्य इति भावः ॥ १-६ ॥

ननु ज्ञानिनि प्रतिबिम्बनिमित्तभूतान्तःकरणस्य विद्यमा-
नत्वे पूर्ववत्संसारित्वापादनेन बन्धकं स्यादित्याशङ्क्याह ।

चित्रमल्पेन कालेन बोधभर्जितचेतसः ।

भर्जितस्येव बीजस्य कार्यसाधकता गता ॥२०॥

चित्रमिति । बोधभर्जितचेतसो बोधेन ज्ञानेन भर्जितं
दृश्यं यच्चेतोऽन्तःकरणं तस्याल्पेनाऽचिरेण कालेन समयेन
कार्यमाधकता कार्यस्य संसारकल्पनारूपस्य कर्तव्यस्य साध-
कता कारणता गता नष्टे चित्रमाधर्ष्य पाद्मान्कालो मग्नः
संसारकारणत्वसम्पादनेऽर्गोऽस्तवस्त्वावान्न बोधस्य तन्नाशेऽपेक्षित

इत्येवमाश्चर्यं द्वेयं, तत्र दृष्टान्तो भर्जितस्येति, यथा भर्जितस्या-
ग्निपद्मस्य बीजस्य चणकादिवीजस्याऽङ्कुरजननादिरूपकार्य-
साधकत्वं नश्यति तद्वद, अयमाश्चयः—भर्जितचणकादेर्भक्षणा-
द्युपयोगेन श्लोघनवारणादिकिञ्चित्कार्यसाधकत्वेऽपि अङ्कुरादि-
जननकार्यसाधकत्वाभाव इव मनसोऽपि ज्ञानभर्जितस्य भार-
व्यभोगसाधकत्वेऽपि संसारबन्धनरूपकार्यसाधकत्वाभावस्तथा म-
नसः संसारसङ्कल्पने यावान्कालोऽपेक्ष्यते तावान्कालो बोधेन त-
न्नाशे नापेक्ष्यते यथा चणकादेरङ्कुरादिजनने यावान्कालोऽपेक्ष्यते
तावान्कालोऽग्निना तदाहे नापेक्ष्यते तद्वदित्याश्चर्यामिति ॥ २० ॥

ननु तर्ह्यन्तःकरणादीनामसन्तलयेन केवलं ब्रह्मसुखानुभव
एव संपाद्यः किमन्तःकरणेन चक्षुरादिभिः सृतेन जगद्विषयास्वादे
प्रवृत्त्येत्याशङ्क्याह ।

पद्मवस्तु कृता एव दृग्गाद्या न चलन्ति यत् ।

अन्धानपि करिष्यामि न पश्यन्ति यथा जगत् ॥ २१ ॥

पद्मव इति । हे शिष्य दृग्गाद्याः दृग्दृष्टिराद्या प्रथमा
येषां श्रोत्रादीनां ताः सर्वा वृत्तयः पद्मवः पादहीनाः कृता एव
संपादिता एव निश्चेतव्या भवता यद्यस्मात्कारणान्न च-
लन्ति स्वविषयेषु न सरन्ति अतस्तासां पद्मवत्त्वं संपादितमिति
भावः, अत ऊर्ध्वं तान्दृग्गादिषु दार्थाश्चान्धानपि चक्षुर्हानानपि
करिष्यामि संपादयिष्यामि यथा येनान्धस्वसंपादनेन जगद्विषयं
न पश्यन्ति नावलोकयन्ति ॥ २१ ॥

ननु ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा जीवस्य ब्रह्मसत्तयैव जीवनं
तथा सति ज्ञाने फोऽतिशयस्तत्राह ।

जानातु वा न जानातु ब्रह्म जीवस्य जीवनम् ।

जानाति चेत्परो लाभो न जानाति-मयं महत् ॥२२॥

जानात्विति । अयं जीवो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु जानातु वेत्तु वाऽयथा न जानातु न वेत्तु तथापि
लभयपक्षेपि तद्ब्रह्म जीवस्याऽधिष्ठानसहितबुद्धिस्थविदाभा-
सस्य सत्ताप्रदत्वेन-जीवनं जीवनकारणभूतमस्यैवैतत्सत्यमेव
तर्हि ज्ञाने कोतिशयस्तत्राह जानातीति, अयं जीवस्तद्ब्रह्म जा-
नाति वेत्ति चेद्यदि तर्हि परः श्रेष्ठो मोक्षरूपो लाभः प्राप्तिर-
स्तीति ज्ञेया, स एव तन्न जानाति न वेत्ति चेद्यदि तर्हि महन्मृ-
त्युरूपं भयं भीतिर्भवेदयं ज्ञाने विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्मणि को विशेषो येन तज्ज्ञानेन तल्लभः संपाद्यः
किं तु कामधेनूपासनया तत्साक्षात्कारेणोप्सितकामलाभात्तदेव
सम्पाद्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि ततो विशेषं दर्शयति ।

ब्रह्मधेनोः स्वभावोऽयं देवधेनोर्विलक्षणः ।

भोक्तैव तदुग्धपानात्सद्यस्तद्रपतां ब्रजेत् ॥२३॥

ब्रह्मधेनोरिति । भोक्तैव जीव एव सर्वविषयभोक्तृत्वेन
प्रसिद्धः स तदुग्धपानात्तस्या ब्रह्मधेनोर्दुग्धं दुग्धवत्तृप्तिहेतुत्वा-
त्सुखमत्र दुग्धपदेन ग्राह्यं दुह्यते तृप्तिरनेनोत्पद्यमाना दुग्धं सुखं
तस्य पानादास्वादनात्सद्यस्तत्कालमेव तद्रपतां ब्रह्मधेनुरूपत्व-
मेवेयात्पाप्नुयादयमुक्तलक्षणो ब्रह्मधेनोर्ब्रह्म देशकालव-
स्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव धिनोति ग्रीणाति जगादिति
धेनुरानन्दरूपत्वेन जगदानन्दप्रदत्वात्तस्याः स्वभावः शील-
मस्ति स देवधेनोर्देवानिन्द्रादीन्धिनोति ग्रीणातीति देवधेनु-
स्तस्याः स्वभावाद्विलक्षणो विचित्रो देवधेनोः स्वभावे-तत्तत्का-
मपूरकत्वेपि न स्वरूपमापकत्वं ब्रह्मधेनोस्तु तत्तत्सुखमापकत्वे

सति स्वरूपप्रापकत्वं विशेष इति भावः ॥ २३ ॥

इदानीं ब्रह्मण्येव स्थिरत्वसंपादनाय तत्साधनाभ्यासे प्रवृत्तये वृद्धयमितिमाह ।

यदि योगे कृता बुद्धिः सप्तमीं गच्छ भूमिकाम् ।

मग्नश्चेद्गच्छ पातालमिति नीतिविदां वचः ॥ २४ ॥

यदीति । हे मुमुक्षो यदि यद्दि त्वया साधकेन बुद्धिर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः कृता योजिता तर्हि सप्तमीं तुर्याभिधां भूमिकां भुवं स्थितिमित्यर्थः, गच्छ ब्रज ततस्तत्र यदि मग्नो लीनश्चेद्यदि तर्हि पातो नाश आलीनो नष्टो यत्र तत्तथोक्तं ब्रह्म गच्छ प्राप्नुहि ली लय इति धातोरारूपपूर्वाद् 'अन्येभ्योपी'ति ङष्टर्लोपश्च, इत्येवं नीतिविदां नीतिं न्यायं विदन्ति ते नीतिविदस्तेषां वेदान्तिनामित्यर्थः, वचो वाक्यमतोऽस्य मामाण्यं मत्त्वाऽभ्यास आदरो विषेय इति भावः ॥ २४ ॥

ननु केवलचिन्मात्राकारवृत्तौ सम्पादितायां मोक्षः स्यादित्युक्तं तत्सत्यं तदशक्तौ किं कर्त्तव्यं मुमुक्षुभिरित्याशङ्क्योपायान्तरं तस्य सदृष्टान्तमाह ।

मध्याह्नभास्करं द्रष्टुं साक्षाद्यदि तु न क्षमम् ।

पटव्यवहितं पश्येज्जले वा प्रतिबिम्बितम् ॥ २५ ॥

मध्याह्नभास्करमिति । मध्याह्नभास्करं दिने मध्यभागगतं सूर्यं साक्षाद्यस्तुपोस्तु द्रष्टुं यदि यद्दि न क्षमं न शक्यं तर्हि सूर्यसाक्षाद्दर्शनेच्छान्वता पुरुषेण किं कर्त्तव्यं तदाह पटति, तदा पट्याह्नसूर्यं पटव्यवहितं पटेन मृत्पत्रेण, व्यवहितमन्वहितं, यथा तथा पश्येदवलोकयेद्वाऽथवा जल उदके प्रतिबिम्बितमाभासितं पश्येदलोकयेच्चतश्च दृष्टेः स्थिरतायां ससां साक्षाद्द्रष्टुं न-

मर्षोपि मर्षोदिति भावः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

तथा चिन्मात्रचण्डांशुं निर्विकल्पं न चेत्क्षमः ।

सर्वव्यापितया पश्येदन्तर्यामितयाऽथवा ॥ २६ ॥

तथेति । मृगशूरपि तथा तद्वच्चिन्मात्रचण्डांशुं चैतन्यस्वरूप-
चण्डांशुं तीक्ष्णांशुं सूर्यमित्यर्थः, निर्विकल्पं, निर्गता निवृत्ता
विकल्पा देहनामजात्पायुःकल्पना विपरीतकल्पना यस्मा-
त्तथाभूतं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मानं साक्षादहमिति मत्पक्षं द्रष्टुम-
वलोकयितुं क्षमः समर्थो न चेन्न भवेद्यदि तर्हि तदा सर्वव्या-
पितया सर्वस्मिन्द्वैतजाते व्यापितया व्यापनस्वभावेन लक्षित-
मात्मानं पश्येदवलोकयेच्चिन्तयेदित्यर्थः, अथवा तत्राप्यसामर्थ्ये
सति अन्तर्यामितया सर्वेषु भूतेषु भौतिकपदार्थेषु अन्तर्यम-
पत्ति मेरयति भूतानीति अन्तर्यामी तस्य भावस्तत्ता तथा ल-
क्षितमात्मानं पश्येदवलोकयेत्तत्तश्चान्तःकरणमुद्दिश्य यथा भ-
वेत्तथा तथाऽऽत्मसाक्षात्कारोपि स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु सर्वव्यापिधारणायामन्तर्यामिधारणायां वाऽभ्यस्य-
मानायां सत्यामपि आत्मसाक्षात्कारस्तत्फलं भवेन्न वेद्यत्र को
निश्चयः, किं च तन्निश्चयेऽपि कियत्कालं साभ्यसनीयेत्याशङ्क्य त-
न्निश्चयाय तदभ्यासविधिं च दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।

लक्षं शराः प्रयोक्तव्याः सूक्ष्मे लक्ष्येऽपि धन्विना ।

कदाचिदैवसंयोगादेकोपि तु लग्नप्यति ॥ २७ ॥

लक्षमिति । धन्विना धनुष्मता पुरुषेण सूक्ष्मेऽपि दृग्गोचरेऽपि
लक्ष्ये वेधार्थं लक्षिते कस्मिंश्चित्पदार्थे लक्षं लक्षशः शराः सा-
यकाः प्रयोक्तव्याः प्रयोजनीयाः, तथा कृते सति किं स्यात्तदाह

कदाचिदिति, दैवसंयोगाल्लक्षणायाः संयोगजनकं कर्म
यदा पुष्टं सत्तत्संयोगकलोन्मुखं जातं तदत्र दैवपदेन ग्राह्यं तेन
दैवेन यः संयोगो वाणलक्ष्योः सम्बन्धो जायमानस्तस्माद्वि-
भित्तादेकोपि तु एक एवापि सगिष्यति लक्ष्ये संयुक्तो भवि-
ष्यतीति संभावनीयम्, अपि संभावनार्थः ॥ २७ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टान्तिकमाह ।

सदैव चेतसो वृत्तिर्ध्यानान्यासे विधीयताम् ।

कदा चित्कृपया शम्भोरखण्डाकारता भवेत् ॥ २८ ॥

सदैवेति । सुषुप्ता पुरुषेण चेतसोऽन्तःकरणस्य वृत्ति-
श्चिदाभाससहिता निश्चयात्मिका बुद्ध्यपरपर्याया सदैव निर-
न्तरमेव ध्यानाभ्यासे ध्यानमात्मविजातीयप्रत्ययानन्तरितात्म-
सजातीयविषयवृत्तिमवाह इति लक्षणलक्षितं तस्याभ्यासः पुनः
पुनरावृत्तिरूपस्तस्मिन्विधीयतां योज्यतां तथा कृते किं स्यात्त-
दाह कदाचिदिति, कदाचित्कस्मिन्नपि काले ध्यानाभ्यासेन प्र-
सादितस्य शम्भोः सां सुखं भवति जीवेऽस्मादिति शम्भुः प्रत्यगा-
त्मा तस्य कृपया दयया विवेकोत्पादनरूपयाऽखण्डाकारता-
ऽखण्डं भेदरहितं यद्ब्रह्म तस्याकारः सच्चिदानन्दरूपस्तस्य स-
त्ता तत्ता ब्रह्मरूपतेत्यर्थः, भवेत्स्यादतो निश्चयेन ध्याना-
भ्यासो विषेय इति भावः ॥ २८ ॥

ननु ध्याने कृतेऽकृते वा ब्रह्माणि तत्कृतातिशयाभावाज्जी-
वेपि तस्मिन्नुभये सति पारमार्थिकब्रह्मरूपत्वस्य सिद्धान्तित-
त्वाच्च किं तदाकारवृत्त्युत्पादनाभासेनेत्याशङ्क्य तदभावे सु-
प्त्यभावं मोक्षपादपितुं ब्रह्माकारवृत्तिसम्पादने च मवर्त्तापितुं
ब्रह्माणि तद्विदः सकाशान्यूनस्त्वदर्शनायोत्तरश्लोकद्वयं तत्र
च पूर्वश्लोकस्यान्यार्थत्वमतीतिः प्रकृतार्थत्वं दर्शयितुं स्वयमेवाह ।

ब्रह्मणोपि ब्राह्मणः श्रेयानित्याह द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मणोपीति । ब्रह्मणोपि ब्रह्मभावादपि ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता श्रेयानतिश्रेष्ठ इत्येवमाह कथयति द्वाभ्यां न तु पूर्वश्लोकस्ये-
वान्वयार्थो वेदितव्य इति भावः, तदेव श्लोकद्वयमुदाहृत्य दर्शयति ।

लीलासिन्धोः कियदिव हरेः षोडशस्त्रीसहस्रं

निःसंख्याता विविधरुचिना येन भुक्ताः स्त्रियस्ताः ।

तादृङ्नीतः स पुनरनया भामया वश्यभावं ।

सम्यग्भुक्तो यदुपतिरतः सत्यभामैव धन्या ॥२९॥

लीलासिन्धोरिति । हे शिष्य लीलासिन्धोर्लीलानां क्री-
डानां जलस्थानीयानां सिन्धुरिव सिन्धुराधारभूतस्तस्य हरेर्भ-
क्तद्वुःखहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशसंख्यार्कं
स्त्रीणां पुत्रतीनां सहस्रं सहस्राणि जातावेकवचनं भागवतादौ
वर्णितं श्रुत्वाऽऽश्चर्यं करोपि तत्षोडशस्त्रीसहस्रं कियदिव कि-
मत्यमाणमिव अतिस्वल्पमेव तदित्यर्थः, कुत इत्यत आह निःसं-
ख्याता इति, विविधरुचिना विविधाऽनेकप्रकारा रुचिः प्रीतिर्यस्य
स तथोक्तस्तेन तथाभूतेन येन हरिणा श्रीकृष्णेन वा उक्ताः
स्त्रियो वनिता निःसंख्याता निर्गता निवृत्ता संख्या गणना
याम्यस्तास्तपोक्ता भुक्ता अभ्यवहताः क्रीडिता इत्यर्थः, पा-
लिताश्च मुजधातोः पालनाभ्यवहारार्थाभिष्टा तस्मिञ्श्रीकृष्णे
षोडशस्त्रीसहस्रभोग एव नाश्चर्यकारणमिति भावः, तत्र विवाहे-
नाद्वीकृतानां स्त्रीणामेवाष्टाधिकशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याक-
त्वेऽपि गोपकन्यानां विवाहितानामविवाहितानां चापरिमितानां
रासक्रीडायां श्रीकृष्णेन भुक्तत्वादनन्तत्वं श्रीकृष्णभुक्तस्त्रीणां

रुचयः प्रीतयो यस्य स तथोक्तस्तेन येन ब्रह्माभिन्नपत्यमा-
त्मना योगिमत्यक्षेण सम्पृथ्वहङ्कारसम्बद्धमर्वजगत्साक्षिरूपेण
ब्रह्मणा हिरण्यगर्भोपासकदृष्ट्या हिरण्यगर्भरूपेण ता उक्त-
लक्षणा व्याप्तिलिङ्गशरीरेषु षोडश षोडशमभूदरूपाः प्रत्येकं
ताश्च सहस्रं सहस्रं परिणतास्ताः सर्वाष्टलिङ्गशरीरे निःसङ्गाताः
निर्गतमङ्गयाका अनन्ता इत्यर्थः, स्त्रिय उक्तलक्षणवस्त्राङ्गि-
पुत्र्योऽत्र ग्राह्या भुक्ता भोग्यत्वेनानुभूता इति यावत्तैजस-
हिरण्यगर्भयोरुपाध्यभेदेनाभेदात्कूटस्थब्रह्मणोरप्यभेदात्कूटस्थ-
ब्रह्मणस्तैजसाहिरण्यगर्भस्य चाभेदाच्चब्रह्मिण्यायेणोदमुक्तं ज्ञेयं, स
उक्तस्तादृक्तादृशानन्तमिषुटीलक्षणभोग्यवस्तुसम्बद्धोपि उप-
तिरुक्तास्वाच्यस्य सर्वाष्टव्याप्तिलिङ्गशरीरसहिततैजसाभिन्न-
हिरण्यगर्भस्य सत्तामानमदत्त्वेन पासकस्त्वेपद्वन्क्षयार्थकूटस्थ-
चेतन्याभिन्नस्तत्पदलक्षणायां ब्रह्मचेतन्यं सोऽनया सर्ववेदान्तेषु
प्रविद्धत्वेन ज्ञानिमसत्तया 'दृश्यते स्वग्रया बुद्ध्या'त्यादिश्रुते-
र्भाषया मलगमिन्नस्वमकाशं ब्रह्म भाषदेनात्र ग्राह्यं तन्माति
अज्ञाननिवृत्तिमाश्रयकृत्वेन व्याप्नोतीति मामाऽहंब्रह्मा-
स्मीति प्रमाख्या एतिसत्तया वक्ष्यमाणं वक्ष्यमनुकूलत्वमर्हतीति
वक्ष्यस्तस्य भावस्तत्ता तं नीतः प्रापितो यदानुभवेच्छा तदानु-
भवविषयत्वेन दृश्यते तथा सम्पादित इत्यर्थः, च पुनः स-
म्पगममभावनाविपरीतभावनारहितं यथा भवति तथा भु-
क्तोऽनुभूतो यद्यतो हेतोरतो हेतोरनन्तत्रिषुटीलक्षण-
स्त्रीषु मध्ये ब्रह्मणः सामान्यरूपेण मसत्तुरूपेण विद्यमानत्वा-
दपि ब्रह्मतोपि सत्यमामैव सत्या कालत्रयावाच्या या मा
चित्तिता माति व्याप्नोतीति सत्यमामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमा-
ख्या एतरेव केवलं घन्या कृतार्थरूपा श्रेष्ठत्यर्थः, ब्रह्मतोपि

ब्रह्माकारवृत्तेः श्रैष्ठ्यप्रतिपादनेन तद्वतो ब्राह्मणस्यात्र श्रैष्ठ्यं दर्शितमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं स्पष्टमेव तदाह ।

वर्त्तते ब्रह्म सर्वत्र ब्राह्मणो लभ्यते क्वचित् ।

समर्घद्विह्यणस्तस्मान्महर्घो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३० ॥

वर्त्तत इति । ब्रह्म देवाद्यनवच्छिन्नं नस्तु सर्वत्र समस्तज-
गद्गतपदार्थेषु सर्वजाग्रदाद्यवस्थासु चानुस्यूतं वर्त्ततेऽस्ति
ब्राह्मणस्तु धृष्टवेत्ता च क्वचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे
वा विरक्त इत्यर्थः, लभ्यते भाष्यते तस्मात्ततः कारणात्समर्घा-
त्सर्वत्र सामान्यरूपेण विद्यमानतया समर्घं बहु तस्माद्ब्रह्मणः प्र-
त्यगभिन्नपरमात्मनः सकाशाद्ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता महर्घो ब-
हुपन्नमूल्यतन्मयो भवेत्स्वादतो मुमुक्षुभिर्ब्रह्माकारवृत्तिस-
म्पादनेन ब्राह्मणत्वं साध्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ननु तर्हि ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं सम्पाद्येतावच्छा लोके
पणादिस्वार्गं विना सा केवलश्रवणादिवशेनैव न लभ्यत इत्या-
क्षयेन स्पष्टवस्तुनि योगिमनोरमखं सहृष्टान्तमाह ।

परसङ्गसुखासक्तं योगिनां योषितामिव ।

विहाय लोकसिद्धान्तं रमते स्वमते मनः ॥ ३१ ॥

परसङ्गसुखामक्तमिति । योषितामिव यथा योषितां व्यव-
भिचारिणीनां स्त्रीणां परसङ्गसुखासक्तं परेणान्यपुरुषेण सह
यः सङ्गः संयोगो मैथुनमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तं
रतं सन्मनोऽन्तःकरणं लोकसिद्धान्तं लोकेषु लौकिक-
शास्त्रेषु च यः सिद्धान्तो निर्णयस्तं व्यवविचारादिनिषेधरूप-
मित्यर्थः, विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्या मनमिष्टं यत्परस-

ब्रह्मुखं तस्मिन्नेव रमते क्रीडति तद्दयोगिनां ज्ञानिनां मनोन्तः-
करणं परसद्ब्रह्मसात्त्वं परः कार्यकारणातीतः परमात्मा तेन
संह यः सङ्गः संयोगस्तादात्म्यमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं शर्म
सांस्मन्नासत्त्वं रतं सँल्लोकोसद्धान्तं लोकानां तच्चच्छास्त्राणां
च यः सिद्धान्तो निर्णयो वेदाद्यात्मबुद्ध्या वर्णाश्रमाद्याचा-
रस्यावश्यकर्तव्यरूपस्त्वं विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्वात्म-
नो मत इष्टे ब्रह्मसुख एव रमते क्रीडति एवमेव सर्वलोकपर्मा-
न्परित्यज्य त्वया स्वमते ब्रह्मसुख एव रतिः कार्या तेन च ब्र-
ह्माकारा वृत्तिर्मवेदिति भावः, अत्र भगवद्बचनं ।

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ इति, ॥

श्रुतिश्च ‘लोकैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च’ आदिः, ‘न क-
र्मणा न प्रजया न धनेन आगेनैकं अमृतत्वमाप्तुं शि’ति च ॥३१॥

ननु सर्वलौकिकधर्मेष्वपि व्यावर्तितस्य मनसो ब्रह्मा-
कारता भवेन्नवेति सन्देहमालक्ष्य तन्दूरीकरोति सदृष्टान्तम् ।

तोयरन्ध्रनिरोधेन भाति पूर्णं सरोवरम् ।

वृत्तिरन्ध्रनिरोधेन पूर्णो बोधः किमद्भुतम् ॥ ३२ ॥

तोयेति । हे शिष्य यथेष्टध्याहार्यं यद्दत्तोयरन्ध्रनिरोधेन
तोयस्य जलस्य बानि रन्ध्राणि छिद्राणि कर्कटादिभिर्निर्मि-
तानि तद्द्वारा जलनिर्गमेन सरोवरस्यापूर्णत्वं भवेन्निरि-
तं प्रसिद्धं
तेषामेव निरोधेनावरोधेन कृतेन जनस्य तत्रैव स्थिरतया पूर्णं
भरितं सरोवरं सरो याति शोयने तथेत्यध्याहार्यं तद्द्वृत्ति-
रन्ध्रनिरोधेन वृत्तयः कामादय इन्द्रियाणि च ता एव रन्ध्राणि
अन्तःकरणावच्छिन्नज्ञानस्य तच्चक्षिणं भाति गन्तुं द्वाराणि तेषां

निरोधेनावरोधेन कृतेन बोधो ज्ञानं पूर्णो परिपूर्णो भाति शो-
भतेऽत्रास्मिन्नर्थे किमद्भुतं कुत आश्चर्यं तव नात्र सन्देहः
कार्यं इति यावः ॥ ३२ ॥

ननु सर्ववृत्तिनिरोधस्त्ववश्यं कर्त्तव्यश्चेत्स क्रियतां ज-
गद्विषयवामनानां विद्यमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्य तन्निवा-
रणमन्तरेण सा न स्यादित्याशयेन तस्या निष्फलत्वनिरूप-
णपुरःसरं तद्वोधं दर्शयति ।

निर्मूला निष्कला शुष्का कदर्या भोगवासना ।

तया तिरोहितः स्वामी तृणेनेव महागिरिः ॥ ३३ ॥

निर्मूलेति । निर्मूला वासना विषयाणामसत्त्वान्मूलहीना
निष्कला निर्गता निवृत्ता कला सवैशो यस्याः सा तथोक्ता
वास्तवसत्त्वरहितेत्यर्थः, शुष्का नीरमा सुखहीनेत्यर्थः, कदर्या
शङ्का स्वस्वविषयात्यागेन दुःखदेत्यर्थः, एतादृशी भोगवासना
भुज्यन्ते इति भोगा विषयास्तेषां जगद्गतपदार्थानां वासने-
च्छाऽस्ति, ननु तर्हस्तु सा तादृश्या भोगवासनया किं कर्त्त-
व्यमात्मनो येन तन्निवारणं सम्पाद्यमित्याशङ्क्याह, तथेति
तया भोगवासनया स्वामी तस्याः सत्तामदत्त्वेन पालकः प्र-
त्यगभिन्नः परमात्मा तिरोहित आच्छादितोऽस्ति भूतो न
प्रकाशते, ननु कलक्षणवत्त्वेन तस्यास्तुच्छतायां तस्यां कथं ग्रह-
रूपस्यात्मन आच्छादकत्वं सम्भान्धमित्याशङ्क्य तत्सम्भाव-
यितुं दृष्टान्तमाह तृणेनोव, तृणेनेव यथा तृणं स्वयमतिमूक्ष-
त्वेन तुच्छमात्रं स्वतो बीजारोपेण तदुत्पन्नतृणममूहरूपेण प-
रिणतेन यवमेव महागिरिर्महानातस्थूलोपि गिरिः पर्वत आ-
च्छादितो भवति तद्वदित्यर्थः, अयं भावः—पर्वतादुत्पन्नस्य तृणस्य

स्वस्यानेकत्वरूपपरिणामेन स्वतस्तुच्छे सत्यपि स्वकारणवृ-
हत्पर्वताच्छादकत्वसिद्धिरिव वासनायाः स्वतस्तुच्छत्वेपि स्व-
कारणभूतब्रह्मात्माच्छादकत्वसिद्धिरनेकावेषाकारपरिणामेन
सम्पाद्येति तन्नाशे यत्रः कार्य इति ॥ ३३ ॥

तमेव वामनायागं द्रष्टव्यं तं विना बेशकासादीनां मु-
क्तिसाधनानां मुक्तावकिञ्चित्करत्वं दर्शयति ।

न देशकालौ न वयो न युक्तिर्न विदग्धता ।

यदैव वासनात्यागस्तव मुक्तिस्तदैव हि ॥ ३४ ॥

नेति । हे शिष्य वासनात्यागमात्रे सति तव ते देशो
विजनादिः कालश्च मत्स्यूपादिभ्यां नयोभ्यौ न मुक्तिप्रापकौ
भवत एवमग्रेषु तथा वयोऽवस्थापि वार्धक्यादिर्न नैव
मुक्तिप्रदं भवति न नैव युक्तियोगोपि मुक्तिदा स्याद्विद-
ग्धता पाण्डित्यं न मुक्तिं साधयति, ननु तर्ह्येवमभावेपि के-
चलभोगवामनात्यागस्यापि तथात्वमस्तु तत्राह यदैवेति, हे
शिष्य पूर्वोक्तसाधनेष्वसत्सु सत्सु वा यदैव यस्मिन्नेव समये
तव भवतो वासनात्यागो वासनानां योगेच्छासंस्काराणां
त्यागः प्रमोक्तः स्यात्तदैव तत्रैव समये तवेत्यावर्त्तनीयं मुक्ति-
मोक्षः स्याद्भवेद्दि ममिदमेतद्वेदान्ते विद्वत्सु च वासनात्या-
गस्यैव मुक्तिप्रदत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु कृतेष्वभ्यासे ज्ञानं स्यान्नवेत्पाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य
सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति तत्र दृष्टान्तपक्षेऽयं स्यान्नदु ।

उपायैः शोधिते क्षेत्रे निर्मलं बीजमर्पितम् ।

किं चित्रं धान्यसम्पत्तौ स देवो यदि वर्पति ॥ ३५ ॥

उपायैरिति । उपायैः कर्षणाद्युपायैः क्षेत्रे बीजावापस्यान-

भूमौ शोधिते शुद्धे कृते मति ततश्च तत्र निर्मलं शुद्धं बीजं कीटा-
दिभिरदुष्टं बीजं चणकादि धान्यमर्पितमुप्तं यदि च यद्येव स
मेघाभिमानो देव इन्द्रो वर्षति शृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यस-
म्पत्तौ धान्यानां चणकादीनां धान्यानां सम्पत्तौ माप्नुौ सत्पां
किञ्चिन्माश्चर्यं कः सन्देहो वा । दार्ष्टान्तिकपक्षेऽप्यत्रैवार्थ उक्तः
स यथा हे शिष्य सेवेन्तःकरण उपायैरुपायान्ति मोक्षसा-
धनभूते ज्ञानेऽनुकूला भवन्ति त उपाया वैराग्यादयस्तैः
कृत्वा शोधिते निर्मलीकृते सति तत्रैव निर्मलं शुद्धं मायात-
त्कार्यमन्तरहितं भेदरहितमित्यर्थः, बीजं समस्तजगत्कारणभूतं
ब्रह्मभिन्नं ब्रह्मार्पितं धारणया स्थिरीकृतं सद्यदि तर्हि स-
देवः स गुरुरूपो देव ईश्वरो महावाक्यार्थोपदेशेन वेदान्तार्थ-
निरूपणरूपेण जलेन वर्षति ज्ञानामृतशृष्टिं करोति तर्हि तदा
धान्यसम्पत्तौ धान्यं धन्यत्वं कृतकृत्यत्वमित्यर्थः, तस्य स-
म्पत्तौ माप्नुौ सत्पां किञ्चिन्नं किमाश्चर्यं कः सन्देहो वा न
कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तनु महावाक्यविचारेण ज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्कीदृशमि-
त्याशङ्क्य लोकमसिद्धज्ञानवैलक्षण्यं तदुद्देश्यति ।

कृतवाक्यविचारस्य परमार्थमभीप्सतः ।

ज्ञानं गरिष्ठमज्ञानमज्ञानं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

कृतवाक्येति । हे शिष्य कृतवाक्यविचारस्य कृतं प्राव-
र्तितो वाक्यानां महावाक्यानां सत्त्वप्रसीत्यादीनां विचारो
विवेको येन स तथोक्तस्तस्यात एव परमार्थं महावाक्यवि-
चारेण विवेक्तं परमार्थं भूत्यगभिन्नं ब्रह्म तदेव मोक्षरूपम-
भीप्मतः सर्वमावेनेच्छन्तो विद्वदो गरिष्ठमसिद्धं लोकमसिद्धं
यत्प्राप्तिरित्याद्यतिस्पृहं ज्ञानं प्रापन्ते विषयाः सर्वेऽनेनेति ज्ञानं

वेदनं तदज्ञानमवेदनं भवति, यद्वा लोकप्रसिद्धं यदज्ञानं वेदनं तद्वारिष्ठं श्रेष्ठमज्ञानं भवतीति व्याख्येयं, तथा लोकप्रसिद्धमज्ञानं जगद्विषयकं ब्रह्मविषयकमपि अवेदनं यदुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञानं ज्ञायते भास्यते प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तत्स्वयंप्रकाशरूपब्रह्मभानमेव भवति, यद्वोदृतं तमोऽज्ञानं यस्मात्तदुत्तममज्ञानहीनं शुद्धमित्यर्थः, ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं वेदनं भवतीत्यर्थः, तच्चादृशं ज्ञानं मुमुक्षुभिर्मोक्षाय सम्पाद्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तादृशज्ञानाभावेऽपि मम वेदान्तव्याख्यातृत्वेनैव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्य तद्व्याख्यानासत्तयात्मन्यस्थिरत्वे सति वादिजपादौ महत्तया मोक्षो न स्यात्तत्पुनः देहात्मभावरूपं मरणं द्वेषद्वयं वाऽरिकृतभारणादिमयोगेन लोकप्रसिद्धं देहविसर्गरूपं वा मरणं भवेदित्याशयेनाह ।

व्याख्यासि वेदान्तगिरो जयसि द्वैतवादिनः ।

नान्तर्विशसि तन्मन्ये तत्रास्ति मरणं तव ॥ ३७ ॥

व्याख्यासीति । हे शिष्य त्वं भवान्वेदान्तगिरो वेदान्तानामुपनिषदां सूत्रभाष्यादीनां च वाक्यानि व्याख्यासि व्याख्यानं कृत्वा निरूपयसि सद्यं तद्व्याख्यानेन च द्वैतवादिनोऽनेकस्वगतादिभेदभिन्नं जगद्ब्रह्मजीवयोर्भेदं च द्वैतं तद्वदितुं सत्यत्वेन प्रतिपादयितुं शीलं येषां ते तयोक्तास्तां जयसि पराभवसि तदपि सत्यं परन्तु अन्तरन्तरात्मनि न विशसि स्त्रीनो न भवसि तत्ततो हेतोस्तत्र द्वैतवादिजयाय वेदान्तव्याख्याने तव ते मरणं देहात्मभावरूपा मृतिरयवा चादिकृतभारणादिमयोगेन प्रसिद्धं देहविसर्गरूपं मरणमास्ति विद्यत

इत्यहं मन्त्रे निश्चिनोमि आत्मानुसन्धानाभावे वेदान्तव्याख्या-
नस्य मरणमेव फलं न मोक्ष इति भावः ॥ ३७ ॥

अन एव पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकाल आत्मनि स्थैर्याधि-
क्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह ।

मित्रेण कुशले पृष्टे पूर्वावस्थामनुस्मरन् ।

इदानीं कुशलं जातमिति हृष्यति योगवित् ॥ ३८ ॥

मित्रेणेति । हे शिष्य योगविद्योगो जीवप्रसन्नैक्यं तद्वेत्ति
जानातीति योगविज्जीवप्रसन्नैक्यमेवा मित्रेण हितोपदेशकर्ता गु-
रुणा कुशले क्षमे पृष्टेऽनुयुक्ते सति ततः पूर्वावस्थां किं विद्वत्स-
मुत्तानुभवरूपामवस्थां स्थितिमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् सन्नि-
दानीं पूर्वावस्थातोऽस्मिन् क्षणे कुशलं क्षेमं, विशिष्टं जातमुत्पन्न-
मित्येवं कथयित्वा गुरुं प्रति स्वयं हृष्यति हर्षं प्राप्नोति एवमेव
त्वयापि उत्तरोत्तरक्षणे ब्रह्मसुखस्यैवमन्तःकरणे स्याद्यथा तथा-
ऽभ्यासः कर्तव्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ननु मोक्षमाधनभूतज्ञानाभ्यासस्यातीव प्रयत्नसाध्यत्वा-
त्स्वरूपप्रयत्नसाध्यकर्मणैव परलोकसुखादिसाध्यं किं ज्ञानप्रया-
मेनेसाशङ्का शिष्यस्यामह्य गुरुः कर्मरुचिवारणेन ज्ञाने रुचि-
मुत्पादयितुं कर्मिणः सकाशाज्ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

कर्मठः काश्चनान्निष्ठशून्यताम्रघटोपमः ।

विद्वांस्तु रत्नसम्पूर्णह्रिमकुम्भ इत्युत्तमः ॥ ३९ ॥

कर्मठ इति । कर्मठः कर्मासक्तो बहिः शुचित्वदर्शनादन्तर-
ज्ञानादृत्तत्वाच्च काश्चनान्निष्ठशून्यताम्रघटोपमो बहिः कामनेन
गुर्वणेनान्निष्ठ ईषद्विज्ञोऽन्तश्च शून्यो रिक्तो यस्ताम्रस्य घटः

कुम्भः स एवोपमां दृष्टान्तो यस्य स तथोक्तोऽस्ति तु पुन-
र्निद्राञ्जानी रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इव यथा रत्नैर्हीरकादि-
भिः सम्पूर्णः परिपूर्णो हेमः सुवर्णस्य कुम्भः कलशस्तथो-
त्तमः श्रेष्ठोऽन्तर्ब्रह्मसुखपूर्णत्वाद्बहिरपि सुमुख्यां ज्ञानमदत्वा-
द्यातः कर्मठाञ्जानी श्रेष्ठ इति भावः ॥ ३६ ॥

ननु देहवपुष्ववहारे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप उभयत्र समाने
दृश्यमाने ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं कथमवगन्तव्यं तच्च कीदृगिज्ञाशङ्क्य
सुखमदत्त्वदुःखमदत्त्वाभ्यामेवेसाद्यपेन तदेष सदृष्टान्तमाह ।

भूरुहत्वाविशेषेपि द्वयोरन्तरमीदृशम् ।

इक्षुकाण्डसमो विद्वान्दण्डकाष्ठसमः पशुः ॥ ४० ॥

भूरुहत्वात् । हे शिष्य भूरुहत्वाविशेषोपि भुवः पृथग्या
रुहन्ति उत्पद्यन्ते ते भूरुहा वृक्षास्तेषां भावो जातिस्तस्याऽवि-
शेषोऽवैलक्षण्यं तस्मिन् समपि द्वयोरिक्षुदण्डकाष्ठयोरन्तरं
भेद ईदृशमेतादृशमस्ति मिष्टरसदानेन तृप्तिकारकत्वं ताडने-
नान्येषां दुःखकारणत्वं चान्तरं यद्वल्लक्षणे तद्वद्भूरुहत्वाविशेषोपि
भूर्भवस्यमाज्जगदिति भूशब्दवाच्यं ब्रह्म तस्माद्बुद्ध उत्पन्नो
भवतस्ती तथाभूती ज्ञान्यज्ञानिनौ देहवपुषा ब्रह्मोत्पन्नं तस्य
तयोर्वा भावस्त्वं तस्य देहसत्त्वस्योभयत्राविशेषेऽवैलक्षणे स-
त्यपि द्वयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति की-
दृशं तदित्यत आह इक्षित्ति, विद्राञ्जानी सुमुख्यां मुक्ति-
सुखदानेन नित्यतृप्तिकारकत्वादिक्षुकाण्डेनेक्षुदण्डेन सम-
स्तुत्योऽस्ति पशुरज्ञानी दण्डकाष्ठमप्यं दण्डो याष्टिस्तत्का-
ष्ठं तद्यथा दण्डपरिणामेन दुःखकारणं तेन सम उत्तरोत्तरं दुः-
खकारणत्वात्तुल्योऽस्ति निधत इदमन्तरं ज्ञान्यज्ञानिनोरिति
भावः ॥ ४० ॥

इदानीं ब्रह्माकारापरिच्छिन्नवृत्तौ ब्रह्माविर्भावस्य तत्र तत्र वेदान्ते प्रतिपादनान्मुमुक्षुभिस्त्वादृशवृत्तिमाप्स्युपायो यत्नेन स-
म्पाद्य इत्याशयेन तमेवार्थमन्वोक्त्या प्रतिपादयति ।

विशालदृष्टौ रमते न त्वन्यत्र पतिर्मम ।

येन दृष्टिर्विशाला स्यात्स मन्त्रो मम दीयताम् ॥ ४१ ॥

विशालदृष्टानिति । हे शिष्य काचित्स्त्री स्वमतं सिद्धं म-
याह हे सिद्ध मम मे पतिर्मर्त्ता विशालदृष्टौ विशाला बृहती
दृष्टिर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तस्यां कस्यां चित्स्त्रियां रमते
रतिं करोति अन्यत्रादीर्षनेप्राप्तुं न तु नैव रमते क्रीडति अतः
कारणाद्येन मन्त्रेण उपलक्षणमेतदौपधादीनां दृष्टिर्नेत्रं वि-
शाला दीर्घा स्याद्भवेत्स तादृशो मन्त्रो मन्त्रौपधादिर्मम मे
दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थयति, अपमाशयः—यथा स्वपत्युर्वि-
शालदृष्टौ रमणं निरूपितं तथा प्रकृतेर्ये विशालाऽपरिच्छिन्ना
दृष्टिर्दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुत्युक्ता
ब्रह्माकाराऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिरत्र ग्राह्या तत्र मम बुद्ध्य-
वच्छिन्नचिदाभासस्य मे पतिः सच्चिदानन्दार्पणेन पालकः प्र-
त्यगभिन्नः परमात्मात्र ग्राह्यो रमते क्रीडति अन्यत्र परिच्छिन्न-
वृत्तिषु नैव रमतेऽतो येन मन्त्रेण प्रणवादिना तदुपलक्षितेन
योगेन ज्ञानेन वा दृष्टिर्दृश्यतेऽनुम्रयते ब्रह्मानयेति दृष्टिरहं ब्र-
ह्मास्मीति वृत्तिर्विशालाऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपा स्याद्भवेत्स उ-
क्तलक्षणो मन्त्रो मन्त्रादिसाधनं मम साधिष्ठानबुद्धिस्यचि-
दामासस्य त्वच्छिष्यस्य हे गुरो दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थना
गुरोरग्रे निबन्धं कर्षयेति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

इदानीं गुरुं माप्यापि उक्तविधमार्थनाया अभावेन ज्ञा-

नामाप्तौ सत्त्यां सामान्यबुद्ध्या कृत्या गुरुसेवया निष्फला-
युर्व्ययमात्रं फलं जायते ततश्च दुःखमेव फलं पर्यवस्यतीति
सूचनायान्योक्त्याह गुरुः ।

पूज्योऽयमिति विज्ञाय पूजितः स्वापितो गृहे ।

न भुक्तो मूढया स्वामी कश्चित्पुरुष इत्ययम् ॥ ४२ ॥

पूज्योऽयमिति । यथा कया चिन्मूढया स्वपतिज्ञानाभाव-
वत्या क्रिया स्वामी स्वपतिरेव चिरकालादेशान्तराभागतो-
ऽयं कश्चित्पुरुषः सामान्यः कोपि नरोऽयं दृश्यमान इति
निश्चित्य स्वपत्युः परदेशस्थत्वे प्रसक्तत्वायोगात्तस्मिन् दृश्यमाने
तदसम्भवं मन्त्रेति यावदतः स्वगृहागमनान्वया गृहस्थया
पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽस्तीति विज्ञाय निश्चित्य च
पूजितोऽर्चितो भोजनार्पणादिना तर्पितः सन्गृहे मन्दिरे
स्वापितो निद्रापितः परन्तु न भुक्तो न रक्षाङ्गीकृतोऽतस्ता-
वान्कालस्तस्या व्यर्थमेव गतो यथा तथा मृकृतेऽपि योजनीयं
तद्यथा मूढयाऽज्ञानिमुमुक्षुबुद्ध्याऽयं कश्चित्पुरुषोऽयं मत्पु-
रैवर्त्ती दृश्यमानः पुरुष उद्यमवान्नरः कोपि अस्ति लोकव-
द्याभिप्रायत्वाङ्गानी न भवतीत्येव मन्त्रा देहधारणवतो
मम पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽयं मत्पुरत आगत इति
विज्ञाय निश्चित्य पूजितो भोजनपादसंभवेनादिनाऽर्चितः से-
वित इत्यर्थः, गृहे स्वमन्दिरे स्वापितः शान्तितः परं तु अयं
स्वामी यमात्मप्रदत्त्वेन पातको मुरुरस्तीत्येवं ज्ञात्वा न भुक्तो
घातुनामनेकार्थत्वाङ्गानपरिग्रहेन न सम्वादित इत्यर्थः, अतः
कृतसेवायाः पारलौकिकसुखादिफलसत्त्वोप मुमुक्षोर्पोक्षस्यै-
वेष्टत्वात्तत्साधनभूतज्ञानमाप्त्यभावेन निरर्थकत्वाद्यर्थमायुर्व्यय-
मेवेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु समाधिसापनेनैव मोक्षोस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं
पिना संसारानिदृचेः समाध्युत्पाने पुनर्दुःखमेव स्यादित्याशयेन
तमेवार्थमन्योक्त्याह ।

भोगयोग्येन वेपेण व्यतीत्य शयने निशाम् ।

प्रियस्य भोगमप्राप्य प्रातः क्रन्दति कामिनी ॥ ४३ ॥

भोगयोग्येनेति । भोगयोग्येन मुञ्चतेऽनुभूयते साक्षात्प्रत्यग-
भिन्नः परमात्माऽनेनेति भोगो ज्ञानमपरोक्षं महावाक्यजन्यं जी-
वग्रहैक्यविषयं तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेपेण वहिः संप्रा-
सादिवेपेणान्तर्वैराग्यादिचिह्नेन चोपलक्षिता सती मुमुक्षुबुद्धिः
शयने शेते निद्राति सर्वो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपः प्रपञ्चो
ऽस्मिन्निति शयनं तस्मिन् समस्तप्रपञ्चलोपलक्षिते समाधौ
निशां रात्रिं ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

पस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

इत्युक्तलक्षणां प्रपञ्चास्फुरणारूपां व्यतीत्यातिक्रम्य प्रातः
समाधौ प्रपञ्चास्फुरणनिशान्ते प्रपञ्चास्फुरणलक्षणदिवसात्पूर्वं
काले प्रातः प्रत्यूषकालस्तस्मिन् प्रियस्यात्मसाक्षात्कारवञ्जान-
स्पात्मसुखस्य वा भोगं संयोगमनुभवं प्राप्त्यालभ्य कामिनी
तदिच्छावती मुमुक्षुबुद्धिः क्रन्दति रोदिति हा खेद ए-
तावान्मम कालो व्यर्थमेव गत आत्मसाक्षात्कारेण वि-
नेत्याक्रोशतीति भावः । लौकिकार्थे तावत्काचित्का-
मिनी स्वपुरुषभोगेच्छावती स्त्री भोगयोग्येन स्वपत्न्या सह-
यो भोगो रतिस्तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेपेण शृङ्गारेणोपल-
क्षिता सती केन चिक्रोधादिना मानादिना वा प्रतिबन्धेनाऽव-

रुद्धा सती प्रियस्य स्नेप्सितपस्युर्भोगं रतिप्रप्राप्यालभ्य शयने
पर्यङ्के निशां रात्रिं व्यतीत्याऽतिक्रम्य प्रातः प्रभाते क्रन्दति रो-
दति हा व्यर्थं यानेन कलहादिना वा भोगकालोऽतिक्रान्तो य-
याऽहो दीर्घाग्न्यविलसितं प्रमेदमतोहं हिताहितज्ञानशून्यत्वान्मू-
र्खेत्येव विन्यसतीति भावः ॥ ४३ ॥

ननु समाधिमुखस्यापि गीतार्या 'यत्तोपरमते चित्तमि'त्या-
दिश्लोकैर्ब्रह्ममुखत्वप्रातिपादनाच्चेनैव कृतार्थतास्तु किं ज्ञानजन्येन
ब्रह्ममुखसाक्षात्कारेण साहस्रान्ध्यात्तस्या साक्षात्कारमुखात्मसमा-
धिमुखे कृत्रिमत्वेन न्यूनत्वं दर्शयति ।

चित्रपत्रे कृता नारी विचित्रा रूपसम्पदा ।

दृश्यते तावदेवाहो यावन्नायाति सुन्दरी ॥ ४४ ॥

चित्रपत्र इति । रूपसंपदा रूपस्याकारस्य संपत्तंसंपत्तिः शो-
भेत्पर्यः, तथा विचित्राऽस्याश्चर्यरूपा नारी स्त्री चित्रपत्रे चित्रा-
धारभूते पत्रे तदुपलसिते पटादौ वा कृता लिखिता सा चित्ररूपा
रूप्यहो शिष्य तावदेव तावत्कालमेव दृश्यतेऽवलोक्यते का-
मिभिरिति शेषः, तावत्किञ्चित्कालपर्यन्तमित्यत आह यावदिति,
यावत्कालपर्यन्तं सुन्दरी कमनीयरूपा स्त्री नायाति न मामोति
तावत्कालमेव सा प्रेमभावेनावलोक्यते तदुत्तरं नेति भावः, प्र-
कृतार्थे तु न रातीति नरो वैराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोचि-
कारीत्यर्थः, तस्येयं नारी मुमुक्षुबुद्धिश्चित्रपत्रे चित्रसदृशजगत्प-
दार्पणानामधारभूते ब्रह्मणि शबले पत्रस्यानीये कृता समर्पिता
मा समाधिस्थिता बुद्धी रूपसंपदा रूपं यदहैतदुल्लाङ्घ्यते तस्य
संपत्प्राप्तिमत्तया विचित्राऽस्याश्चर्यभूतेत्येवं तावदेव तावत्काल-
मेव मुमुक्षुर्भिरदृश्यतेऽवलोक्यतेऽहो शिष्य तावदित्युक्ते का-

लेऽवधिमाह यावद्विधि मुन्दरी कम्पनीयरूपा सुखरूपा ब्रह्म चि-
तिरित्यर्थः, यावच्चावत्कालं नायाति न प्राप्नोति न प्रत्यप्ता भ-
वतीति यावत्तावद्विधि योज्यं, यद्वा चित्रमनेकविचित्रं
जगत्तत्पाति रसतीति चित्रपोऽहङ्कारस्तं त्रायते स्वसत्त्वदाने-
नोति चित्रपत्रं शबलं ब्रह्म तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं गुरुवाक्ये विश्वासकर्तव्यतां स्वस्यैव सुसुक्ष्मा
विधत्ते ।

चिन्तामणिं कराङ्गुष्ठं मा शुचः प्राह मे गुरुः ।

दिनैः कतिपयैरेव पुनरेव मिलिष्यति ॥ ४५ ॥

चिन्तामणिरिति । हे शिष्य मे मम गुरुर्महावाक्योपदेष्टा
चिन्तामणिमीप्सितफलदाहृत्वेन चिन्तामणिरिव ज्ञानं तं करा-
ङ्करोति ध्यानादि तत्करमन्तःकरणं तस्मादङ्गुष्ठं नष्टं केन-
चिद्विषयपरागेण प्रतिबन्धेनान्तर्हितमित्यर्थः, तस्मा शुचः शोकं मा
कार्षीः शोकेन तदुद्यमाभावे पुनस्तत्माप्तिर्न स्यादतस्तच्छोकत्या-
गेन पुनस्तदुद्योगे कृते सति चिन्तामणिर्ज्ञानं कतिपयैः कति-
चित्सङ्ख्यैर्दिनैर्दिवसैः स्वल्पैरेव दिवसैरित्यर्थः, एव निश्चय
एव नात्र सन्देहः कार्य इत्यर्थः, पुनरेव भूयोपि मिलिष्यति
माप्तो भविष्यतीत्यर्थः, इत्येवं मे मां प्राह प्रोक्तवान्मया च त-
द्वचनविश्वासेन पुनस्तदुद्योगे कृते पुनस्तत्माप्तमिति गुरुवचनवि-
श्वास एव सर्वविघ्ननिवृत्त्या परमफलमापकः सर्वत्रेति भावः ॥ ४५ ॥

इदानीं गुरुवचनविश्वासापि स्वचित्तनिश्चयेनैव स्यादिति
तत्र निश्चयं भेदावयितुं स्वस्य संशयग्रस्तत्वे क्वचिद्वैकरूपं मन
एव मत्संशयनिवारकं भवत्यतो मनसि विवेक एवा स्थापनीय
इत्याशयेनाह ।

‘करोमि संशयं यावन्मुकुन्दमुखदर्शने ।

आश्वासयति मां तावत्परमा देवता मनः ॥ ४६ ॥

करोमीति । हे शिष्य अहमज्ञानावस्थायां मुकुन्दमुखदर्शने मुकुन्दो मुक्तिपदो गुरुरात्मा च ब्रह्माभिन्नस्तस्य गुरोर्मुखं देहस्थं प्रत्यक्षमेव तन्मुखतो महावाक्यद्वारा प्राप्तेन ‘चेतोमुख’ इति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माकारवृत्तिरूपं मुख ग्राह्यमात्मनश्च सैव ब्रह्माकारवृत्तिर्मुखपदेन ग्राह्यं तस्य दर्शनमवलोकनं तस्मिन्वावद्यत्कालपयन्तं संशयं मम गुरुमुखाच्छ्रुतेन महावाक्यविचारेणात्यत्रस्तसात्कारः स्यान्न वेत्तेवं रूपं सन्देहं करोमि संवादयामि तावत्तत्कालमेव विवेकसंस्कारवन्मनोऽन्तःकरणं परमा श्रेष्ठा देवता देववदादृतं सत्प्रकाशबहुलमित्यर्थः, मां सन्दिह्यमानं मा माश्वासयति साक्षा बोधयति अतो विवेकेन मन एव संस्कार्य पूजनीयं च तन्मुमुक्षुर्भरति भावः ॥ ४२ ॥

ननु आत्मनि कन्दर्पकोटिलावण्यं किमभिप्रायेण वर्णितं तच्चासम्भाव्यं सौन्दर्यस्य साकारनिष्ठत्वाभिराकारे तु तदात्मन्यप्युक्तमेवेत्याशङ्का शिष्यस्य लक्ष्मणैरालक्ष्य तत्सम्भावनेन तां निराकरोति ।

कन्दर्पकोटिलावण्यं सत्यमुक्तं जनार्दने ।

कन्दर्पप्रमुखाः सत्वे तत्प्रकाशे पलायिताः ॥ ४७ ॥

कन्दर्पेति । हे शिष्य जनार्दने जनानां जन्मवतां जीवानामर्दने आत्मत्वेन तन्निर्वाहकत्वाद्वाहतिरूपे यत्पुराणादिषु कन्दर्पकोटिलावण्यं कन्दर्पाणां कामानां कोटयोऽपरिमिता मूर्त्यस्तासां लावण्यं सौन्दर्यमुक्तं पुराणादिषु कथितं तत्सत्यं यथार्थमेव कुत इत्यत आह कन्दर्पप्रमुखेति, यत्प्रकाशे यस्य सर्वगति-

रूपस्यात्मनः प्रकाशे द्योतेऽन्तःकरण आविर्भूते सतीत्यर्थः, सर्वे
समस्ताः कन्दर्पममुखाः कन्दर्पः कामः प्रमुख भावो येषां
क्रोधादीनां ते तथोक्तास्ते पलायिताः पलाय कापि गता नष्टा
इत्यर्थः, अतः सत्यमुक्तमिति योज्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं रजोविकाररागादित्यागं विनाऽविद्यावरणनिरासो
न स्यात्तं विना चात्मसाक्षात्कारो न स्वादितीममर्थमन्योक्त्या
दर्शयति ।

अथु मुक्तं वियोगिन्या राधया मेलनाशया ।

तत्रैव मायया गुप्तः प्राप्तः प्रकटतां हरिः ॥४८॥

अध्विति । वियोगिन्या श्रीकृष्णस्य वियोगोऽस्ति यस्याः सा
तथोक्ता तथा राधया राधानाम्न्या गोपिकया मेलनाशया श्री-
कृष्णस्य मेलनं योगस्तत्त्वाशयेच्छया करणभूतयाऽथु नेत्राम्बु
मुक्तं विमृष्टं यदा तदेवध्याहार्यं यदा यस्मिन्समये तदा तस्मिन्ने-
व समये पूर्वं मायया स्वान्तर्धानशक्त्या गुप्तोऽन्तर्हितो हरिः स्व-
भक्तदुःखहरणशीलः श्रीकृष्णस्तत्रैव यत्र स्थानेन्तर्हितस्तस्मिन्नेव
स्थाने प्रकटतामाविर्भूततां प्राप्तो यातः, अयं भावः—यथा का-
मादिरजोवृत्तिभी राधायाः कृष्णावलोककरणं चक्षुः पिहितं
तदेव कृष्णान्तर्धाने निमित्तं जातमन्यथा स्वयंभकाशरूपसं-
र्बानुस्यूतश्रीकृष्णे न तत्सम्भवः, तथा सुमुखोरपि गुरुदर्शने मा-
नादिभिर्गुरुदर्शनकरणभूतचक्षुषः पिहितत्वात्मानामन्यमनुष्य-
दर्शनेन तद्गतगुरुत्वदर्शनामम्भवः अन्तःकरणस्य तु ब्रह्म-
मासात्कारकरणाभूतान्तःकरणशक्तिचक्षुषो रागादिरजोवृत्ति-
भिरावृतत्वाद्ब्रह्ममासात्कारामम्भव उपमयत्र स्वयंभकाश-
त्वेन स्वत आवरणं न सम्भवति, किञ्च यदा राधया श्रीकृ-

पुण्यदर्शनाशयाऽश्रुत्यागमिषेण मानादिकं रजःकार्यं विसृष्टं
तदैव श्रीकृष्णदर्शनमपि तत्रैव जातं तथा मुमुक्षाणामपि मथमं
मानादिरजोवृत्तिसागे तत्रैव पूर्वदृष्टपुरुषे गुरुत्वदर्शनं जायते त-
तश्च तदुपदेशेनान्तःकरणस्य रागादिरजोवृत्तिसागेन ब्रह्मसा-
क्षात्कारोपि सम्भावनीय इतीममर्थं सम्भावयितुं तादृशचरि-
प्रवर्णनं भागवतादौ कृतमिति भावः ॥ ४८ ॥

इदानीं सर्वसाधनेभ्यः सोपामनकर्मादिभ्यो ज्ञानेन ब्रह्म-
सुखाकारस्य वृत्तिविशेषस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयन्नग्नोक्त्याह ।

सौरभ्याय भ्रमन्त्येके मधु काङ्क्षन्ति चापरे ।

न भ्रमन्ति न काङ्क्षन्ति मधुमत्ता मधुव्रताः ॥४९॥

सौरभ्यायेति । एके कति चिन्मधुव्रताः स्वतो मधुकरण-
सामर्थ्यवन्तोपि तद्विस्मृत्य केवलं सौरभ्याय पुष्पकेसरस्यसु-
गन्धमाप्तये भ्रमन्ति आकाशे भ्रमणमेव कुर्वन्ति, अपरे च भ्र-
मरा मधुपुष्पकेसरस्थं सुगन्धमनुभूय तत्र वृत्तिजननाभावे
विनिश्चितं तदनादरेण मधुनि वृत्तिजननेन सुगन्धतां विशिष्टता-
मालङ्घ्य तन्मधुपुष्परसं काङ्क्षन्तीञ्जन्ति, किञ्च केचिच्च मधुव्रताः
स्वतोऽन्यत्र मधुर्गन्धं समर्था मधुमत्ता मधुपुष्परसस्तेन तत्पानेन
वृत्ताः सन्तो न भ्रमन्ति न सुगन्धेच्छया भ्रमणं कुर्वन्ति न का-
ङ्क्षन्ति पुष्परसं नेच्छन्ति, अथमाशयः—कर्मफलस्य स्वर्गादिवप-
यजन्यमुखस्य वृत्तिहेतुत्वाभावाद्भूममुखपतिविम्बत्वाच्च वासना-
मात्रतया गन्धतुल्यता तदर्थं कर्माद्यनुष्ठानमत्र भ्रमणं ग्राह्यं त-
दन्यनौक्तिककर्मतः श्रेष्ठमपि, तत्ततोपि ब्रह्मसुखमनुपावितुं स-
माध्यन्तमुपामर्शं मध्विच्छापदेनात्र ग्राह्यं तच्च कर्माद्यनुष्ठाना-
द्वरं, ततोपि विचारेण महावाक्यानां साक्षाद्ब्रह्मसुखानुपवेन

नित्यवृत्तिमन्तोऽत्र मधुमत्तभ्रमरपदेन सूचिता अत्र ग्राह्यास्तेषां
च निम्नव्रह्मसुखमाप्त्या मधुमत्तभ्रमराणां मधुनैराकाङ्क्ष-
मिति ब्रह्मसुखेऽप्यनिच्छत्त्वमत्र सूचितं ते च पूर्वोक्तोभयेभ्यो-
पतिश्रेष्ठा, अतः कर्माद्यनुष्ठानं तत्फलं स्वर्गाविमुक्तमुपास-
नाद्यनुष्ठानं तत्फलं मोक्षसुखं चानादृत्य ज्ञानमेव सम्पाद्य-
मिति भावः ॥ ४९ ॥

इदानीं हठपातञ्जलायुक्तसमाधितोषि महावाक्यविचार-
रेण वेदान्तोक्तरीत्या नित्यसुखानुभवस्य श्रेष्ठ्यमन्योक्त्या
दर्शयति ।

धनं प्राप्नोति कष्टेन प्रदोषे काष्ठभारिकः ।

सुखासनस्थो विपुलं धनं रत्नपरीक्षकः ॥ ५० ॥

धनमिति । हे शिष्य काष्ठभारिकः काष्ठानां दारुणां
भारो भरसं वहति असौ काष्ठभारिकः काष्ठभारोपजीवीत्यर्थः,
कष्टेन सर्वादिनकृतश्रमेण प्रदोषे दिनान्तसमये धनं द्रव्यं त-
त्रापि तद्दिन एवादरपूर्तिर्योग्यं तत्रापि न्यूनं वा प्राप्नोति ल-
भते पुनः प्रभाते तदर्थं श्रम एव कर्तव्यस्तस्येत्यर्थः, किञ्च र-
त्नपरीक्षको रत्नानां हीरकादीनां परीक्षकः परीक्षाकर्ता पुरुषः।
सुखासनस्थः सुखं यथा भवति तथा यदासनं स्वस्थिति-
साधनभूतं कार्पासादिपूर्णं कशिप्यादि तस्मिन्स्थः स्थितः स-
न्निपुलं सहस्रनखादिसङ्ख्यापरिमितं धनं द्रव्यं प्राप्नोति ल-
भते बहुधनमाप्तौ ब्रह्मायासोऽपेक्षितोऽल्पधनमाप्तौ तोऽल्प इति
न नियम इति भावः, अयं भावः—हठपातञ्जलोक्तममाधेरष्टा-
ङ्गमासनश्रमापेक्षित्वाच्चदुक्तसमाधिसुखेऽप्य च समाधिकालमा-
त्रास्थितकत्वाद्बुद्ध्युत्थानकाले प्रतीतसंसारदुःखेन तिरस्कृतत्वा-
च्चस्य काष्ठभारिकार्जितद्रव्यस्याल्पत्वमिवाल्पत्वमेवात्र सूचितं

श्रमसाध्यत्वादप्यल्पत्वमेवोभयत्र समं च सूचितं, वेदान्तोक्त-
रीत्या तु सर्वजगतो बाधनेन ब्रह्मसुखानुभवसमाधौ व्युत्पाने
बोभयत्र ब्रह्मसुखस्य विद्यमानत्वादस्त्वण्डत्वेन देशकालव-
स्तुकृत्परिच्छेदरहितत्वेन च निखतृप्तिकारकत्वेन च साधनप-
रिश्रमाभावाच्च श्रमरहितरूपपरीक्षकार्जितबहुद्रव्यतुल्यत्वं ज्ञा-
नेन साक्षात्कृतब्रह्मसुखस्येति भावः ॥ ५० ॥

ननु आसनमुद्रादिब्रह्मसुखप्राप्तिमाधनानामतीव श्रमसा-
ध्यत्वात्तत्र श्रमभीत्या वेदान्तिनां विचारे मृत्तानां तत्प्राप्ति-
रासनादिसाधनैर्विना कथं स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मसुखप्राप्ते के-
वलं श्रम एव नापेक्षितः किन्तु केवलाविचारेणापि तत्प्राप्तिः
स्यादेवेति नासनादीनां तन्निमित्तत्वेतीदमप्युक्त्या दर्शयति ।

नर्त्तकी स्वाङ्गभङ्गेन धनं प्राप्नोति वा नवा ।

कुलाङ्गना कंटाक्षेण स्वं वशीकुरुते पतिम् ॥ ५१ ॥

नर्त्तकीति । नर्त्तकी वेश्या स्वाङ्गभङ्गेन स्वस्य स्वदेहस्य
पान्थङ्गानि करचरणनेत्रस्तनभृकुप्यादीनि तेषां भङ्गो नर्त्तनं
भङ्ग ऊर्मिरिव तत्तदङ्गनर्त्तनरूपो विकार इत्यर्थः, तेन कृत्वा-
ऽपि धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभने वा पक्षान्तरे न वा न च प्रा-
प्नोति धनप्राप्ते निषमेनाङ्गनर्त्तनं निमित्तं न दृष्टमिति भावः,
किञ्च कुलाङ्गना सत्कुलमवाङ्गना स्त्री कंटाक्षेण कंटाक्षो ने-
त्रमपान्तेनावलोकनं तेन स्वं स्वीयं पतिं पालकं भर्त्तारं वशी-
कुरुते वशीकृत्वा भुनक्ति अतः प्रेयैव निषमेन स्वपतिव-
शीकरणे निमित्तं स च प्रेम्णा वशीभूतः मनुस्वयमेव द्रव्यादि
ददातीति भावः, अपमाशयः—यथा वेश्याकृतः स्वाङ्गभङ्गो
निषमेन द्रव्यप्राप्तिमाधनं न दृष्टमिति दृष्टिनापष्टङ्गयोगस्य

साधनानि आसनादीनि न नियमेन ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानि
 दृष्टानि तत्सत्त्वेऽपि कतिपयदृष्टिषु तदमाप्तिदर्शनात्तदसत्त्वेऽपि म-
 हावाक्यविचारेणैव केवलं तत्प्राप्तिदर्शनाच्च प्रेम्णैव महावा-
 क्यविचारः केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरत्र नर्त्तकी सादृश्यं
 हाटनं निन्द्यसिद्ध्यायासक्तत्वाच्चर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनसादृश्य-
 यासनादीनां हठमोक्तानां नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनस्य द्रव्यप्राप्ता-
 यकिञ्चित्करस्त्वभिवासनादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारेऽकिञ्चित्क-
 रत्वं, कुलस्त्रीषु अङ्गनर्त्तनामप्येव कटाक्षेण स्वमनोरथपूरक-
 पतिवशीकरणमिव वेदान्तनिष्ठस्य ब्रह्मप्रेम्णैव केवलं भाग-
 सागलक्षणालक्षणविचारेणैव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायत
 एवेति ॥ ५१ ॥

ननु कृतेऽपि श्रवणादौ यम ब्रह्मसुखानुभवेन मुक्तिस्तत्सा-
 धनमृतं ज्ञानं च स्यान्न वेति सन्दिग्धमानं शिष्यं मयाह ।

तत्र बुद्धिप्रकाशोऽयं निकटां मुक्तिमाह माम् ।

नूनं निर्वाणसमये दीपो देदीप्यते भृशम् ॥ ५२ ॥

तवेति । अयं मत्प्रसक्तस्तत्र ते बुद्धिप्रकाशो बुद्धेरन्तःक-
 रणस्य प्रकाशो ज्ञानं मां या प्रति निकटां समीपवर्तिनीं मुक्तिं
 ते मोक्षमाहोक्तवान् सूचयतीत्यर्थः, पूर्वकालाविद्वान्तिनो ब-
 हुतरप्रकाशो मे तत्र मुक्तिं सूचितवानित् भावः, तत्र दृष्टान्तो
 नूनमिति नूनं निश्चयेन दीपः प्रदीपो निर्वाणसमये निर्वा-
 णस्य नाशस्य समये काले भृशं बहु यथा भवति तथा देदी-
 प्यतेऽतीव प्रकाशते एवं तदन्तःकरणप्रकाशः स्वनाशेन
 मोक्षं प्राप्नुमुक्त इति भावः ॥ ५२ ॥

इदानीं वेदान्तपाठं तदर्थारूपाणाञ्ज्यकृततदर्थसूक्ष्मज्ञानस्था-

त्मानुभनेषु मध्ये स्वात्मानुभवस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयितुमन्योत्त्याह ।

एके खनन्ति वसुधां तथा विक्रयिणः परे ।

धर्षयन्त्यपरे रत्नं भोगं गृह्णाति भाग्यवान् ॥ ५३ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषा वसुधां पृथिवीं खनन्ति हीरकादिरत्नमाप्तये खनन्ति कर्षयन्ति तथा तद्वदपरेऽन्ये पुरुषा विक्रयिणो हीरकादीनां विक्रयकर्तारो भवन्ति अपरेऽन्ये केचित्पुरुषा रत्नं हीरकादिकं धर्षयन्ति शोणे मर्दयन्ति किञ्च भाग्यवान्स्वतः सम्पात्तमानुषुषो भोगं रत्नस्य स्वशरीरे स्वभोग्यस्यादिशरीरे वा सन्धारणरूपं भोगं गृह्णाति अङ्गीकरोति ते च यद्योत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, तथान्ताकरणशोधनेन वेदान्तार्थावलोकनपरा अन्तःकरणस्य क्षेत्रस्वामिधानात्तत्कर्षकत्वेन हीरकाद्यर्थं पृथिवीकर्षकतुल्या अत्र ग्राह्याः, शिष्यादीनां वेदान्तव्याख्यानद्वारा ज्ञानप्रदास्तत्कृतसेवामूल्यदानेन तेऽत्र हीरकादिरत्नावक्रयिपुरुषोक्त्या सादृश्याद्ग्राह्याः, वेदान्तश्रवणेन त्यागादिभिरन्तःकरणसूक्ष्मत्वापादका रजर्षकोक्त्या तत्सादृश्यादत्र ग्राह्याः, केवलात्मनिष्ठास्तु अन्यसाधननिरपेक्षत्वाद्भूतभोगकर्तृपुरुषसादृश्यात्तेत्र ग्राह्याः, तेषु चोत्तरोत्तरं श्रेष्ठ्याच्चेष्टु केवलात्मनिष्ठानामेव श्रेष्ठ्यामिति भावः ॥ ५३ ॥

इदानीं कर्मोपासनज्ञानजन्यमुखानां मध्ये ज्ञानजन्यमुखस्याधिक्यं दर्शयन्नन्योत्त्याह ।

एके तत्रेण तुप्यन्ति दधिदुग्धेन चोपरे ।

तत्त्वज्ञा नैव तुप्यन्ति नवनीतघृतं त्रिना ॥ ५४ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषास्तत्रेण दधिद्वारेण

दधिगण्डेन तुप्यन्ति तृप्यन्ति, अपरेऽन्ये च केचित्पुरुषा दधिदुग्धेन दध्ना दुग्धेन वा तृप्यन्ति, किञ्च तत्त्वज्ञा दधिदुग्धयोर्मध्ये यत्तत्त्वं नवनीतं घृतं वा तद्ये जानन्ति ते तयोक्तास्ते नवनीतघृतं विना नवनीतं हैयद्भवीनं घृतं च सपिस्तं उभे विना वर्जयित्वाऽन्येन तक्रादिना नैव तृप्यन्ति न च तृप्यन्ति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, अयं भावः—तत्तत्तृप्तसदृशा अत्र कर्मजन्यविषयमुख इदमेव मुखं नान्यदिति तदासक्ता ग्राह्याः, उपासनादिजन्यमायुज्यादिमुत्तामक्ता अप्रदधिदुग्धाशनतृप्तपुरुषमादृश्या ग्राह्याः, ज्ञानजन्यब्रह्ममुखरता अप्रनवनीतघृततृप्तसदृशा अपि ग्राह्या, तेषु च यथोत्तरं श्रेष्ठेषु नवनीतघृततृप्तश्रेष्ठ्यवज्ज्ञानतृप्ते श्रेष्ठ्यं ज्ञेयमिति भावः ॥५४॥

इदानीमन्वेषां केषां चित्कर्मादौ रुचिरस्तु मम तु ज्ञानाभ्यासेन सर्वत्र ब्रह्मसुखानुभववाञ्छानाभ्यास एव रुचिरस्तीति मतीत्यर्थं शिष्यस्य तत्र रुचिमुत्पादयितुमाह ।

यत्र कापि स्वपामीति जाता निद्रालुता मन ।

विस्तीर्णं शयनं प्राप्तं कोमलं ब्रह्म निर्मलम् ॥५५॥

यत्रेति । हे शिष्य मम मे यत्र कापि कर्मण्युपासने वा जाग्रदाद्यवस्थात्रये तुर्यायां वा स्वपामि तत्तत्कालव्यवहारेषु प्रपञ्चविस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामीत्येवं निद्रालुता मुप्तिस्वभावे स्वाभाविकी रुचिर्ज्ञानाभ्यासेन जातोत्पन्ना कुत इत्यत आह विस्तीर्णमिति, विस्तीर्णमपरिच्छिन्नमनन्तमित्यर्थः, कोमलं सूक्ष्मस्पर्शं सुखरूपत्वाच्चिरम् मायाऽविद्यातत्कार्यमनराहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्रत्यगभिन्नं परमात्मरूपं शयनं ज्ञेतेऽस्मिन्निति शयनं कश्चिपुस्था-

नीयं प्राप्तं लब्धमतः सर्वत्र प्रपञ्चास्फुरणरूपां निद्रामनुभवा-
मीत्येतादृशी निद्रालुता मम ज्ञानाभ्यासेन सम्पन्नेति भावः ॥५५॥

ननु सर्वदृश्यसत्त्वे प्रपञ्चास्फूर्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।

दृश्यं बोधेन निर्घृष्टं तच्चिदाकारताङ्गन्तम् ।

यत्र यत्रैव पश्यामि स्वं रूपं तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥

दृश्यामिति । हे शिष्य दृश्यं जगद्बोधेन ज्ञानेन निर्घृष्टमुपमर्दितं
सत्तज्जगद्विदाकारतां गतं चिन्मात्रस्वरूपतां यातमस्तीदानीमतोहं
यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्पदार्थे पश्यामि अवलोकयामि तत्र तत्रे-
त्यादृश्या योज्यं तस्मिन्स्तस्मिन्पदार्थे स्वरूपमेव दृश्यत आत्म-
स्वरूपमेव केवलमवलोकयतेऽतः सर्वत्रात्मस्वरूपमात्रभावेन त-
स्यातिरिक्तजगत्पदार्थसत्त्वाभावात्तत्स्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वेन स-
र्वावस्थामु निद्रालुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्ववच्चयि ऋषवहारस्य विद्यमानत्वात्कथं जगदभा-
वस्तयि सम्भाव्य इत्याशङ्क्यानन्तब्रह्माण्डानां मया प्रस्तत्वात्कि-
मेकब्रह्माण्डप्राप्त आश्चर्यमित्याशयेनाह ।

यदेकोपि जनो गीर्णः स्तुवन्त्यजगरं जनाः ।

मां न स्तुवन्ति किं येन गीर्णा ब्रह्माण्डकोटयः ॥५७॥

यदिति । यद्येनाजगरेणैकोपि एक एव जनो नरो
गीर्णो गिलितस्तमजगरं तिलितं सर्पविशेषमित्यर्थः, जना लो-
काः स्तुवन्ति प्रशंसन्ति अहो महानयं सर्पोऽयं मनुष्यान्खादति
एवं स्तुवन्ति येन मया प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्माण्डको-
टयो ब्रह्माण्डानां जगतां कोटयोऽपरिमिताः कोटय इति चा-
वद्वीर्णा गिलितास्तं मां ब्रह्मस्वरूपं किं कुतो न स्तुवन्ति न

प्रशंसन्नि अहो अयं महान्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्वास्माभिस्तुल्य-
तेति कुतां न जानन्तीति भावः ॥ ५७ ॥

ननु त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नोऽहमिव दृश्यसेऽतोऽपरिच्छिन्नं
ब्रह्माहोमिति नैव वक्तव्यमित्याशङ्क्य यद्यपि लोकमतीत्या सम्भा-
वनाऽविषयमपि श्रुतिप्रामाण्येन मदनुभवेन च तत्तिसद्धमेवेत्या-
क्षेपेनाय ।

मय्यसूया न कर्त्तव्या बहुजल्पामि यद्यपि ।

ब्रह्मास्मीति वदाम्येव श्रुतिर्मां नाभ्यसूयति ॥ ५८ ॥

मयीति । हे जन अहं मत्पगमिन्नः परमात्मा यद्यपि यद्यपि
बहूच्छृष्टं यथा भवति तथा लोकदृष्ट्या ब्रह्मास्मीति जल्पामि
वदामि तथापि श्रुतिः—‘अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसी’त्याद्या मां म-
त्पगमिन्नमहसाक्षात्कारेणाहं ब्रह्मास्मीति बबन्तं मां नाभ्यसू-
यति नेर्ष्या करोति मामाणिकवचनवत्त्वाद्यतस्ततो ‘ब्रह्मास्मी’ति
वदाम्येव कथयाम्येवाऽतो मयि ब्रह्मविदि ‘ब्रह्मविद्वत्सैव भव-
ती’ति श्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्त्वान्येषां चात्मनि स्वस्मिन्स्वेर्ष्याकर्त्त-
व्यतानुपपत्तेरसूयेर्ष्या न कर्त्तव्या नैव कर्तुं विहिताऽस्ति ॥ ५८ ॥

इदानीं स्वस्मिन्स्वाराज्यसम्पत्तिं लक्ष्मीकृत्याह ।

सिंहासनं समाधिर्मे वेदान्ता मम वन्दिनः ।

मारितो मोहनामारिर्मम राज्यमकण्टकम् ॥ ५९ ॥

सिंहासनमिति । हे शिष्य मे मम समाधिरेव निर्विकल्प-
समाधिरेव सर्वदाऽऽत्मस्फुरणरूप इत्यर्थः, सिंहासनं राज्यासनं
तथा वेदान्तास्तत्त्वमसीत्यादिरूपाणि वाक्यानि मम मे व-
न्दिनः स्तुतिपाठकाः सन्ति किञ्च मोहनामा मोहो नामा-

भिधानं यस्य स तथोक्तोऽरिः शत्रुर्पया स्वाराज्यमाप्ति-
मता मारितो मृत्युं प्रापितोऽत इदानीं मम मेऽकण्ठकं न
विद्यते कण्ठकाः शत्रुर्षस्मिन्तत्तथोक्तं राज्यं स्वाराज्यमस्ति
सर्वप्रतिबन्धहीनमात्मराज्यं मया लब्धमिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु कुतस्तव स्वाराज्यमाप्तिः कुतश्च नान्येषां तत्राह ।

दृष्टं चिदम्बरं नाम मया विस्तीर्णमम्बरम् ।

इदं जडाम्बरं शुन्यमत्यल्पं यदपेक्षया ॥ ६० ॥

दृष्टमिति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदाभासेन वि-
स्तीर्णं देशादिभिरपरिच्छिन्नं चिदम्बरमात्रं चिन्मात्रस्वरूपं वि-
द्वत्सु मसिद्धमम्बरमाकाशं दृष्टमवलोकितं किमद्विस्तृतं तादात
कसणेन निर्दिशतीदमिति, इदं पञ्चभूतेषु मसिद्धं, दृश्यमानं
शून्यमसद्रूपं वा जडाम्बरं जडमचिद्रूपमम्बरमाकाशं यदपेक्षया
यस्य सचिदानन्दरूपब्रह्माकाशस्यापेक्षया दृष्ट्याऽत्यल्पमिति-
सूक्ष्ममस्ति अनेनानुमानेन चिदाकाशस्य विस्तारोऽनुमेय इति
भावः ॥ ६० ॥

ननु तत्रैव कुतश्चिदाकाशदर्शनं कुतश्च नान्येषामित्याशङ्क्य
तद्विषयक्रमेणसम्भवाभ्यामिति दर्शयति ।

इष्टमलं क्षुधार्तस्य कृपणस्य धनं प्रियम् ।

तृपितस्य जलं त्विष्टं चैतन्यं मम बल्लभम् ॥ ६१ ॥

इष्टमिति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्सुपया बुभुक्षया-
ऽऽर्तः पीडां प्राप्नो यः पुरुषस्तस्यान्नं भोजनमिष्टं प्रियं भ-
वति किञ्च यद्वत्तृपितस्य तृपा पिपासा सञ्जाताऽस्य स तृपितः
पुरुषस्तस्य जलमुदकं प्रियमिष्टं भवति किञ्च यद्वत्कृपणस्य तु
शठस्यापि धनं द्रव्यमिष्टं प्रियं भवति तथेत्यध्याहार्यं तद्वन्मम

साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य मुमुक्षो-
र्ये चैतन्यं चिन्मात्रमात्मरूपं बलुपं मियं भवति मयि चिन्मात्र-
स्वरूपात्मविषयकमेकसत्त्वाच्चदर्शनमन्येषु च तदसत्त्वाच्चदर्शन-
मिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु त्वय्यन्येषामिवाहङ्कारस्य दृश्यमानत्वात्त्वयि चिदा-
काशदर्शनमन्येषु नेति कुत एतत्सम्भावनीयमित्याशङ्क्यैतत्तद-
ष्टान्तं सम्भावयति ।

रसायनप्रसङ्गेन गतं, ताम्रमताम्रताम् ।

तथाऽस्माकमहङ्कारो निरहङ्कारतां गतः ॥ ६२ ॥

रसायनेति । यथा यद्वत्ताम्रं रसायनप्रसङ्गेन रसायनस्य पा-
रदादिप्रभवस्वौषधविशेषस्य प्रसङ्गे योगस्तेनाताम्रतां सु-
वर्णादिरूपतां गतं ताम्रं भवति तथा तद्वदस्माकं ब्रह्मवेदिना-
महङ्कारोऽहङ्कृतिर्निरहङ्कारतां निर्गतो निवृत्तोऽहङ्कारोऽहङ्कृतिर्य-
स्माच्चभिरहङ्कारं मत्पदमिश्रं ब्रह्म तस्य भावः सत्ता तां ब्रह्मता-
मित्यर्थः, गतः प्राप्तोऽतोऽस्माकं चिदाकाशदर्शनमन्येषां नेति
सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु अहं ब्रह्मास्मीति वदाम्येवेति स्वमेव वदसि अतस्त्व-
य्यहङ्कारो नास्तीति कथं मत्पदमिश्रमित्याशङ्काज्ञानावस्थायामेव
बाधकत्वाच्चस्य रिपुत्वमिदानीं तद्वाधेनाकिञ्चित्करत्वाद्वाध-
कत्वं न मत्पुत्र ब्रह्माकारत्वेन सुखकारित्वमित्याशयेनाह ।

पूर्वमासीदहङ्कारो मम दुःखस्य कारणम् ।

रिपुरस्य मृतो दृष्टः परमानन्दकरणम् ॥ ६३ ॥

पूर्वमिति । हे शिष्य पूर्वमज्ञानावस्थायामहङ्कारोऽहं-
कृतिर्मम मे दुःखस्य सौन्दर्यस्य कारणं हेतुरासीदासातो मे

मम रिपुः शत्रुरासीत्सोऽद्येदानीं ज्ञानावस्थायाम् मृतो बा-
धितो दृष्टोऽनुभूतो सोऽतः परमानन्दकारणं परमो नि-
रतिशयो य आनन्दः सुखं तस्य कारणं हेतुर्जातोऽत इदानीं
तस्य बाधितत्वेनावापकत्वाच्चस्मिँल्लोकदृष्ट्या विद्यमानत्वेपि चि-
दाकाशदर्शनेऽविरुद्धत्वमिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु परमानन्दमाप्तावपि किं महत्त्वं तत्राह सहष्टान्त ।

भोगेप्सूनां सभामध्ये भोक्ता कान्तो यथा युवा ।

मुमुक्षुणां तथा मध्ये राजते परमार्थवित् ॥ ६४ ॥

भोगेप्सूनामिति । भोगेप्सूनां मुज्यन्त इति भोगा विषया-
स्त्वानीप्सन्ति प्राप्तुमिच्छन्ति ते तथोक्तास्तेषां विषयिणां स्त्रैणा-
नामित्यर्थः, सभामध्ये सभा सदोऽष्टौ तस्या मध्येऽन्तरे भो-
क्ता बहुस्त्रीभोगी कान्तः सुन्दर युवा तरुण एतद्गुणत्रय-
विशिष्टः पुरुषो यथा यद्द्राजते शोभते तथा तद्वन्मुमुक्षुणां
मोक्षेप्सूनां मध्येऽन्तरे परमार्थवित्परमः श्रुतिधेष्टः सत्यरू-
पश्च योऽर्थस्तत्त्वं ब्रह्मगभिन्न ब्रह्म वेत्ति जानातीति परमार्थवि-
ज्जीवब्रह्मैवज्ञानवान्नाजते शोभते, अज्ञानदृष्ट्या तच्छ्रैष्ठ्ये-
ऽपतीतेऽपि मुमुक्षुदृष्टौ तत्पतीयते इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु व्यवहारिण इव ज्ञानिनोपि व्यवहारसत्त्वे कथं स-
र्वदात्मसुखमानमिषाशङ्का सहष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

गृहकार्यप्रसक्तापि भुक्तभोगेव कामिनी ।

मनसैव मनो नूनमानन्दयति योगवित् ॥ ६५ ॥

गृहकार्येति । भुक्तभोगा भुक्तोऽनुभूतो भोगः परपुरु-
षेण सह रतिसुखं यथा सा तथोक्ता कामिनी परपुरुषरतिसु-
खेच्छावती स्त्रीव यथा गृहकार्यप्रसक्तापि गृहस्य मन्दिरस्य य-

त्कार्यं लेपनसंमार्जनादिकं तस्मिन्प्रसक्ताऽत्यासक्ता प्रती-
यमाना सत्पिप मनसैव परपुरुषभोगजन्यसुखवदन्तःकरण-
दृश्यैव मनो ग्रहकार्यनिर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति सु-
खीकरोति ग्रहकार्यजनितस्वेदास्पृष्टं करोतीत्यर्थः, तद्व्योम-
विशोमं जीवब्रह्मैक्यं बोधिं जानातीति स तथोक्तः, यद्वा युज्ये-
ते ऐक्येनानुभूयेते जीवब्रह्मणी अनेनेति योगो ज्ञानं तद्विन्दति
प्राप्नोतीति योगवित्प्राप्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान इत्यर्थः, सिद्धपरि-
णामेन सर्वदृष्टान्तविशेषणान्यप्यस्मिन्दार्ष्टान्तिके योज्यानि,
भुक्तभोगो लोकप्रतीत्या भुक्ता अभ्यवहृता भोगा विपया
येन स तथाभूतोपि अतो ग्रहकार्यप्रसक्तोपि गृह्यत आत्मत-
याऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कार्यमवश्यकर्त्तव्य-
तया विहित वैदिकं ज्ञानमध्यादिकं गर्भाधानादिमरणान्तसं-
स्काररूपं स्मार्त्तं कर्म च लौकिकपशनादिकं च, यद्वा लौकिकं
प्रसिद्धमेवात्र गृहं मन्दिरं तस्य कार्यमवश्यकर्त्तव्यं द्रव्यार्ज-
नादिकं तस्मिन्सर्वोक्तसप्तये प्रसक्ताऽत्यासक्तः प्रतीयमानोपि
नूनं निश्चयेन मनसैव ब्रह्मसुखानुभवबहुत्तविक्षेपेणैव मनः श-
रीरव्यवहारग्रहव्यवहारयोर्निर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति प्र-
पञ्चदुःखास्पृष्टं करोति, ग्रहकार्यप्रसक्तापीति पाठे ग्रहा इ-
न्द्रियाणि तेषां कार्याणि श्रवणादीनि वचनादीनि च ज्ञान-
कर्मेन्द्रियाणां सद्गुल्पाविक्रमन्तःकरणस्य च तेषु प्रसक्तोपी-
ति व्याख्येयं । दृष्टान्तपक्षे इन्द्रियकार्याणि खानपानश्रवणा-
दीनि गमनादीनि च तेषु प्रसक्तापीति योज्यमतो ज्ञानिनि
लोकदृष्ट्या व्यवहारे प्रतीयमानेपि ब्रह्ममुखस्फुरणं सर्वदे-
वास्तुष्टितं विद्यत इति सम्भावनीयमिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु लोकप्रतीत्यभिपये विदुषि ब्रह्मानन्दे वर्त्तमाने कथं

सम्भावना कार्येणाशङ्क्य तस्य क्वचित्क्वचिल्लोकदृष्टावपि प्रती-
तिविषयत्वं दर्शयति ।

मुनिमानन्दितं दृष्ट्वा ग्रामीणो वक्ति तं मुहुः ।

त्वया यस्तु निधिः प्राप्तस्तं प्रदर्शय मामपि ॥ ६६ ॥

मुनिमिति । ग्रामीणो ग्रामे भवो ग्रामीणः संसारी मूढ
इत्यर्थः, मुनिं विवेकिनमानन्दितमानन्दो निरतिशयं सुखं
सङ्जातमस्य स तथोक्तस्त्वं सुखसाधनविषयाभावेऽपि सुखि-
तमित्यर्थः, दृष्ट्वाऽनलोक्य तं मुनिं मुहुः पुनः पुनस्त्वया भ-
वता यस्तु यत्प्रकारको लोकविलक्षणो निधिर्निधीयन्ते स्या-
प्यन्ते सर्वसुखानि अस्मिन्निति निधिर्ग्रह्यसुखं स प्राप्तो ल-
ब्धस्तं ब्रह्मानन्दं मामपि संसारदुःखदुःखितं मां प्रत्यपि प्रद-
र्शय समर्पयेत्येवं वक्ति वदति अज्ञानिदृष्टावपि क्वचित्क्वचि-
द्ब्रह्मानन्दो ज्ञानिनि प्रतीयत एवाऽन्यथा तत्प्रार्थनानुपपत्ते-
रतस्तत्र तत्सत्त्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं स आनन्दो गुरुकृपां विना न सम्भ्यत इत्या-
शयेन गुरुप्रतापं वर्णयति ।

वञ्चकैर्विषयैस्तात वद के के न वञ्चिताः ।

गुरुभिः पुरुषव्याघ्रैर्नूनमेतेऽपि वञ्चिताः ॥ ६७ ॥

वञ्चकैरिति । हे तात हे शिष्य वञ्चकैः स्वासक्तपुरुषा-
न्वञ्चयन्ति लुण्ठयन्ति ते वञ्चकास्तैर्विषयैः स्त्रियादिपदार्थैः के
के ब्रह्मादयोऽपीत्यर्थः, न वञ्चिताः स्वरूपं विस्मर्य लुण्ठिता
न भवन्तीति त्वं वद कथं सर्वे ब्रह्मादयोऽपि विषयैर्वञ्चिता
एवेति भावः, विषयाणामेतादृशे सामर्थ्येऽपि एतेऽपि ईदृशमाव-
त्पवन्तोऽपि प्रत्यक्षा विषयाः पुरुषव्याघ्रैः पुरुषाः पौरुषस-

म्पन्ना उद्योगिनस्तेषु व्याघ्राः श्रेष्ठा मोक्षसाधनवन्त इ-
त्यर्थः, तैर्गुरुभिर्मृणान्ति हितमुपनिदिशन्ति ते गुरवस्तैर्नूनं नि-
श्चयेन वञ्चिता लुण्ठिताः स्वाधीनीकृता इत्यर्थः, अतः स्वश-
रणागतसर्वदुःखनिरसने गुरुरेव समर्थ इति तमेव मुमुक्षुभिः
शरणं गन्तव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु प्रपञ्चपरित्यागेन मोक्षेच्छया गुरौ शरणं गतेपि स्वदेह-
सम्बन्धिजनकृतोपद्रवेण विघ्नः स्यात्तत्राह ।

शीर्षे घटसहस्राम्भः पातयन्तु जडा जनाः ।

मौनमेवावलम्बेत शिवलिङ्गमिवात्मवित् ॥ ६८ ॥

शीर्षे इति । हे क्षिप्य शिवलिङ्गमिव यथा शिवस्य महादेवस्य
लिङ्गं चिह्नं पूजास्थानं प्रतिमाविशेष इति यावत्तज्जडा मूढा
जना लोकाः शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भो घटानां कुम्भानां सह-
स्राणि अपरिमिता घटा इत्यर्थः, तत्परिमितमम्भो जलं पातयन्तु
तथापि मौनमेव केवलं तूर्णीभावमेवावलम्बत आश्रयति
तन्निवारणं तदसहनं वा न करोतीत्यर्थः, तथा तद्वदात्मविदा-
त्मज्ञानी जडा मूर्खा जना लोकाः स्वसंबन्धिदृश्यदेहे शीर्षे शि-
रसि घटसहस्राम्भोऽपातसदृशानपरिमितानुपद्रवान्कुर्वन्तु तथा-
प्यात्मनि देहसयातीते तदसम्बन्धं निश्चित्य मौनमेव मनोऽप-
रूपं ब्रह्मभावमेव केवलमवलम्बेताश्रयेत न तत्प्रत्यारूपाने प्रप-
ञ्चितव्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

ननु गुरवोपि बहवः सन्ति मुमुक्षुभिः क आश्रयणीया
इत्याशङ्क्याह ।

सविचारास्तु गुरवो विरक्ता गुरुसत्तमाः ।

विचारेपि विरक्ता ये गुरुणां गुरवो हि ते ॥ ६९ ॥

सविचारा इति । लोकप्रसिद्धगुरुषु मध्ये सविचारास्तु विचार आत्मानात्मविवेकस्तेन सह वर्तमानास्तुशब्देन लोकप्रसिद्धगुरुभ्य एतेषां श्रेष्ठ्यं दर्शितमतस्तत्सेवनमेव । मुमुक्षुभिः कार्यमिति भावः, ततोपि विरक्ता वैराग्यसंपन्नाः सविचाराश्च ये वर्तन्ते ते गुरुसत्तमाः पूर्वोक्तसविचारगुरुषु सत्तमाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, ते सेवनीयाः, ततोपि विचारवैराग्यफलं ब्रह्मानन्दं प्राप्ताः सन्तो ये विचारेपि विवेकेऽपिशब्दाद्वैराग्ये प्रयोजनाभावाद्विरक्ता उदासीनाः सन्ति ते हि प्रसिद्धा गुरुणां मध्ये गुरवः पूज्याः सन्ति अतः पूर्वोक्तोभयविधेभ्य एतेऽत्यादरेण मुमुक्षुभिः सेव्या इति भावः ॥ ६९ ॥

ननु विषयाणां दृश्यमानत्वाद्ब्रह्मसुखस्य तु दृश्यविषयत्वेनादृश्यत्वाच्च तदिच्छया विषयसुखत्वागो दुष्कर इवाशङ्क्याह ।

दुस्त्यजान्निषयान्मूढो जिज्ञासुरपि मुञ्चति ।

विदां तद्भागदोषस्य त्यागे किमिव दुष्करम् ॥ ७० ॥

दुस्त्यजयानिति । मूढः केवलमज्ञो द्वेषादिना विषयान्दृष्ट्यादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति जिज्ञासुरपि मुमुक्षुरपि ज्ञानमाप्स्यभावादज्ञान्येव सोपि दुस्त्यजान्दुःखेनातिक्लेशेन त्यक्तुं योग्यानापि विषयान्धनादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति तत्तस्माद्धेतोर्विदां ज्ञानिनां रागद्वेषस्य रागो विषयमेवा स एव दोषो दूषणं बन्धकत्वात्तस्य त्यागे विसर्जने दुष्करं दुःसंपादं किमिव किमु अस्ति न किमपि दुष्करं ज्ञानिनामित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु सांसारिकवार्ताभिर्ज्ञानिनो ब्रह्मसुखानुसन्धानं व्याह्रयेत तत्राह ।

जायेत जातबोधानामपि सांसारिकी कथा ।

जागरे समनुप्राप्ते यथा स्वप्नकथा नृणाम् ॥ ७१ ॥

जायेतीति । यथा यद्रज्जागरे जाग्रन्नान्यस्याविशेषे समनु-
प्राप्ते सम्पद्युपलब्धे सति नृणां मनुष्याणां स्वप्नवार्त्ता जाग्र-
त्स्वानुभवविधाताय न भवति तथा तद्रज्जातबोधानां जात उ-
त्पन्नो बोधः स्वस्मिन्ब्रह्मत्वज्ञानं येषां तेषां ज्ञानिनामपि सां-
सारिकी संसारविषयिणी कथा वार्त्तापि स्वात्मानुसन्धानविरो-
धिनी न जायेत न स्यादित्येवं सम्भावनीयमिति भावः ॥ ७१ ॥

ननु तुर्यसुषुप्तयोर्दृश्यमानाविशेषे तद्भेदः किञ्चिद्वन्धन
शङ्काह ।

मोहेन विस्मृते दृश्ये सुषुप्तिरनुभूयते ।

बोधेन विस्मृते दृश्ये तुरीयमवशिष्यते ॥ ७२ ॥

मोहेतीति । हे शिष्य मोहेन स्वरूपाज्ञानेन दृश्ये जगति वि-
स्मृते विस्मरणविषयीकृते सति सुषुप्तिर्निद्रा जीवेन कर्माऽनु-
भूयते दृश्यते तेनैव जीवेन बोधेन जीवब्रह्मैक्यजगदसत्त्वज्ञानेन
दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति तुरीयं प्रत्यग-
भिन्नं ब्रह्मावशिष्यतश्चांशष्टं भवति मोहबोधौ सुषुप्तिरुर्ध्वयो-
र्दृश्यमानाऽविशेषोप भेदहेतुर्भवत इति भावः ॥ ७२ ॥

इदानीं जगत्सर्वव्यवहारभेदेन दृष्टान्तेनात्मजगद्व्यवहारभेदं
निरूपयति सार्धनतुभिः ।

दृश्यं चेत्स्याद्रविर्न स्यात्तम एकं तदा किल ।

रविश्चेत्स्यान्नगेच्च-स्यान्व्यवहारस्तदा किल ॥ ७३ ॥

दृश्यमित्यादिभिः । हे शिष्य चेद्यदि दृश्यं जगत्स्याद्भवेदेष-
दि रविः सूर्यो न स्यात् भवेन्न दृग्गोचरो भवेदित्यर्थः, तदा

तस्मिन्समय एकं केवलं तमोऽन्यकाः किञ्च निश्चयेनानुभूयते
यदा च चेत्तदा रविः सूर्यः स्याद्भवेच्चैत्रदि जगदपि स्याद्भ-
वेत्तदा तस्मिन्समये व्यवहारः क्रयादिरूपो व्यापारः किल नि-
श्चयेनानुभूयते जगत्सत्त्वे सूर्यासत्त्वे चान्वयमेव सूर्यजगतोः सत्त्वे
व्यापार एव जायत इति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगत् स्याज्ज्योतिरेकं तदा किल ।

इति लोकस्थितिः पुत्र परमार्थगतिं शृणु ॥ ७४ ॥

रविरिति । चेत्तदा रविः सूर्यः स्याद्भवेज्जगद्विश्वं न स्यात्
भवेत्तदा तस्मिन्समय एकं केवलं ज्योतिस्तेजोरूपः सूर्य एव
किल निश्चयेनानुभूयते, उक्ता लोकस्थितिं दृष्टान्तभूतामुपसंहृत्य
परमार्थगतिं निरूपयिष्यस्तच्छरणे शिष्यमभिमुखीकरोतीतीति,
इत्येवंपकारा लोकस्थितिलोकस्य लौकिकव्यवहारस्य स्थि-
तिर्गतिः कथ्यतेति शेषः, हे पुत्र हे शिष्य स्वमित् ऊर्ध्वं परमा-
र्थगतिं परमार्थो दार्ष्टान्तिकः साक्षैश्चैतन्यमाह्वयजगद्व्यवहाररूपो-
ऽयंस्तस्य गतिः स्थितस्तां शृणु अवधारय ॥ ७४ ॥

। नां प्रतिज्ञातामेव परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तत्र विशिष्टं
सूर्यं प्रदर्शयति ।

नित्यो हि रविरस्माकं तस्य नाशो न विद्यते ।

तमोभूतेपि सकले तमःसाक्षी सदव्ययः ॥ ७५ ॥

नित्य इति । हि सर्वत्र वेदान्ते प्रासिद्धो 'येन सूर्यस्तपति
तेजसेज्' इति श्रुतेर्विद्वद्भवासिद्ध्याऽस्माकं ज्ञानिनां र-
विश्चित्सूर्यः सूर्यादिसर्वजगत्प्रकाशक इत्यर्थः, नित्यः काल-
प्रवाधाधोऽस्ति विद्यतेऽस्तस्य नाशोऽभावो न विद्यते

नास्ति नाशादिसर्वजगत्प्रकाशकस्य नाशेऽङ्गीकृते नाशसा-
क्षिणोऽभावाभावासाक्षिदेः कुत इत्यत आह तमोभूत इति,
सकले समस्ते जगति तमोभूते तमसि तमोरूपप्रकृतौ तमेन
तन्मात्रे स्थिते सति तदा तस्मिन्समये जगत्प्रत्ययरूपतमसः
प्रकृतेः साक्षी साक्षादव्यवधानेन प्रकाशकतया विद्यमानो-
ऽत एव सदव्ययः सद्रूपोऽव्ययश्चापरिणामी, अव्ययत्वे स-
द्रूपत्वं हेतुः सद्रूपत्वे चाव्ययत्वं ज्ञेयः, अस्ति अतो नाशाभा-
वाभित्यत्वं चित्सूर्यस्येति भावः ॥ ७५ ॥

एवं दृष्टान्तास्थितियुक्ता दाष्टान्तिर्की प्रतिज्ञाता परमार्थग-
तिं निरूपयति ।

रविरस्ति जगन्नास्ति समाधानवतो मुनेः ।

अनेन हेतुना साधो ज्योतिरेकं तदा किल ॥ ७६ ॥

रविरिति । समाधानवतः समाधानं समाधिर्तिष्ठतेऽस्य
स तथोक्तस्त्वस्य मुनेर्ज्ञानिनो रविश्चित्सूर्यः समाधिसाक्षि-
त्वेन प्रकाशमानोऽस्ति विद्यते जगद्विषं नास्ति न विद्यतेऽनेनो-
क्तलक्षणेन हेतुना कारणेन तदा समाध्यवस्थापामेकं केवलम-
द्वितीयं ज्योतिरात्मवैतन्यं किल निश्चयेनास्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगन्नास्ति व्यवहारावलोकितः ।

रविर्नास्ति जगन्नास्ति तम एकं तदा किल ॥ ७७ ॥

रविरिति । व्यवहारावलोकितो व्यवहार्यते व्या-
प्यतेऽस्मिन्निति व्यवहारो जाग्रदवस्था तमवर्त्तकावर्तुं शी-
लमस्येति स तथोक्तस्त्वस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा रविश्चित्सूर्यो
जाग्रत्साक्षित्वेन प्रकाशमान इत्यर्थः, अस्ति विद्यते जगच्च वि-

अस्मिन् विद्यते, किञ्च सुषुप्तस्य निद्रितस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वाऽज्ञानेनावृण्वन्मयीयमानो रविश्चित्सूर्यो नास्ति न विद्यते जगच्च विश्वमपि लीनत्वान्नास्ति न विद्यते तदा तस्मिन्समये तमोऽज्ञानमास्ति विद्यते ॥ ७७ ॥

ननु समाधावात्मप्रकाशो यदि स्यात्तर्हि जाग्रतीव कुतो न भासते तत्राह ।

प्रकाश्यापगमे पुत्रप्रकाशः किं प्रकाशयेत् ।

प्रकाश्यत्वविनाशेऽपि प्रकाशत्वमखण्डितम् ॥ ७८ ॥

प्रकाशयेति । हे पुत्र हे शिष्य प्रकाश्यापगमे प्रकाश्यमात्मप्रकाशविषयभूतं जगत्तस्यापगमे नाशे सति प्रकाशश्चित्सूर्यश्चेतनारूपः किं वस्तु प्रकाशयेत्प्रकाशितं कुर्यादतो विद्यमानोऽपि जाग्रतीव न प्रकाशत इति भावः, ननु प्रकाश्याभावेन जाग्रतीव न प्रकाशते किं वा स्वाभावेनेत्यत्र किं विनिगमकमिसाशब्दजगन्नाशप्रकाशान्यथानुपपत्त्या प्रकाश्याभावेऽपि तस्य भावोऽभ्युपेय इत्याशयेनाह प्रकाश्यत्वेति, प्रकाश्यत्वविनाशेऽपि प्रकाश्यं चित्प्रकाशविषयं जगत्तस्य भावस्तत्त्वं तस्य विनाशे लये सत्यपि प्रकाशत्वं चिन्मात्ररूपत्वमखण्डितमविनाशित्वं अस्त्येवेत्यभ्युपेयमन्यथानाशस्याप्यसिद्धेरितेति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं मसिद्धसूर्यादात्मसूर्ये विशेषं दर्शयति ।

आपातु यातु वा भानोः प्राकाश्यं निजहेतुभिः ।

न मम स्वप्रकाशस्य किञ्चिदधीति गच्छति ॥ ७९ ॥

इति बोधसारे ज्ञानगङ्गातरङ्गोपाशीतिकं त्रिचत्वारिंशम् ॥ ४३ ॥

आपातु इति । हे शिष्य भानोः सूर्यस्य प्रकाश्यं प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशनशक्तिर्वा प्रकाशविषयं जगच्च निजहेतुभिः

निजाः स्वीया हेतवः कर्मोपासनादिरूपाणि कारणानि तैरा-
यातु आगच्छतु यातु वा गच्छतु वा सूर्यस्य तेजोरूपत्वं जग-
त्प्रकाशकत्वं तत्प्रकाश्यं जगच्च सर्वमेतत्कृतकत्वादिनिर्णयित
भावः, स्वप्रकाशस्य स्वतःमिदमप्रकाशरूपस्य मम म आत्मसू-
र्यस्येत्यर्थः, किञ्चित्प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं वा जगद्वा
प्रकाशयमाणाति नाऽऽगच्छति न गच्छति न नश्यति आत्मसूर्य-
प्रकाशस्य नित्यत्वात्प्रकाशनशक्तेर्जगतश्च पृथगपस्वाद्य न कि-
मप्यात्मसूर्य उत्पद्यते विनश्यति चेत्ययं लौकिकसूर्यादात्मसूर्ये
विशेष इति भावः ॥ ७९ ॥

इति धीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचिनायं बोधसारार्थशीलौ ज्ञान-
गङ्गातरङ्गेनाशीतिकाथं प्रकाशस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

अथ मनोमहिमा ।

एवं ज्ञानगङ्गातरङ्गेनाशीतिकाख्यं प्रकरणमभिधायेवा-
नी 'मन एव मनुष्याणाङ्गारणं बन्धमोक्षयोरि'त्यादिश्रुतिपूर्त-
मनोनिरोधे यत्र दार्ढ्याय मनोमाहात्म्यं तदत्र निरूपयितुं मनो-
महिमाख्यं सार्धपदश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ मनोमहिमा ।

अथेति । अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गेनाशीतिकनिरूपणानन्तरं
मनोमहिमा मनमश्चेतसो महिमा महत्वनिरूपकं प्रकरणं निरू-
प्यत इति शेषः, तत्रादावात्मनो नित्यमुक्तत्वान्मनःकृतावेव
बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीतौ भवत इति तौ विवेकेन मनस्येव वि-
शेषावित्पाशयेनाह द्वाभ्याम् ।

किं बद्धमसि मुक्तं वा मनः पृच्छ महामुने ।

यदि बद्धमिति ब्रूयात्तर्हि बद्धोऽस्यसंशयः ॥ १ ॥

किमित्यादिभ्यां । हे महासुने महाविवेकिस्त्वं भवान्हे मनस्त्वं बद्धं गुणैर्वन्धनं प्राप्तमसि भवसि किं किं वा मुक्तं गुणतो मुक्तिं प्राप्तमसि भवसीत्येवं मनश्चेतः पृच्छाऽनुयोजय तन्मनः कर्तुं चामहं बद्धं संसारि बन्धीत्येवं ब्रूयात्कथयेद्यदि यर्हि तर्हि तदा त्वं बद्धोऽसि मनःकृतं बन्धनं त्वयि अस्तीत्यत्राऽसंशयो न संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

किञ्चिन्मुक्तमिति ब्रूयार्किञ्चिन्मुक्तोऽसि मोहतः ।

यदि मुक्तमिति ब्रूयात्तर्हि मुक्तोऽसि मोहतः ॥ २ ॥

किञ्चिदिति । यदि यर्हि किञ्चित्स्वरूपं वाद्यवैराग्यादिना कुतः कुतश्चित्संसारपर्याप्तमुक्तमहमस्मीत्येवं तन्मनश्चित्तं ब्रूयाद्देवत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानार्कि चित्स्वरूपं मुक्तो मोक्ष प्राप्तोऽसीति निश्चेतव्यं यद्यि यर्हि तन्मनोऽहं मुक्तं मोक्षं प्राप्तमस्मीत्येव ब्रूयात्कथयेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानान्मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽमीति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

ननु मनःकृतावेष बन्धमोक्षावात्मानि प्रतीयेते इति कुत उच्यते वास्तवावेष तौ कुतो भवत इत्याशङ्क्याह ।

बद्धेन मनसा बद्धो मुक्तो मुक्तेन चेतसा ।

न बद्धो न च मुक्तोऽयमिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

बद्धेनेति । हे शिष्य अयं मम प्रत्यक्षमनुभूयमान आत्मा बद्धेन विषयासक्तिमता मनसाऽन्तःकरणेन बद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्ति स एव मुक्तेन विषयानासक्तेन चेतसान्तःकरणेन मुक्तो मोक्ष प्राप्त इत्यनुभूयते वस्तुतस्तु आत्मनश्चेतसः पृथग-

सत्त्वाद्येतमस्तत्कृतबन्धमोक्षयोश्चासत्त्वाद्याऽपमात्मा न बद्धो
न बन्धनं प्राप्नो न च नैव मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्येव वेदान्तनि-
र्णयो वेदान्तानामुपनिषदां निर्णयः सिद्धान्तोऽस्ति तथा च
श्रुतिः ।

‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्नवद्धो न च साधकः ।

न मुमुर्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थवे’ति ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्माविष्णवादिषु यन्महत्त्वं प्रतीयते तदपि मनः-
कृतमेवेत्याशयेनाह ।

स्फुरन्ति महिमानो ये यत्र यत्र जगत्त्रये ।

ते सर्वे मनसो धर्मा मनो हि महिमाश्रयम् ॥४॥

स्फुरन्तीति । जगत्त्रये त्रैलोक्ये यत्र यत्र ब्रह्माविष्णवादि-
षु ये पुण्यादिषु वर्णिताः श्रुताश्च महिमानो महत्त्वानि स्फु-
रन्ति भासन्ते ते सर्वे समस्ता मनसश्चेतसो धर्मा गुणा
ज्ञेयाः, तेषां मनःकल्पनामात्रत्वादिति भावः, कुत इत्यत आह
मन इति, हि यस्मात्कारणान्मनश्चित्तं महिमाश्रयं महिम्नो
महत्त्वस्याश्रयमाधारोऽस्ति सर्वमहत्त्वस्य मनःकल्पितत्वादिति
भावः ॥ ४ ॥

किञ्चाणिमादिसिद्धयोपि मनस एव गुणा इत्याह ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं मनसो गुणाः ॥५॥

अणिमेति । अणिमानाम्नी सिद्धिमहिमा महिमानाम्नी
निद्धिः, लघिमा लघुत्वसन्धारणरूपा योगजन्या शक्तिः, तथा
गोरिमा गुरुत्वसन्धारणरूपा योगजया शक्तिः, प्राप्तिः प्राप्ति-
नाम्नी सिद्धिः, प्राकाम्यं प्राकाम्यनाम्नी सिद्धिः, ईशित्वमीशि-

त्वनाम्नी सिद्धिः, वशित्वं वशित्वनाम्नी सिद्धिरेते सर्वे मनसो-
ऽन्तःकरणस्य गुणा धर्माः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

मनो धनुर्मनो मौर्वी मन एव धनुर्धरः ।

मनो लक्ष्यं मनो वेधो मनो विद्धं विमुक्तये ॥ ६ ॥

मन इति । मनोऽन्तःकरणं धनुः शरासनं ज्ञेयं-

‘मणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते’ इति

श्रुत्युक्तरूपके धनुःशब्दवाच्यः मणवोऽपि मन एव ज्ञेयं मनःक-
ल्पितत्वात्तस्येति भावः, एवमुत्तरत्रापि मणवद्वारा ब्रह्मरूपलक्ष्ये
चेतोद्युतिरूपशरमवृत्तेः, तथा तत्रैव रूपके मौर्वी मूर्ध्व नाम दृष्टाव-
शेषस्तत उत्पन्ना मौर्वी धनुःमयञ्चा सापि मन एवाऽन्तःकर-
णमेव तस्या अपि मनःकल्पितत्वात्, किञ्च धनुर्धरो धनुःश-
ब्दवाच्यस्य मणवस्य धरो धारकः मणवधारणाभ्यासीत्यर्थः,
सोऽपि मन एव तस्यापि मनःकल्पितत्वेन मनोमात्रत्वात्, किञ्च
लक्ष्यं लक्षणावृत्त्या धीर्ध्वं ब्रह्मापि ‘ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते’ इति
श्रुतेस्तदीय मनोन्तःकरणं ज्ञेयमुभयोरेकसत्त्वात्करणाद्वृत्त्यणश्च
पारमार्थिकलक्ष्यत्वगुणवत्त्वाभावेन लक्ष्यत्ववद्ब्रह्मणोऽपि मनःक-
ल्पितत्वाद्वा मनोरूपत्वं ज्ञेयं, किञ्च वेधो विध्यतेनेनेति वेधो ब्रह्म-
मनसोरेकाकारसम्पादनरूपा वेधनक्रिया मनोन्तःकरणमेव ज्ञेयं
तस्यापि मनःकल्पितत्वात् मनोमात्रत्वादिति भावः, एनादृशं
मनोन्तःकरणं विद्धं वेधनक्रियया व्याप्तुमिष्टनयं कृते सद्भि-
मुक्तये विवेकमुक्तिमाप्नौ भवेत्स्यादिति क्रियाया अध्याहारः
कर्तव्यः, मुक्तिरापि मनोलयाधीना सर्वत्र शास्त्रेषु निरूपिताऽ-
तो लयवन्मनोरूपत्वात्तस्या मनोरूपत्वमेव निश्चेतव्यम्, आत्मनि

तु पारमार्थिकबन्धमोक्षभावनस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥६॥
इदानीं बन्धमोक्षकारणत्वं मनसो निरूपयंस्तच्छ्रेष्ठ्यं प्रि-
मिः पादैराह ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

इतो धिकं तु किं वाच्यमद्वये तु स्थितं न तद ॥७॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मनोमहिमा चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

मन एवेति । मनुष्याणां जीवानां बन्धमोक्षयोर्बन्धो बन्धनं
मोक्षश्च मुक्तिस्तयोः कारणं हेतुर्मन एवान्तःकरणमेवा-
स्ति अतो मनस्तोऽधिकं महत् किं वाच्यं किं वक्तव्यं मन
एवातिश्रेष्ठं ततोधिकं किमपि नान्यदिति भावः, एवं मनसः सर्व-
श्रेष्ठ्यं प्रतिपाद्येदानीं तस्य स्वात्मन्यसत्त्वं दर्शयति अद्वय-
इति, तच्च तन्मनोऽपि अद्वये न विद्यते द्वयं द्वैतं यस्मिन्स तथो-
क्तः प्रसगाभिन्नः परमात्मा तस्मिन् स्थितं विद्यमानं न नास्ति
आत्मनः सकाशान्मनसः पृथक्सत्तां नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यादियाकाराविरचितायां बोधसारार्थदी-
प्तौ मनोमहिमाप्रकाशचतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

अथ चिच्छण्डीपशुघातनम् ।

एवं मनसः श्रेष्ठ्यनिरूपणपूर्वकमद्वयात्मानं तदसत्त्वं
प्रतिपाद्येदानीं तादृशमनसो लयं कर्तुं साधकानां लयोपाये
प्रवर्त्तनाय तत्र रुच्युत्पादनाय च मनोलयफलं प्रदर्शयंश्चि-
च्छण्डीपशुघातनारूपमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ चिच्छण्डीपशुघातनम् ।

अथेति । अथ मनोमहिमनिरूपणानन्तरं चिच्छण्डीपशु-

घातनं चिदेव चण्डी देवी तस्या अग्रे तस्यै पशुर्बलिगज
इत्यर्थः, घातयेत नाशयेतऽस्मिन्निति पशुघातनं पशुहिंसनाख्यं
तन्निरूपकत्वादेतन्नामकं प्रकरणाभित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः,
तदेवाह पथेन ।

चित्ताहंकृतिवुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-

श्छित्तान्तःकरणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णं यः ।

चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनमनुप्राप्तः प्रसादं परं

किञ्चिन्नं चरणे लुठन्ति रमसात्तस्याखिलाः सिद्धयः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० चिच्चण्डीपशुघातनं पञ्चचत्वारिंशत् ॥४५॥

चिचेति । हे शिष्य चित्ताहंकृतिवुद्धिमानसमयैश्चित्तम-
नुसन्धानप्रत्यभिज्ञास्तुल्यनुभववृत्तिमानन्तःकरणभागश्चित्तमित्यु-
च्यते, अहंकृतिश्चाहङ्कारोऽन्तःकरणभागः स द्वितीयः, बु-
द्धिश्च मतिर्निश्चयरूपोऽन्तःकरणभागस्तृतीयः, मानसं च स-
ङ्कल्पविकल्पात्मकोऽन्तःकरणभागश्चतुर्थः, एतद्रूपं चतुर्भिश्चतु-
संख्याकैः पदैः पार्यैर्युक्तं सहितमत एव चतुष्पदत्वेनाऽज्ञत्वेन
च पशुमान्पादऽन्तःकरणं पञ्चभूतसत्त्वभागोपादानक कार्यद्रव्यं
पञ्चमजम् 'अजोमेका लोहितशुक्लरूपामि'ति श्रुत्या प्रकृतेर्मा-
यापरपर्यायाया अजत्वमणिपादनात्तत्कार्यभूतान्तःकरणस्याप्य-
जत्वं चतुष्पदत्वाच्च पशुत्वेनाजत्वं स्पष्टमेवेति भावः, तं तीक्ष्णेना-
ज्ञानभेदनममर्थेन दृढेनेत्यर्थः, बोधेन ज्ञानाख्येन पशुना परश्वेन
च्छित्त्वा घातयित्वा यो ज्ञानी चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनं चिचे-
त्यर्थाहर्तृचिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव चण्डी भगवती तस्या-
धरणौ पादावारोपाधिष्ठानत्वापवादाधिष्ठानस्वरूपौ कल्प-

१ परं द्वैतजात एतच्छेदयतीति न्युत्पत्त्या परशुत्वं बोधस्य ।

सांगवित्यर्थः, तयोर्मध्ये योऽपवाधाधिष्ठानत्वरूपोऽशः स एवात्र चरणो जगद्भक्षकत्वाचरणशब्दस्य च गतिभक्षणार्थकचरणधनु-
प्रकृतिकत्वाच्चेति भावः, स एवाम्बुजं कमलं तस्यार्चनं पूजनं
जगदपवादेन केवलतदनुसन्धानरूपमिति यावत्तत्कृत्वेत्यध्याहा-
र्यम्, अनु अनन्तरमेव परं सर्वोत्कृष्टं प्रसादं निरावरणानन्दरूपं
प्राप्तो लब्धोऽस्ति तस्यात्मसाक्षात्कारवतो योगिनश्चरणे पाद
आरोपाधिष्ठानत्वरूपे कल्पितांश इत्यर्थः, तस्यैव सर्वसिद्धि-
निर्वाहकत्वेन सर्वसिद्धीनां गतित्वादिति भावः, अत्रिच्छाः सम्-
प्ताः सिद्धयोऽणिमाद्या रभसा वेगेन योगिनस्ताद्विषयानिच्छायां
सत्यामपि स्वेच्छवैवेत्यर्थः, लुठन्ति कदाप्ययमस्मदङ्गीकारं
करोतु इतीच्छया चरणसेवनपरा भवन्तीत्यत्र किं चित्रं कि-
माश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति धीनरहरिशिष्यादिवाक्यविरचितायां बोधस्तारार्थदीप्तौ
चिच्चण्डीपशुघातनार्थप्रकाशः पञ्चचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

नुतु सत्यप्यन्तःकरणे ज्ञानसिद्ध्या मान्धभोगान्ते विदे-
हकैवल्यसिद्धेस्तथैव कृतार्थः स्यात्किमापातिकाया मनोनाश-
सप्तणया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्कायां तांस्वरणाय जीवन्मुक्ता-
यादरं च विधातुं जीवन्मुक्तिगहस्वरूपापकं जीवन्मुक्त्यष्टादश्या-
रूपमष्टादशश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

अयेति । अथ चिच्चण्डीपशुघातनानन्तरं जीवन्मुक्त्य-
ष्टादशी जीवन्मुक्तेर्निरूपणकर्त्यष्टादश्यादशश्लोकसमाहाररूपे-
तन्नामकं प्रकरणं निरूप्यते इति शेषः, तत्र तावदादी येन

मनसः सकाशात्स्वात्मा मोचिन ॥ ईश्वर एवेति मनोनाशे
प्रवृत्तिरुचिमुत्थावपितुमाह ।

संकल्पवद्धं संकल्पाद्विमोच्यात्मानमात्मना ।

आत्मनात्मनि सन्तुष्टः स्वात्मारामः स्वयं हरिः ॥१॥

संकल्पेति । यः कश्चित्पुरुषधौरेयः संकल्पवद्धं संक-
ल्पेन संकल्परूपेणान्तःकरणेन बद्धं बन्धनं प्राप्तमात्मानं स्वं
सङ्कल्पात्सङ्कल्परूपान्मनसः सकाशादात्मना तत्तात्क्षिकैतन्या-
भिन्नेन कर्त्रा विमोच्यात्पुनः मोचयित्वा तेनैव साक्षिकैत-
न्यरूपेणात्मनाऽऽत्मनि ब्रह्माभिन्ने चिन्मात्ररूपे सुखे सन्तु-
ष्टस्तुष्टिप्राप्तिं स आत्माराम आत्मा स्वयमेवाराधय उपमनं
क्रीडावनं यस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतो हरिर्हरति सर्वं जग-
दीति हरिः परमात्मेवास्तीति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

ननु जीवन्मुक्तौ को विशेषो येन तत्सम्पादने प्रयत्नो वि-
धेयस्तत्राह ।

स्वरूपमेव कैवल्यं संसारः शुद्धमूर्खता ।

अतिचित्रा गतिः पुत्र जीवन्मुक्तस्य या स्थितिः ॥२॥

स्वरूपमीति । कैवल्यं विदेहत्वं स्वरूपमेव स्वस्यात्मनो रूप
माकृतिरेवास्ति, किञ्च संसारः संसृतिः शुद्धमूर्खता श्रद्धा के-
पला मूर्खताऽज्ञताऽस्ति अतः संसारात्मनोर्जडचेतनरूपयोः
परस्परं विरोधादेकत्रासम्भवेपि जीवन्मुक्तौ तत्सम्भवाद् हे
पुत्र हे शिष्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि मुक्तस्य मोक्षं प्राप्तस्य
या तेषामेवानुभूयमाना स्थितिर्गतिः साऽतिचित्राऽत्याश्चर्यरूपा
गतिरवस्थाऽस्तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

अन्यमपि विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिर्भेद्ये हेतुमाह ।

जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै स्वीकृतं जन्मलीलया ।

आत्मना नित्यमुक्तेन न तु संसारकाम्यया ॥ ३ ॥

जीवन्मुक्तीति । नित्यमुक्तेन नित्यं सर्वदा हुक्तो मोक्षं प्राप्त-
स्तेन तादृशेनाऽनेन विशेषणेनाऽऽत्मानं विदेहमुक्तीच्छाऽभावो
दर्शितः, आत्मना मत्पदमिश्रेण परात्मना लीलया क्रीडयाऽनेना-
त्मना जन्माङ्गीकारेण क्लेशाभावो दर्शितः, जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै
जीवतो वा मुक्तिर्योस्तस्मिन्त्यत्सुखमानन्दस्तस्य प्राप्तिलाभ-
स्तस्यै तदर्थं जन्म जननं स्वीकृतमङ्गीकृतं, ननु नित्यमुक्तस्या-
ऽऽत्मनो विदेहमुक्तीच्छा माऽस्तु संसारसुखेच्छयैव जन्माऽस्तु
तत्राह न त्विति, हे शिष्य संसारकाम्यया संसारस्य भवस्य का-
म्येच्छा तथा न तु नैव जन्म स्वीकृतं संसारस्य दुःखरूपत्वा-
न्नाह कस्य चिज्ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा दुःखेच्छास्तीति दृष्टेति
भावः ॥ ३ ॥

ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनो नित्यमुक्तीच्छाऽभावोऽस्तु सं-
सारेच्छयैव जन्माऽङ्गीकारोऽस्तु अन्यथाऽविद्यावरणविक्षेपाणा-
मङ्गीकारो न स्यात्तदनङ्गीकारे च संसारनिर्वाहासम्भवादित्या-
शङ्क्य दुःखानुभवं विना सुखाधिक्याननुभव इवाऽविद्यानङ्गी-
कारे दुःखानुभवं विना जीवन्मुक्तिसुखे सुखाधिक्यप्रतीतिर्न
स्यादिति तदर्थमेवाविद्योत्पादनमिच्छाशयेनाह ।

यदि न स्यादविद्याख्यमिदं कपटनाटकम् ।

कथं लभेत विश्वात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवम् ॥ ४ ॥

यदीति । हे शिष्य यदि यद्दि अविद्यारूपमावधेति आ-
ख्याऽऽह यस्य तत्तद्योक्तमिदं मत्पदं कपटनाटकं कपटरूपं
दम्भरूपं नाटकं नृत्यविलासो न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा वि-

श्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा पारमार्थिकरूपो ब्रह्माभिन्नः
मत्पगात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवं जीवतो या मुक्तिर्मोक्ष-
स्तस्य महाच्छ्रेष्ठो य उत्सवो हर्षस्तं कथं केन प्रकारेण ल-
भेत प्राप्नुयात् केनापि प्रकारेण प्राप्नुयादित्यर्थः, जीवन्मु-
क्तिमुखस्याऽविद्याजन्यदुःखप्रतीतिपूर्वकत्वात् विना तत्मा-
प्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वैताद्वैतमुखस्य जीवन्मुक्तेष्वेव सत्त्वे तच्छ्रेष्ठ्य-
ज्ञापनाय दर्शयति ।

अद्वैतं न सदेहेऽस्ति विदेहे द्वैतमस्ति न ।

जीवन्मुक्तस्य नान्यस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवः ॥ ५ ॥

अद्वैतमिति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने
पुरुषे सदेहत्वप्रतीतिप्रतीत्यर्थः, अद्वैतं न विद्यते द्वैतं द्वितीयं
परिमलदाखण्डैकरसं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, न नास्ति, किंच
विदेहे विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स तयोक्तस्तस्मिन्-
पुरुषे देहामतीतिप्रतीत्यर्थः, द्वैतं वेदादिपञ्चानात् नास्ति न
विद्यत एव विराधे परस्परं समपि जीवन्मुक्तस्य जीवन्सन्धो
मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तस्य पुरुषस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवो द्वैतं सांसा-
रिकं सविषयं सुखमद्वैतं केवलमात्मसुखं तयोस्ताभ्यां वा महा-
च्छ्रेष्ठ उत्सवो हर्षोऽस्ति अन्यस्य नित्यमुक्तस्य बद्धस्य च
न भवति अतो जीवन्मुक्तिरेव संपाद्यते भावः ॥ ५ ॥

इदानीं जीवन्मुक्ते द्वैताद्वैतयोः सत्त्वं स्पष्टमेव दर्शयति ।

सदेहे न विदेहत्वं विदेहे न सदेहता ।

सदेहत्वं विदेहत्वं जीवन्मुक्ते प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥

सदेह इति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने जीवे

देहमत्त्वप्रतीतिर्निर्यतीत्यर्थः, विदेहत्वं देहरहितत्वमात्मरूपात्मित्यर्थः, न नास्ति, किञ्च तथा विदेहे देहरहित आत्मनि सदेहता देहेन शरीरेण सह वर्तमानता न नास्ति, किञ्च जीवन्मुक्तो मोक्षं प्राप्तो यो जीवन्नास्मिन् सदेहत्वं देहेन सह वर्तमानत्वं विदेहत्वं देहरहितत्वं चोभयमपि प्रवर्त्तते प्रवृत्तं भवति समाधिमुखं संसारमुखं च जीवन्मुक्तोऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सदेहे विदेहता कथं सम्भाष्येत्याशङ्कामुन्नाय्य ह-
ष्टान्तेन तां सम्भावयति :

सदेहस्य विदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।

जनकस्य सदेहस्य कथं प्रोक्ता विदेहता ॥ ७ ॥

सदेहस्येति । हे शिष्य सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य दे-
हेन सहवर्त्तमानस्य विदेहत्वं देहरहितत्वं यदि यद्दि न स्यात्त-
दा तर्हि सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन शरीरेण सहवर्त्त-
मानस्य जनकस्य मेथिलस्य निमेषस्तद्वृत्तजस्यान्यस्य वेत्त्यर्थः, वि-
देहता देहरहितत्वं श्रुतिषु कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता
तथा च श्रुतिः 'जनको ह वैदेहश्चाप्यश्वक्र' इति तत्त्वं भवान्वद
कथयाऽनः सदेहेऽपि विदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्तु तर्हि विदेहे सदेहत्वासिद्धिरित्याशङ्कामुन्नाय्य ता-
मपि निराकरोति ।

विदेहस्य सदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।

जनकस्य विदेहस्य कथं प्रोक्ता सदेहता ॥ ८ ॥

विदेहस्येति । हे शिष्य विदेहस्य देहरहितस्य सदेहत्वं
देहसहितत्वं यदि यद्दि न स्यात् भवेत्तर्हि तदा विदेहस्य श्रु-

तिपुराणादिषु वर्णितस्य देहरहितस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेष-
स्तद्वंशजस्य वा सदेहता देहेन शरीरेण सहवर्त्तमानस्य भावस्त-
त्ता कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तद्वद् कथय ततो विदे-
हेऽपि सदेहत्वं सम्मान्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु तत्र तत्र शास्त्रेषु विदेहमुक्तिरेव प्रतिपादिता न जी-
वन्मुक्तिरित्याशङ्क्याह ।

विमुक्तिर्निश्चिता शास्त्रे जीवन्मुक्तिः सुनिश्चिता ।
जीवन्मुक्तत्वमप्राप्य न विदेहयिमुक्तता ॥ ९ ॥

विमुक्तिरिति । हे शिष्य विमुक्तिर्विदेहमुक्तिः शास्त्रे वेदा-
न्तशास्त्रे यथेष्टध्याहार्यं यद्वनिश्चिता निश्चयेन प्रतिपादिता
तथैव जीवन्मुक्तिर्जीवत एव या मुक्तिर्मोक्षप्राप्तिः सा सु-
निश्चिता सु शोभना निश्चयेन प्रतिपादिताऽस्ति अत उभयो-
रपि मामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः, ननु तर्हि विदेहमु-
क्त्यैवार्हं किमापातिरुया मनोनाशसाध्यया जीवन्मुक्त्ये-
वाशङ्क्य जीवन्मुक्तिं विना विदेहमुक्तेरसिद्धिं प्रतिपादयति
जीवन्मुक्तत्वमिति, हे शिष्य जीवन्मुक्तत्वं जीवत एव लोकदृष्ट्या
प्राणोपाधिमत एव मुक्तत्वं मोक्षं प्राप्तवमप्राप्य न लब्ध्वा
विदेहविमुक्तता कस्यापि पुरुषस्य विदेहो विगतो निवृत्तो
देहः शरीरं यस्मात्तत्र विदेहो देहरहितः स चासौ मुक्तश्च
मुक्तिं प्राप्तश्च तस्य भावस्तत्ता न न सिद्ध्यतीति शेषः, अतो
विदेहमुक्तीच्छावतापि जीवन्मुक्तिं संपाद्यानन्तरं विदेहमुक्तः
स्वयमेव स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन सुच्यते' इति श्रुतेर्ज्ञा-
नेनैव विदेहकैवल्यसिद्धेः प्रतिपादनान्ज्ञानेनैव विदेहमुक्ति-

रस्तु अतः कथमत्र विरुद्धमुच्यते जीवन्मुक्त्यैव विदेहमुक्ति-
रितीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञानं विना न कैवल्यं न मृतो ज्ञानवान्भवेत् ।

जीवतो ज्ञानलाभः स्यात्सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥ १० ॥

ज्ञानं विनेति । हे शिष्य ज्ञानं विना—ऋते ज्ञानात्कैवल्यं
विदेहमुक्तिर्न न भवतीति सत्यमेव 'ज्ञानादेव तु कैवल्यमि-
त्यादिवहुश्रुतिमामाण्यादिति भावः, तज्ज्ञानाभावे केवलं मृतो
मरणं प्राप्तो यः सोऽपि विदेहोऽस्ति तथापि तस्य ज्ञा-
नाभावात्स मोक्षभाग्यमोक्षं मुक्तिं भजति सेवतेऽसौ मुक्तिभा-
ग्य भवेत् स्याद्, ज्ञानवानिति पाठे ननु तस्य मरणसमये
मोक्षात्यन्तसाधनभूतं ज्ञानं नास्तीति कुतो निश्चेतव्यमित्याश-
ङ्क्य मृते पुरुषे ज्ञानाभावः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्याशयेनाह मृ-
तो मरणं प्राप्तो ज्ञानवान्मूर्च्छया पूर्वकालमनभ्यासेन वा
ज्ञानी न भवेत् स्यादित्यर्थः, यद्वा मरणस्याज्ञानकार्यत्वा-
त्ज्ञानस्य च मरणनिवर्तकत्वाच्च ज्ञानिनि मरणाभावो मर-
णवति च ज्ञानाभावः प्रसिद्ध एवेति मृतो मरणं प्राप्तो यः
स ज्ञानी न भवेदतो मरणवति प्रसिद्धदेहाभावेन लोकदृ-
ष्ट्या विदेहत्वेऽपि ज्ञानाभावेन न मोक्षसिद्धिरित्यर्थः, अतो
जीवतः प्रारणधारणवतो ज्ञानलाभो मुक्तेरात्यन्तिकसाध-
नभूतज्ञानस्य लाभः प्राप्तिः स्याद्भवेज्जीवतः पुरुषस्य
श्रवणादिज्ञानसाधनाभ्याससम्भवाज्जीवत एव ज्ञानप्राप्तिरि-
ति युक्तमिति भावः, अस्तु जीवतो ज्ञानलाभो जीवन्मुक्त्या
विदेहमुक्तिः कथं मिद्धा तत्राह सेति, सा ज्ञानप्राप्तिरेव जीव-
न्मुक्तिर्जीवन्मुक्तिशब्देनोक्ताऽक्षता न क्षता नष्टा साऽक्षता-
ऽविनाशनीत्यर्थः, अतो जीवन्मुक्त्यनन्तरमेव विदेहमुक्ति-

स्तां विना सा न सम्भवतीत्यर्थः, सिद्धान्ते तु जीवन्मुक्ति-
विदेहमुक्त्योर्न भेद इति भावः ॥ १० ॥

ननु जीवन्मुक्तेरेव विदेहमुक्तिरूपेण परिणामेपि किं स्व-
ल्पकालमुखरूपया जीवन्मुक्त्याऽऽतस्तां विहाय विदेहमुक्तेरेव
सम्पाद्येत्पाशकृपा जीवन्मुक्तावपि चिरकालमुखं तां विना विदे-
हकैवल्यसिद्धेस्तत्रादरं विधातुं दर्शयति ।

जीवन्मुक्तिसुखं स्वल्पकालं किं तेन चेच्छृणु ।

ब्रह्मलोके विराजन्ते कथं ते सनकादयः ॥ ११ ॥

‘जीवन्मुक्तीति । हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखं जीवन्मुक्तेः सु-
खमानन्दः स्वल्पकालं स्वल्पोऽर्धः कालः समयः परिच्छेद-
को यस्य तत्तथोक्तमस्ति अतस्तेन वादशेन सुखेन किं किं फलं
न किमपीत्यर्थः, इत्येवं याद यदि वदसि चेत्तर्हि शृणु अवधारय
हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखस्य कल्पकालपरिच्छिन्नत्वे सति ते पु-
राणादिषु मतिद्धाः सनकादयः सनक आदिवैष्णवाः ते तथोक्ता
ब्रह्मलोके द्विपरार्थावसानकालपरिच्छिन्ने ब्रह्मणो लोके सप्त-
लोके कथं केन प्रकारेण विराजन्ते विराजमाना भवन्ति जीवन्मुक्तेः
स्वल्पकालस्याङ्गीकारे ब्रह्मलोके द्विपरार्थकालं जीवन्मुक्तानां स-
नकादीनां स्थितिरनं स्यादिति जीवन्मुक्तरपि बहुकालवर्तिनीति
निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

अतो गुरोः शिष्य इव विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तः सहनरी
तत्पत्नरूपनिश्चयकावया चानायासेन व्यग्रहारनिर्वाहकत्वेनेश्वरी
चेत्पाह ।

तस्मादीश्वरलीलेयं कानिदीश्वररूपिणी ।

जीवन्मुक्तिर्महामुक्तेः संप्रदायप्रवर्तिनी ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणवियं प्रकृता जीवन्मुक्ति-
र्जीवत एव पुरुषस्य या मुक्तिर्मोक्ष ईश्वरलीलेश्वरस्येशना-
दिशक्तिपतः परमात्मनो लीला क्रीडाऽस्ति अतो ईश्वररूपिणी-
श्वराभिन्नत्वादीश्वरो रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति
किञ्च सा महामुक्तेर्विदेहमुक्तेः संप्रदायप्रवर्तिनी संप्रदायस्य
प्रवर्तिनी प्रवर्त्तनकर्त्र्यास्ति विदेहमुक्तेः साक्षात्कारकारणभूते-
ति भावः ॥ १२ ॥

ननु सा केषां साक्षात्केषां नेति तत्राह ।

यस्यां खेलन्ति मुनयो नारदाद्या निरन्तरम् ।

ज्ञानिमिर्यानुभूतैव सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥ १३ ॥

यस्यामिति । हे शिष्य नारदाद्या नारदो नारदनामा ब्रह्म-
पुत्र आद्यः प्रथमो येषां सनकादीनां ते तथोक्ता मुनयो मन-
नवन्तो ज्ञानिन इत्यर्थः, यस्यां जीवन्मुक्तौ निरन्तरं सर्वदैव खे-
लन्ति क्रीडन्ति ननु तर्हीदानींतनानामनुभवगम्या स्यान्न वे-
त्याशङ्क्याह ज्ञानिमिरिति, इदानीन्तनैरपि ज्ञानिमिर्ज्ञानवद्भिर्षां
जीवन्मुक्तिः साऽनुभूतैव साक्षाज्जातैवाऽतः सा जीवन्मुक्त-
रक्षता न सत्त्वं नाशो यस्याः सा न केनाप्यनाहतेत्यर्थः,
अतो विदेहमुक्तीच्छया न जीवन्मुक्तिस्त्याज्येति भावः ॥ १३ ॥

एवं जीवन्मुक्तिं संस्थाप्येदानीं जीवन्मुक्तेष्वपि केषु चि-
व्यवहारः मतीयते केषु चिच्च त्यागोऽतो लौकिकदृष्ट्या त्यागिषु
जीवन्मुक्तत्वनिश्चयः स्यान्नान्येषु तेन च ज्ञानसाधनं श्रव-
णादिकं त्यागिषु कचिदेव भवेद्यवहारवत्तु च तन्निरन्तरमेव
यामुच्चारणादिव्यवहारवत्त्वे न स्यादतस्तत्रैव व्यवहारवत्तु जीव-
न्मुक्तत्वनिश्चयेन तेषु शरणं गन्तुं मुमुक्षूणामुभयेष्वपि जीवन्मु-

वतर्त्वं दर्शयति द्वाभ्यां ।

चित्तविक्षेपकर्त्तारं विहारं तु विहाय ये ।

स्थिता निर्वाणनिष्ठायां त एव सनकादयः ॥ १४ ॥

चित्तेति । ये शास्त्रेषु प्रसिद्धाश्चित्तविक्षेपकर्त्तारं चित्त-
स्यान्तःकरणस्य विक्षेपोऽतिचाञ्चल्यं तस्य कर्त्तारं कारणभूतं
व्यवहारं व्यापारं विहाय परित्यज्य निर्वाणनिष्ठायां निर्वाणो-
ऽत्तण्डैकरसाकारवृत्ती निष्ठा सहजपीतिस्तस्यां स्थिताः स्थि-
तिं प्राप्तास्त एव ते चोक्तलक्षणाः सनकादयः सनक आदि-
र्मुक्तयो येषां समन्दनादीनां ते सन्तीति ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

अन्तर्बोधमया लोके व्यवहारपरा इव ।

ये स्थिता निजनिष्ठायां त एव जनकादयः ॥ १५ ॥

अन्तरिति । हे शिष्य ये शास्त्रेषु मतिपादिता अन्तर-
न्ताकरणे बोधमयार्जुध्यते जीवप्रसैक्यं ज्ञापतेऽनेनेति बोध-
स्तन्मयास्तद्रूपाः सन्तो लोके लोकहृष्या व्यवहारपरा इव व्य-
वहारे व्यापारे परा आसक्ता इव भासन्ते तथापि ते निज-
निष्ठायां निजाऽऽत्मविषया या निष्ठा सहजपीतिस्तस्यां स्थि-
ताः स्थिरा जातास्त एव ते च जनकादयो जनको गैयिल
आदिर्मुक्तयो येषां यदुग्रमृतीनां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, उक्तलक्ष-
णेभूषणेषु जीवन्मुक्तेषु व्यवहारतत्प्रागाभ्यां वैलक्षण्ये स-
त्यपि जीवन्मुक्तिकारणभूतज्ञानस्य विद्यमानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वं
सममेवेति भावः ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानमुपयमास्तु जीवन्मुक्तिविघातकस्य व्यवहारस्य
विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वाभ्यां जीवन्मुक्तेरपि सत्त्वासत्त्वे अप्य-

भ्युपगन्तव्ये इत्याशङ्क्य व्यवहारभावाभावयोरेव न युक्तित्वे-
 एवं किन्तु, ज्ञानस्यैवेत्याशयेन समाधत्ते ।

गृहं वास्तु वनं वास्तु येषां निष्ठा न वर्तते ।

सनकादिषु नैवैते न च ते जनकादिषु ॥ १६ ॥

एवमिति । हे शिष्य येषां मूढानां गृहं गृहनिमित्तं व्या-
 पारकरणमस्तु भवतु वाऽथवा वनं सत्यागेन वनाश्रयो वा
 पलाशतरेऽस्तु भवतु परन्तु निष्ठाऽऽत्पनि सहजं प्रेम येषां न
 वर्तते न विद्यते तेषां मुक्त्यभावेनैत उक्तलक्षणा ज्ञानहीना
 गृहिणस्त्यागिनो वा सनकादिषु सनक आदिर्मुख्यो येषां
 सनन्दनादीनां तेषु नैव गणनार्हा जनकादिषु च जनको मै-
 थिल आदिः मयमो येषां रथम्बरीपादीनां तेष्वपि न न गण-
 नार्हा अतो ज्ञानमेव मुक्तिकारणं तदुभयभाष्यस्तीति द्विविधा
 अपि जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १६ ॥

एवं व्यवहारिषु सागिषु चोभयत्र ज्ञानसत्त्वे जीवन्मुक्त-
 त्वं प्रसाध्येदानीं तत्सत्त्वाकर्तुं मुमुक्षूणां तेषु गुरुत्वं प्रदर्शयति ।

अन्तःसारा हि गुरवः स्वल्पवाचाऽमृतप्रदाः ।

मन्द्रं मन्द्रं हि गर्जन्ति प्रावृषेण्याः पयोधराः ॥ १७ ॥

अन्तःसारा इति । गुरवो हि गृणन्ति हितमुपादिशन्तीति
 गुरवो दीक्षका इत्यतः कारणादन्तःसारा अन्तरन्तःकरणे सारो
 ब्रह्मत्वं येषां ते तथोक्तास्ते गुरवः श्रेष्ठा ज्ञेयाः, नन्वन्तःकरणं
 तेषां ब्रह्मत्वं साक्षादनुभूयमस्तीति कुतो ज्ञातव्यं तत्राह स्व-
 ल्पवाचेति, स्वल्पवाचा स्वल्पाऽल्पाक्षरा वाग्वाणी तथाऽमृ-
 तप्रदा अमृतं मरणरहितं ब्रह्मसुखमिच्छार्थं, तत्प्रददतीति ते

तथोक्ताः स्वल्पवाक्चं ब्रह्मसुखदातृत्वं च तेषामन्तःसारत्वज्ञा-
पकामितं भावः, हि यस्मात्कारणात्प्राश्रयेण्याः प्रावृषि वर्षा-
काले भवा उत्पन्नाः पयोधराः पयसां जलानां धरा धारका
मेघा मन्द्रं मन्द्रं गम्भीरं गम्भीरं यथा भवति तथा गर्जन्ति
ध्वनन्ति जलघोष्टकराणां मेघानां गम्भीरस्वल्पस्वन इव जी-
वन्मुक्तानां स्वल्पेनैव बाग्व्यवहारेण मोक्षप्रदत्वं लक्षणं गुरु-
लक्षणं परीक्ष्य तादृशलक्षणवन्तं गुरुं स्वयमपि जीवन्मुक्तत्व-
प्राप्त्यै सेवेतेति भावः ॥ १७ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणस्याभ्यासफलमाह ।

सदैवाध्ययनीयेयं भावनीया सदैव हि ।

जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवन्मुक्तिचतुर्दशी ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिकृतो बोधसारो जीवन्मुक्त्यष्टादशी पट्टचत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

सदैवेति । हे शिष्य मुमुक्षुभिरियं प्रत्यक्षा मंत्रिरूपिता
जीवन्मुक्तिचतुर्दशी जीवन्मुक्तेर्निरूपिका चतुर्दशी चतुर्दशानां
श्लोकानां समाहार एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, सदैव निरन्तर-
मेवाऽध्ययनीया पठनीया हि पुनः सदैव निरन्तरमेव भावनीया
विचार्या प्रयोजनं पठनविचारयोरेतस्या दर्शयति जीवन्मुक्तीति,
जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवतो मुक्तिरूपं यत्पदं स्थानमवश्येत्यर्थः,
तस्य प्राप्त्यै लाभायैतत्प्रकरणस्य विचारपूर्वकपाठेनावश्यं जी-
वन्मुक्तिः स्यादेवेति भावः, अस्मिन् प्रकरणे यस्यां खलन्ती-
साद्या एहं वास्तु वनं वास्त्वयन्ताश्चत्वारः श्लोकाः सङ्गतस्या-
व्याख्याता अपि शेषका ज्ञेया जीवन्मुक्तिचतुर्दशीत्येवमुपसं-
हारादिति भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराष्टोदशी

जीवन्मुक्तिचतुर्दश्यष्टमकाशः पट्टचत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

एवं जीवन्मुक्तिवचतुर्दशीं निरूप्येदानीं पूर्वप्रकरणेऽन्तःसारा हि गुरुव इति श्लोके जीवन्मुक्तानां स्वल्पाक्षरगम्भीरवाण्याऽसृप्ततदत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयितुं ज्ञानिगजगर्जनारूपं पञ्चत्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणमपिदधान आह ।

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

अथेति । अथ जीवन्मुक्तिवचतुर्दशीनिरूपणानन्तरं ज्ञानिगजगर्जनं ज्ञानी जीवग्रहौक्यसाक्षात्कारज्ञानवान्स एव गजो हस्ती तस्य गर्जनं शब्दस्त्रीन्नरूपकं प्रकरणं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वेषां समविषमपदार्थानां स्वाश्रितत्वेपि स्वस्मिन्नास्तकृतजन्मनाशादिविकाराभावं लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

आयान्ति तत्र विलसन्ति वसन्ति च द्रा-

गुडीय यान्ति च कुलानि विहङ्गमानाम् ।

भावास्तथा मयि समा विपमा विचित्रा

देवालयाग्रमिव केवलमस्मि नित्यः ॥ १ ॥

आयान्तीति । तत्र देवालयाग्रे विहङ्गमानां पक्षिणां कुलानि समूहा यथेसाध्याहार्यं यथा यद्वदायान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति विलसन्ति क्रीडन्ति द्राणीपदसन्ति च तिष्ठन्त्यपि तत उड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च गच्छन्ति च तथा तद्वत्समाः सुखसाधनभूताः शान्तिदान्त्यादयो विपमा दुःखसाधनभूता रागादयो विचित्राः केचित्सुखदुःखकारणत्वेन विचित्राः स्त्रीपुत्रादयोऽनेकरूपा भावा हासविशेषास्तत्तद्विषयाश्च मयि तत्स्वप्नपदयोर्भागस्तत्क्षणया कसिते मृत्युगभिन्ने ब्रह्म-

णि आयान्ति उत्पद्यन्ते यान्ति गच्छन्ति नश्यन्तीत्यर्थः, विह-
सन्ति विचित्ररूपेण शोभन्ते वसन्ति च किं चित्कालं तिष्ठन्त्यपि
द्रागीपत्कालमुद्धीयोद्धानं कृत्वा यान्ति च विपुक्ता भवन्त्यपि
एवं च सति देवालयप्रभिव देवस्यालयं मन्दिरं तस्याग्रं शिखरं-
यथा पतिसमुद्रागमनक्रियावत् दृश्यते गमनेन च तेषां ग-
मनक्रियावत्तम भवति तद्द्विजासेन च तेषां विलासक्रियावत्कृ-
तिमत्तम भवति तत्स्थानेनापि स्थितिक्रियावत् न दृश्यते किञ्च
तेषामुद्धीनेन चोद्धीनं न दृश्यते तेषां वियोगेन च विपुक्तमपि
न भवति एवं त्रिक्रिया रहितत्वाश्रित्यं सर्वदैकरूपं स्थितमि-
न्द्रभूषते तथाऽहंपदलक्ष्यः मयगमिन्ः परमात्मा समविषमवि-
चित्रभावोत्पत्त्या समोत्पत्तिमान् विषमोत्पत्तिमान् विचित्रोत्पत्ति-
मांश्च न भवामि तन्नाशेनापि नाशक्रियाविकृतिमात्रं भवामि
तद्वत्तया च स्वविविकारवान् भवामि तत्स्थित्या च स्थिति-
विकारवान् भवामि ताद्वियोगेनापि वियोगविकारवान्श्च न भ-
वामि अतोहं केवलमभिज्ञो निश्चः कालत्रयावाप्यरूपोऽस्मि
भवामीति गर्जना प्रथमा ॥ १ ॥

इदानीं सागरदृष्टान्तेन स्वस्मिन्नचलप्रतिष्ठत्वं सम्भाव-
यन्गर्जति ।

उन्मज्ज्य भजति जगन्मयि दैवयोगा-

दुच्चावचा न गणिता अपि ते तरङ्गाः ।

निष्ठाङ्गतः स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे

तिष्ठामि सागर इव स्वरसादपारः ॥ २ ॥

उन्मज्ज्येति । यथा यद्वत्सागरे समुद्रेऽगणिता भ्रमद्वया
अनन्ता इत्यर्थः, उच्चावचा अपि दीर्घाः केचित्स्वराश्च त-

रक्षा भद्रा दुर्न्मज्जयोद्धूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति लीयन्ते लीना भवन्तीत्यर्थः, पवनयोगादित्यध्याहार्यं पवनसंयोगादेवं स-
 त्यापि अचलप्रतिष्ठेऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तस्मिन्
 स्वमाहिमानि स्वस्य माहिमानि सागरमाहिमानि निष्ठां स्वाभाविकीं
 स्थितिं गतः प्राप्तः सन्सागर इव यथा सागरः समुद्रास्तिष्ठति
 स्थितिं करोति तथा तद्वन्मपि प्रसगाभिन्ने परमात्मनि तत्संपदा-
 भ्यां भागसागलक्षणया लक्षित उच्चावचान्यपि स्थूलसूक्ष्माण्यपि
 अगणितानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि जातावेकवचनं वैषयोगात्प्रा-
 रब्धकर्तृसम्बन्धादुन्मज्जयोद्धूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति प्रारब्ध-
 क्षयाल्लीनानि भवन्ति एवं च जगतामुत्पत्तौ लये-चाहमहं-
 पदलक्ष्यः प्रसगात्मा ब्रह्माभिन्नोऽचलप्रतिष्ठेन चला चलायाना
 न चलाऽचना स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मि
 न् स्वमाहिमानि स्वस्यात्मनो यो माहिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, त-
 स्मिन् निष्ठां स्वाभाविकस्थितिं प्रीतिं वा गतः प्राप्तः सन्स्वर-
 सारस्व आत्मरूपो यो रसः सुखं तस्मात्तगनुभूयेत्यर्थः, ह्य-
 न्येऽपि पञ्चमी, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो
 देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः, तिष्ठामि वसामि। सागर-
 पक्षेपीदं विशेषणं योज्यं स्वरसात्स्वः समुद्ररूपो यो रसो जल-
 रूपत्वं तस्मात्तं प्राप्येत्यर्थः, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य
 स तथोक्तो यथासागरेऽनेकतरङ्गोत्पतिलयाभ्यामुत्पतिलयवि-
 काराभावोऽचलस्थितिरपारत्वं च सर्वदैव स्थितं, तद्वन्मपि
 अनन्तजगदुत्पत्तिलये प्रतीयमानेषु ताभ्यां मयि तदभावः स्व-
 स्थैर्यं च स्वात्मानुभवश्चानन्तत्वं च पारमार्थिकं स्थितमेवेति
 भावः ॥ २ ॥

इदानीं जन्मादिविकारेषु प्रतीयमानेषु सत्सु कामादिट-
 तित्वपि प्रतीयमानासु स्वस्मिन्स्पर्शाभावात्पर्वतदृष्टान्तेनाच-

लत्वमनुभूय गर्जति ।

जन्मादयो वनचराः प्रवहन्तु कामं
घर्षन्तु कुम्भमभितो मयि वृत्तिनागाः ।
अस्मिन्युगे परयुगे च युगान्तरे वा
तिष्ठामि निश्चलतया गिरिराजतुल्यः ॥ ३ ॥

जन्मादय इति । गिरिराज इव यथा पर्वतराजे श्रेष्ठपर्वते
हिमाचलादौ वनचरा वनेऽरण्ये चरा गमनवन्तो भक्षणावन्तश्च
सिंहहरिणादयः कामं स्वेच्छया प्रवहन्तु माप्नुवन्तु किञ्च वृत्ति-
नागा वृत्तय इव चलायमाना नागा गजाः कुम्भं कटमभितः
सर्वतः कामं यथेच्छं घर्षन्तु कण्ठयन्तु अस्मिन्युगे वर्तमानयुगे
युगपरिमितकाले परयुगे च परमन्वत्पूर्वमत्र ग्राह्यं, युगे युगप-
रिमिते काले च पुनर्युगान्तरे वाऽन्यद्युगं युगान्तरन्तस्मिन्वा
भविष्यद्युगेपीत्यर्थः, तथापि वनचरसञ्चारेण वृद्धिरूपं विकारं
कुम्भघर्षणेनैव प्राप्त्यर्थं च विकारमभाष्य गिरिराजः पर्वतश्रेष्ठो
हिमाचनादिनिर्धलतया स्थिरतया तिष्ठति वर्तते तथा तद्व-
न्मयि प्रत्यगाभिन्ने परमात्मानि वनचरा वने सम्भजनीये विष-
यिजनसेव्ये देहे चरन्ति तिष्ठन्तीति वनचरास्ते जन्मादयो
'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणामतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति यास्क-
पाठनाः पङ्क्तिविकाराः कामं यथेच्छं प्रवहन्तु माप्ता भवन्तु किञ्च
वृत्तिनागा वृत्तयोऽन्तःकरणस्य वृत्तयः कामक्रोधाद्यास्ता एव
नागा गजास्त इवाऽभितः सर्वतः कुम्भं गजस्य कुम्भरूप-
मंशमिव स्वांशं विषयं घर्षन्तु संयोजयन्तु अस्मिन्वर्तमाने
युगे युगपरिमिते काले उपलक्षणमेतत्करुणादिक्रमे कालांश
इत्यर्थः, परयुगे च परमन्वद्वर्तमाने ग्राह्यं, युगे युगपरिमितः

कालस्तस्मिन्भूतकल्पादिकाल इत्यर्थः, युगान्तरे वाऽन्य-
 युगं युगान्तरं तस्मिन्मविष्यत्कल्पादिकालांश्च इत्यर्थः, का-
 लत्रयेपीति भावः, तथापि जन्मादिविकाररहितो विषयतद्दृति-
 सम्बन्धरहितश्च गिरिराजतुल्यो गिरिराजो महान्पर्वतो हिमा-
 चलाविस्तेन तुल्यः सदृशो निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठाभि-
 वसामि यथा पर्वतं चालयितुमसंभार्या वनचराः कुम्भघर्षणप-
 रा गजाश्च तथा मामपि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मरूपं स्थिरब्रह्मरूपा-
 चालयितुं जन्मादिदृष्ट्यादिरूपा विकारा विषया अपि न सं-
 भार्या इति भावः ॥ ३ ॥

इदानीमगस्त्यचरितसदृशचरित्रवर्चनेन स्वस्मिन्नगस्त्यत्वं
 सम्भाव्यं गर्जति ।

नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य

विन्ध्यस्य मूर्धनि पदं विनिधाय सम्यक् ।

इष्टां दिशं प्रतिगतः पुनरागतो न

स्वच्छन्दमेव विहरामि तदस्म्यगस्त्यः ॥ ४ ॥

नीचैरिति । यथाऽगस्त्योऽगस्त्यनामा मुनिर्नीचैर्नि-
 पातितविमोहमहीधरस्य नीचैरघो निपातितः स्वागमनेन स्व-
 नमस्कारार्थं पातितो विमोहो विशेषो मोहो दिग्भ्रमः सूर्या-
 ष्छादनेन यस्माज्जनानां स तथोक्तः- स वासी महीधरः प-
 र्वतस्तस्य विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नो गिरेर्मूर्धनि शीर्षे सम्य-
 न्ददं पुनरुत्थानं न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, पदं पादं विनिधाय सं-
 स्याप्येष्टां गन्तुमीप्सितां दिशं दक्षिणदिशं प्रति प्रतिगतो
 यातः प्रतिष्ठित इति यावत् स पुनर्भूयो नागतो नायातः
 कारी प्रतीति शेषः, किन्तु तत्रैव दक्षिणस्यां दिशि स्वच्छन्दमेव

स्वेच्छयैव विहरति क्रूरिति व्यापृणोतीत्यर्थः, इयमाख्यायिका
काशीखण्डे प्रोक्तया, तयाऽहपि श्रुत्यगमिन्ः परमात्माहं च
नीचैः स्वात्मतोऽधःक्षेत्रे निपातितो यो विमोहो विपरीतज्ञानं
प्रपञ्चनिर्वाहकज्ञानमित्यर्थः, यद्वा विमोहो मूलाज्ञानमेव मन्त्राः
क्षेत्रस्य धरन्धारकमत एव विन्ध्यस्य विद्यति स्वात्मानं सदै-
करूपमपि भिन्नतीति विन्ध्य आत्मभेदनिमित्तभूत इत्यर्थः,
कार्यकारणरूपोभयविधमपि मोहं क्षेत्रं कुरुतेति भावः, तस्य
मूर्धन शिरसि पदं कल्पितार्थं जगत्कारणत्वाधिष्ठानत्वादिक-
पमंश्च विनिधाय संस्थाप्य सम्बन्धं यथा पुनरात्मनि सम्बद्धो न
भवेद्यथा तपेत्यर्थः, इष्टां सुखरूपत्वादीप्सितां मिशामित्यर्थः,
दिशं दिशति प्रकाशयति साधान्यरूपेण जगदिति दिगात्मवि-
तिस्तां प्रतिगतः प्राप्तः सन्निति यावत् पुनर्भूयः कार्यकारणसंन्या-
तरूपे प्रपञ्चे नागतो न प्राप्तस्तत्रात्मसुख एव स्वच्छन्दमेव स्वे-
च्छयैव विहरामि क्रीडामि तत्रस्माद्धेतोरहमहम्पदलक्ष्यार्थः,
प्रसंगात्माऽगत्स्योऽगं ज्ञानं विना न गच्छति निवृत्तं न भव-
ति तदगमज्ञानं तत्कार्यमन्तःकरणं वा स्थायति स्रग्दयतीति
अगस्त्यः स्वशरणागतमुमुक्षुर्जनाज्ञाननाशकोऽस्मि भवामि ॥५॥

ननु 'यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तपनन्तरमि'त्यादि,
'अस्तयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'ति श्रुतिभ्यां
स्वर्गसुखस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्तत्प्रापकज्योतिष्टोमादिकर्मकौ-
चाहं कृतार्थः स्यां किं वैराग्यादिमयाससाध्येन ज्ञानेनेवाशङ्क्य
स्वर्गोपि बहुविधदुःखं दर्शयितुं गर्जति ।

दृष्टो मयाद्य विगलद्धदनप्रसादः

कश्चिन्तृतीयपदतः पतितः पृथिव्याम् ।

तन्मे मतिः समुदियाय परावरञ्चा

स्वर्गस्तु हन्त नरकादपि दुर्विपाकः ॥ ५ ॥

दृष्ट इति । हे शिष्य अद्य वर्तमानरात्रौ मया विचारवन्दन्तः-
करणवता काश्चित्कोपि स्वर्गा निगलद्ददनमसादो विगलन्निन-
श्यमानो वदनस्य मुखस्य मसादः मसन्नता यस्य स तथाभूतः
सन् तृतीयपदतो लोकत्रये तृतीयं यत्पदं स्थानं तस्मात्स्वर्गादृ-
थिन्यां भूमी पातितः स्खलितो दृष्टोऽवलोकितस्ततः किमित्यत
आह तदिति, तत्तस्मात्कारणात्स्वर्गपातावलोकनान्मे मम परावर-
ञ्चा परः स्वर्गोऽवरो मृत्युलोकस्तौ जानातीति सा तथोक्ता म-
तिर्निश्चयरूपा दृष्टिः समुदियापोत्पन्ना बभूव तस्यां यतौ किं
निश्चितं तदाह स्वर्गस्तितीति हन्तेति खेदे मन्मतौ स्वर्गस्मरणा-
दिना खेद एव जायत इति भावः, स्वर्गस्तु मृत्युलोकादुत्कृष्टसु-
खरूपत्वेन वर्णितोपि स्वर्गो नाकलोको नरकादपि पापफलभूत-
बहुदुःखमदाक्षरफादीपि दुर्विपाको दुष्टकर्मणां विपाकः फलभूत-
इति निश्चितम्, अयं भावः—स्वर्गे सत्त्वगुणाधिक्येन प्रापञ्चिकज्ञा-
नाधिक्यात्तेन च न्यूनाधिकबुद्धितत्त्वे सति स्वाभ्योत्कर्षावलोकनेनेर्प्याजनितदुःखस्य विद्यमानतयाऽन्यपत्तनदर्शनेन च स्वपत-
नानुमानेन स्वपातस्मृतिजन्यदुःखस्यापि विद्यमानतयापि स्वस्मि-
श्वोत्कृष्टसुखलाभेन किञ्चिद्दुःखासहस्वभावे च जाते पात-
जन्यदुःखबहुत्वमतीति श्रोत्रपदमाप्स्यन्तरं निकृष्टपदमाप्स्यन्-
दुःखस्यापि सत्त्वाच्च सर्वतोपि दुःखरूपत्वं स्वर्गस्यातः पापस्य
दुःखफलरूपत्वमसिद्धेर्बहुपापफलं स्वर्गः, नरके तु मौढ्यजन्यसु-
खस्य विद्यमानत्वाच्च च दुःखानुभावेन पश्चात्तापे पुण्यकर्मवा-
सनोत्पत्तेश्च किञ्चित्पापफलत्वे नरकस्येति नरकादीपि बहुतर-
पापफलत्वं स्वर्गस्येति निश्चितमिति भावः ॥ ५ ॥

अत एव स्वर्गप्राप्तेऽपि मृत्युलोकादिस्वस्थानलोकप्राप्तिरेव
श्रेयसीति सूचयन्गर्जति ।

आरुह्य तुङ्गपदवीं पतितादनार्या-

न्नारुढ एव हि वरं प्रकृतौ स्थितो यः ।

अङ्गानि हंत किल तस्य न चूर्णितानि

खेदो न चेतसि न वा परिहासपीडा ॥ ६ ॥

आरुह्येति । हे शिष्य तुङ्गपदवीं तुङ्गोच्चा या पदवीं स्थि-
तिस्त्वारुह्य प्राप्य पतिताच्चतो भ्रष्टादन एव तद्रक्षण-
बुद्धिहीनत्वादनायार्त्रीचादनारुढ एवोच्चपदमप्राप्त एव वरः
श्रेष्ठो ज्ञेयः कुत इत्यत आह प्रकृताविति, हि यस्मात्कारणा-
द्यः श्रेष्ठपुरुषः प्रकृतौ स्वर्गप्राप्तिकारणभूते मर्त्यलोकेऽन्य-
त्रोच्चपदप्राप्तिकारणभूते नीचपदे च स्थितो वर्तमानोऽस्ति
अतः श्रेष्ठ इत्यर्थः, उच्चपदे उच्चपदप्राप्तिमाधनाऽसम्भवात्तद्भागे-
न ततः पतनहेतुत्वाच्च नीचपदे उच्चपदप्राप्तिसाधनसम्भवा-
च्च तत्र स्थितस्तेव श्रेष्ठत्वमिति भावः, तत उच्चपदात्पतने च
दुःखाभिरप्यं दर्शयितुं नीचपदे स्थितस्य त्रिविधदुःखाभावं दर्-
शयामर्शजति अङ्गानीति, हन्तेति कोमलामन्त्रणे हे शिष्य तस्य
नीचस्थानस्थितस्याऽङ्गानि अवयवा न चूर्णितानि न मप्रा-
नि किलेति निश्चये किंच तस्य नीचस्थानस्थितस्य चे-
तसि अन्तःकरणे खेद उच्चपदविभोगजन्यं दुःखं न विद्यते किं-
च तस्य परिहासपीडा लोकेः कृतो यः परिहास उपहासस्त-
ज्जन्या पीडा दुःखमपि न वा नैव विद्यतेऽतो नीचपदस्यस्य
धैर्यमुच्चपदस्यादिति वर्णितमिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं दृढयोगाभ्यासेन नाडीं प्रविश्य चिरजीवितसिद्ध्या

आलोकिता विचारिताः सन्ति तर्हि तद्विचारेण भवद्भिः किं निश्चितं तत्राहाद्यापीति, तं सर्वलोकप्रत्यक्षं मलिनभावं मलिन रागादिभिः कलुषीकृतमन्तःकरणं तस्य भावः सत्त्वं, यद्वा नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तात्मानि मलिनानित्याशुद्धाबुद्धजीवाऽविद्यादिभिः
संपादितस्तस्य भावः सत्त्वं तं दूरं दूरदेशमपास्य निषेध्य दूरी-
कुर्येत्यर्थः, नित्यसिद्धो निश्चयं सर्वदैव सिद्धो वर्तमानः सन्पादि
यद्भि न सिध्यति न मुच्यते तर्हि तदा स योगाभ्यासी सिद्धः
किं सिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः, योगेन तात्कालिकमुक्तिप्रतीतावपि तत्र
प्रपञ्चबीजाज्ञानस्य विद्यमानत्वाद्यतो वेदान्तजन्यजीवब्रह्मैक्य-
प्रपञ्चासन्तासत्त्वज्ञानं विना नित्यमुक्तिर्नेति सर्वशास्त्रविचारेण
मया निश्चितमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं स्वान्तःकरणस्य चित्तिलयेन प्रपञ्चाधानात्स्वस्य
चेष्टारहितत्वेन लक्ष्यं परिपूर्णत्वमन्येषां तत्र रुच्युत्पादनाय क्षय-
वृद्धिहीनत्वं च दर्शयन्स्वस्मिन्स्वयमपि लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

अङ्गं प्रसार्य पतितः खलु चित्स्वरूपे

निद्रालुतां गत इति प्रविनष्टचेष्टः ।

विन्ध्यस्य योजनशतायतिका शिलेव

नैव ह्रसामि न च वृद्धिमुपैमि पूर्णः ॥ ९ ॥

अङ्गमिति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽङ्गं
मत्स्वरूपं चिदाभासस्वरूपमित्यर्थः, प्रसार्य प्रसृत कृत्वा ब्रह्मरू-
पत्वं संपाद्येत्यर्थः, चित्स्वरूपं चित्चेतन स्वरूपमसाधारणरूपं
यस्य तास्मन्प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि पतित एकीभूतोऽस्मि अतो
निद्रालुतां निद्रास्वभावं गतः प्राप्त इति हेतोः प्रविनष्टचेष्टः प्र-
करणेण विनष्टा निर्मिता चेष्टा अन्तःकरणवाह्यःकरणव्यापारा

यस्य सन्तपोक्तोऽस्मि भवामि, ननु भवता प्रतञ्जामानरूप-
निद्रालुत्वे चिदाभासस्य ब्रह्मत्वसंपादने च समस्तकरणव्यापा-
रनाशे चापि संपादिते सति किं फलं प्राप्तमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं
तददर्शयति विन्ध्यस्योति, विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य यो-
जनशतायतिका योजनानि क्रोशचतुष्कानि तेषां शतानि अप-
रिमितशतानि तावदायतिका विस्तीर्णा शिखेव यथा शिला न
ह्रसांत क्षीणा भवति न च नैव दृष्टिं पुष्टिमुपैति प्राप्नोति त-
थाऽहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा नैव नापि ह्रसामि क्षयरूपं
परिणामं प्राप्नोति च पुनर्न नैव दृष्टिं पुष्टिरूपं विकारमुपैमि
प्राप्नोमि अतः पूर्णो ब्रह्मरूपेण व्यापको भवामि दृष्टिस्तयादि-
विकाराभावेन परिपूर्णब्रह्मरूपत्वं स्वस्मिन्ननुभूयमानमेव फल-
मिति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं स्वस्य कृतकृत्यत्वं रूपकेण निरूपयन्मार्जति ।

परिलसति पिता मे सर्वलोकस्य राजा

धृतिमतिबलहेतुर्यत्र मे नव्रीनम् ।

इयमपि च सुबुद्धिः काचिदूढा वराह्वी ।

सुखमधिकमतः किं मत्परो नास्ति धन्यः ॥ १० ॥

परिलसतीति । मे मम चिदाभासस्य पिता पातीति पि-
ता सच्चिदानन्ददानेन पालकत्वात्मबन्धु तत उत्पन्नत्वाच्च
पितृपदेन परमात्माऽथ ग्राह्यः स सर्वलोकस्य सर्वः ममस्तो
लोको लोकपते दृश्यत इति लोको दृश्यं तस्य राजा रक्षकः
प्रकाशक इत्यर्थः, परिलसति परितः सर्वत्र लसति साक्षात्म-
काशत इत्यर्थः, तथा मे मम चिदाभामस्य धृतिमातिबलहेतु-
र्धृतिरात्मधारणा, इन्द्रियादिसोमेनाशोमरूपं धैर्यं वा, मतिः

शास्त्रार्थानां मननं, चलमात्मप्राप्तिमाधनेपूत्साहसैर्षा हेतुः
 कारणभूतं यौवनमात्मानात्मनोर्विवेचनं मिश्रणामिश्रणार्थद्व-
 यवतो युधातोः करणे ल्युटि युवनामितिरूपं ततश्च स्वार्थेऽणि
 च यौवनं तेन चामिश्रणेन विवेचनमत्र ग्राह्यं तत्रवीनं प्रोढ-
 मस्ति नवीनपदमत्र जीर्णत्वमात्रव्यावर्तकं न तु कोमलत्वपरम,
 अपि चान्यदपीयं कूटस्थसहितचिदाभासस्य मम दृश्यत्वेन
 मयसा काचिदनिर्वचनीया मुबुद्धिः सुखरूपत्वात्सु क्षोभना
 बुद्धिर्जावन्नक्षैक्यविषयिणी निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्व-
 राह्णी वरं श्रेष्ठं सर्वेषां ब्रह्मादीनां पूज्यत्वादङ्गं स्वरूपं यस्याः
 सा तथोक्ता स्यूढा परिणीताऽतोऽस्मात्सुखादधिक-
 मुक्तुष्टमन्यत्सुखं शर्म किमस्ति न किमपीत्यर्थः, इदमेवाधि-
 क्रमिति भावः, यत एतादृशसुखवानस्मि ततो मत्परो मत्तः प-
 रोऽन्यो धन्यः मुकुती नास्ति न विद्यतेऽहमेव सुखीत्यर्थः, ॥१०॥

ननु तर्हि भवतां कृतकृत्यत्वात्सर्वव्यवहारसाधनभूतदे-
 हधारणे प्रयोजनाभावेन न तदाश्रयो युक्त इत्याशङ्क्य देह-
 व्यापृतिप्रयोजनाभावेऽपि स्वात्मसुखमाप्स्या कृतकृत्यत्वात्प्रारब्ध-
 भोगमाश्रोपयोगितया देहधारणं युक्तमेवेसाययेन गर्जति ।

समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः

क्षणसुखकणतृष्णातन्तुमन्तर्विमुच्य ।

निजसुखनिधिविचारजसिंहासनस्था

वयमिह कलयामः कालमालम्ब्य देहम् ॥ ११ ॥

समरमेति । हे शिष्य समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः
 सयः सामान्यरूपेण सर्वदैकरूपो रसः सुखं यत्र 'रसो वै स'
 इति श्रुतेस्तच्चादृशं वत्पदं स्वरूपं तस्य चिन्ता चिन्तनं स्मर-

णामित्यर्थः, तेन योऽनन्तो नाशरोहितः सन्तोषोऽलम्बुद्धिनि-
रङ्ग्या तृप्तिरित्यर्थः, स विद्यते येषु ते तयोक्ता वयमस्मदादय
आत्मसाक्षात्कारवन्तः समरसपदलब्धेति वा पाठः, तदा स-
मरसपदस्य लब्ध्या प्राप्येति व्याख्येयं, सखामुखकणतृष्णातन्तुं
सखं सखकालपरिच्छिन्नं यत्सुखं वैषमिकं सखिकमुखमित्यर्थः,
तस्य ये कणा लबास्तेषां तृष्णा सैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुरिष तन्तु-
स्तं मुच्छेदत्वं सूचितं ज्ञानिभिस्तृष्णाया अज्ञानिनां तु चटक-
दिविभिर्वलत्वेन दृढबन्धनहेतुत्वं च तन्तुपदेनेति भावः, यद्वा ज्ञा-
निषु तस्याः सूक्ष्मत्वेन तन्तुसादृश्यमन्तरन्तःकरणे वर्तमानं विमुच्य
परिच्छिद्य निजमुखनिधिविधाराजसिंहासनस्था निजमात्मरूपं
यत्सुखं धर्म तस्य निधानं पात्रं ब्रह्मद्रव्यपूर्णं भाण्डमिव स्वमुखपूर्णं
ब्रह्मेत्यर्थः, तस्य विद्या ज्ञानं सैव राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनो यम
सिंहासनमास्यते स्थीयतेऽस्मिन्नित्यासने हिंसां नाशयति आ-
त्मज्ञानमिति सिद्धो मोहस्तत्राशेन तस्य मोहसिंहस्यासनं धर्मैव
विद्याया मोहकार्यत्वात्सिंहासनत्वं तत्र स्या वर्तमानाः सन्त
व्यवहारे देहे शरीरमालम्ब्याभिर्य काले कलयामोऽतिक्राम-
यामोऽस्माकं देहधारणं न कर्मजननेन देहान्तरप्राप्तये किन्तु
प्रारब्धभोगायैव केवलमिति भावः ॥ २१ ॥

ननु तर्हीन्द्रादिषदै प्राप्तानां भवतां च शरीरधारणे समे
सति भवतां तेभ्यः कोतिशय इत्याशङ्क्य तेषु तत्तत्पदभ्रंशस्य वि-
द्यमानत्वादस्माकं गुरुपदं प्राप्तानां ततो भ्रंशाभावो विशेष इ-
त्याशयेन गर्जति ।

कति कति न हि जीवा देवराजादयोमी
पदपतनहताशाः संसृतौ संसरन्ति ।

गुरुपदमवलंब्य ब्रह्मविद्यातरिस्था

अधिगतपरपारास्ते वयं धन्यधन्याः ॥ १२ ॥

कति कतीति । हे शिष्य देवराजादयो देवा विदुषस्तेषां राजा स्वामीन्द्रो 'राजाहःसस्त्रिभ्यः टजि'ति टच्, स आदिर्मुख्यो येषां ते तथोक्ता जीवाः प्राणिनः पदपतनहताशाः पदात्स्थानाद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन हता नष्टाऽऽशा विषयतृष्णा येषां ते तथोक्ताः सन्तः सजीवनाशोम न तु निर्जीवनाशो ग्राह्यः, कति कति कियन्तः कियन्तः संसृतौ संसारे न संसरन्ति न जन्ममरणादिरूपं संसारमनुभवन्ति सर्वेष्वनुभवन्तीत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वशास्त्रेषु इन्द्रादिपदानामनिसत्त्वमित्यर्थः, तस्मादिन्द्रादीनां तत्तत्पदभ्रंशरूपो मृत्युरस्तीति भावः, ये तु प्रसिद्धा गुरुपदं गुरोर्दीक्षिकस्य पदगङ्घ्रि, पद्मा गुरु भेंटं यत्पदं स्वरूप तदनन्तत्वादवलम्ब्याश्रित्य ब्रह्मविद्यातरिस्था ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानं सैव तरिस्तरणिस्तस्मिन्स्था स्थिता उक्तलक्षणास्ते वयमस्मत्वादयोऽधिगतपरपारा अधिगतः प्राप्तः परः संसारसमुद्रस्य परोऽन्वः संसारास्पृष्टो ब्रह्मलक्षणो यैस्ते तथोक्ता अतो धन्यधन्या धन्येभ्य इन्द्रादिपदं प्राप्तेभ्यः कृतकृत्यमन्येभ्य इत्यर्थः, धन्याः प्राप्तप्राप्तत्वात्कृतकृत्याः स्मो भवाम इति क्रियाऽध्याहार्यां, शरीरधारणे समे सत्पशुभयत्र तेषु पदभ्रंशपूर्वं जन्ममरणमस्मासु तत्रेत्यमेव विशेष इति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वात्मनि व्योममागमेरूपमा तत्र तत्र शास्त्रेषु दत्ता तामसहमानस्तेषु न्यूनत्वं दर्शयन्गर्जेति ।

व्योम व्योमचरैर्न लिप्तमपि यत्तत्सर्वदानीरसं

क्षीराब्धिः सरसोऽपि वृद्धिमधिकां लब्ध्वा पुनर्भुञ्जति ।
हेमाद्रिर्जनको मुदामपि मुदां नैवाश्रयो नीरसो
न क्षीणो न च नैव मोदरहितोऽहं तत्तुला नास्ति मे ॥१३॥

व्योमेति । हे शिष्य व्योमाकाशं व्योमचरैर्व्योमि आकाशे
चरन्ति गच्छन्ति ते व्योमचरा मेघसूर्यधूलिपद्मादयस्तैर्न
लिप्तमपि न लेपं प्राप्तं यद्यपि अतोऽनेन धर्मेणात्मन्युपमीकृते
यद्यपि तथापि यद्यतः कारणात्तत्तनो हेतोर्नोपमा भवति कुत
इत्यत आह सर्वेवेति, सर्वदा सर्वकालं नीरसं रसः सुखं तन्निर्गतं
निवृत्तं यस्मात्तथोक्तं स्वात्मा तु 'रसो वै स' इति श्रुतेः सुखरूपो-
ऽतस्तत्र तस्योपमाऽनुचितेति भावः, किञ्च क्षीराब्धिः क्षीरस्य
दुग्धस्याब्धिः समुद्रः सरसोऽपि रसो जलं तेन सहितो यद्यपि
अस्ति तथापि यद्यतः कारणादधिकामुत्कृष्टां प्रलये निसदा च
चन्द्रोदये वृद्धिं वृद्धिरूपपरिणामं लब्ध्वा प्राप्य पुनर्भूयस्तां
मुञ्चति विस्तृजति तत्ततो हेनोरात्मनि तदुपमाप्ययुक्तैवेति न
ज्ञासद्वृद्धिपरिणामरहितात्मनि तदुपमोचितेति भावः, तर्हि वृ-
द्धिस्तपविकाररहितो मेघरेवानन्दकारकत्वादात्मन्युपमानमस्तु
तथाह हेमाद्रिरिति, हेमाद्रिर्हेमः सुवर्णस्याद्रिः पर्वतो मेरुः
स मुदां हर्षणां जनकोऽपि अन्येषां हर्षोत्पादकोऽपि आत्मन्युप-
मा न स भवति कुत इत्यत आह मुदामिति, यद्यस्मात्कारणा-
न्मुदां हर्षणामाश्रय आधारो नैव भवति जडत्वात्तस्येस्यः,
अतः सर्वमीत्युल्लङ्घितसर्वसुखाश्रयभूते स्वतः सुखरूपे चात्मनि
स नैवोपमानं बनतीति भावः, किञ्चाहं ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा
नीरसो रसः सुखं तद्रहितो न भवामि किन्तु सरस एव भवामि
किं चाहमात्मा क्षीणः क्षयविकारवान्न च नैवास्मि किन्तु सर्व

वैकरूपत्वान्निर एवास्मि किञ्च मोदरहितश्च मोदेनानन्देन र-
हितो हीनोपि नैवास्मि किन्तु सुस्वरूप एवास्मि तत्तत्रो हेतो-
र्मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य तुलोपमाऽऽकाशादीनां नास्ति
न विद्यत आत्मनो निरूपयस्य व्योमसीरसमुद्रमेरूणां न सम्भ-
वतीति भावः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि केनाशयेनात्मन्याकाशोपमा शास्त्रेषु दत्तेत्या-
शङ्क्य रक्तपीतादिगुणानाश्रयेण जलादिभिरनार्द्रत्वेन च प्रती-
यमाननीलत्वानाश्रयेणापि च सादृश्यादित्याशयेन गर्जति ।

सायं प्रातरनेकरङ्गमपि तन्नानेकरङ्गाश्रयं
यान्त्यायान्ति पयांसि तत्र न पयोरेखापि दृष्टा क्वचित् ।
सञ्ज्ञानेन मया विगाह्य तदहो दृष्टं नभो निर्मलम्
नीलं नीलमिति प्रथैव नभसो मिथ्या नभोनीलिमा ॥ १४ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले प्रातरुपःकाले नभ आका-
शमनेकरङ्गमपि अनेके बहवो नीलपीतरक्तादयो रङ्गा रञ्जयन्ति
स्वसंस्पृष्ट वस्त्रादीति ते तथोक्ता यस्मिन्नाकाशे तथाभूतं प्रती-
यमानमपि मूढदृष्ट्या तवाकाशं विवेकिदृष्ट्याऽनेकरङ्गाश्रय-
मनेके बहवो ये रङ्गा नीलपीतादिरक्षकद्रव्याणि तेषामाश्रय-
माधारभूतं न भवति तेन च धर्मेण रक्तश्वेतश्यामरूपरजःसत्त्व-
तमोगुणाधारत्वेन मूढानां प्रतीयमानोपि वस्तुतो विवेकिदृष्ट्या
गुणानां पृथगसत्त्वात्तदाधारत्वाभावेनाकाशेनोपमीयत इति भावः,
किञ्च तवाकाशे पयांसि जलानि घेघद्वारा यान्ति गच्छान्ति आ-
यान्ति आगच्छन्ति च तथापि क्वचित्कुत्रापि व्योमभागे पयोरे-
खा जलरेखा नापि नैव दृष्टाऽवलोकिताऽनेन जलास्पृष्टत्वधर्मेण
वैषयिकमुखोत्पातविनाशे प्रतीयमानेपि वस्तुत आत्मनि तद-

सत्तात्तेन तदुत्पत्तिलयेन चास्पृष्टत्वादात्मनि गगनोपमत्वं प्रति-
पादितमिति भावः, किञ्च सङ्गानेनाकाशज्ञानवत्ता मया ज्ञानिना
तल्लोके नीलरुद्रादाकृति प्रतीयमानं नभ आकाशं विगाह्याविश्य
निर्मलं नीलगुणगर्हितं दृष्टमवलोकितं तस्य च लोके नीलं नील-
मिति इयाममित्येवं नभस आकाशस्य प्रत्येव प्रख्यातिरेव केवलं
न तु तत्र वास्तव तत् तदुक्तमेव स्पष्टमाह मिथ्येति, नभोनीलिमा
नभस आकाशस्य नीलिमा नैवमिति मिथ्या मृषास्ति अनेनापि
धर्मेणात्मनि साक्षात्त्वाज्ञानवत्त्वमतीतौ सत्यामपि लोकदृष्ट्या,
विवेकिदृष्ट्या तस्य तत्राभावाद्वाकाशोपमोक्तात् ज्ञातव्यमिति
भावः ॥ १४ ॥

इदानीं दृष्टान्तनैवात्मज्ञानाज्ञानयोः फलं दर्शयन्गर्जति ।

रूप्ये रूप्यमतिः कृता कृतत्रिया रङ्गे पुनर्दुर्धिया
सत्यं द्वावपि संस्थितौ निजधिया स्ये निश्चये निश्चलं ।

एकस्यैव दरिद्रता व्यपगता तस्थौ द्वितीयस्तथा

सङ्गाते कयत्रिकयव्ययत्रिधौ व्यक्तो विशेषस्तयोः ॥१५॥

रूप्य इति । मार्गे कचिद्रूप्य रङ्गं च पतितं नास्मिन्मार्गे गच्छतो-
द्वयोर्मध्य एकेन कृतधिया विवेकिना पुरुषेण रूप्ये रजते, यद्वा-
इदं रङ्गं रूप्यं वात विचार्य रूप्यं रङ्गश्चास्ति स्पष्टं रूप्य एवे-
दं रूप्यमिति कृता धीर्निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्तिर्येन स
तथाक्तास्तेन रूप्ये रजते रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता
पुनर्भूयश्च दुर्धिया दृष्टाद्विवेकिना धीर्मतिर्यस्य स तथाक्तो
भ्रान्तबुद्धिरित्यर्थः, तेन रङ्गे काष्णायसे रूप्यमती रजतबुद्धिः
कृता सम्पादिता ततश्चोभाभ्यामुभयमपि शृङ्गीत्वा द्वावपि उभा-

वपि निश्चले स्थिरे स्वे स्वक्रीये निश्चये निर्णये निजधि-
या म्वस्वबुद्ध्या 'समौ निर्णयनिश्चयवि'त्यमरः, सास्थितौ स्थिति
कृतवन्तावेतत्सत्य यथार्थमेव तथापि चमयबुद्धिगृहीतस्या,
द्रव्यस्य क्रयविक्रयव्ययविधौ क्रयोऽन्यस्मान्मूल्यदानेन ग्रहणं
विक्रयश्च स्वेन मूल्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै समर्पणं, व्ययश्च वानां पभा-
गस्तांज्जोमत्तं दानं तेषां विधिर्व्यापारस्तस्मिन्सञ्जाते गति
भाप्ते सति दरिद्रता दैन्यमेकस्यैव रूप्ये रूप्यनिश्चयन तदङ्गी-
कर्तुरेव व्यपगता निवृत्ता, द्वितीयो रज्जे रूप्यनिश्चय कृत्वा तद-
ङ्गीकारवान्तथा यथा पूर्वं दरिद्रो तथा तस्या स्थितवानप्यं
तयोर्विशेषो भेदो व्यक्तः मकटो जायत इति शेषः, अयम-
भिप्रायः—रूप्ये रूप्यमतिरिवात्मन्यात्मगतः, कुलपीरिव ज्ञानी,
दरिद्रत्वव्यपगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखापगमः, ज्ञानस्यान्यतो ग्रहणं
क्रय इव, तन्मूल्यदानमिव गुरुमेवादिकं, विक्रय इवान्येषां जि-
ज्ञासूनां ज्ञानार्पणम्, अन्यतो मूल्यग्रहणमिव जिज्ञासुभ्यः स्वसेवा-
ङ्गीरः, व्यय इव—सेवादानरपणं दानमिवान्येषां ज्ञानप्राप्तये
ग्रन्थादिरचनं ग्रन्थवाचकत्वं च, भोगोपयोगिव्यय इव स्वज्ञान-
दाढ्याय ज्ञानमंवादः, रज्जे रूप्यमतिरिवानात्मन्यात्मबुद्धिः, दु-
र्पीरिव ज्ञानी, दासद्वार्जनम् इवाज्ञानतत्कार्यदुःखानिवृत्तः,
क्रयविक्रयव्ययविदेशाच्च स्वगतज्ञानस्यान्यतो ग्रहणमन्यस्मै समर्प-
णमात्मनस्तदाढ्याय निवारणं च क्रमेण ग्राह्यांश विधिपदेनाथ
प्रसङ्गो ग्राह्यस्तत्र च ज्ञान्यज्ञाननोविशेषः स्फुटो भवतीति यथा-
यथमूढामात ॥ १५ ॥

ननु भवति संसारस्य विद्यमानत्वाद्विशेषोपि भवत्येव तथा
सति विशेषानिष्टचेरेव शास्त्रेषु मोक्षशब्दार्थत्वेन प्रतिपादनामोक्षः
कथं सम्भाव्य इत्याशङ्क्य तस्यावापकत्वेन स्वमहत्त्वसूचकत्वेन

चानुकूलत्वं दर्शयन्नन्योक्त्या गर्जति ।

निम्ना नूनमुदन्वतः स्थितिरियं कल्लोलिनी चेत्कृता

विक्षिप्तेन कुतश्चिदागतवता विन्ध्याटवीवायुना ।

तर्हि नायमपां निधिः किमथवा स्थानादसौ चालितः

किन्तु प्रत्युत तादृशोपि महिमा विख्यापितो वारिधेः ॥ १ ६ ॥

निम्नेति । उदन्वत उदकपूर्णममुद्रस्येयं सर्वपत्तज्ञा
स्थितिः स्थानं प्रतिष्ठेत्यर्थः, निम्ना गम्भीराऽस्ति नूनमयं नि-
धय एव, किञ्च सा कुतश्चिदस्माच्चिदेशादागतवताऽऽगच्छतां
विक्षिप्तेन कम्पाद्युपलक्षितेन विन्ध्याटवीवायुना विन्ध्यस्य वि-
न्ध्यनाम्नः पर्वतस्य मम्बन्धिनी याऽटम्परण्यं तस्य कम्पनाद्यु-
पलक्षितेन वायुना पवनेन चेद्यदि कल्लोलिनी महोर्मिमती कृता
सम्पादिता तत्तर्हि अयं प्रकृतोऽपां जलानां निधी राशिर्ज-
लधिरित्यर्थः, न किं नास्ति किमभ्येतेत्यर्थः, अथवा यद्वाऽमौ
समुद्रः स्थानात्स्वस्थितिदेशाच्चालितगततोऽप्यत्र कृतः किं
किन्तु नैवास्थाने कृत इत्यर्थः, ननु तर्हि किं कृतं तेनेत्यत आह
किं स्थितिः, किं तु किमपि तादृशोपि एकदेशागतवायुकृतविक्षेपे-
ऽपि समुद्रस्त्रीविनाशरहितस्वस्थानस्थिरस्थितिरूपोपि वारिधेः
समुद्रस्य महिमा महत्त्वं विख्यापितः प्रकाशितोऽहो मया
चालितोपि न नष्टो न च चलायमानोपि जातः समुद्रोऽतो म-
हानयं ज्ञेय इत्येवं महत्त्वमस्य लोके प्रकाशितम्, अयं ध्वन्यर्थोऽत्र
उदन्वतमदृशस्यानन्दपूर्णस्यात्मनो गम्भीराऽज्ञानविक्षेपादिभि-
रालोढितमशक्याऽतो गम्भीरा स्थितिः सा विन्ध्यसदृशजाड्य-
विपरीतकर्तृत्वाभ्यां मोहोत्र ग्राह्यतत्र चाटवीसदृशी भयहे-
तुभूता द्वैतप्रतीतिस्तत्र चैकदेशस्थो न्यष्टिसंसारस्तत उत्पन्नो वा-

युसदृशश्चनत्वकारणभूतो विक्षेपोऽत्र ग्राह्यस्तेन भंगमारनिर्वा-
हकारणभूतेन विक्षेपेण शोकमोहजरामृत्युसुखापिधानादिपट्ट-
भिर्मती कल्लोलिनीव कृता यद्यपि तथापि समुद्रे समुद्रत्वमिवा-
त्मन्यात्मत्वमेव स्थितं न तु तत्राक्षतं, किञ्च समुद्रस्य स्वस्थाना-
चालनमिवात्मनः स्थितंरात्मचालनाभावोऽत्र सूचितो ज्ञेयः,
तेन विक्षेपेण चात्मनि तन्नाशाभावाच्चालनाभावाच्च यन्महत्त्वं
तत्पकटीकृतमहो एतादृशमात्मनो महत्त्वं समस्तमगारव्यापृतौ
विप्रमानायामपि आत्मत्वं स्वप्रतिष्ठत्वं च न व्याहृतमित्येवं प्र-
काशितमिति ॥ १६ ॥

इदानीं परिणामोपादानत्वपक्षमात्मनि परित्यज्य विषयो-
पादानत्वपक्षो ग्राह्य इति ध्वनयन्गर्जति ।

माधुर्यं च पयस्त्वमाश्रितव्रता तुच्छे दधित्वाम्लते

रूपे संप्रति विभ्रता तु पयसा सर्वं यशो हारितम् ।

ग्रैवेयत्वमथाङ्गदत्वमथ च क्षुद्रत्वमक्षुद्रतां

पर्यायैर्भजतः स्वभामजहतो हेम्नस्तु नास्ति क्षतिः ॥ १७ ॥

माधुर्यं चेति । हे शिष्य माधुर्यं मधुरो मिष्टस्य भावो मा-
धुर्यं पयस्त्वं च पयसः पय इति नाम्नो भावः पयस्त्व मिष्टत्व-
रूपस्य पयोनाम्नश्च संप्रतीतिरर्थः, आश्रितव्रता धृतव्रता पयसा
दुग्धेन संप्रतीदानीं तुच्छे सात्विकानाहने दधित्वाम्लते दध्नो भावो
दधित्वं दधिनामसत्त्वगित्तरर्थः, अम्लता चाम्लरमरूपत्वं च ते एतं द्वे
रूपे स्वभावौ दोषभावव्यक्तिकाले विभ्रताऽङ्गीकुर्वता सता तेन पय
सा सर्वं समस्तं यशः कीर्तिर्हारितं नाशितं । हेम्नस्तु दुग्धेन प-
यस्तः सुवर्णस्य महदन्तरं सूचिनं, तदेव विज्ञापयति हेम्नः सुवर्णस्य
ग्रैवेयत्वं ग्रावायाः कण्ठस्नेदं ग्रैवेयं रुचकं तस्य भावस्तत्त्वं

रुचकृत्त्वमित्यर्थः, अथानन्तरमद्भुतत्वं वाऽद्भुतपणरूपत्वम्, अथा-
नन्तरं क्षुद्रां क्षुद्रं तुच्छं तस्य भावः स्वरूपं लघुत्वमित्यर्थः, अक्षु-
द्रतां च न क्षुद्रं लघु तस्य भावस्तत्ता तां गुरुत्वमपीत्यर्थः, पर्वा-
यैः क्रमैर्धजतः सेवमानस्य स्वभां सस्य प्रभा कान्तितामज-
हतो न पारसजतः सानिर्हानिनीस्ति न विद्यते, अगमभि-
प्रायः—पयसो दधित्वपरिणामवद्ब्रह्मणो जगत्परिणामः। श्रीकारे
दधित्वात्पुनः पयस्त्वाभाव इव जीवस्य पुनर्ब्रह्मभावानापत्या
मोक्षभावमसङ्गः स्याद्ब्रह्मामर्शं च स्यादतो नाङ्गीकार्यः परिणा-
मपक्षः, सूर्यस्यानेकभूषणकारे प्रतीयगामाने वास्तवसुवर्णत्वे वि-
द्यमानेऽलङ्कारलोपेन सुवर्णे सुवर्णत्वेतिव जगज्जीवलोपे तदित्यतौ
वा ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं न अगद्वैतमित्यतः परिणामवादाद्वैतत्वेत्वाद
एव धेयानतः स एव ब्राह्म इति ध्वनिः ॥ १७ ॥

ननु विवर्तवादपक्षस्यैव निर्दोषत्वेन ब्राह्मत्वे कुतः परिणा-
मवादादिषु चातुर्यं विशिष्टं मन्यन्ते लोक इत्याशङ्क्य मूढमतीत्या
तदस्ति न तु विवेकिदृष्ट्येति दर्शयन्गर्जाते ।

न हि न हि चतुरास्ते यैर्न बुद्धं विशुद्धं

न हि न हि कृतिनस्ते ये न पारं प्रयाताः ।

न हि न हि तु कुलीना यैर्न तत्त्वं विशिक्तं

न हि न हि मुनयस्ते यैर्धृता लोभवार्ता ॥ १८ ॥

न हि न हीति । ते परिणामवादिनश्चतुरा बुद्धिमन्तः
न हि न हि न भवन्तीत्येवं निश्चय एव, कुत इत्यत आह यैरिति,
यैः परिणामवादिभिर्विशुद्धं परिणामविकारहीनं चिन्मात्रस्व-
रूपं ब्रह्म न बुद्धं न ज्ञातं यथावन्न ज्ञातं किन्तु तेषां मद्भ्रान्तेमेव
ज्ञानमिहाशयः, ननु तर्हि ते कुतः स्वात्मानं कृतकत्वं मन्यन्ते

इत्याशङ्क्य तदपि तेषां मौढ्यावलसितमेवेति सूचयन्गर्जति न हि
 न हीति, ते परिणामादिवादिनः कृतितनः कृतं कर्मास्ति तेषां
 ते न भोक्तव्यः कृतकृत्या इत्यर्थः, न हे न हि नैव सन्ति कुत इत्य-
 त आह य इति, ये परिणामादिवादिनः पारं संसारसमुद्र-
 स्यान्तं ब्रह्म न प्रयाता न प्राप्ता अतो वेदान्तश्रवणादिकर्म-
 णां तेष्ववशिष्टत्वात् तेषां कृतकृत्यत्वमिति भावः, ननु तर्हि तेषां
 कुलीनजन्यमुखेनैव कृतार्थतास्तु किं संसारसमुद्रपारप्राप्तिप्रया-
 सेनेत्याशङ्क्य तदपि तेषां नास्तीत्याशयेन गर्जति न हि न हीति,
 ते परिणामादिवादिनः कुलीनास्तु कुलीना अपि न हि न हि
 नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभि-
 स्तरश्मनारापितमात्मवस्तु न विविक्तपारोपितादनात्मरूपाद-
 पृथक्कृत्य न ज्ञातमतो न कुलीना इत्यर्थः, कुः पृथिवी यथा
 योजानामावागस्यानं तथा ब्रह्मैवात्र संसारबीजभूताज्ञानावाप-
 स्यान्त्वेन कुपदार्यो ग्राह्यस्तत्र लीनत्वं तत्परिणामादिवादिनां
 नास्तीत्यतज्जन्मं मुखमपि तेषां नास्तीति कुलीनत्वाभिमान
 एव केवलं तेषां व्यर्थ इति भावः, ननु तर्हि तेषां मुनित्वं कथं
 लोकैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तेषु तल्लक्षणाभावाच्चक्ष्यज्ञानवि-
 जृम्भितमेवेत्याशयेन गर्जति न हि न हीति, तेषां परिणामादिवादिनो
 मुनयो मननवन्तो न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति,
 यैः परिणामादिवादिभिर्लोभवार्ता लोभस्य विषयभोगेज्ज्ञाया
 द्वैतत्यागभयात्परिणामादिवादस्य वार्ता वृत्तान्तो घृताङ्गीकृता,
 मननवत्सु च यथार्थब्रह्मज्ञानेन विषयमुखेज्ज्ञाभावाद्ब्रह्ममुखपरिपू-
 र्णत्वाच्च द्वैतारूपा परिणामादिवादानङ्गकिार एव योऽयं उक्तः
 परिणामादिवादिषु मुनित्वप्रतीतिरज्ञानावलसितमेव ज्ञेयमिति
 भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कस्य चित्तस्यस्यापि गृहीतिरद्वन्द्वारे सति सम्भवति
तस्य तु प्रत्यगभिन्ने ब्रह्माण्यत्यन्ताभावात्तत्रयाऽस्यानेच्छोस्तं
निष्ठापयितुं तं प्रार्थयन्गर्जति ।

हेहंकृते तव न कृत्यमिहास्ति किञ्चि-
ल्लीना भव स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे ।

चेतस्त्वमेहि परमं स्वसुखान्विमन्तः

सोढुं न शक्नुम इमास्तव दुष्टवृत्तीः ॥ १९ ॥ -

हेऽहंकृते इति । हे अहङ्कुले हे अहङ्कार तव त इह स्वयं-
प्रकाशे मयि, यद्वा मुमुक्षोर्मय मोक्षसाधनभूते ज्ञाने जातेऽत्र कृत्यं
कार्यमशिशुमिति शेषः, किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यतेऽतस्तु
भवती-अचलप्रतिष्ठे न चला चलायमाना केनापि कारणेन
प्रातिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमानि स्वस्य प्र-
त्यगात्मनो यो महिमा महतां ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिंल्लीना त-
दाकारत्वंसंपादनेन नष्टा भव ब्रह्माकारत्वं प्राप्नुहीत्यर्थः, ननु
मम कोऽपराधो 'मनः एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयोरिति'
श्रुत्या 'मन एवे'ति स्मृत्या च तत्र तत्र शास्त्रेषु च मनस एव ब-
न्धनकारित्वमतिपादनादहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मप-
दाहपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद्ब्रह्मज्ञाने च बाधासामाना-
धिकरण्येनोपपादादद्वन्द्वारस्य लयप्रार्थनं मनसि विद्यमाने व्यर्थ-
मेव ज्ञात्वा तदेव मनः प्रार्थयन्गर्जात चेत इति, हे चेतो हे चित्त
त्वं परमं श्रेष्ठमन्तस्तत्त्वेवान्तरे स्वसुखान्वि स्वमात्मरूपं यत्सुखं
शर्म तस्यान्वि समुद्रमानन्दसमुद्रमित्यर्थः, एहि प्राप्नुहि कुनो
मद्युदासीनस्त्वमिदानीं यतो मां नाशयितुमिच्छसीत्यत आह
सोढुमिति, हे चेत इमा एतास्तव ते दुष्टवृत्तिर्द्विधा विषय-

विदूषिता या वृत्तयः कामक्रोधाद्या वयं सोढुं शक्नुं न शक्नुमः
समर्था न यथागो मनसो विषयविदूषणत्वेनाऽदृक्कारस्यापि व-
न्वत्तत्त्वं तस्यैव निर्मलत्वेन चादृक्कारस्य मुक्तिहेतुत्वमिति
भावः ॥ १९ ॥

तत्र मनोसं विषयोत्पत्तिः स्वाभाविक्येवेति तद्द्वाराऽऽत्म-
न्याप मनःसम्बन्धेन विषयाग्राह्यापि सम्बन्धः स्यादित्याश-
ङ्कात्मनि न वास्तवावकारसम्बन्धस्तथापि मनःकृततत्सम्बन्धे
प्रतीयमानं तन्निवारणायोपायं प्रदर्शयन्गर्जाति ।

आयान्ति नैव सुत तत्र मनोविकारा

आयान्ति चेदिह विचारय ज्ञापमास्यम् ।

त्वं चापि मन्दमिह सञ्चर मुञ्च मोहं

सोहम्पदे सुखनिधौ यदि ते मनीषा ॥ २० ॥

आयान्तीति । हे सुत हे शिष्य तत्रात्मनि मनोविकारा म-
नसोऽन्तःकरणस्य विकाराः कामादयो विकारा नैवायान्ति
नैव प्राप्नुवन्ति आत्मनो निर्विकारत्वाद्विकारप्रसांक्तिरात्मनि
नैव सम्भाव्येति भावः, तथापि चेद्यादि आयान्ति प्राप्नुवन्ति
तर्हि ज्ञापं तूष्णीं निर्विकारं यथा भवति तथाऽऽस्यं स्येयम्, आ-
त्मानं विकारप्रतीतौ मारब्धभोगमात्रेण तांश्चरित्तिसिद्धेस्ताव-
त्कालं तूष्णीं स्थीयतामांश भावः, विचाराद्वाढ्येन तत्माप्तौ
सत्त्वात् त्वं विचारय विवेकं कुरु विवेके कृते सांत ते विकारा
मनस्येव प्रतीयन्ते नात्मनीति भावः, अपि चान्यदापि त्वं च त्व-
मपीह विकाररूपे मनोसि मन्दं स्वल्पं यथा भवति तथा संचर
प्रविश कांचत्कचित्पारब्धमात्रोपभोगो यथा स्यात्तथोत्तरं क्रि-
यमाणं नात्पद्येत यथा तथा मनसा सह वर्तितव्यमिति भावः,

मन्त्रात्मनः पृथग्मनः प्रतीतावपि चाद्रिस्मृत्या मनस्यात्मतादा-
त्म्यं जायते पुनः पुनरिति चेत्तत्राह मुखेति, हे शिष्य मोहम-
ज्ञानं मुखं सज्ज मोहत्यागः कुतः कार्यं इत्यत आह सोहमिति,
यदि यर्हि ते तत्र सुखनिर्भो मुखस्यानन्दस्य निधिः समुद्र इव
सुखपूर्णमिदं, तांस्मन्सोहंपदे स तत्पदलक्ष्यः परमात्माऽ-
हंपदलक्ष्यः प्रसगात्मा च तयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मे-
क्यं भागलक्षणया लक्षितं यत्पदं चिन्मात्रस्वरूपं तस्मिन्मनीषा
मनस इच्छाऽस्ति तर्हि मनुषदिष्टं कुरु अन्यथा मा कुरु मोह-
सागाद्युपायैर्विना जीवब्रह्मेक्यानुभवः साक्षात् स्यादिति
भावः ॥ २० ॥

इदानीमिन्द्रियचारेभ्यः स्वात्मचरक्षणाय स्वात्मनि जा-
यति विधातुं गर्जति ।

तीव्रं तमः समय एव निशीथनामा

देशोपि चौरबहुलः शिथिला च भित्तिः ।

इत्थं स्थिते निजधनं प्रति सावधानो

जागर्त्ति चेद्गृहपतिर्विफला हि चौराः ॥ २१ ॥

तीव्रमित्याद्यन्योक्त्या । हे शिष्य तमोऽन्यकारस्तीव्रं नविडं
शास्त्रमित्यर्थः, अस्तीत्यध्याहार्यं विद्यते, किं वैषः प्रसक्तो वर्त्त-
मानः समयः कालो निशीथनामा निशीथोऽर्धरात्र इत्येवं नाम
यस्य स तयोक्तोऽस्ति विद्यते, किंच देशोपि अयं स्ववाम-
स्थानभूतो देशः स्थानमापि चौरबहुलश्चौरा बहुला बहवो य-
स्मिन्स तपोक्तः, यद्वा चौरैस्तस्करैर्बहुनो मालिनोऽस्ति, किंच
भित्तिश्च कुट्यमापि शिथिलाऽऽर्द्राऽस्ति अदृढा इत्यर्थः, इत्येव
स्थिते वर्त्तमाने सति गृहस्य गेहस्य पतिः स्वामी निजधनं प्रति

निजं स्वीयं यद्भनं द्रव्यं तत्प्रति तस्मिन्नित्यर्थः, तस्मै वा, चतुर्थी-
 पक्षे स्वधनं रक्षितुमित्यर्थः, सावधानोऽवधानेन सहितः सावधानो-
 ऽनलम इत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्यं, चेद्यदि जागर्ति न निद्राति
 तर्हि चौराभक्तस्करा विफला निष्फला निष्फलप्रयत्ना इत्यर्थः,
 भवन्ति, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वेषामिति लौकिकार्थः, ध्वन्यर्थस्तु तमो-
 ऽज्ञानं तीव्रं निविडं गाढमित्यर्थः, विना ज्ञानमनिवार्यमिति
 भावः, अस्ति एष मत्सज्जो वर्तमान इत्यर्थः, समयः कालो निशी-
 यनामा 'या निजा मय्यभूतानामि'त्यत्र सर्वजीवजागृत्युपलक्षिता
 लोकव्यवहाररूपा ज्ञानानां रात्रिर्ग्राह्या तत्र चात्यन्तविशेषो
 निशीथपदेन ग्राह्यः, अस्ति, किञ्च देशोऽपि दिश्यतेऽनेनेति देशो
 व्यावहारिकं ज्ञानं तदपि चौरबहुव्यो ज्ञानद्रव्यापहारकत्वाद्यौरा
 इवेन्द्रियाणि तैर्बहुलो व्याप्तोऽस्ति, किञ्च भित्तिश्च कुट्यं तत्स-
 दृशी ज्ञानस्वरूपधनरक्षणाय साधिता यमानियमादिताधनसंपत्तिः
 समाध्यन्ता निन्यानत्यवस्तुविनेकादिरूपा च श्रवणादिरूपाप्यत्र
 भित्तपदेन ग्राह्या वा शिथिलाऽदृढाऽस्ति, इत्यमेव स्थिते वर्तमाने
 सति गृहपतिर्गृहने स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियते गृहं शरीरं तस्य पतिः
 पालको जीवः, यद्वा गृह्यन्ते विषया यैस्ते गृहा इन्द्रियाणि तेषां
 पतिः पालको जीव एव, ग्रहपतिरिति पाठेषि स एवार्थः, निज-
 धनं प्रति निजं स्वमात्मरूपं यद्भनं धिनोति तर्पयति सर्वं ज-
 गदिति धनं द्रव्यं सुखरूपं, यद्वा धनवत्प्रियमात्मस्वरूपं प्रति त-
 दर्पमित्यर्थः, सावधानोऽनलसः सजागर्ति न निद्राति चेद्यदि
 तर्हि चौराश्चौरमादृष्टपादात्मधनापहारकाग्नीन्द्रियाणि विफला
 निष्फला भवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु इति ध्वनिः ॥ २१ ॥

इदानीं मनोनिग्रहाभावे सतीन्द्रियनिग्रहो व्यवर्ध इति रूप-
 केण सूचयन्गर्जति ।

भूपालकौर्निशितशास्त्रधरैरुदारै-

दुष्टं मृगं शमयितुं मृगया विधेया ।

दुष्टो मृगो न निहतो निहतास्तदन्ये-

व्यर्थस्य तत्क्षितिपतेर्वद कः प्रभावः ॥ २२ ॥

भूपालकौरिति । लौकिकार्यंस्तान्निशितशास्त्रधरैर्निशि-
तानि तीक्ष्णधाराणि यानि शास्त्राणि स्वार्थेण आयुधानि तेषां
धरा धारकास्तैरुदारैर्भूपालकैर्भुवो भूमेः पालकैः पालन-
कर्तृभि राजभिरित्यर्थः, दुष्टं हिंस्रं व्याघ्रादिकं मृगं मृगपति
अवलोकयति भक्षितुं जीवानिति मृगस्तं शमयितुं नाशयितुं
मृगया मृगा पान्ति प्राप्नुवन्ति यथा सा मृगयाऽऽलेटकं
विधेया कर्तव्येति धर्मशास्त्रे कथितं सत्यं, तथापि येन राज्ञा
दुष्टो मृगो दुष्टो हिंस्रो मृगो व्याघ्रादिर्न निहतो न भारितः,
किंच तदन्ये ततो व्याघ्रादेरन्ये भिक्षा आर्हिस्त्राः शशादपो
दीना इत्यर्थः, निहता हिंमिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तो-
ऽर्थः भूपालनाम्नस्तात्पर्यं यस्मात्स तथोक्तस्त्वस्य भुवः पालक-
त्वाभावात्प्रत्युत बहुपाणिर्हिमया तद्वातकत्वाच्चेति भावः, त-
त्क्षितिपतेस्तस्य प्राणिपातकस्य क्षितिपते राज्ञो राजापदेशस्ये-
त्यर्थः, प्रभावः प्रतापः कः कीदृशः सिद्ध एतत्त्वं वद कथय-
प्रकृतार्थंस्तान्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णानि अज्ञा-
नतत्कार्यमेतन्ने शक्तानि यानि शास्त्राणि उपदेशकवाक्यानि त-
त्त्वमस्यादीनात्यर्थः, तेषां तदर्थस्य धरा धारकास्तैस्तत्त्वमस्या-
दिवाक्यानां जीवन्नलंक्यरूपस्यार्थस्य च धारणावद्भिरत्यर्थः,
उदारैरुदारताऽत्रान्येषु जिज्ञासुषु ज्ञानदानं तद्वद्भिर्भूपालकै-
र्भवत्यस्या जीव इति भूः क्षेत्र तस्या बुद्ध्यादिरूपायाः क्षेत्रशब्द-

वाच्याया जीवोत्पत्तिनिमित्तभूतायाः पालकाः पालनकर्तारः
 साधिष्ठान बुद्धिस्थचिदाभासा अत्र ग्राह्याः, ते स्वात्मसत्त्वरो-
 पेण क्षेत्रपालकास्तैर्दुष्टं विषयवासनाविर्दूषितं मृगं मृग्यन्ते वि-
 पया अनेनेति मृगो मनस्तं, यद्वा विषयान्मृगयतीति मृगो मन-
 स्तं शययितुं नाशयितुं मृगया मृग्यन्ते भुज्यन्ते इति मृगा विपया-
 ते यान्ति प्राप्नुवन्ति अनया सा मृगया विषयप्राप्तिसाधनभूता
 द्रव्योपार्जनादिव्यापृतिः सा विधेया कार्येति लौकिकशास्त्रेषु
 कथितं तत्सत्यं । यद्वा मृगया हिंसामधाना वनजन्तुवधरूपा क्रि-
 या तत्सादृश्यात्संसारनाशसाधनभूता जीनस्त्वनाशसाधनभूता
 च साधनचतुष्टयसम्पादनपूर्विका वेदान्तथवणादिरूपा व्यापृ-
 त्तिविधेया कर्तव्येति वेदान्तशास्त्रे कथितं तत्सत्यं, तथापि तथा
 येन जीवेन दुष्टः संसारोत्पादनेन दुःखप्रदत्वाद्विषयवासनाविदु-
 पितत्वाच्च दुष्टो मृगो मनो न निहतो न नाशितः, किंच तदन्ये
 ततो मनोरूपादुदुष्टमृगादन्ये भिक्षाश्चक्षुरादयो निहता अवरो-
 धेन नाशिता भूतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थो मोक्षरूपो
 यस्मात्स तथोक्तस्तस्य मनोनाशाभावान्मोक्षार्थहीनस्येत्यर्थः, त-
 रित्तिपतेस्तादृशेन्द्रियावरोधपरस्य क्षेत्रपालजीवस्य मभावः
 मतापः कः कीदृश इति पृच्छामि तत्त्वं वद कथय ॥ २२ ॥

ननु तर्हि मनोनाशस्य क उपाय इत्याशङ्क्यां तं दर्श-
 यन्मार्ज्जति ।

इष्टे नष्टे नश्वरे त्यक्तभोगः

सज्जातालंप्रत्ययो वीतरागः ।

तां तां कक्षां स्वैरमम्येति सूक्ष्मां

यां यामन्ये साधकाः साधयन्ति ॥ २३ ॥

इष्टे इति । इष्टे प्रीतिविषये नश्वरे नाशवति नष्टे सति नाशं प्राप्ते मति तत्र मिथ्यात्वनिश्चयेन संजातान्नप्रत्ययः सञ्जातो हृदोत्पन्नोऽलप्रत्ययस्तृप्तिनिश्चयो यस्य ततथाभूत सन् बीत-
रागो बीतो निवृत्तो रागः स्नेहो यन्मात्स तथाविधो यो भवति स तां तां कक्षां मोक्षद्वारभूताभवस्थां भूमिमित्यर्थः, सूक्ष्मां मनो-
वागगोचरां स्वैरं स्वेच्छयाऽनायासेनैवेत्यर्थः, अभ्यर्षेत मामिति तां कामित्यत आहान्ये मन्त्रैराम्या साधका मोक्षसाधनरता यं यां मोक्षभूतां रंस्याति साधयन्ति यतन्तं तीव्रवैराग्यमेव सु-
खोपायो मनोऽलप्रकारणभूतज्ञानदाल्ये नान्य इत्याशयः ॥२३॥

ननु तर्हि तीव्रवैराग्याभावे सांत् कुतो मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादौ प्रवर्त्तमाना दृश्यत इत्याशङ्क्य ते सविचारा यदि भवन्ति तर्हि क्रमेण मुक्तिभाजो भवन्त्येवान्यथा प्रवर्त्तमाना यदि स्युस्तर्हि तेषां संसारनिवृत्तिर्न स्यात्प्रत्युत विपरीताचरणेनार्थ एव स्यादिति दर्शयन्गर्जति ।

हृदि यदि सविचारास्तर्हि सम्यक्प्रचारा

गतिमनुगतिभाजः केवलं दुःखभाजः ।

परिकलय यदन्धैर्नीयमाना इवान्धा

युगपदपि समेता अन्धकूपे पतन्ति ॥ २४ ॥

हृदीति । हे शिष्य दृश्यन्तःकरणे यदि यर्हि सविचारा विचारेण मह वर्तन्त इति सविचारा विवेकिनो भवन्ति तर्हि तदा ते सम्यक्प्रचाराः सम्यगुत्तमः प्रचारो येषां ते तयोक्ता ज्ञेयाः, किञ्च गतिं गम्यते माप्यते फलमनया सा गति-
राचारस्तमनु अन्येषामाचारं लक्ष्मीकृत्य गतिमाचारं भजन्ति सेवन्ते ते तयोक्तास्ते केवलमत्यन्तं दुःखभाजो दुःखं हेयं भ-

जन्ति सेवन्ते ते तथाभूता भवन्ति गतानुगतिकास्तु केवलं दुः-
खमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, हे शिष्य त्वं तान्गतानुगतिकान् प-
द्यस्मात्कारणाद्येत्यध्याहार्यम्, अन्यैश्चसुहृन्निर्नायमाना मार्ग प्रा-
प्यमाणा अन्याश्चसुहृन्नाः पुरुषा युगपदपि एकदैव स-
मेताः समूहीभूताः सन्तोऽन्वकूपेऽन्वकारयुक्ते गम्भीरे कूपे-
ऽन्वौ 'पुंस्येवान्धुः ग्रहिः कूप' इत्यमरसिंहः, पतन्ति पातं प्रा-
प्नुवन्ति तथा तेऽविचारिणोऽन्वकूपसदृशे मोहे पतन्तीति प-
रिकल्प जानीहि ॥ २४ ॥

ननु अविचारेणापि श्रवणादौ मृच्छानां विवेकिभिर्योधिते
सति तेषामपि सुगतिः स्याद्विज्ञाशङ्का तेषामज्ञानित्वेन वि-
क्षेपबाहुल्याद्विक्षेपकारणभूतलौकिकशास्त्रजनवाक्यश्रवणे सति
मदुपदिष्टार्थनाशेन निरर्थकत्वं स्यात्तत्रेति द्योतयन्स्वस्मि-
ल्लौकिकशास्त्रजनकृतमनेकविधमुपदेशं स्मरन्स्वस्य तत्रानादरं
च स्मरन्नन्येषां मुमुक्षूणां तथा कर्त्तव्यतामुपदिशन्व गर्जति ।

एकः प्राह पठेति मां तदितरः प्राहाट दूराटवी-

मन्यः प्राह समेधयाग्निमपरः प्राहार्कमालोकय ।

स्त्रिष्टेप्सुं प्रति मां बचो गुरुजनैरुक्तं त्वमेवासि त-

त्स्त्रिष्टाप्तेर्ममधूर्णितेपि नयने अन्धान पश्यन्त्यमी ॥ २५ ॥

एक इति । एको धर्मशास्त्ररुचिमानवेदशास्त्राणां सर्वधर्म-
मूलत्वाद्देवाञ्छास्त्राणि च स्वकल्याणाय पठाधीहीत्येवं मां
ब्रह्माविदं मत्प्राह, तदितरस्ततः शास्त्राद्यध्यनोपदेशकादितरो-
ऽन्यस्तीर्थसेवायामक्तः कोपि पुरुषो दूराटवीं दूरे दूरदेशे पा-
ऽटवरणं धर्मारण्यादिकमुपलक्षणमेतत्कुरुक्षेत्रपुष्करादीनामट-
सञ्चरत्येवं मां प्रति प्राह, किञ्चान्योऽपरोऽग्निहोत्रा-

दिनाग्न्युपायकः कोपि पुरुषो मीमांसकादिरपि वकिं' समे-
 धायाथय श्रौतं स्मार्तं नाऽपि सेवस्वेत्यर्थः, एवं ब्रह्मविदं
 मां प्राह कथितवान्, अपरोऽन्यः कश्चित्पूर्योपासकोऽर्कं सूर्य-
 मालोक्य पश्य चक्षुषः सूर्यविषयिणीं धारणां सम्पादयेत्यर्थः,
 इत्येव मां ब्रह्मविदं प्रत्याह कथितवान्, किञ्च गुरुर्जनैर्गुरवो-
 दितोपदेष्टारो वैशिका इत्यर्थः, तेषां जनैः समूहैर्गुरुजनमुखश्रु-
 तत्वात्स्वान्धयदार्ढ्यापिति सूचनाय गुरुजनैरिति पदद्वयपाठो
 द्वेयः, स्वित्तेष्टुं मां तु शोभनं यदिष्टं मियं मोक्षसुखमीप्सती-
 च्छति स तथोक्तस्तं मां प्रति ये सद्ब्रह्म त्वमेवासि तत्स-
 कसजगत्कारणीभूतमायाशबलं साधिष्ठानं चैतन्यं त्वं दैहत्रय-
 परिच्छिन्नं साक्षिमत्पगात्मचैतन्यसहितं चैतन्यमेते उभे समस्त-
 जगत्कारणमायातदवच्छिन्नचैतन्यदेहत्रयपरिच्छिन्नचैतन्याभ्याम-
 विविक्तमभिज्ञमेवेति अक्षिपदे उभयोः पदयोः सामानाधिकर-
 ण्येनोपदिष्टं सद्भागरूपागेन तदेव ललितमुक्तं कथितमुपदिष्ट-
 मिति बहुगुरुजनमुखश्रुतत्वात्तेन स्वित्तेष्टुः ॥ शोभनं यदिष्टं
 मियं ब्रह्मात्मसुखं तस्याप्तिः प्राप्तिस्तस्याः सकाशान्मम मे
 ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवत् इत्यर्थः, नयने नेत्रे घूर्णितेपि ब्रह्मसु-
 खसाक्षात्कारेणानुपयुक्ते जाते अपि नयने अथ नीषेते ब्रह्मसंसा-
 राबाभ्यामिति व्युत्पत्त्या संसारासिब्रह्मप्राप्तिसाधनमृताव-
 विचारविचारौ प्राज्ञौ, लोकाप्रसिद्धनयनपक्षे घूर्णनं बाह्यसर्व-
 द्रव्यविमुखत्वेनान्तःप्रवृत्तिर्प्राज्ञाऽपिशब्दस्याकारलोपो मायु-
 रिमतेनाऽन्यथा 'इदं देविति' मय्ये 'प्लुनमय्या' इति प्रकृतिव-
 द्रावे सन्धेरसम्भवाद् अविचारविचारयोर्विघूर्णनपदेनानु-
 पयुक्तत्वं तत्कर्मभावे क्रमरहिता प्रवृत्तिः सर्वविषयाणामवास्त-
 वत्वादन्तर्मुखतेति भावः, ते कर्मभूते अन्याद्यसुर्हीना इव

ब्रह्मज्ञानरहितां अभी एते मम पठनाद्युपदेष्टारो न पश्यन्ति
नावलोकयन्ति ॥ २५ ॥

ननु तर्हि तान्नावैर्जित्वा तेप्युपदेश्या भवद्भिरन्यथा
तेषां मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्काश्रद्धालुत्वात्स्तब्धत्वाच्च तेषां बोधो
नैव स्यादिति तदुपेक्षैश्चोचितेत्याशयं प्रकटयन्गर्जति ।

येषां वज्रदृढं कपोलमथवा जिह्वा वितस्त्यायता

ख्यात्यर्थं कलहाय पुस्तकपिशाचानां कथां तिष्ठतु ।

मां पृच्छाच्छ्रमते कथं विलसति ध्यानं कथं धारणा ।

को भावः स्वरसेन केन विधिना चेतः परे लीयते ॥ २६ ॥

येषामिति । येषां लौकिकशास्त्राभ्यासवतां कपोलं गण्डो
वज्रदृढं वज्रं कुलिशमिव दृढं गाढमस्ति अथवा यद्वा तेषा-
मेव जिह्वा रसना वितस्त्यायता वितस्तिररजित्वापरिमाणा-
ऽप्यतावीर्घा लम्बायमानेत्यर्थः, अस्ति अत एव ख्यात्यर्थं
ख्यातिर्लोकान्गमति प्रकथनं सम्वाद इत्यर्थः, तदर्थं कलहाय
कलहो बादस्तं कर्तुं पुस्तकपिशाचानां पुस्तकं कपलक्षिता
लोकदुःखप्रदत्वाल्लौकिकपण्डिताः पिशाचा इव तेषां कथा
वार्त्ता तिष्ठतु अवसन्ना भवतु तर्हि त्वां किं प्रष्टव्यं तत्राह
मामिति, हे अच्छ्रमते अच्छा निर्मला मतिर्बुद्धिर्यस्य तस्य सम्बो-
धने हे निर्मलबुद्धे अनेन सम्बोधनेन निर्मलमतिभिरेवास्मा-
त्प्रष्टव्यन्त एवास्माकमुपदेष्टव्या इति सूचितं, त्वं मां पृच्छा-
ऽनुयोजय किं प्रष्टव्यमिदं आह कथमिति, ध्यानं ब्रह्मण्यधि-
न्तनं कथं किंप्रकारकं विलसति स्थिरं प्रकाशते, किञ्च धा-
रणा ब्रह्मणो धारणा कथं केन प्रकारेण साध्या, किञ्च स्व-
रसेन एव आत्मस्वरूपो यो रस आनन्दस्तेन को भावः

किं स्वरूपं प्राप्यते, किञ्च केन कीदृशेन विधिना विधानेना-
ऽनुक्रमेणेत्यर्थः, चेतो मनः परे कार्यकारणातीत आत्मनि
लीयते लीनं भवतीत्येवमादि मां पृच्छेति पूर्वत्र योज्यम् ॥२६॥

इदानीं चित्तनिरोधाय प्रथमं जीवन्मुक्तिसुखेच्छावता वा-
चोनिरोधः सम्पाद्य इति सूचयन्स्वयमेव जिह्वां प्रार्थय-
मानो गर्जति ।

जिह्वे देवि गृहाण मौनमधुना भूयस्त्वया जल्पितं
प्रत्यग्वस्तुनि निष्ठिता यदि मतिस्तर्किक प्रलापास्तव ।
स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलम्बे हृदि
प्रायः कर्कशतां गतासि कुटिले तस्मान्न मे रोचसे ॥२६॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे इति हे जिह्वे देवि हे रसने त्वं
वाग्रूपा देव्यासि अतो मम प्रार्थनीयासि अतोऽहं प्रार्थयामि
त्वां त्वमधुनाच मौनं तूष्णीभावं गृहाणाङ्गीकुरु, कुतो मां
मौनं कारयसि किञ्चित्कालं मत्कृतं वाग्व्यवहारं शृणु इत्याश-
ङ्क्य पूर्वं बहु जल्पितं तच्छ्रुतमपि तन्नेदानीं न ममेच्छेति सूचय-
न्नार्जति भूय इति, हे जिह्वे त्वया भवत्या पूर्वं भूयो बहु यथा
तथा जल्पितं सम्पापणं कृतमतो मौनमङ्गीकार्यमित्यर्थः, ननु
त्वं पूर्वं मद्भाषणे रुचिमान्स्थित इदानीं कुतो विरसतां प्राप्तस्त-
त्राह प्रत्यगिति, हे जिह्वे मम मतिर्बुद्धिर्यदि प्रत्यग्वस्तु-
नि प्रति अश्नुतीति प्रत्यक्मर्वानुस्यूतं निर्विकारं साक्षिचैतन्यं
सदेव वस्तु सत्यस्वरूपं ब्रह्म तस्मिन् निष्ठिता निष्ठा सहजमी-
तिः सा संजाताऽस्याः सा निष्ठिता सहजमेवती जातेत्यर्थः,
तत्ततः कारणाच्च ते प्रलापाः 'प्रलापोनर्थकं वच' इत्यमरसिंहः,
व्यर्थवचनानि किं किं प्रयोजना इदानीं न किपाप प्रयोज-

नमस्माकं तेष्विदमर्थः, ननु प्रत्यग्वस्तुनिष्ठया तव को लाभो जातो येन मत्प्रलापे तव वैरस्यागत्याशङ्क्य गर्जति स्वच्छन्देति, हे जिह्वे स्वच्छन्दोपरमाभूताब्धिलहरीलावण्यलग्ने स्वच्छन्दं स्वेच्छया य उपरम उपरानिः स्वाभाविकाश्चत्तलय इत्यर्थः, तज्जन्यं नद्रूपं वा यदमृतं मुखं तस्याब्धिः समुद्र इवोपरममुख-पूर्णा ब्रह्म तस्य सहरीवाह्यग्रह्यास्मीत्याकारा प्रमाख्या दृष्टिः सापि ब्रह्ममुखरूपैव तस्या लावण्यं मौन्दर्यं मीतिविषयत्वात्मुखकारत्वं तस्मिन्नेवमामक्तं ताम्बन् हृद्यन्तःकरणे सति त्वं भवती प्रापो बहु यथा स्यात्तथा कुटिला घक्रा दुःखकारणभूतैत्यर्थः, अनः कर्कशतां कठिनत्व गता प्राप्ताऽसि विद्यसे तस्मात्कारणान्मे मम ब्रह्ममुखसाक्षात्कारवदन्तःकरणस्यैत्यर्थः, न रोचसं म्रियान भवांस अतस्त्वपेतः परं बहुभाषण नैव कार्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं ब्रह्मानन्दसाक्षादनुभवे सति समस्तकर्मोपासनेषु तत्फलं चानादरा जायत इति सूचनाय सर्वत्र कर्मोपासनानां फलसिद्धिं दर्शयन्गर्जति ।

सम्पूर्णं जगदेष नन्दनवनं सर्वेपि कल्पद्रुमा

गाङ्गां वारि समस्तवारिनिचयाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः ।

वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिरो वाराणसीमेदिनी

सर्वेव स्थितिरस्य मुक्तिपदवी दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ २८ ॥

सम्पूर्णमिति । परे कार्यकारणयोर्मिथ्यात्वात्तयोः परे ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्ये विभुत्वगुणविशिष्ट आत्मनि दृष्टे मासादनुभूते सति आत्मब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषस्य सम्पूर्णं ममस्त्वं जगद्विश्वमेव नन्दनवनं नन्दयति मुख-

यति सर्वं जगदिति नन्दनं सुखरूपं ब्रह्म वनं सम्भजनं सेन-
नमित्यर्थः, वनधानोः सम्भजनार्थत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'ति
श्रुत्या सर्वजगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च-
'एष ह्येवानन्दया-
ती'ति श्रुत्या जगदानन्दपितृत्वप्रतिपादनाच्च समस्तजगतो ब्र-
ह्मविदां नन्दनब्रह्मप्रतीतेर्नन्दनवनत्वं समस्तजगतो ज्ञानिदृ-
ष्ट्येति नैकदेशस्थनन्दनवनमाप्तये ज्ञानिनां कर्मोपासनाश्रये-
क्षेति भावः, समस्तजगतो नन्दनवनत्वसम्पादनापैवोत्तरदि-
शेषणानि योज्यानि सर्वेषु कल्पद्रुमा इत्यादीनि वाच्यः प्रा-
कृतसंस्कृताः श्रुतिगिर इत्यन्तानि, तथा-
ननु सम्पूर्णजगतो नन्दनवनत्वे स्वर्गस्थं नन्दनवनं कल्पद्रुममूहरूपमास्ति सम-
स्तजगति तु तदभावाच्च नन्दनवनत्वं सम्भवनीत्याशङ्क्यात्रापि
तत्सम्भावयन्नार्जति सर्वेषांति, अत्र जगन्नन्दनवने सर्वेषां स-
मस्ता अपि ब्रह्मादिस्थावरान्ता देहाः 'ममानं हृत् परिपक्व-
जाते, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यादिश्रुतिभिः समस्तदेहानां
हृत्स्थेन निरूपणाद्'ऊर्ध्वमूलमथः आस्त्रमि'त्यादिसंनृया च त-
थात्वप्रतिपादनाच्च कल्पयन्त इति कल्पाः कल्पिता इत्यर्थः,
किञ्च तैर्यत्सुखादि फल परस्पर प्राप्यते तस्यापि कल्पित-
त्वाविशेषात्कल्पितफलदातृत्वस्यापि तेषु मन्त्रालोकेषु प्र-
मिद्धं कल्पद्रुमाणां कल्पितफलदातृत्वमनः कल्पद्रुमा एव
सन्ति सर्वेषां देहानां कल्पाद्रुमत्वे समस्तजगतो नन्दनवनत्वं
सम्भाव्यमाति भावः, ननु प्रमिद्धप्लवगस्थनन्दनवने परिखा-
भूता गद्वास्तीति श्रूयते तत्तत्प्रमाणिनां सर्वेषां गद्वाजनप्येव
पानमस्ति तस्य चात्र समस्तजगत्सम्भवाच्च समस्तजगतो
नन्दनवनत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य गद्वास्वरूपाविदुषामिदं सर्वत्र
गद्वा नास्तीति माषणं भन्नाप एव पुण्डन्तेन शिवगहिमाख्य-

स्तोत्रे 'वियम्नापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिरि'त्यस्मिञ्छ्लोके
 वियम्नापित्वब्रह्माण्डदीपावरकत्वेन गङ्गास्वरूपनिरूपणात्,
 श्रीमद्भागवते च वामनचरणाङ्गुष्ठकृतभेदेन ब्रह्माण्डविर्देशा-
 द्गङ्गाया आगमनं ब्रह्माण्डे निरूपितमतश्च ब्रह्माण्डावरकगङ्गा-
 जलस्यैव सर्वब्रह्माण्डे विद्यमानत्वेन सर्वजलानां गङ्गाजलत्व-
 मिति द्योतयन्गर्जाति गाङ्गमिति, समस्तवारिनिचयाः समस्ताः
 सर्वे ये वारिनिचया वारीणां जलानां निचयाः समूहा रा-
 शय इत्यर्थः, गाङ्गं गङ्गाया इदं गाङ्गं विष्णुपद्मीमम्बन्धीत्यर्थः,
 वारि जलमस्ति अतः सर्वत्र जलमात्रस्य गङ्गाजलत्वाद्वस-
 विदां सर्वदा गाङ्गजलपानसम्भवादपि सर्वजगतो नन्दनवन-
 त्वमिति भावः, ननु गङ्गाजलकल्पतरुनन्दनवनानां भासिः पु-
 ण्यकर्मभिरेव जायते भवत्सु च पुण्यकर्मकर्तृत्वस्यास्माकं दृ-
 ष्ट्यानवलोकनात्कृतस्तत्माप्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्य 'तस्यैवं वि-
 दुषो यज्ञस्यात्मा यजमान' इत्यादिना तिचिरिशाखायां ज्ञानि-
 कृतसर्वलौकिककर्मणां यज्ञरूपके यज्ञाङ्गत्वेन प्रतिपादना'आ-
 न्वोऽतोस्ति द्रष्टा, नान्वोऽतोस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या कर्तृ-
 त्वबाधपूर्वं समस्तकर्मनिर्वाहे सत्यपि ज्ञानिनि तत्कृतलेपाभावा-
 द्ज्ञानिकृतसर्वकर्मणां पुण्यकर्मत्वमेवेति सूचयन्गर्जाति पुण्या
 इति, समस्ता लौकिकवैदिकाः सम्पूर्णा अपि क्रियाः कर्मा-
 णि पुण्या 'नान्वोऽतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य बाधपूर्वं
 कृतत्वेनालेपकत्वात्पुण्याः पवित्राः सन्ति अतस्तासामेव फ-
 लमिदं समस्तजगतो नन्दनत्वं समस्तदृश्यपदार्थानां कल्पतरु-
 त्वं समस्तजलानां च गङ्गाजलत्वं च तस्य च सर्वदा ज्ञानिनां
 सर्वत्रोपलब्धतोक्ता सा सम्भाव्येति भावः, ननु श्रुतिवाग्मि-
 र्वैदिककर्माणि निर्वर्त्यन्ते संस्कृतशब्दैः पौराणिकमन्त्रैश्च पौ-

राणिकर्मनिर्वाहोपि दृश्यते केवलप्राकृतवाग्भिर्लौकिकक-
र्मनिर्वाहश्च दृश्यते भवतां च मुखे कदाचिद्देवाकृकदाचिच्च
पौराणिकी संस्कृता च वाक्मदृश्यते कदाचिदपि प्राकृतवा-
गुच्चारोपि दृश्यतेऽतः समस्तकर्मणां कथं पुण्यकर्मत्वं सम्भा-
व्यपिसाशङ्क्य भगवता 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यत्र त्रिगुण्यविष-
यवाक्यात्रस्य वेदत्वमतिपादनाद्भगवता ब्रह्मणापि सृष्ट्युत्पा-
दनसमये सर्वान्देवादिपञ्चातान्सृष्ट्वा तेषु च स्वस्वव्यवहारज्ञा-
नसाधनभूता वेदा अपि तस्मै तस्मै समर्पिता इति च पु-
राणिश्रुतत्वाच्च वेदशब्दस्य च ज्ञानवाचकत्वेन सर्ववाचां ज्ञा-
नमतिपादकत्वाच्च सर्ववाग्जाते वेदत्वं विद्यतेऽतः सर्ववाचां
ज्ञानिदृष्ट्या श्रुतिवाक्कर्मवेति निरूपयन्नर्जित वाच इति, प्रा-
कृतसंस्कृताः प्राकृताः प्राकृतजननानां तच्चदंशीयाः संस्कृताश्च
व्याकरणभुदा देवानां तत्सदृशानां मनुष्याणां चोच्चरिता
वाचो वाप्यः समस्ता अपि श्रुतिगिरो वेदवाण्य एव सन्ति त्रि-
गुण्यविषयत्वाज्ज्ञानसाधनत्वाच्चेति तादृशत्वाच्चा निर्वाहानां
समस्तक्रियाणामपि पुण्यकर्मत्वस्योक्तस्य सम्भावना कर्तव्ये-
ति भावः, ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्तिरिति'त्यादिना पुराणे-
षु काश्यां मरणेन मुक्तिप्राप्तेः श्रूयमाणत्वाच्चत्र गमनं ज्ञानि-
नामप्यवश्यं कर्तुं युक्तमतो मास्तु स्वर्गप्राप्तिपापनभूतं ज्योति-
ष्टोमादिकं कर्म तेषां काशीवासस्त्ववश्यं सम्पाद्य एवेसाशङ्क्या-
त्मन एव विश्वेश्वरत्वाच्चस्य च ज्ञानिदृष्ट्या सर्वत्र विद्यमान-
त्वाज्ज्ञानेन एवात्मविश्वेश्वररूपत्वाच्चतृतोपदेशस्य च संसार-
समुद्रतारकत्वेन तारकत्वाज्ज्ञानिवाप्त्याने तस्य सत्त्वाच्च स-
र्वत्र ज्ञानिवासेन मुमुक्षूणां मुक्तिसिद्धेर्ज्ञानिदृष्ट्या सर्वपृथिव्यां
काशीत्वं सम्भावयन्नर्जित वाराणसीने, मेदिनी पृथिवी ब्रह्म-

विदां चागमसी काश्यास्ति ज्ञानिनां सर्वत्र मुक्तिमिद्वेः सर्वत्रात्मरूपावश्येद्वरदर्शनात्सर्वत्र तत्कृतोपदेगस्य तारकस्य विद्यमानत्वाच्च सर्वत्र काशीलक्षणत्वेन समस्तभूमिः काशीत्वं सम्भाव्य तेन ज्ञानिनां नैकदेशे काश्यादौ गमनं मूढानामिवापेक्ष्यमिति भावः, ननु समाधिमुखस्य योगशास्त्र उत्कर्षश्रवणात्तस्यैव मुक्तित्वमतिपादनाच्च मुक्तश्च ज्ञानिनामपीष्टाऽतो ज्ञानवतामपि समाधिः साध्य एवंत्पाशङ्क्यात्ममतीतेरेव वेदान्ते समाधिशब्देन मोक्षपादितत्वाच्चभ्याश्च विवेकिदृष्ट्या जाग्रदादिमर्वावस्थासु मत्त्वाज्ज्ञानिनां मर्वावस्थानां मुक्तत्वमिति सूचयन्मर्जते सर्वेति, अस्य साक्षात्कृतात्मनो ज्ञानिनामित्यर्थः, सर्वत्र समस्तत्र जाग्रदादिः स्थितिरवस्था मुक्तिपदवी मोक्षरूपा पदवी स्थितिरस्ति आत्मसत्त्वस्य जगन्मिथ्यात्वस्य च सर्वावस्थासु स्फुरणादिति भावः, केवलकर्षणैव प्राप्तस्य प्रसिद्धनन्दनवनस्य कतिचिद्विषयाणामप्राप्त्या कतिचिद्विषयेषु प्राप्तेषु तद्व्रक्षणादिचिन्तया च पुण्यक्षये तद्विषागे सति दुःखप्रवत्वाच्च न नन्दनवनत्वं, काश्या अपि विना ज्ञान ब्रह्मप्रकाशकत्वाभावात्काशते ब्रह्म यस्यामिति काशीशब्दार्थप्रतिपादनान्च लोकप्रसिद्धकाश्या तदार्थाभावे सति न काशीत्वं योगशास्त्रोक्तमपि धेरपि ब्रह्मसाक्षात्कारकारणीभूतज्ञानं विनाऽऽत्ममखजगदमखभानयोस्तत्राविद्यमानत्वात्मपञ्चवीजमत्त्वाच्च काचित्कच्चादापि न समाधित्वमतस्तेषु ज्ञाननामाद्रो नैवास्तीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इदानीं लययोगाभ्यासिन स्तनयाधिष्ठानं पृच्छमानो गर्जते ।
 ओतं प्रोतमिदं विचित्रमखिलं यस्मिन्नगद्वर्त्तते
 यत्रोदेति विलीयते पुनरिदं तोये तरङ्गादिवत् ।

तच्चेतो मयि लीयते प्रतिदिनं मय्येव तज्जायते
महां तर्हि वदन्तु हे लयविदः सोहं तु लीये कनु ॥२९॥

ओतपिति । विचित्रमाश्रयरूपमनेकरूपमखिलं समस्तमिदं
दृश्यमानं जगदास्मिन्मनसि ओतं पट ऊर्ध्वतन्तुरिव व्याप्तं प्रोतं
च पटे तिर्यक्तन्तुरिव स्थितं सदा सर्वकालं स्थितिकाल इति याव-
द्वत्तेति तद्वर्तते, किञ्च यस्मिंश्चेतसि अभ्युदित उत्पन्ने सतीदं
दृश्यमानं जगदभ्युदित उत्पद्यते यस्मिंश्चेतसि सलये ना-
शेन सह वर्तमाने सति नष्टे मतीत्यर्थः, जगद्विश्वं लीयते लीनं
भवति तज्जगदुत्पत्तिलयाधारभूतं चेतोऽन्तःकरणं प्रतिदिनं
दिने दिन उपलक्षणमेतत्क्षणलवादेः सगो क्षणं लवे लव इत्यर्थः,
मयि प्रज्ञाभिन्ने प्रत्यगात्मनि लीयते लीनं भवति पुनश्च तन्मनो
मय्येव प्रज्ञाभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव जायत उत्पन्नं भवतीत्येवम-
ब्रुम्युपने, इत्थं स्थिते तर्हि तदा हे लयविदो लयं लययोगं विदन्ति
जानन्ति ते तथोक्तास्तर्पां संबोधने हे लयविदो लयविदम-
न्या भवन्तः स चित्तलयाधारभूतस्तुपदेन लयोत्पत्तिमाश्चि-
त्ततो वैलक्षण्यमात्मनो दर्शितं, क नु कुशाधारे लीये लीनो भ-
वामीति तद्वदन्तु कथयन्तु । अयमभिप्रायः—भवद्भिर्लपः प्रातिपाद्यते
स किं सतः किमसतो, नाद्यः सतो लयवत्त्वायोगात्सत एव ल-
यंऽङ्गीकृते लयस्यैवामत्त्वेन लयभावासिद्धेश्च न च लयवत्स-
तोऽन्यसत्त्वयोगेन लयसत्त्वं वाच्यमाकाशैवयवत्सर्ववस्तुसत्त्वस्यै-
क्यात्तद्वेदे चाङ्गीकृत आकशेऽपि भेदकल्पनोपपत्तेः, न द्वितीयोऽ-
सतोऽविद्यमानस्य लयक्रियाकर्मत्वायोगाच्चतादृशासत्कर्मकल-
यस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेश्च लये लयार्थत्वेन च लयो लयरूप इत्य-
र्थवत्त्वेन लयशब्दोच्चारस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य चोन्मत्तमल-
पितस्त्वप्रसङ्गाच्चातोऽसतो मनआदेर्लयात्सम्भव आत्मनश्च

सतो नयामम्भवे त्वत्पणीवं लग्नप्रतिपादकं शास्त्रगपि निर्विष-
यत्वेनोन्मत्तप्रलाप एवातस्तद्विचारस्तदुक्तसाधनप्रयासश्चोन्मत्त-
चेष्टेवेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि सर्वकालं स्वात्मस्फूर्तिरूपः समाधिर्भनप्रादिप्र-
पञ्चप्रतीतौ सत्तां कथं स्याच्चदभावे च जीवन्मुक्तिः कथं स्या-
दिसाशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावपनार्जति ।

बाला श्वश्रूजननियमिता देहलीदत्तदृष्टि-

दीर्घं चक्षुः किरति वदने यौवनालंकृतस्य ।

युक्तस्पैवं न चलति ततो भूतटे दत्तदृष्टे-

श्चेतोवृत्तिः स्फुरति पुरुषे मोक्षलक्ष्मीनिवासे ॥ ३० ॥

वालेति । श्वश्रूजननियमिता श्वश्रूणां श्वश्रूसदृशानां श्वश्रू-
नान्दृशसुरादीनामवरोधकानां जनः समूहस्तेन नियमिताऽवरुद्धा
बाला नवयौवना नायिका देहलीदत्तदृष्टिर्देहलीत्पुपलक्षणं नी-
चस्थानस्य देहलयां नीचस्थाने दत्ताऽर्पिता दृष्टिर्नेत्रं यथा सा
तथाभूता लोकदृष्ट्या प्रतीयमाना सती दीर्घं चक्षुर्दूरदेशगामी
लम्बायमानमित्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं मनस्यतिश्रियस्य यौवनालंकृतस्य
यौवनेन तारुण्येनालंकृतस्य भूषितस्य स्वीयस्यान्यस्य कस्य
चित्पुरुषस्य वदने मुखे किरति भेरयति प्रसारयतीत्यर्थः, यथा
पद्मदेवमनेन प्रकारेण भूतटे दत्तदृष्टिर्निभृतो जगतो भ्रुवौ संक-
ल्पविकल्पौ तयोस्तदुभयगनदीमध्यगतवत्तदं मध्यं तस्मिन् संक-
ल्पविकल्पयोरेव जगदारक्तत्वमासिद्धेः, तत्र संकल्पविकल्पसन्धा-
विसर्यः, दत्तदृष्टिर्दत्ता स्यापिता दृष्टिर्दृश्यते ज्ञायते जगदनया सा
दृष्टिर्ज्ञानं येन तस्य संकल्पविकल्परहितत्वेन स्थिरीकृतज्ञानस्ये-
त्यर्थः, युक्तस्य जीवब्रह्मवपज्ञानस्येत्यर्थः, चेतोवृत्तिश्चेतसोऽन्तः-

कराण्यस्य वृत्तिः साभामान्तःकरणांशरूपा स्वविषयाज्ञाननिवृ-
त्तिफलाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा प्रमेति यावन्मोक्षलक्ष्मीनिवासे
मोक्षरूपा या लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तस्या निवस्तेऽस्मिन्निति निवासो
वासस्थानं तस्मिन्नाधिकरणे वमे'हन्तये'ति घञ्, पुरुषे परिपूर्णं
प्रत्यगांशमे ब्रह्मणि व्यवहारे विद्यमानेऽवद्यमाने वा फुरति प्र-
काशते आत्मस्फुरणे तस्य सर्वदैव समाधिसिद्धिरिति भावः ॥३०॥

इदानीं ब्रह्मणोऽगाधत्वनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मसुखस्य 'यतो
वाचो निवर्त्तत' इत्यादिश्रुत्युक्तं बागगोचरत्वं सूचयन्नार्जति ।

पर्यन्त रहितस्य यस्य महती गम्भीरता तादृशी
मग्ना यत्र विभान्ति नो अगणिता ब्रह्माण्डमृत्पिण्डिका ।
यादृक्तस्य चिदर्णवस्य सुरसो यादृक्स्वरूपं मह-
त्तत्कस्मै कथयामि कस्य विषयः को वास्य वक्ता भवेत् ॥३१॥

पर्यन्तेरिति । यस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य पर्यन्तै रहितस्य परि-
तोऽभिमतोऽन्तस्तीरे रहितस्य हीनस्यानन्तस्येत्यर्थः, चिदर्ण-
वस्य चिबेतना जलस्यानीया तस्या अर्णव चवधिः समु-
द्रस्तस्य महती वृहती तादृशी तादृग्रूपा गम्भीरताऽगाधता
निम्नतेत्यर्थः, अस्ति; कीदृशीसत्ता आह मग्ना इति, अगणिता
गणना संख्या तस्या अतीता अनन्ता इत्यर्थः, ब्रह्माण्डमृ-
त्पिण्डिका ब्रह्माण्डानि जगन्ति तान्येव मृत्पिण्डिका मृदो
मृत्तिकायाः पिण्डिका अल्पपिण्डा इव यत्र चित्तमुद्रे मग्ना
गुहिताः सन्त्यो लीना इत्यर्थः, नो विभान्ति न प्रतीता भ-
वन्तीत्यर्थः, तादृशीत्यर्थः, किञ्च तस्योक्तमहत्स्वलक्षणस्य चि-
दर्णवस्य चैतन्यसमुद्रस्य यादृग्यथा सुरमः सु शोभनो यो
रसः सुसमानन्द इति यावद् 'रसो वै स' इति श्रुतेः, किञ्च

तस्य चिदर्णवस्य स्वरूपमाकारो यादृग्पादृशं महद्बृहद-
स्ति तच्चित्समुद्रस्य रूपं सुखं च कस्यै श्रोत्रे न कस्मा अपीत्यर्थः,
कथयामि वन्मि श्रोतुः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च
म चिदर्णवस्य रसः स्वरूपं च कस्य वचनस्य श्रोतुर्वक्तुर्वा
विषयो वाच्यः श्रोतव्यश्च भवेन्न क स्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो
'निवर्त्तन्त' इति श्रुतेः, 'शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरिति च
श्रुतेर्वचनस्य श्रोतव्यत्वोरपि ततः पृथगसत्त्वादिति भावः,
किञ्चास्य चिदर्णवस्य स्वरूपरसयोर्वक्ता वाचकः कः को
भवेन्न कापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं स्वरूपस्फुरणजन्यं सुखं तदनुभववतां ब्रह्मादीनां
पुरत एव कथनीयमिति सूचयन्गर्जति ।

आख्यास्यामि रमावरस्य पुरतो गौरीवरस्याथवा

' शब्दब्रह्ममयीवरस्य पुरतस्त्वमस्य कस्यापि न ।

प्रल्लादप्रवणं प्रकाशपरमं सम्वेदितं संविदा

शान्ते चेतसि यत्कुतूहलमये निर्जिह्वमुज्जृम्भितम् ॥ ३२ ॥

आख्यास्यामीति । अहं साधिष्ठानमुद्दिस्थचिदाभासः स्वा-
त्ममाप्तात्कारवान्मम मे कुतूहलमये कौतुकयुक्तेऽतः शान्ते
निर्वाग्मने चेतसि मनसि यत्प्रत्यक्षं संविदा ज्ञानेन संवेदितं निः-
संशयं ज्ञातमत एव निर्जिह्वं निर्गतं निवृत्तं जिह्वं मायाख्यं क-
पट यम्बा क्रियायां यथा तथोज्जृम्भितमुत्कृष्टं प्रकाशितमत
एव प्रकाशपरमं प्रकाशेन चेतनेन परमं श्रेष्ठं यत्प्रल्लादप्रवणं
प्रकृष्ट उकृष्टो यो ल्लाद आनन्दस्तस्य जलस्थानीयस्य प्रवणं
निम्नस्थानरूप ब्रह्मसुखं यथा जलस्य निम्नस्थानं समुद्रस्तथा
सर्ववैयक्तिकमुखानामाश्रयरूपत्वाद्ब्रह्मसुखस्य समुद्रत्वमित्यर्थः, त-

द्रमावरस्य रमाया लक्ष्म्या वरः पतिर्विष्णुस्तस्य पुरतोऽग्र
आख्यास्यामि निरुपायप्यामि अथवा किं वा गौरीवरस्य गौर्याः
पारित्या वरः पतिः शिवस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि क-
थयिष्यामि, वा किं वा शब्दब्रह्मपीवरस्य शब्दब्रह्म वेदस्तन्म-
यी तद्रूपा गायत्री तस्या वरः पतिर्ब्रह्मा तस्य पुरतोऽग्र आ-
ख्यास्यामि अनुभविनामग्रे कथनेनानन्दवृद्धेर्विष्णवादीनामा-
त्मसुखस्यानुभवस्य विद्यमानत्वात्तेषामेवाग्र आत्मानुभवसुखव-
र्णनं युक्तमेवेति भावः, अन्यस्मात्मानुभवहीनस्यात्मनो भिन्नस्य
जीवत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः, कस्यापि पुरुषस्य पुरतोऽग्रे न तु नैव क-
थयिष्यामि आत्मानुभवहीनानामग्र आत्मानुभवसुखे निरूपिते
सति तदसहनेन तत्कृतोपहामेन वा स्त्रस्मिन् तत्कृतेष्वप्या वेत्या-
दि बहुविषदुःखकारणेन बहुदुःखसत्त्वादीति भावः ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्मायात्मस्वरूपज्ञानं विनान्यमाधनैः साधितम-
प्यात्मज्ञानं तस्मात्तत्कूलवृत्तिभिर्विनाशयमानं सदित्यरं न जायत
इति सूचयन्गर्जति ।

तृष्णाभिर्गलितं क्षमाभिरुदितं प्रज्ञाभिरुन्मीलितं

मोहैररतमितं भ्रमैः प्रचलितं द्वंद्वैश्च दूरं गतम् ।

बोधैरुल्लसितं सुखैर्विलसितं सन्मीलितं सशयैः

स्वं धाम स्फुरितं यदैव मुनिना निर्मायमालोकितम् ॥ ३३ ॥

तृष्णाभिरिति । समाभिः सुखदुःखमदनरूपाभिर्वृत्तिभिः
साधिताभिः क चित्तमय उदितमुत्पन्नमिव प्रतीते स्य धाम स्वा-
त्मरूप तेजस्तत्तृष्णाभिर्विषयभोगवामनारूपवृत्तिभिर्गलितं
स्रस्तमिव जायते तत्र प्रज्ञाभिर्विवेकरूपवृत्तिभिरुन्मीलितम-
ज्ञानतिरोपानेन कचित्काले व्यक्तमिव जातं ततस्तत्मातिवृत्त-

मोहैरज्ञानरूपवृत्तिभिर्विषयस्नेहरूपवृत्तिभिर्वाऽस्तमितमस्तं ना-
 शमितं प्राप्तमिव जातं नष्टमित्यर्थः, भ्रमैर्भ्रान्तिरूपाभिर्वृत्तिभिः,
 प्रचलितं विसिप्तमिव प्रतीतं भवति द्वन्द्वैश्च द्वन्द्वानि सुखदुःखा-
 कारवृत्तयस्तैरुत्पन्नैर्दूरं दूरदेशं गतं प्राप्तमिव प्रतीयते दूरी-
 भृतमित्यर्थः, क्वचित्समये बोधैर्ज्ञानरूपवृत्तिभिरुदिताभिरुल्ल-
 सितमुकृष्टं प्रकाशितमिव प्रतीयते ततश्च सुखैरानन्दाकारवृ-
 त्तिभिरुदिताभिर्विलसितं शोभायमानं प्रतीतं भवति क्वचित्स-
 मये ततश्च संशयैः सन्देहरूपाभिर्वृत्तिभिरुदिताभिः संमीलितम-
 खन्तमाच्छन्नमिव जायते, एतादृशैरनुकूलैः प्रतिबलैश्चान्तःकरण-
 विकारैरात्मरूपमाविर्भावोत्तरोभाववत्त्वेन चलायमानं स्थितमिव
 प्रतीतं भवति तर्हि स्थिरं कदा प्रतीतं स्यात्तत्राह स्वमिति, य-
 दैव यस्मिन्नैव समये मुनिना मननवता पुरुषेण स्वमात्मरूपं धाम
 ज्योतिश्चैतन्यमित्यर्थः, निर्णयं मायाराहित्यमपवादं कृत्वा मायाया-
 स्ततः पृथक् शुद्धरूपमित्यर्थः, आलोकितं साक्षाद्दृष्टं तदैव स्फुरितं
 प्रकाशितं यथार्थं ज्ञातमित्यर्थः, अन्यदा तु मायाया विद्यमान-
 स्त्वेन स्वात्मनि प्रतीतेषु तस्याऽप्यथार्थत्वेन तृष्णादिप्रतिकूल-
 वृत्तिभिराच्छाद्यते समादिष्टचित्तिभिरनुकूलाभिरुदितमिव भासते
 तस्य च मायां निषेध्य केवलात्मप्रकाशो जीवब्रह्मैक्यज्ञानरूपो
 वेदान्तमहावाक्यमन्त्रो जायते तदा तु मायास्तमे सति तृष्णा-
 दिप्रमादिप्रतिकूलानुकूलवृत्तिभिः प्रारब्धशेषेणोदिताभिरपि ना-
 त्मप्रकाश आच्छादितो भवतीति भावः ॥ ३३ ॥

इदानीं तदपि यावत्प्रारब्धभोगं जीवन्मुक्तिमुखाविरुद्धं
 सत्स्वस्मिन्पूर्वमात्माने किं कारणमिदानीमात्मभाने च कि-
 ङ्कारणमिति विचारयन्कारणासिद्धौ सत्यामाश्चर्यवत्तत्तदपि प्र-
 क्षाणि स्तीनं भवतीत्याशयेन गर्जात ।

पूर्वं नाम किमन्तरं समभवद्यन्नेदमालोकितं
किं वा कारणमस्ति जातमधुना येनेदमालोक्यते ।
इत्थं विस्मयवन्मनो हि विदुषां विज्ञाननिद्राघने
तत्रानन्दवने मुनीन्द्रसदने लीनं परब्रह्मणि ॥३४॥

पूर्वोपाति । यद्यतः कारणादिदं प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहित-
मात्मरूपं तालोकितं न दृष्टं तच्चादृशं पूर्वमादौ नाम प्रसिद्धम-
न्तरं भेदोऽस्यास्तीति अन्तरं मत्तो भिन्नमात्माभावे कारणमि-
त्यर्थः, किं समवर्षात्किंरूपममूष्य किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्यात्म-
तो भिन्नमवाकत्वमावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा-
भानत्वाच्च न किमप्यज्ञानादिकमात्माभावे कारणं सम्भाव्यत
इति भावः, किञ्चाधुनेदानीमपि येन कारणेनेव प्र-
काशमात्मस्वरूपमालोक्यते साक्षादनुभूयते तच्चादृशं कारणं
निमित्तज्ञातमुत्पन्नं किञ्चा किञ्चास्ति विद्यते न किमपीत्यर्थः,
अज्ञानस्येव ज्ञानस्यापि स्वात्मतः पृथक्सत्त्वाभावादात्मनस्तु
स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा भानस्वरूपत्वे सति ज्ञानानपेक्षत्वाच्च
न किमपि ज्ञानादिकमात्मभावे कारणं सम्भाव्यत इति भावः,
इत्येतादृशमात्मभानाभानकारणासम्भवे सत्यपि आत्मभाना-
भानरूपकार्यप्रतीतौ सत्यामित्यर्थः, विस्मयवन्वाच्यार्थपुक्तं सद्दि-
लोकप्रसक्तं मारण्यमोगव्यापारानुमेयं विदुषां ज्ञानिनां म-
नश्चित्तं विज्ञाननिद्राघने विगतं ज्ञानं जगद्विषयो बोधो यस्मा-
त्तद्विज्ञानं तद्रूपा या निद्रा सुषुप्तिः सामान्यचेतन्यरूपात्र वि-
ज्ञाननिद्रा ग्राह्या'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयपी'ति
भगवदुक्तेस्तथा चेतनया घने निविष्टेऽत एवानन्दवन आ-
नन्दानां जगद्गतसर्वभूतानां वनमरण्यमिव तस्मिन्, यद्वा स-

धविषयजन्यसुखाद्यत्नाद्ब्रह्मसुखस्फुरणमेव वनं सम्भजनपि-
त्यर्थः, सम्भजनार्थवनधातुप्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्येति भावः, अतः
एव मुनीन्द्रमन्त्रे मुनयः प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभूमिस्थास्तेषां
इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिस्थास्तेषां वासस्थानत्वा-
त्सदने मान्दरे तत्रोक्तनक्षणे परब्रह्मणि परं कार्यकारणातीतं
यद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्मिन्निर्णयं नष्टं
भवति प्रारब्धभोगक्षये सति ज्ञानिमनः स्वयमेव भक्ष्ये-
तेति भावः ॥ ३४ ॥

इदानीं स्वस्यात्मज्ञानेन कृतकृत्यतां प्रदर्शयन्गर्जात ।

शुद्धे बोधे स्फुरति परितः क्षालिता वासनाङ्गाः

क्षीणं चित्तं त्रिरतिरुदिता कर्मपाशा विशीर्णाः ।

भग्नो भेदः सुखमधिगतं कल्पना दूरमुक्ता

दृष्टे तत्त्वे करबदरवशास्ति कर्त्तव्यशेषः ॥ ३५ ॥

इति भीमरुद्रिहृती बोधसारे ज्ञानिगजगर्जनं सप्तचत्वारिंशत् ॥४७॥

शुद्ध इति । शुद्धे बोध्यरूपविषयतदुपादानभृताज्ञानाभ्यां र-
हिते बाधे ज्ञानरूप आत्मनि स्फुरति भाममाने सति तत्स्फुर-
णमेव तत्त्वे जीवेश्वरजगदारोपाधिष्ठानत्वेन स्वतोऽनारोपित
आत्मन्येव सच्चिदानन्दानन्तब्रह्मलक्षणानुभवेन ब्रह्माभिधे प्रत्य-
गात्मानि करबदरवत्करे हस्ते वदरं यथा साक्षाद्दृश्यते तद्ब्रह्मा-
साद्दृष्टेऽनुभूते सति मम कर्त्तव्यशेषः कर्त्तव्यस्य कार्यस्य शेषो-
ऽवशेषो नास्ति न विद्यतेऽर्वाशष्टं कार्यं नास्ति प्राप्तमाप्यत्वा-
दिति भावः, तमेव कर्त्तव्यतानवशेषं दर्शयति क्षालिता इत्या-
दिना, वासनाङ्गा विषयाणां मिथ्यात्वे ज्ञाते सति तेषां वा-
सना इच्छा एवाङ्गाधिहानि क्षालिता यौता असौ वासना-

लपसाधनकर्त्तव्यताभावो मय्यस्तीति भावः, किञ्च चित्तं चेतः
 क्षीणं नष्टं बाधितमनुभूतमित्यर्थः, अतो मनोनाशे योगादिकर्त्त-
 व्यताभावो मयि ज्ञेय इति भावः, किञ्च विरतिर्विगता निवृत्ता
 रतिः प्रीतिर्यस्याः सा विरतिर्विरसता वैराग्यमित्यर्थः, उदितो
 ह्यन्नाऽतो वैराग्यकर्त्तव्यशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च क-
 र्मपाशाः कर्मरूपाः पाशासादृश्यात्पाशा इव बन्धनानि विशीर्णा-
 स्नुदिता अतः कर्मपाशानिर्वर्त्तकसंन्यामादिकर्त्तव्यशेषोपि मयि
 नास्तीति भावः, किञ्च भेदो द्वयोः भग्नो नष्टोऽतो द्वैतनिरास-
 क्रियाशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च ननु सुखोपभोगाय किं
 चित्कर्त्तव्यशेषोस्त्विति चेन्नैत्याह सुखांमति, सुखं सर्वसुखानां
 ग्रह्यसुखेऽन्तर्भावान्तत्सुखाश्रयभूतं ग्रह्यसुखमपिगतं प्राप्तमतः स-
 र्वसुखसाधनकर्त्तव्यताशेषोपि मयि नास्तीति भावः, ननु कल्प-
 नानिवृत्तये तु किञ्चित्कर्त्तव्यताप्यु तत्राह कल्पनेति कल्पना-
 ऽऽत्मन्यनात्मरूपबुद्धिर्दृग्मुक्ता दूरदेशे मुक्ता त्यक्ताऽतस्तत्क-
 र्तव्यतापि मयि नास्तीति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
 ज्ञानिगजगर्जनार्थप्रकाश-सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

अथ नरहरिपट्टम् ।

एवं ज्ञानिगजगर्जनं निरूप्येदानीं स्वगुरुनरहरिमहत्स्वरूपा-
 पनाय नरहरिपट्टाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमारममाण आह ।

अथ नरहरिपट्टम् ।

अथेति । अथ ज्ञानिगजगर्जननिरूपणानन्तरं नरहरिपट्टं
 नरहरेः संवाच्यं पदकं पञ्चां श्लोकानां समूहः पदकं नरहरिली-
 लातिरूपकं पदरूपात्मकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, व-

ब्राह्मी नरहरिनाममात्रेण केवलं हिरण्यकशिपोर्वधो न स्यादिति
नरहरिरूपं धृत्वा हिरण्यकशिपोर्वधः कर्त्तव्य इत्याशयेन सम-
ष्टिव्याष्टिचित्ताधिष्ठातारं श्रीवासुदेवं ब्रह्मा मार्ययते ।

नाम्नैव नो नरहरोर्हि विदीर्यतेऽसौ

दुष्टो हिरण्यकशिपुर्नितरां बलिष्ठः ।

तस्मात्त्वया नृहरिरूपधरेण चित्त

मोहो हिरण्यकशिपुस्तु विदारणीयः ॥ १ ॥

नाम्नैवेति । हे चित्त हे चित्ताधिष्ठातर्वासुदेव अधर्मरत-
त्वाद्दुष्टः पापी हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यां नितरा-
मतिशयेन बालिष्ठो बलवानास्ते कुत इत्यत आह नाम्नेति,
हि यतः कारणान्नरहरेर्नरश्चासौ हरिश्च नरहरिर्नरहरिरूप-
बान्धवांस्तस्य ते नाम्नैव नरहरिरिति नाममात्रेण केवलमसौ
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नो विदीर्यते न विनाश्यतेऽत इति योज्यं,
यत एवं तस्मान्नृहरिरूपधरेण ना चासौ हरिश्च नृहरिर्नृ-
सिंहः स एव रूपमाकृतिस्तस्य धरं धारकं तेन त्वया भ-
वता मोहयति स्वमायाबलपराक्रमै रणे देवान्निति मोहो मोहको
हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो विदारणीयस्तु भेदनीय
एव तं घातयित्वा स्वभक्ता देवा रक्षणीया इत्याक्षय इति लौ-
किकार्थः । प्रकृतार्थे तु मुमुक्षोः केवलं ब्रह्माऽहमस्मीति वाङ्मात्रे-
णाज्ञाननाशो न स्यादिति स्वस्मिन्ब्रह्मत्वसंपादनेनैव तद्विनाशः
स्यादिति स्वगुरुनरहरिरूपधृतैवाज्ञानं विनाशयेत्येवं स्वचित्तं मा-
र्ययति नाम्नैवेति, हे चित्त हे चेतो दुष्टः स्ववशं प्राप्तस्याती-
वदुःखदत्ताग्निसमुद्बुद्धमुक्तानिर्विकारस्वभावे प्रत्यगात्मनि अ-
निलाष्टदाज्ञानवद्भिकारस्वभावोत्पादकत्वाद्यापि च स-

वैदोषकारणत्वाच्च दोषरूप एव हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवत्प्रका-
शबहुलं पञ्चभूतसत्त्वगुणांशकार्यभूतमन्तःकरणद्रव्यं कशिपु-
रिव निद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तस्तदाश्रयेणैव तत्प्रतीतेः
स मोहः, यद्वा हिङ्गपदेन प्रकाशबहुलं प्रत्यक्षैतन्यमेवात्र
ग्राह्यं तस्यैव सर्वारोपाधिष्ठानत्वाच्चत्कशिपुरिव निद्रासाग्री-
रूपं यस्य स तथोक्तो मोह इत्यर्थः, आत्मन्येवाऽस्थित्वाऽऽन्मवि-
स्मृतिरूपनिद्रामनुभवितेत्यर्थः, नितरामत्यन्तं बालघ्नः प्रयलो-
ऽस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, नरहरेर्नरश्च जीवोऽनौ
हरिश्चात्मा व्यवहारदृष्ट्या बुद्ध्याद्युपाधिमत्त्वेन प्रतीयमान-
त्वाज्जीवत्वं पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मावस्थेन सर्वद्वैतहरणशील-
त्वेन च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं श्रीगुरौ लक्ष्मीकृत्य नरहरि-
नाम्ना स्वगुरुरत्र विवक्षितस्तद्वारा च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मग्राह्यं
तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपगुरोर्गान्धर्वं केवलं नाममात्रेणैव
स्वस्मिन्परोक्षज्ञानपूर्वं ब्रह्माहमस्मीत्याकारेण ब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मवाचकेन नरहरिरिति कल्पितनाममात्रेणेत्यर्थः, अतो मोहो
नो विदीर्यते न विनाशयतेऽतो बलिष्ठ इति योज्यं, तस्मा-
त्कारणान्मृद्विरूपधरेण ना जीवो हरिः सर्वद्वैतहरणशीलः
परमात्मा तयोर्जीवपरमात्मनो रूपमुपयत्र भागत्पागलक्षणया
लक्षितमखण्डैकाचिन्मात्रस्वरूपं तस्य धरं धारकं तेन प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्वगुरुरूपग्रहणवता त्वया भवता हिरण्यक-
शिपुर्हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं सत्त्वगुणकार्यत्वादनन्तःकरणं स्वयं
प्रकाशरूपं तदाधारभूतं प्रत्यक्षैतन्यं च कशिपुस्तत्प्रत्यक्षदृष्ट-
तिरूपनिद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तो मोहोऽज्ञानं तददा-
रणीयो विनाशितन्य एव ब्रह्माभिन्नस्वात्मसाक्षात्कारेणैवाज्ञा-
ननाशः स्यान्न तु ब्रह्माहमस्मीत्युच्चारमात्रेणैति भावः ॥ १ ॥

ननु को दोषो हिरण्यकशिपोरास्त्वयं निमित्तीकृत्य नरहरिणा नाशं प्रापित इत्याशङ्क्याह ।

इन्द्रस्य राज्यमपि सम्प्रतिलभ्य लुब्ध-

स्तृष्णामयो निजरिपुर्न जगाम तृप्तिम् ।

अस्याधुना प्रलय एव हितं ममेति

प्रज्ञात्मना नृहरिणा प्रलयं प्रणीतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्येति । लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णाभिर्वाञ्छाभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजस्य स्वीयस्येन्द्रस्य प्रह्लादस्य वा रिपुः शत्रुहिरण्यकशिपुनामा दैत्य इन्द्रस्य प्राक्स्य राज्यं पदं सम्प्रतिलभ्य सम्प्राप्यापि तृप्तिमलंबुद्धिं न जगाम न प्राप इति हेतोरस्य हिरण्यकशिपोः प्रलय एव नाश एव मम मे चित्ताधिष्ठितवासुदेवस्य हितं स्वभक्तसुखकारणत्वादिष्टमस्तीत्येवं विचार्येति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा बुद्धिरेवात्मा शरीरं यस्य स तथोक्तं तेन ज्ञानस्वरूपेणेत्यर्थः, नृहरिणा वासुदेवेनासौ हिरण्यकशिपुः प्रलयं नाशं प्रणीतः प्रापित इन्द्रपदप्राप्त्यर्थापि तृप्त्यभावेन सर्वजगज्जयोद्योगमाप्तस्य तेनैव दोषेण हिरण्यकशिपुर्प्रापित इति भाव इति लोक्तिकार्थः । प्रकृत्यर्थे तु सुमुष्ण्णा मोहशत्रुघाते कुतः प्रवर्तितव्यं को वा दोषस्तस्मिन्नित्याशङ्क्य स्वयुक्तरुदरिचरितवर्णननिपेणैव वधे निमित्तभूतमज्ञाने दोषं दर्शयतीन्द्रस्येति । हे शिष्य लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णा आशास्ताभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजः स्वीयो रिपुः शत्रुरात्मन आवरकतया स्वरिपुत्वमज्ञानस्य स्वस्यासत्त्वानन्दत्वादित्येवभावानावृणोतीतीति भावः, प्रोक्तदोषवान्मोह इन्द्रस्येदतया सर्वदृश्यं पश्यतीति दक्षिणा-

सिस्थितः सन्नगदृष्टृन्वान्पुरुष इन्द्रस्तस्येन्वति प्रकाशय-
 नि जगदितीन्द्रशब्दवान्यस्यैवात्मन इन्द्र इति परोक्षतया श्रु-
 तिप्रोक्तस्यात्मन इति भावः, तथा च श्रुतिः 'इन्द्रो ह वै नामप-
 बोयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध ५ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते
 परोक्षेण परोक्षमिया इव हि देवाः प्रज्ञप्तद्विप' इति, यद्देवमिति
 साक्षाद्व्यवधानेन सामान्यरूपेण प्रकाशयतीतीन्द्रशब्दवा-
 न्यस्यात्मन एव परोक्षतयेन्द्र इति नाम्नो मे आत्मस्वरूपस्य
 तथा च श्रुतिः—स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमपश्यद्विदमसीमिति
 तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नामतमिन्द्र ५ सन्तमिन्द्र इत्याच-
 क्षते परोक्षेण परोक्षमिया इव हि देवाः' इति, अस्मिन्नर्थे जीवव-
 क्षेपस्फुरणरूपश्चिन्मात्र एवेन्द्रपदेन ग्राह्यः, तस्य तादृशस्य
 ये राजपं पदमात्मत्वमित्यर्थः, संमतिलभ्य समाध्यादौ मात्स्यादि
 सृष्टिं सन्तोषं निरकुशां वृष्टिमित्यर्थः, न जगाम न प्राप इति हेतो-
 रधुनैवासीमस्य मोहस्य प्रलय एव नाश एव ममात्मस्वरू-
 पस्य स्वस्मिन्ब्रह्मत्वस्फुरणहेतुत्वादितमिष्टं भवतीत्येवं निश्चिसेति
 शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा प्रज्ञानं ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'प्रज्ञानं
 ब्रह्म' इति श्रुतेः, अत एव नृहरिणा लोकदृष्ट्या ना पुरुषो जीव
 इत्यर्थः, परमार्थदृष्ट्या 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती' इति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैत-
 हरणशीलं ब्रह्म, एवमुभयरूपेण मयाऽसौ मोहरूपः शत्रुः प्र-
 क्षयं नाशं मञ्जीतः प्रापितोऽतो न्येषां मुमुक्षूणामपि मोहनाशं
 विना स्वात्मसुखप्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं हिरण्यकाशिपुवक्षो रज्जाथायुवाभेद्यभापि नरहरि-
 र्त्रैविदारितमिति श्रीनरहरिनक्षस्य दार्ढ्यवर्णनमुखेन नरहरि-
 र्प्रस्तौति ।

वक्षो हिरण्यकाशिपोः किल वज्रसारं

शस्त्राणि तत्र सकलान्यपि कुण्ठितानि ।

तादृक्पुनस्तत्र नखैर्नृहरे विदीर्ण-

मत्यद्भुतो भवत एष नखप्रभावः ॥ ३ ॥

वक्ष इति । हे शिष्य हिरण्यकशिपोर्हिरण्यकशिपुनाम्नो
दैवस्य वक्ष उरो वज्रसारं यजस्य कुंलशस्य सारं दाढ्यं तदि
व सारं दाढ्यं यस्य तत्तादृशं स्थितं किल इति निश्चये, कुन
एतज्ज्ञातं तत्राह शस्त्राणीति, शस्त्राणि वज्राद्यायुधानि सकलानि
समस्तानि अपि तत्र हिरण्यकशिपुवक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽ-
ममर्थानि जातानि अतो वज्रादपि तत्र दाढ्यमधिकमिति नि-
श्चयः हे नृहरे हे नरसिंह तादृक्तादृशदाढ्यवद्विरण्यकशि-
पोर्वक्षःस्थलं तत्र ते नखैः कररुहैर्विदीर्णं विदारितमत एष
हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारणरूपो भवतस्तत्र नखप्रभावो नखा-
नां कररुहाणां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽपराध्वर्यरूपोऽस्ति स-
र्वशस्त्रेभ्योपि त्वत्तत्त्वममर्थमधिकमिति भाव इति लौकिकार्थः ।
परमार्थे तु स्वयं नरहरिनामानं मोहनिवर्त्तकतद्वाक्यप्रशंसामि-
येण प्रस्ताति वक्ष इति । हे नृहरे हिरण्यकशिपोर्हिरण्यं सु-
वर्णं तद्भेदनेऽममयत्वात्प्रकाशबहुलमन्तःकरणं कशिपुवत्स्वरूपवि-
स्मृतिरूपनिद्रामाधनं यस्य तस्य मोहस्य वक्षः मदद्वैतानृतद्वैत-
योरन्वोन्वारोपरूप मोहजीवनहेतुत्वाद्वक्षःस्थलं तद्भेदने व-
ज्रादीन् ददं किल, एवं निश्चय एव कुन इत्यत आह शस्त्राणीति,
शंसन्ति हितमुपदिशन्तीति शस्त्राणि शस्त्राणीत्यर्थः, सकला-
नि समस्तानि तत्रोक्तलक्षणे सत्यानृतद्वैतवैतव्यरूपे वक्षसि
कुण्ठितानि तद्भेदनेऽममर्थानि जातानि अत इति योज्यं, हे नृ-
हरे ना जीवो व्यवहार दृष्ट्या मन्त्रापि परमार्थदृशा हरे सर्वद्वैतद-

रणशील हे अद्वयरूप गुरो तादृगपि सर्वशास्त्रवाक्यैरभेद्यमपि
तव ते नस्त्रेन विद्यन्ते स्वानि अभ्युपगम्यन्तात्यर्थभूता येषु वो-
धकवाक्येषु तानि सद्वैतात्ममात्रविषयकानि नावयानि तैः पुनः
पुनवारं वारं दाढ्यागिति यावद् विदीर्णं विदारितं- विविच्य
प्रदर्शितमिति भावः, अत एव सद्वैतानुनर्तनान्गोप्यांगपलक्ष-
णवक्षोभेदनक्षो भवतस्तत्र नलप्रभावो नस्त्राणां केवलसन्मात्रवो-
धकवाक्यानां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्गुणोऽज्ञाश्चर्यरूपोऽस्ति ॥ ३ ॥

ननु नृहरिणा हिरण्यकशिपुः कथं घानितस्तेन च किं फलं
सिद्धं तादृगलीलया च कस्य माहिमा संवर्धित इत्याशङ्क्य त-
त्सर्वं क्रोणेन दर्शयामि ।

अध्यात्मदृष्टिं हृदयं हृदयाग्रसंस्थं
तेजोमयोऽरिमनयन्नृहरिस्तमस्तम् ।

कष्टं समस्तमपि नष्टदशां प्रयातं

प्रह्लाद एव परमं महिमानमाप ॥ ४ ॥

अध्यात्मेति । हे शिष्य अध्यात्मदृष्टिं आत्मानं मनाश्चमपि
अविष्टाय स्थितं तदध्यात्ममहद्भारदि मर्मे जगत्तद्दृश्यतेऽनेनेति
दृष्टिर्ज्ञानमस्मिन्नस्तीति तत्तथोक्तं समस्तज्ञानकरणमित्यर्थः, एता-
दृशं नरहरिर्हृदयं चित्तस्थानोपलक्षितमुदरवक्षमोर्मध्यमस्ति,
किञ्च तेजोमयो बहिज्वालाप्रचुरो नृहरिर्नरभिहो हृदयाग्रसंस्थं
हृदयस्योदरवक्षसार्मध्यदेशस्याग्रे पुरतः संस्थं स्थापितं तं पूर्वो-
क्तं हिरण्यकशिपुनामानमरिं शत्रुमस्तं नाशमनयत्मापयत्तत्रा-
शेन किं फलं सिद्धमित्यत आह कष्टमिति, समस्तमपि समस्त-
जगतः सम्बन्धित्यात्समस्तं सकल कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशव-
त्स्यां प्रयातं प्राप्तं ततोपि किमिदं तत आह प्रह्लाद इति, तस्य हि-

रूप्यकाशिवोर्बधेन समस्तजगतो दुःखे नष्टे सति महाद एव
 हिरण्यकशिपोः पुत्रः महादनामैव परममुत्कृष्टं महिमानं
 सर्वसुरासुरपूज्यत्वमाप प्राप्तवानिति लौकिककार्यः । परमार्थे
 तु ननु जीवब्रह्मैक्याखण्डसरूपेण गुरुणा कथं मोहनिरासः
 कृतस्तेन च किं फलं प्राप्तं मतश्च कस्य वृद्धिर्जातिशायक्य त-
 स्मैव क्रमेण दर्शयति अध्यात्मोक्तं, अध्यात्मदाष्ट आत्मानं ब्र-
 ह्माभिन्नपञ्चगात्मानपविश्रित्येत्यध्यात्ममात्मविषयकं यद्वृद्धि-
 ज्ञानं 'हृदयते स्वग्रथपा बुद्धये'ति श्रुतेस्तदेव हृदयं हृत्सर्वद्वैतह-
 रणशीलमद्वैतात्मरूपं तदयमेव प्रकाशयतीति हृदयं जीव-
 ब्रह्मैक्यविषयकं ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकादंब्रह्मेति ममारूपम-
 स्तीति ज्ञेयं, किञ्च तेजोमयप्तेजः सर्वजगत्प्रकाशकत्वेन स्वयं-
 प्रकाशमानत्वाच्चतन्यं तद्रूपो नृहरिर्न्यवहारदृष्ट्या ना जीवः
 परमार्थदशा 'ब्रह्मणि ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैतहरण-
 शीलोऽद्वैतब्रह्मस्वरूपः श्रीगुरुस्त्वर्थः, हृदयाग्रमंस्यमध्या-
 त्मज्ञानरूपहृदयस्याग्रे सम्यक्स्थितं कृत्वा प्रकाशये तम इव तं
 मोहनामानमरिं छात्रं स्वस्यासन्नत्वादिगुणानरकत्वाद्द्वैतरत्वं
 मोहस्येति ज्ञेयम्, अस्तं कालप्रयेष्यमस्वरूपं नाशयनयत्प्रापि-
 तवान्, ननु मोहनाशेन किं फलं सिद्धमित्याशङ्क्यानिष्टनाशेष्ट-
 माप्तिरूपं यत्सिद्धं तदर्शयति कष्टमिति, समस्तमपि सर्वमपि
 कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशरूपा पा दशाऽवस्था तां मयातं प्राप्त-
 मिदमनिष्टनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं मिदमिति दर्शिनं, किञ्च महाद
 एव प्रकृष्टो ह्याद आनन्दो विद्यानन्द एव केवलं महिमानं
 परममुत्कृष्टं महिमानमपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वमाप . माप मो-
 हविनाशे सति तापत्रगनिवृत्तिविद्यानन्दम्यापि विद्यापाधि-
 निवृत्तौ ब्रह्मानन्दत्वमाप्तिश्चेति द्विविधमपि फलं सम्पन्न-
 मिति भावः ॥ ४ ॥

ननु हिरण्यकशिपुनान्तर्धाहर्देशं दिवारात्रौ च काले स-
जलीनर्जलवस्तुमिश्च कर्णैर्नरैः पशुभिश्च कर्त्रभिर्मृत्युर्मे मां-
भूद्वातं ब्रह्मणो वरः प्राप्त इति श्रूयन् तत्कथं तस्य मृत्युर्न-
हरेः सम्गाध्यस्तत्राह ।

नान्तस्तु नापि च वहिर्न दिवा न रात्रौ

नार्द्धेण शुष्कवपुषा च न मार्यते यः ।

नायं नरेण न मृगेण निपातनीय-

स्तादृश्रिपुं नरहरिर्हतवान्निचित्रम् ॥ ५ ॥

नान्त इति । यां हिरण्यकांशपुर्नक्षणां वरत्नामाद-
न्तर्गृह्यन्तर्धेन न मार्यते न विनाश्यते सुपदेनान्यशत्रुवधा-
दस्य वधोदुष्येति सूचितम्, अपि च पुनश्च वहिर्धाहर्देशे न
मार्यते न विनाश्यते, किञ्च दिवा दिवसे न मार्यते न विनाश्यते,
रात्रौ निशि च न मार्यते न विनाश्यते, किञ्चाऽऽर्द्धेण मरसेनायु-
धादिना न मार्यते न विनाश्यते, शुष्कवपुषा च शुष्कं कृत्स्नं व-
पुराकारो यस्य तथाविधेनाप्यायुधेन न मार्यते न विनाश्यते,
किञ्चायं हिरण्यकशिपुर्नरेण मनुष्याद्ब्रह्मान्तोपलक्षितश-
रीरवता कर्मा न निपातनीयो न मारणीयः, किञ्च मृगेण मृगो-
पलक्षितपशुशरीरवता वराहेण वा न निपातनीयो न विनाश्यो-
ऽस्ति अतो नरहरिर्नरो मनुष्यः सचासौ हरिश्च मिह त्रयम-
विधशरीरोपलक्षितो भूत्वेत्यर्थः, तादृश्रिपुं तादृशुकलक्षणवान्यो-
रिपुः शत्रुस्तं हनवान्निपातवानिति नरहरेः कर्म विचित्र-
मद्भुतमस्तीति लौकिकार्थः । परमार्थस्तु ननु नरहरिरूपेण लो-
कदृष्ट्या मनुष्यरूपेण पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मरूपेणोत्पद्यमानवि-
धरूपेण गुरुणा कुतो मोहो निपातितः कुतश्च केवलब्रह्मरूपेण

केवलजीवरूपेण वा न निरस्त इत्याशङ्क्य तादृशरूपेणैव सवि-
नाशयितुं शक्यः केवलजीवस्य तदधीनत्वात्केवलब्रह्मणश्च त-
द्विरोधाभावात्किञ्च केवलस्यात्मतत्त्वस्य निर्विकारत्वेन कर्तृ-
त्वाद्यभावाच्चेति पारहरति नान्तरात, यो मोहः गोऽन्त-
रन्तर्देशे धारणाध्यानसमाध्युपायैर्न मार्यते न विनाश्यते धा-
रणादीनां मोहकार्गत्वान्मोहनाशस्यान्वोपायैर्दुर्घटत्वं सूचितं
तु उपदेन, अपि च पुनरपि यो मोहो बहिर्बहिर्देशे स्वस्ववर्णाश्रम-
कर्माचरणैः स न विनाश्यते 'न कर्मणे'त्यादिश्रुतंस्तपामपि त-
त्कार्यस्यादातं भावः, किञ्च दिवा केवललोकव्यवहारलक्षणं न
दिवसेन न मार्यते न विनाश्यते स मोहो रात्रौ केवललोकव्य-
वहारोपमहृतिनक्षत्रायां समाधिरूपायां रात्रौ स न मार्यते न
विनाश्यते ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः’ ॥

इति स्मृत्युक्तौ दिवारात्रिशब्दाभ्यां व्यवहारमभाधी ग्राह्यौ
तयोरपि मोहनाशहेतुत्वं नास्तीति भावः, किञ्चात्रेण केवलप्रेम-
लक्षणेनोपासनेन न मार्यते न विनाश्यते शुष्कवपुषा च शुष्कं
प्रेमरसहीनं वपुः स्वरूपं यस्य तेन केवलशुष्कज्ञानेनेत्यर्थः, न मा-
र्यते न विनाश्यते केवलप्रेम्णा मोहं निवर्तयितुं न शक्यते तस्य च
तत्कार्यत्वाविशेषान्मोहनिवर्तकज्ञानाभावाच्च प्रेमहीनशुष्कज्ञा-
नस्य तु विषयभोगेषु प्रेमवत्त्वेन दार्ढ्याभावात् तादृशज्ञानस्यापि
मोहनिवर्तकत्वमत उपपत्त्यपेक्षेनैव मोहनिवृत्तिः स्यान्नैकै-
नेति भावः, किञ्चायं मोहारूपः शून्यरेण न राति आदत्ते
विषयानिति नरः केवलवैराग्यवान्तेन जीवेन न निपातनीयो
न विनाशनीयः प्रारब्धभोगशेषे सति केवलवैराग्ये विक्षेपस्या-

वश्यम्भावित्वाञ्च केवलवैराग्ये मोहनिवर्त्तकता सम्भवतीति भावः, किञ्च मृगेण मृगयति विषयानिति मृगो विषयासक्तस्तेन जीवेनापि अयं मोहरूपः शत्रुर्न निपातनीयो न विनाशयितुं शक्यः केवलविषयासक्तस्य विक्षेपादिवहुदोषवत्त्वास्य च तत्कार्यत्वाच्च तादृशजीवस्यापि न मोहविनाशे सामर्थ्यामिति भावः, अतो नरहरिर्लोकदृष्ट्या व्यवहारवत्त्वेन नरो जीवः परमार्थदृशा तु 'ब्रह्माविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः सर्वद्वैतहरणशीलत्वादित्यत्र ब्रह्मसेवमुपयुक्तो भूत्वेषध्याहार्य, नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो भूत्वोभयरूपे च ध्यानादीनां कर्मादीनां सत्त्वाद्यवहारसमाध्योर्भक्तिज्ञानयोश्च जीवब्रह्माभाधयोश्चापि विद्यमानत्वात्सः तादृशपुं तादृशदुर्घटमरणवन्तमपि शत्रुं मोहं हतवान्विनाशितवानित्येवं प्रकारं नरहरेः कर्म विचित्रमप्यद्वुतमस्ति ॥ ५ ॥

ननु नरहरेः सर्वत्र विद्यमानत्वे सति पापाणस्तम्भादेव कुतो व्यक्तिः प्रदर्शितेत्यत आह ।

सर्वत्रैव सदा स्थितो नरहरिर्यत्स्थावरे जङ्गमे
दैवाद्यक्तिमुपागतः पुनरसौ पापाणपिण्डेपि यत् ।
नास्तित्वं गमितो हिरण्यकंशिपुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयः
तत्सर्वं किल कौतुकं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रैवेति । नरहरिर्नरसिंह ईश्वरत्वादाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च यच्च स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वत्र सर्वेषु जगद्गतपदार्थेषु सर्वदा सर्वकालं स्थितास्तिप्रत्येव यत्तत्सत्यमिति दोषः, तर्हि पापाणस्तम्भ एव कुत आविर्भूतस्तत्राह दैवादिति, पु-

नरेवं मत्स्यपि तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्निन्द्राण्यलाभेपि सन्तो-
 यमप्राप्तोऽन एव प्रपञ्चस्य संसारस्यैवाश्रयः संबन्धो विद्यते-
 ऽस्य तथाविधः सञ्चत एव नास्तित्वं प्रपञ्चव्यतिरिक्त ईश्वरो
 नास्ति तद्यापको न विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः
 प्राप्तः प्रपञ्चसुखलाभेन तद्यतिरिक्तं ब्रह्मसुखं नास्तीति निश्चय-
 वानित्यर्थः, यद्यतः कारणादतो वैवात्म्योपाधित्वेन स्वाह-
 पुर्मतो हेतोर्हिरण्यकशिपुर्देवाद्वा पापाणापिण्डोपि पापाणस्या-
 श्रयः पिण्डो विग्रहः स्तम्भ इत्यर्थः, तस्मिन्नपि तस्मिन्नेव, अपि-
 दाब्दात्सचेतनेषु तु व्यक्तिः प्रांसदेवेति जडेपि तदाविर्भावेन स-
 र्वत्र सर्वदाविर्भावः सूचितः, व्यक्तिः प्रकटतामुपसमीपे एव हिर-
 ण्यकशिपोरागतः प्राप्तः, तत्सर्वं समस्तं चरितं निजजनप्रह्ला-
 दहेतोर्निजः स्वीयो यो जनः पुरुषः स्वयक्तजन इत्यर्थः, एवं-
 भूतो यः प्रह्लादः प्रह्लादनामा हिरण्यकशिपोरेव पुत्रः स एव हे-
 तुर्निमित्तं तस्मात्कृतमाचरतमिति लौकिकार्थः । परमार्थे तु ननु
 व्यवहारदृष्ट्या पुरुषस्य परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मरूपस्य सर्वकारण-
 स्वात्मवत्त्वं व्याप्तो सत्ता मोहांशरूपवृत्तिविशेषभूतायां ब्रह्माह-
 मस्मीति वृत्तावेव कुतोभिव्यक्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्यानन्दहेतुतयेति
 दर्शयन्नाह सर्वत्रवेति, नरहरिर्व्यवहारदृष्ट्या नरो जीवः पर-
 मार्थदृष्ट्या हरिः परमात्मेत्युभयरूप आत्मा सर्वत्र स-
 र्वत्रात्तपु सामान्यरूपेण सदा सर्वकालं स्थित एव ति-
 प्त्येव यवेवमुच्यते तत्सत्यं तर्हि कुतो ब्रह्माहमस्मीति
 वृत्तावेवाभिव्याक्तिर्भवतीत्युच्यते तत्राह देवादिदिति, यद्य-
 स्मात्कारणादिरण्यकशिपुर्हिरण्यमिव प्रकाशबहुलमन्तःकरणं
 सत्त्वगुणकार्यभूतं कशिपुर्वात्माविस्मृतिरूपनिद्रासामग्रीव यस्य
 स तपोक्तो मोहः स नास्तित्वं स्वस्माज्जगतश्चान्यद्द्रष्टु न वि-

द्यते यस्य मोहस्य तस्य भावस्तत्र गमिनः प्राप्तः मन्मथशब्दा-
 चारकावित्वादितच् तत्र हेतुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्यथा प्रप-
 ञ्चातीतात्ममतीतिर्न स्यात्तथा प्रपञ्चस्य संसारस्याश्रय सेवने
 यस्य स तथोक्तः पुनः सामान्यरूपेण सर्वत्र मदा विद्यमानत्वेपि
 अगौ व्यवहारपरमायं दशोर्नरहरिर्जीवब्रह्माभयरूपो देवाच्छू-
 णाविजनिनादृष्टसंस्कारास्पापाणां पिण्डोप पापाणमदृष्टस्यासन्त-
 जडस्य मोहस्येत्यर्थः, पिण्डोऽवयवविशेषो ब्रह्माहमस्मीति सा-
 तात्काररूपवृत्तिविशेषसांस्मन्नेव व्यक्तिं प्रयसनामृपागतः प्राप्तः,
 तत्सर्वं समस्तं धारितं कौतुकमाश्रयैरूप निजजनमहादेहोः कृतं
 निजात्स्वस्माज्जनं जन्म यस्य न तयाविधां यः प्रकृष्टो
 दादः सुखं विद्यानन्द इति यावद्, यद्वा निजं स्वीयं जनं जन्म-
 यस्मात्स ब्रह्मानन्दाविर्भावकारणभूतो विद्यानन्दः स एव हेतु-
 निमित्तं स्यात्कृतमाचरितं किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यमानन्द-
 व्यक्त्याधिक्यपूर्वकमात्माभिर्व्यव्यपते प्रमारूपवृत्ता, इतरामु तु
 सखिन्मात्ररूपेणेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधनपूर्वमेतलाटे फलमाह ।

जित्वेन्द्रियरिपुषट्कं हवि गायति वारपट्कं चेत् ।

एतन्नरहरिपट्कं विकारपट्कं निवारयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारं नरहरिपट्टमष्टाचरणारिश्चम ॥ ४८ ॥

जित्वेति । हे शिष्य इन्द्रियरिपुषट्कमिन्द्रियाणां धोत्रादिका-
 नां मनःसहितानां रिपूणां पण्णां समूह इन्द्रियारिपुषट्कं जि-
 त्वा निषम्येताददं नरहरिपट्कं नरहरिर्जीवब्रह्माभयरूपश्चिदा-
 त्मा तस्य लीलाप्रतिपादक पण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं
 वारपट्कं पट्टारं हृदयन्तःकरणे गायाति, पठति चेद्याद हृदीति-

पदेन विचारपूर्वमिति ज्ञेयं, तर्हि विकारपदकं विकाराणां का-
यादीनां शोकमोहादीनामपि साक्षित्वसहितानां कोशानां चापि
'जायत' इत्यादीनां-पास्कपठितानां च विकाराणां च पदकं
पद्यां समूहं निवारयति निवर्त्तयति ॥ ७ ॥

इति धीनरहरिशिष्यब्रह्माक्षरधिरचितायां बोधसाराधेयौ
नरहरिपदकार्यप्रकाशोऽष्टाचत्वारिंशः ॥ ४८ ॥

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

एवं नरहरिपदं निरूप्येदानीं विदुषां विनोदाय मूढानां
विहृद्धार्यप्रतीतिजनकत्वादुन्मत्तप्रलापशतकारूपं प्रकरणमभिद-
धानः शतश्लोकं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

अपेति । अथ नरहरिपदं निरूपणानन्तरमुन्मत्तप्रलापश-
तकमुन्मत्तस्योन्मत्तवस्थां प्राप्तस्य यः प्रलापो लोकप्रतीत्या
निरर्थकवाग्व्यापारस्तस्य निरूपकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं
प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्राद्यावुन्मत्तप्रलापत्वेनैतदुपेक्षा
न कर्तव्येत्याशयेनैतदर्थविचारणाय सज्जनबुद्धीः मार्ययति ।

शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।

तत्प्रलापनिगूढार्थं शोधयन्तु सतां धियः ॥ १ ॥

युद्धेति । हे शिष्य युद्धबोधसुधास्वादी युद्धो बोद्धव्य-
बोध्यरूपत्रिपुट्तीरहितो यो बोधश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव
सुधाऽमृतं तत्तेबलेन मरणनिवृत्तेः सुखरूपत्वाच्च तस्या आस्वा-
दोऽनुभवस्तद्वानह प्रमत्तवत्प्रमतो मद्यादिपानेन यथा प्रलपति तद्व-
त्प्रलपामि लोकप्रतीत्या निरर्थकं वदामि तथापि तत्र प्रलापत्वं

न सम्मान्यमित्याह तदिति, सतां सज्जनानां मुमुक्षूणामित्यर्थः,
धियो मतयस्तत्प्रलापनिगूढार्थं तस्यात्ममुत्तानुभविनो मम यः
प्रलापोऽर्थहीनत्वेन प्रतीयमानं भाषणं तस्मिन्निगूढो गुप्तः
स्थूलधिषामनवगम्योऽर्थस्तात्पर्यं तं शोधयन्तु विचारयन्तु
इति प्रार्थना, अस्मिन्प्रकरणे श्रद्धादिगुणसंपन्ना मुमुक्षव एवा-
धिकारिण इति भावः ॥ १ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तमेव प्रांतङ्गातं प्रलापं निरूपयितुं शा-
स्त्रेषु कामादिविकाराणां मोक्षादीष्टपरिपन्थित्वेनाभिहितत्वात्त-
द्विवदन्तेषामेव मोक्षोपायत्वं प्रदर्शयन्मतिजानीते ।

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।

संसारताका यद्वत्तथा तद्विवृतिं शृणु ॥ २ ॥

काम इति । कामोऽभिलाषः क्रोधस्तत्प्रातिवन्धे सति तस्यैव
परिणामः क्रोपो लोभश्च प्राप्तेऽपि विषये तृप्त्यभावरूपो विकारो
मोहश्च पूर्वापराननुसन्धानरूपो विकारो मदमत्सरौ मदश्च
स्योत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो विकारो मत्सरश्च स्वान्येषूत्कर्षासहनरू-
पो विकार एते सर्वे मोक्षपरिपन्थित्वेन शास्त्रे प्रतिपादिता
अपि ते यद्वद्यथा संसारतारकाः संसाराद्भवाच्चारयन्ति उद्द-
रन्ति तथा तद्वत्तद्विवृतिं तेषां विवृतिं व्याख्यां कामादिपदा-
र्थानां विवरणमित्यर्थः, शृणु अवधारय ॥ २ ॥

तत्र तावदादौ कामस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलयति ।

विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलम्पटाः ।

एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥ ३ ॥

विश्रान्तीति । हे शिष्य विश्रान्तिसुन्दरीपद्मरतिलावण्यलं-
पटा विश्रम्यतेऽनया सा विश्रान्तिर्विश्रामहेतुभूता या पुन्द-

री रमणीया स्त्रीत्यर्थः, तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां
 रमणं लावण्यं च सौन्दर्यं च तस्या एव तेषु लम्पटा लुब्धा
 अत एव एकान्तलीलाचतुरा एकान्ते निजने स्थाने या लीला
 मैथुनक्रीडा तस्यां चतुराः कुशला एवंविधा ये कामिनः कामो-
 ऽपिलपो येषामास्त ते तथोक्तास्ते मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं
 गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथोक्ताः सन्तीति लौकिकार्थः । प-
 रमार्थे तु विश्रम्बते समस्तविशेषराहित्येन परमानन्दः प्राप्यते-
 ऽनया सा विश्रान्तिरहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्य विषयसाक्षा-
 त्काररूपा प्रमाख्या वृत्तिः सैव सुन्दरी सुस्वरूपत्वाद्रमणीया त-
 स्याः मङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं सौन्दर्यं च त-
 स्यास्तापत्रयनिवृत्त्या सुखस्पर्शरूपस्वमित्यर्थः, तेषु लम्पटा
 आसक्ता अत एवैकान्तलीलाचतुरा एकान्ते विजने देशे या
 लीलास्तस्यां द्वैतनिषेधकैकत्वस्य लयावधिभूतब्रह्मणि या सहज-
 समाधिकया क्रीडा तस्यां कुशला इति भावः, एतादृशाः कामि-
 नः कामो ब्रह्मसुखानुभव एवाभिलाषो विद्यते येषान्ते तथाभू-
 ता मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथावि-
 धा भवन्ति एवमुत्तरं लौकिकार्थो यथापथमूहाः, परमार्थस्तु
 व्याख्यास्यत एव ॥ ३ ॥

इदानीं क्रोधे तद्वर्णनमलपति ।

यद्वलान्मोहद्वैत्यस्य योगी नरहरिः स्वयम् ।

वक्षो विदारयाञ्चक्रे स क्रोधो मुक्तिसाधनम् ॥४॥

यद्वलादिति । हे शिष्य यद्वलाद्यस्य क्रोधस्य वनादाश्रया-
 योगी योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं विद्यतेऽस्य स तथो-
 क्तः स्वपनात्मा नरहरिर्नरो व्यनहारदृष्ट्या वैराग्यादिमा-
 धनप्रम्वन्नो जीवः परमार्थदृशा हरिः सर्वद्वैतहरणशील ब्रह्मे-

त्येवमुपयस्यो भूत्वा मोहदैत्यस्य मोहो मूलाऽङ्गानं स एव दै-
त्योऽसुरस्यश्च वसन्तजीवनकारणं जीवब्रह्मणोरन्योन्या-
रोपरूपं ग्रन्थ्यपरपर्यायं विदारयाञ्चक्रे चिच्छन्द स उक्तल-
क्षणः क्रोधः कोपा मुक्तिसाधनं मुक्तैर्मोक्षस्य साधनं करण-
मस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं क्रोधावशेषस्यैव द्वेषस्य मोक्षोपायत्वं वदन्मलपात ।

भ्रुकुटीकुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।

कामलोभादयो भावः स द्वेषी केशवप्रियः ॥ ५ ॥

भ्रुकुटीकुटिलमिति । कामलोभादयः कामोऽमाप्तवस्तु-
न्यभिलाषो लोभश्च माप्तेऽप्यमन्तोऽप एतावादी मयमौ येषां ते
तथोक्ता भावा विकारा भ्रुकुटीकुटिलं विभृगो जगती भ्रुवो
सङ्कल्पविकल्पौ कुटिलं विनाशयतीति भ्रुकुट्यह ब्रह्मास्मीति
ममाकृपा दृष्टस्तया कुटिलं यत्र यस्य ज्ञानिनो मुखं चेतः
स्वात्मसुखानुभवसाधनभूतां चित्तद्वान्तमिदमर्थः, 'चेतोमुख' इति,
श्रुतेरीक्षितुमवलोकयितुं न क्षमाः समर्था न भवन्ति, किं पु-
नर्वक्तव्यं तत्र स्थातुं न समर्था इति । नोकोऽप द्वेषवन्तो मुखं भ्रु-
कुटीकुटिलमिति ममिद्विः, अतः स उक्तलक्षणो द्वेषी द्वेषो
ऽस्मीतिर्विशेषेऽस्य स तथोक्तः पुरुषः कामादिषु दृष्टेषु द्वेष-
वानित्यर्थः, केशवप्रियः कं ब्रह्मसुखं तस्मिन्नेव मपञ्चविस्मरणेन
शान्ते निद्राति स केशवः परमात्मा तस्य प्रिय इष्ट आत्मरूपत्वा-
'स्त्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'ति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इदानीं रागद्वेषयोरपि तद्वर्णनमलपानि ।

शाश्वतं सुप्रसन्नानां नश्वरं भ्रुकुटीभृताम् ।

रागद्वेषवतां वात मुक्तिः करतलं स्थिता ॥ ६ ॥

शाम्बत इति । शाम्बते नित्यस्वरूपे ब्रह्मणि सुप्रसन्नानां
 सुप्तु प्रसन्नाः सुप्रसन्ना रागिण इत्यर्थः, तेषां किञ्च नश्वरे वि-
 नाशिनि द्वैते भ्रुकुटीभृतां भ्रुकुटी वक्रमुवं विभ्रति ते भ्रुकुटीभृ-
 तस्तेषां वक्रमुवामिति यावद् एतादृशां रागद्वेषवतां रागद्वेषौ
 भीक्षुमीती विद्येते एषां तेषां यद्यपि मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादि-
 तमप्यत्र स्याप्यस्मन्मते तेषां मुक्तिर्मोक्षः करतले हस्ततले
 स्थिता तिष्ठति तदधीना वर्तते हे ताव हे शिष्य यस्मै कस्मै
 सा समर्प्यते तैस्तस्य सा माप्ता भवेत्तेषां तु तदपेक्षैव ना-
 स्तीति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं लोभस्यापि मोक्षसाधनत्वं वदन्प्रलपति ।

मनः काचमणिं दत्त्वा ज्ञानचिन्तामणिं मुनिः ।

क्रीणाति येन लोभेन स लोभो मुक्तिसाधनम् ॥७॥

मन इति । मुनिर्ज्ञानी येन ज्ञानविषयिणा लोभेनाऽस-
 न्तोपेण मनःकाचमणिं मन एव काचमणिरिव लुच्छस्तं दत्त्वा
 समर्प्य ज्ञानचिन्तामणिं ज्ञानं जीवब्रह्मकविविषयो बोधः स एव
 चिन्तामणिरिव बहुमूल्यस्तं क्रीणाति अङ्गीकरोति स लोभो
 विद्वत्सु मसिद्धो लोभ इच्छा मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य सा-
 धनमुपायभूत एवास्ति अतो लोकशास्त्रेषु वेदान्ते च लोभस्य मु-
 क्तिमाधनभूतज्ञानप्राप्तिकूलत्वं यदुक्तं तदममञ्जसमेवेति भावः ॥७॥

इदानीं मोहस्यापि मोक्षसाधनतां वर्णयन्प्रलपति ।

येन वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकम् ।

विस्मरन्ति चितः प्रेम्णा स मोहः परमं पदम् ॥८॥

येनेति । हे शिष्य येन मोहेनाद्वैतात्मस्फुरणपूर्वकद्वैतास्फु-
 रणरूपणार्थः, वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकं वर्णाश्रमाणा-

दय आश्रयाश्च ब्रह्मचर्यादय आचारश्च स्वस्ववर्णाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठानं देहश्च मनुष्यादिशरीरं भोगश्च तत्तदेहयोग्यः
सुखदुःखादिसाधनभूतो विषयो धनं सुवर्णादिकं द्रव्यमादि-
पदेन हस्तपञ्चराज्यादिकमत्र ग्राह्यं, तत्सर्वं चितश्चिन्मात्रात्मव-
स्तुतः प्रेम्णा स्नेहेन विस्मरन्ति न जानन्ति स मोह उक्तल-
क्षणो मोहोऽज्ञानं परमं कार्यकारणातीतं पदमात्मस्वरूप-
मस्तीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

इदानीं मदस्यापि तद्दर्शयन्मलपति ।

मत्तो नान्यत्परं किञ्चिदहमेव महेश्वरः ।

अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥ ८ ॥

मत्त इति । मत्तोऽहंपदलक्ष्यात्कूटस्थोत्परमन्यद्भिन्नं
श्रेष्ठं किञ्चित्कमपि नास्ति न विद्यते, नन्वीश्वरः श्रेष्ठोस्तीति चे-
त्तत्राहोऽहमेवेति अहमेवाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिन्मात्रात्मैव
महेश्वरः सर्वजगत्साक्षी परमात्माऽस्मि भवामि अतोऽहमेवोत्त-
मश्चाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिदात्मैवोत्तमः श्रेष्ठोऽस्मि भवामी-
त्येवं यो मदः स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो निश्चयो मुक्तिप्रदो योससा-
धनभूतो मतो निश्चितो मुनिभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीं मत्सरहीनादपि मत्सरिणः श्रेष्ठ्यं दर्शयन्मलपति ।

दृश्योत्कर्षं न सहते ज्ञानोत्कर्षवलात्तु यः ।

स तु सम्बत्सरशतं ज्येष्ठो निर्मत्सरान्मुने ॥ ९ ॥

दृश्योत्कर्षमिति । य आत्मनिष्ठ अरूपसाक्षात्कारवानि-
त्यर्थः, ज्ञानोत्कर्षवलाज्ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याहं
ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपस्य बलात्सामर्थ्यादाश्रयादित्यर्थः,
दृश्योत्कर्षं दृश्यस्य द्वैतस्योत्कर्षमाधिक्यं न सहते न समते

सत्कलसर्गो मत्सरवान्निर्मत्सरान्मुनेर्निर्गतो निवृत्तो म-
त्सरः सुखदुःखादिद्वन्द्वासहनरूपो यस्मात्स मत्सरहीनः पुरुष-
स्तस्मात्संवत्सरश्च संवत्सराणां शतं यथा भवति तथा ज्येष्ठो
वृद्धोऽस्ति ॥ ९ ॥

इदानीं समावतः सकाशादपि तद्रहितस्य श्रेष्ठ्यं दर्शय-
न्मलपति ।

क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी ।

तद्वामचरणाङ्गुष्ठे निवद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥ १० ॥

क्षणमिति । यस्तु योऽपि ज्ञानी बाह्यस्फुरणं बाह्यानां दृश्यानां
स्फुरणं भानं घटादिपदार्थस्फुरणमित्यर्थः, सद्यं सद्यकाल न
क्षमते न सहते स उक्तविधोऽक्षमी समाहीनो ज्ञेयः, तद्वा-
मचरणाङ्गुष्ठे तस्योक्तविधस्यासमावतो वामः सव्यो यश्चरणः
पादस्तस्याङ्गुष्ठे निवद्धाः स्थिताः क्षमिणां हरयसङ्घमुद्बुध्या सु-
खदुःखसमावतां गुणा ये शस्त्रेषूक्तस्ते ज्ञेयाः, अयमाशयः-
बाह्यदृश्याऽसमावतां ज्ञानिनो 'अहमेव अहमेव भवती'ति श्रुतेर्भ्रम-
रूपत्व तस्यारोपाधिष्ठानरूपोऽपवाद्याधिष्ठानश्च द्वौपादौ कल्पि-
तांशावन्न ग्राह्यौ, तत्र च वामचरणपदेनारोपाधिष्ठानस्वरूपोऽशो-
ऽन्न ग्राह्यस्तत्राप्यङ्गुष्ठमदृशो योगोऽत्र ग्राह्यस्तस्मिन्नेव क्षमित्वं
तद्गुणाश्चानुकूला अतस्तत्र निवद्धत्वं तेषामिति ॥ १० ॥

इदानीं वक्ष्येऽपि शिवमयत्वं दर्शयन्मलपति ।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्त्तितं यैर्जगन्नयम् ।

तान्धूर्त्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥ ११ ॥

कामादय इति । कामादयः कामोऽभिलाष आदिमुख्यो
येषां क्रोधादीनान्ते तथोक्तास्ते महाधूर्त्ता महान्तः श्रेष्ठाः

धूर्त्ता वञ्चकाः सन्ति कुत इत्यतः भादं घूर्तितमिति, यैः काम-
क्रोधादिभिर्जगज्जपं जगतां लोकानां त्रयं त्रिकं घूर्तितं वञ्चन-
मस्ति, किञ्च यो ज्ञानी तान्कामादीन्बद्धाधूर्त्तान्पुत्तया मयमं
जगद्विषयैरस्यमदर्शनारूपपुत्तया ततो मनोनिरोधालययोगपु-
त्तया ततः परं ताद्विषयामत्त्वमदर्शनपुत्तया घूर्त्तयति वञ्चयति
स उक्तविधो धूर्त्तो वञ्चकोऽयं ज्ञानिरूपो धूर्त्तादिभिषो धूर्त्तदेः
शिवस्य भिष हृष्टः स्वात्मत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं कर्पाटनोपि मुक्त्याधिकारित्वं प्रतिपादयन्मत्तपति ।

यो लालयति लोभादीनन्तर्मूलानि कृन्तति ।

बहिरन्योन्य एवान्तर्मुक्तिमेति कपट्यसौ ॥ १२ ॥

य इति । यो ज्ञानी लोभादीरलोभो मात्मेति विषयेऽनु-
त्तिरूपो विकार भादियेषान्ते कामादयस्तान्विकारांल्लाल-
यति तत्ताद्विषयमदानेन पालयति व्यग्रहारहृष्ट्याऽन्तरन्तरे
आत्मानात्मविवेचनं कृत्वाऽत्मनः पृथग्यमत्त्वमतीसा तेषां
कामादीनां मूलानि मृद्धानं काम्यवासनाश्च तदाश्रिताः कृन्तति
कर्तयति अतो बहिस्रोक्तेष्ट्याऽन्यो भिन्नः कामादिविकार-
वानिव मतीषमानोऽन्तरन्तरेऽन्य एव भिन्न एव कामादि-
विकारहीन एव वर्तमानोऽस्ति अतोऽसावुक्तविषयः पुरुषः
कपटी च्छली मुक्ति मोक्षमेति प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं पिशुनस्यापि मोक्षः स्वादिति ब्रुवन्मत्तपति ।

गुणात्मकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।

कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोऽसौ विमुक्तिमाक् ॥ १३ ॥

गुणात्मकेष्विति । यो ज्ञानी गुणात्मकेषु गुणाः सत्त्व-
रजस्तपोविधा आत्मा स्वरूपं येषान्ते तथोक्तास्तेषु भावेषु प-

दार्थेषु दोषमेवानित्यत्वं दुःस्वप्नदत्तं स्वबन्धकत्वादिरूपं दोषं
केवलमन्तस्तमनः प्रत्यक्सामिचिन्मात्ररूपस्यात्मनः कर्णे श्र-
वणवृत्तौ नित्यं सर्वदा जपति सूचयति असाद्युक्तविधः पिष्टुनो
दोषसूचको विमृक्तिभाविमुक्तिं विदेहमुक्तिं भजते सेवते
सोतयोक्त मोक्षसाधिकारीत्यर्थः, भवति ॥ १३ ॥

इदानीं परापवादिनोपि परमगतिर्भवतीति सूचयन्मल-
पति ।

परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा ।

पराङ्मूर्तिं गतो दृष्टः स मया मुनिशेखरः ॥ १४ ॥

परापवाद इति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनो हृदयेऽन्तःकरणे प-
रापवाद एव परस्यान्यस्याऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य च जगतोऽप-
वादो निषेध एव सर्वदा नित्यमस्ति स चक्षुःक्षणः परापवादी
मुनिशेखरो मुनिषु ज्ञानिषु शेखर इवोच्चतरः परामुत्कृष्टां ग-
तिं स्थितिं जीवब्रह्मैक्यरूपां स्थितिमित्यर्थः, गतः प्राप्तो मयोन्म-
त्तेन दृष्टोऽवलोकितः ॥ १४ ॥

इदानीं मोक्षसाक्षिर्भवति मिथ्यावादिनामिति ब्रुवन्मल-
पति ।

मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम् ।

स मिथ्यावादिनां लोको दुर्लभः सत्यवादिनः ॥ १५ ॥

मिथ्यैवेदमिति । हे शिष्य इदं दृश्यं सर्वं समस्तमपि जगद्वि-
श्वं मिथ्यैव भ्रममात्रमेवेत्येवं निश्चितचेतसां निश्चितं निश्चय-
वच्चेतोन्तःकरणं येषां तेषां मिथ्यावादिनां समस्तं जगन्मिथ्या
भ्रममात्रमित्येवं जिज्ञासुन्यति वदन्तीति । ते मिथ्यावादिनस्ते-
षां लोको जीवब्रह्मैक्यविषय साक्षात्काररूप ज्ञान प्राप्यते

स बोधः सत्यवादिनामिदं जगत्प्रत्ययमिति ये वदन्ति लोकान्प्रति
ते सत्यवादिनस्तेषां यद्वा लोकप्रत्ययता ये सत्यवक्तारस्तेषाम-
पि बाह्यमात्रस्य मिथ्याविषयत्वाद्दुर्लभो दुष्पापोऽस्तीति
ज्ञेयः ॥ १५ ॥

इदानीमाचारवतां मोक्षो न स्यादिति तद्रहितानामिव स-
स्यादिति कथयन्प्रलपति ।

नैव किञ्चित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।

आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणो गतिम् ॥ १६ ॥

नैवेति । हे शिष्य महमहंप्रबन्धयः प्रत्यगात्मा कर्तृशब्दवा-
च्यबुद्धिसाक्षी किञ्चित्किमपि कार्यं नैवकरोमि नैव सम्पाद-
यामीमेव योऽसङ्गात्मानुमन्यानवान्प्रतिद्वः कोपि पुरुषः
सदाचारवर्जितः सदा सर्वकालमाचारेण विहितकर्मकर्तृत्वेन
रहितोऽस्ति किन्तु विहितकर्मकर्तृत्वं विज्ञानमये बाधिते बा-
धितमेव कर्तृत्वं सदा पश्यतीत्यर्थः, अन्यस्य शुभाशुभकर्मणि
अन्यस्मिन्नारोपितेऽन्यमायश्चित्तेनान्यस्मिन्पापनिवृत्तिारत्पतिप्र-
सङ्गेन विज्ञानमयस्य कर्मादिकं कर्तृत्वादिकं चात्मन्यसम्भा-
व्यमित्यनुमन्वधान इति भावः, तस्यानाचारिण उक्तविषया-
चारवार्जितस्य वा गतिर्गोस्तरूपा शास्त्रेषु प्रतिपाद्यते तां गतिमा-
चारिणो विज्ञानमयस्य कर्तृत्वं विद्यात्मानि समारोप्य कर्तृत्वा-
भिमानिनो न गच्छन्ति प्राप्नुयन्ति ॥ १६ ॥

इदानीं मित्रद्रोहिणामपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयन्प्रल-
पति ।

पूर्वं यानि च मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।

विहाय तत्परं यातो मित्रद्रोही स मुच्यते ॥ १७ ॥

पूर्वमिति । लोकशास्त्रे मित्रद्रोहिणा मोक्षो नास्ति प्रत्युत नरक एव भवेदिति प्रतिपादितं यद्यपि तथाप्यस्मन्मतं शृणु हे शिष्य पूर्वमात्मसाक्षात्कारात्प्राप्त्यानि शास्त्रेषु प्रमिद्धानि विचारादीनि विचार आत्मानात्मविवेक आदिः प्रथमो येषां तानि आदिपदेन श्रवणादीनि नियमादीनि च योगसाधनानि ग्राह्याणि तानि सर्वाणि मोक्षरूपेष्टसम्पादनानुकूलतया मिश्राणि स-
स्त्रायस्त्रान्यपि मुक्तिसिद्धौ निष्पयोजकतया विहाय परित्य-
ज्य वर्त्तमानः सन्तद्विद्वत्सु प्रत्यक्षानुभवसिद्धं परं कार्यकार-
णास्पृष्टमात्मस्वरूपं ब्रह्माभिज्ञो यातः प्राप्तो भवति स उक्तल-
क्षणो मित्रद्रोही मित्राणि हितकारीणि वयादिभ्रवणादीनि दुष्प्र-
तीति मित्रद्रोही स्वात्मतुल्लानुसन्धानखण्डनहेतुत्वात्तन्माद्यक इ-
त्यर्थः, मुख्यते मुक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं मायोपजीविनामैन्द्रजालिकामां नरकमाप्तिरूपा दु-
र्गतिः शास्त्रेषु प्रतिपादिताऽत्र त्स्मत्तस्तेषामेव मुक्तिर्भवतीति त-
द्विरुद्धं प्रतिपाद्यन्मस्यति ।

पञ्चभूतात्मकं विश्वं निर्मितं येन मायया ।

स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम् ॥ १८ ॥

पञ्चभूतेति । येन प्रत्यगाभिन्नब्रह्मरूपेण कर्मा मायया स्वस्वैव
जगत्सर्जनेच्छारूपया क्षतया सत्तासत्त्वादिरूपैरनिर्बन्धनीयत्वा-
न्मायात्वं तस्यास्तया कारणरूपया पञ्चभूतात्मकं पञ्चतन्त्रा-
नि यानि भूतान्वाकाशादीनि तान्येवात्मा स्वरूपं पश्य तत्त-
याविधं विश्वं जगान्निर्मितमुत्पादितं स एवोक्तलक्षण एव केव-
लं मायावी मायोपकरणवान्नाहि प्राप्त्यदो विद्वत्सु शास्त्रेषु च म-
योक्तप्रकारमायाविस्वरूपवेवा मुक्तिभाजनं मुक्तेर्गोप्तस्य भा-
जनं पावभूतो दृष्टो निश्चितोऽतः शास्त्रे तादृशस्य नरको भव-

तीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कृतज्ञानामुत्तमगतिः कृतघ्नानामधोगतिश्च भवती-
त्यन्यथास्त्रेषु प्रतिपादितमत्र उन्मत्तस्तद्विपरीत्यं प्रतिपादयन्मल-
पति ॥

स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।

कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥ १९ ॥

स्वेच्छयैवेति । हे शिष्य येन ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मना कर्त्ता
स्वेच्छयैव स्वस्यात्मन इच्छयैव काङ्क्षयैव विश्वं जगत्कृतं निर्मि-
तमस्ति 'सोऽकामयते'ति श्रुतेः, तथा यः प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपः
स्वेच्छयैव स्वात्मकाङ्क्षयैव न स्वन्यात्किमपि करणान्तरमपेक्षत
इत्यर्थः, विश्वं जगंजहन्ति नाशयति मानोरधिकमासादादिब-
दित्यर्थः, अतोऽसावुक्तलक्षणः कृतघ्नः कृतं विश्वं हन्ति नाश-
यतांति कृतघ्नः पुरुषविशेषः कृतज्ञादपि कृतं जानातीति
कृतज्ञस्तस्मात्कृतं वचुरपि पूज्य आदरणीयोऽर्च्योऽमुमुक्षुणा-
मिति शेषः, अस्ति किञ्च स कृतघ्नो मोक्षं मुक्तिमश्नुते
कृतमन्वयतीति पूर्वकृतज्ञत्वात् अपि कृतात्सर्वमतीतिरूपं कृतघ्नत्वं
श्रेष्ठमिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीमभिमानवतां मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यथा-
स्त्रेषु तद्रहितानां तु सा स्यादित्येवमपि अत्र उन्मत्तस्तद्विरुद्धं
कथयन्प्रलपति ।

आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।

सोऽभिमानी गतिं याति निरहङ्कारदुर्लभाम् ॥ २० ॥

आश्चर्यामिति । हे शिष्य यो लोकप्रसिद्धो जीवः साधिष्ठान-
मुदिस्थचिदाभासो बहद्गवान्नात्मानं स्वं विवर्च्येति शेषः,

देहवपात्पृथक्कृत्येत्यर्थः, ईश्वरपीशनादिशक्तिमन्तं परमात्मान-
मभिमन्येत सर्वावस्थासु मन्यते स उक्तविधोऽभिमान्प्रभिमा-
नवान् निरहङ्कारदुर्लभापहङ्कारसत्त्वमतीतिपूर्वकत्वान्निरहङ्कार-
वतः पुरुषस्य दुर्लभां दुष्प्राप्यां गतिं स्थितिं मुक्तिरूपामवस्था-
मित्यर्थः, याति प्राप्नोति ॥ २० ॥

इदानीं परगुणेषु दोषदर्शिनां परनिन्दकानां स्वस्तावकानां
च नरकपातोऽन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितोऽत्र तन्मतस्तेषामेव मुक्ति-
र्भवतीति प्रतिपादयन्तांद्वादं प्रसपति ।

गुणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः ।

आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ २१ ॥

गुणेष्विति । गुणेषु मायागुणेषु सत्त्वरजस्तमोभिषेपु तत्कार्येषु
ज्ञान्मादिदृष्टिष्वपि दोषं स्वात्मसुखानुसन्धानविरोधित्वरूपं दु-
ष्टस्वभावं पश्यन्तोऽवलोकयन्तः, किञ्च विश्वमात्रविनिन्दका
विश्वमात्रस्य समस्तजगतो विनिन्दका अतिशयेन निन्दाक-
र्त्तारो ये सन्ति । किञ्चात्मस्तुतिपरा आत्मनो ब्रह्माभिन्नम-
त्यागात्मन एव स्तुतिः स्तोत्रं तस्यां परा आसक्ता ये सन्ति
ते प्रयोपि नित्यं सर्वदा वर्तमानं यतो जयविजयौ पतितौ
सत्त्वमित्य एव ततो विरुद्धमिति यावद् वैकुण्ठमन्दिरं विशो-
षेण कुण्ठा कुण्ठिता बुद्धिर्पञ्च तद्विकुण्ठमात्मस्वरूपं विकुण्ठमेव
वैकुण्ठं तदेव मन्दिरं जीवानामालयरूपं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मचैत-
न्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

इदानीं प्रतिपाद्यते, नरकप्राप्तमवतीति प्रति-
पादितमत्र तन्मतस्तेषामेव मुक्तस्वरूपत्वेन शिवाप्रपत्वं प्रति-
पादयन्नेत्येवम् ।

बुध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।

करोति न करोमीति दम्भकृच्छम्बुचल्लभः ॥ २२ ॥

बुध्वेति । यो ज्ञानी शुद्धं कर्तृत्वाद्यस्पृष्टमसद्गमात्मानं
ब्रह्माभिन्नाचिदात्मानमहं कूटस्थोऽसद्गोऽस्मि अतोहं किञ्चि-
दपि विहितं प्रतिपिद्धं वा न करोमीति बुध्वा विज्ञाय
व्यावहारिकलोकवद्बुध्वाचारं व्यापारमाचरन्तीति व्यावहा-
रिकाः कर्तृत्वाभिमानिनो मूढा इत्यर्थः, ते तथाभूता ये लोका-
जनास्ते यथा कुर्वन्ति आचरन्ति तद्वत्करोति आचरति लो-
कप्रदर्शनायेति यावत्, लोकेपि लोकप्रदर्शनाय कर्माचरणं
दम्भशब्देनोच्यतेऽतः स एवंपकारो दम्भकृदम्भं छलं
करोतीति स तथोक्तः शम्भुचल्लभः शं सुखं भवत्यस्मादिति श-
म्भुजंगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य भियः स भियो
यस्येति वा स तथोक्त आत्मत्वात्स्वेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादा-
न्तरतरोपमास्मे'ति श्रुतेरस्तीति ज्ञेयः ॥ २२ ॥

इदानीं लोकेषु शास्त्रेषु च घातकानां दुर्गतिर्भवतीति
प्रसिद्धमत्र दम्भस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रवति ।

बोधखड्गेन तीक्ष्णेन मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।

घातकः पातकं हन्ति पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ २३ ॥

बोधखड्गेनेति । यो ज्ञानी तीक्ष्णेन तीव्रेणाज्ञानभेदनस-
मर्थेनेत्यर्थः, बोधखड्गेन बोधो महावाक्यजन्यं प्रत्यगाभिन्नब्रह्म-
साक्षात्कारज्ञानं स एव खड्गोऽस्तिस्तेन मोहाहङ्कारदुर्धियां
मोहोऽज्ञानमहङ्कारान्तकार्येषु तादात्म्यप्रतीतिरूपाऽहङ्कृतिदु-
र्धियो विषयवासनाविदूषिता मत्तयस्तामां घातको नाशको
ऽस्ति पूर्वजन्मशतार्जितं पूर्वाण्यतीतानि यानि जन्मानि

जननानि नेपां गतानि अगम्यजन्मानीत्यर्थः, तेष्वर्जितं सम्पादितं पातकं पापं हन्ति नाशयति उक्तविधौ घातकोऽपेपां पातकां न नाशयति किं पुनर्विश्वासं तस्य पापं नास्तीति भावः ॥२३॥

इदानीं विश्वासघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र दम्भतस्ताद्विपरीतं प्रतिपादयन्मलपति ।

अहङ्कारं हरिरहं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।

इति विश्वास्य हन्तारः पुण्या विश्वस्तघातकाः ॥२४॥

अहङ्कारमिति । अहमहंपदलक्ष्यः स एव ब्रह्मणोऽभिभूत्वाद्भरिः सर्वदुःखहरणशीलत्वाद्भरिर्विष्णुरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैव सर्वजगत्सर्वस्वोभयत्रावेशिष्यात्मजापतिरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्तमस्तजगन्नाशाधिष्ठानत्वाच्च शिवो ह्यहोऽस्मीत्येवं विश्वास्य विश्वासं दत्त्वा हन्तारो नाशका ये भवन्ति अहंकारस्य पामये वर्धयतीत्येवं विश्वासमुत्पाद्य घातयन्नीसर्षः, ते विश्वस्तघातका विश्वस्तस्य विश्वामनतो घातका नाशकाः पुण्याः पवित्राः सन्तीति ज्ञेयं, यत्पुनर्विश्वासघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तद्वमयज्ञसमेवेति भावः ॥ २४ ॥

इदानीं कर्मभ्रष्टानां पुण्यपापचिन्तारहितानां लोके पङ्क्तिबहिष्कृतत्वं हरयते शास्त्रेषु च तेषां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र दम्भतद्विपरीतं मलपति ।

मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चिन्तः स्वेच्छया चरन् ।

कर्मठानामपाङ्क्षेयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २५ ॥

शुक्त इति । हे शिष्य यो ज्ञानी विधिनिषेधाभ्यां विधिर्द्वैत-

शेषं भक्षयेद्, आजीवमाग्रहोत्रं जुहुयादि'त्यादिरूपः कर्मसु प्रवर्तको वाक्यप्रयोगः, निषेधश्च 'न हि त्यात्सर्वा भूतानी'त्यादिरूपोऽनिष्टकर्मभ्यो निवृत्तिजनको वाक्यकदम्बस्ताभ्यां मुक्तोऽतीतो निश्चिन्तः तत्फलस्वर्गनरकादिशङ्काशून्यो मृत्वा स्वेच्छया स्वस्यात्मनः सम्बन्धिनी चेच्छा काङ्क्षा तथैव लोकोप विधिनिषेधाभावेन यथेच्छं चरन्प्रवर्तमानः सत्कर्मठानां कर्तृत्वसद्बुद्ध्या कर्मस्वाप्त-सत्त्वानामपाङ्क्षेयः पङ्क्तौ साधुः पाङ्क्षेयः पङ्क्तियोग्य इत्यर्थः, अपाङ्क्षेयः पङ्क्तियोग्यो न भवतीति स तथोक्तो भवति स उक्तलक्षणः पङ्क्तिवद्विष्कृतः कर्मठानाम्, अस्माकं ज्ञानिनां जिज्ञासूनामपि पङ्क्तिवाचनः पङ्क्ति ज्ञानिनां जिज्ञासूनां च समूहं पावयति पविष्यति स तथोक्तोऽस्तीति हेतुलोकं शास्त्रं च तत्तस्यापाङ्क्षेयत्वं निरूप्यते तदपमञ्जसमेतेन भावः ॥ २५ ॥

इदानीं मीमांसायामभिनिर्मुक्ताभ्युदितपांनिन्दा क्रियतेऽथ त्वन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निन्दितावभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ यौ तु तौ हि नः ।

पतौ कर्माभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च चितौ सदा ॥ २६ ॥

निन्दिताविति । हे शिष्य यौ तु मीमांसायां प्रतिपादितावभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्चेत्यभिधौ तौ च तत्र निन्दिता गहिनी स्वस्त्यापि कर्माभिनिर्मुक्तः कर्मभ्यो विहितनिषिद्धकर्मभ्योऽभितः सर्वभावेन निर्मुक्तोऽकर्तृव्यसमाधं प्राप्तश्चिर्वा चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्मणि सदा सर्वकालमुद्दिनश्चोदयं प्राप्तश्च भवति तावन्तौ हि प्रसिद्धौ नोऽस्माकं मते, तूयौ पद्विर्त्रं स्तः ॥ २६ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रे द्वारमाञ्ज्यायातायभ्योप्यमदाय एष्टपदार्थभोजनमेकलस्य नरकप्रदत्वेन हेतुना निषेधितमत्र त्वन्मत्तस्तद्वच परमपदप्रापकत्वेन निदितामत्वेन दर्शयन्प्रलपति ।

दत्त्वा द्वारि कपाटं यः खण्डलदुडुकवन्मुनिः ।

एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमां गतिम् ॥ २७ ॥

दर्शयेति । हे शिष्य यः कौपि पुरुष आत्मसुखरतो द्वारि-
आत्मसुखप्राप्तिद्वारभूते विवेके कपाटं कं द्रव्यसुखं पाटयति वि-
च्छिनत्ति स कपाटोऽहङ्कारस्तं दत्त्वा समर्प्य विवेकेन सहाहङ्कारं
संयोज्येति भावः, एकाक्येकतः सन्नद्वितीय इत्यर्थः, मुनि-
र्ज्ञानी खण्डलदुडुकवचया खण्डस्य इक्षुरसविकारस्य लडुको
मोदको मिष्टो भवति तद्वन्मिष्टं सुखरूपत्वान्मधुरं द्रव्यसुख-
मित्यर्थः, अश्नाति भुनक्ति अनुभवतीत्यर्थः, स उक्तविधः स्वप-
मेकाकी मिष्टभोजनशीलः परमां श्रेष्ठां जीवब्रह्मैक्यस्थितिरूपां
गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति अतो लोके शास्त्रे चैकाकिमिष्टभो-
जिनां नृकप्रार्थिर्भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं पङ्क्तिपातकस्याधोगतिः स्यादित्यं प्रतिपाद्यते लोके
शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति ।

ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो निरुद्ध निजमन्दिरे ।

पङ्क्तीकृत्य हतो येन सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २८ ॥

ज्ञानेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो ज्ञा-
नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाणि कर्माणि च क्रिया वचना-
दानगमनानन्दविसर्गारूपाः पञ्च तेषामिन्द्रियाणि करणानि पञ्च
श्रोत्रादीनि वागादीनि च पञ्च तेषां गणः समूहो निजमन्दिरे
निजं स्वीयं यन्मन्दिरं वासस्थानं लिङ्गशरीरं तस्मिन्निरुद्धं रु-
द्ध्वा पङ्क्तीकृत्य समूहीकृत्य हत आत्मतः पृथगसत्त्वेनावलोक्य
नाशितः स उक्तलक्षणः पङ्क्तिपातकोऽस्माकं सुमुक्षूणां मुक्तानां
च पङ्क्तिपावनः पाङ्कः समूहस्तस्याः पावनः पवित्राघताऽस्तीति

ज्ञेयः, अतः शास्त्रेषु पद्धिघातकानां नरको भवतीति यत्प्रतिपादितं तदममममेवेति भावः ॥ २८ ॥

इदानीं संसारद्वेषिणां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र दून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

पश्य संसारनाशार्थमात्मनाशं सहन्ति ये ।

संसारद्वेषिणां तेषां मुक्तिः शास्त्रेषु वर्णिता ॥ २९ ॥

पश्येति । हे शिष्य त्वं भवान्ये ज्ञानिनो मुमुक्षवश्च सं-
सारनाशार्थं संसारो जन्ममरणादिरूपस्तस्य नाशो घातः स ए-
वार्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथाऽऽत्मनाश-
मात्मनो मिथ्यात्मनो जीवस्येत्यर्थः, नाशो घातस्तं सहन्ति स-
मन्ते लोके हि मूढानामती वद्वेषिणां स्वादीनां स्वान्पद्वेष्यना-
शेच्छया स्वात्मनाशोऽपि दृश्यते तादृशां तेषामुक्तलक्षणानां सं-
सारद्वेषिणां समागे जन्ममरणादिरूपस्तं द्वेषन्ति ते तथोक्ता-
स्तेषां मुक्तिर्मोक्षः शास्त्रेषु वेदान्तेषु वर्णिता प्रतिपादितेति-
पद्यावच्छोक्य, उक्तमिदं तत्रापि साक्षादनुभवगोचरमेवेति सूचि-
तमतो लोकशास्त्रे संसारद्वेषिणां मुक्तिर्नास्ति नरकः प्राप्यते चे-
त्त्वं यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रेषु दूनकाराणां नरकपातो वर्णितोऽत्र दू-
न्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अहं ममेति सर्वस्वं बोधयतेषु हारितम् ।

येनासौ मुक्तिभाक्प्रोक्तः वृद्धद्वारण्यकश्रुतौ ॥ ३० ॥

अहं ममेतीति । हे शिष्य अहं ममेति सर्वस्वमहं शरीरत्रये
तादात्म्यं स्वात्मनो मम गृहादपु मदीयत्वाभिमान इत्येवमेव
सर्वस्वं धनं यत्तद्येन ज्ञानिना बोधयूनेषु बोधो जीवन्मृत्युज्ञानं

तदेव द्यूतानि द्यूताभिषाः क्रीडास्तेषु हारितं विनाशितममावु-
क्तावधो द्यूतकारी बृहदारण्यकश्रुतौ बृहदारण्यकमेतन्नामकं ब्रा-
ह्मणं बाजसंनेयिशाखागतं तद्रूपश्रुतौ मुक्तिभाग्यमुक्तिं मोक्षं भ-
जतीत्येव प्रोक्तः कथितोऽतो लौकिकशास्त्रेषु द्यूतकारिण्यामधो
गतिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च दीनेषु दयावानेषु भगवत्प्रियस्तद्रहितस्त्वप्रियो भ-
गवत इत्येवं लोकेषु पुराणादिषु च श्रूयतेऽत्र तन्महास्तद्विरुद्धं-
मस्यति ।

दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दया यस्य न विद्यते ।

स एव देवकीमनोर्दीनबन्धोरतिप्रियः ॥ ३१ ॥

दीनेन्द्रियेति । हे शिष्य यस्य सुमुक्तोर्मुक्तस्य वा कस्य-
चिद्दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दीनाः स्वाधीनत्वात्स्वतस्तद्रहितत्वाच्च
स्वपोष्या इन्द्रियाण्येव शब्दादिज्ञानकरणानि श्रोत्रादीन्येव
मृगयन्ति स्वस्वविषयानिति मृगास्तेषु मत्पक्षेषु दया कृपा न
विद्यते नास्ति स एवोक्तविषय एव नान्यस्तेषु दयावानित्यर्थः,
दीनबन्धोर्दीनानां परवशानां बन्धुमित्रं तस्य देवकीमनोर्दे-
वक्या देवककन्याया ममदेवपत्न्याः सन्तुः पुत्रः श्रीकृष्ण-
स्तम्यातिप्रियोऽत्यन्तमिष्टोऽस्तीति ज्ञेयो दीनघातको दीन-
हितकारिणो हिनो भवतीत्यत्र विरोधः प्रतीयमानोऽपि देव-
कीमनोरितिपदेन देवक्याः स्वमातृवन्धनेन पराधीनत्वेऽपि
तस्या बन्धनमेव दृढीकृतं यशोदायास्तु स्वजन्योत्पन्नबाललीला-
दिप्रदर्शनेनानन्दो दत्त इत्येवं विरुद्धकारित्वस्य श्रीकृष्णे प्र-
गिदृत्वान्नदगेव विरुद्धं गन्तव्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु राज्ञो विषयमुखनोभेन नगरादुपल-

सिनमजारसङ्गोपेक्षा नरकाद्यानिष्टमाप्तिमाधनत्वेन निषिद्धाऽत्र
उन्मत्तस्ताद्विरुद्धं प्रलपति ।

आत्मभोगरतो राजा यस्तु नावेक्षते पुरीम् ।

लिप्यते न स पापेन प्रमाणं मुण्डकश्रुतिः ॥३२॥

आत्मभोगेति । हे शिष्य यस्तु मोक्षार्थं ज्ञानी राजा रा-
जते स्वयंप्रकाशात्मरूपेण प्रकाशते इति राजा सत्त्वात्म-
भोगरत आत्मनः स्वात्मसुखस्य भोगोऽनुभवस्तादृशमत्र आ-
सक्तः सन्पुरीं पृणाति पालयति स्वाभाधित्वेन जीपत्वमिति
पुरी देहप्रयत्ना तां नावेक्षते नावलोकयति स उक्तविधः
स्वात्मसुखभोगे लाभेन प्रजापालनोपेक्षावाञ्छाया पापेन कि-
ल्वपेण न लिप्यते लिप्तो न भवतीति ज्ञेयम्, अत्रार्थे मुण्ड-
कश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्था—‘आत्मक्रीड आत्मरतिरिति श्रुतिः
प्रमाणमस्ति अतो लोकशास्त्रेषु आत्मभोगरता मजारसोपेक्षाणां
राज्ञां नरकमाप्तिरिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरको भवतीति प्रतिपादि-
तमत्र उन्मत्तस्ताद्विरुद्धं प्रलपति ।

ज्ञानवैराग्यभासेन हतो येन मनो धनी ।

यः स्यादेवंविधः पाशी तस्य काशी पदे पदे ॥३३॥

ज्ञानवैराग्येति । हे शिष्य येन ज्ञानपाशिना ज्ञानवैराग्य-
भासेन ज्ञानं जीवग्रहणविषयं वैराग्यं चात्मव्यतिरिक्तविष-
येषु वैरस्यं च स्थादृशं शून्यत्वं तदेव पाशो जालविशेष-
त्वेन कृत्वा मनो धनी मनश्चित्तमेव धनी धनवाञ्छागद्गन्धव-
त्वात्तस्य हतो भारितोऽस्ति एवंविधः एवंपकारो यः प्र-
सिद्धः पाशी पाशवानस्ति तस्योक्तविषयाशिनः पदे पदे

यत्र यत्र पादो निक्षिप्यते तत्र तत्र तथाविधपाशिन एव वि-
श्वेश्वरत्वात्तस्मिन्तस्मिन्स्थाने काशीत्वमितरेषां मुक्तिहेतुत्वा-
त्काशी वाराणसी भवतीति निश्चितव्यमतो लोकशास्त्रेषु पाशिनानां
नरकप्राप्तिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च बालरण्डासङ्गो निषेधितः स तु
बलात्कारादतीव निषेधितोऽत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते स रण्डाव्यसनी शुचिः ॥ ३४ ॥

गङ्गायमुनयोरिति । हे शिष्य गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरुया-
नाडी यमुना च पिङ्गलाख्या नाडी तयोर्मध्येऽन्तराले व-
र्तमानां तपस्विनीं तप आलोचनं ज्ञान विद्यते यस्याः सा त-
थोक्ता तां बालरण्डां बालः केशस्तद्वदतिमूर्खरूपेण रण्डाङ्ग-
तिमतीं सुपुण्यामिसर्धः, यः कश्चिद्योगाभ्यासी बलात्कारेण
योगाङ्गभूतप्राणायामवत्तनं भुङ्क्ते वशीकरोति स उक्तविधो र-
ण्डाव्यसनी नित्यं सुपुण्यायामासक्तः शुचिः शुद्धोऽस्तीति
ज्ञेयः, अतो लोकशास्त्रे रण्डायामिनामप्योगातिर्भवतीति प्रति-
पादितमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च दावाग्निदायिनां नरकप्राप्तिः श्रूयते-
ऽत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

बोधदावाग्निना दग्धं येन द्वैतवनं घनम् ।

अतिपुण्यां गतिं याति स हि दावाग्निदायकः ॥ ३५ ॥

बोधदावाग्निना । येन ज्ञानिना कर्त्ता बोधदावाग्निना बोधो
जीवग्रहस्यविषयं ज्ञानं स एव सर्वद्वैतवनदाहकत्वादवाग्निरिव

दावानलस्तेन करणभूतेन घनं सघनं द्वैतवनं द्वैतं विश्वमेवाज्ञा-
नसहितं वनमरणं दग्धं दाहं प्रापितं स उक्तलस्रणो हि प्रसिद्धो
दावाग्निदायको द्वैतवने ज्ञानाग्निसमर्पकोऽतिपुण्या मायाविद्या-
दिमलरहितां गतिमात्मरूपां स्थितिं 'स आत्मा अपहतपाप्मे'त्या-
दिश्रुतेर्गोतिं प्राप्नोति अतो दावाग्निदायिनां नरकमाप्तिर्म-
वन्तीति लोकशास्त्रेषु प्रतिपादितं तदस्मन्मतेऽसमञ्जसमेवेति
भावः ॥ ३५ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु गावः सर्वदा गृहे एव न निरोद्धव्यां
निरुद्धाश्चेत्तानां समये समये तृणजलादिकं देयमनन्तरं स्व-
यम्भोक्तव्यमन्ययाकरणे नरकपातः स्यादित्युक्तमत्र तुन्मत्तस्त-
द्विरुद्धं प्रलपति ।

गृहे स्थितानामपि यो गवां प्रासं ददाति न ।

आचरत्यात्मनः पुष्टिं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

गृह इति । हे शिष्य यो ग्रामी गृहे स्थितानामपि पृथक्
आत्मनया स्वीक्रियते तद्गृहं शरीरं तस्मिन् स्थितानामपि चाधि-
सत्त्वेन प्रारब्धसमयपर्यन्तं स्थितानां प्रारब्धयोगानुकूलतया स्व-
रूपेण विद्यमानानामपि लोकदृष्टौ गवामिन्द्रियाणां प्रासं ग्रस्यत
उपमुच्यत इति प्रासस्तत्तद्विषयभोगस्तं न ददाति न समर्पयति
सत्त्वबुद्धिपूर्वं नार्पयतीति यावत्, किञ्चात्मनः स्वस्य पुष्टिं
पालनमाचरति करोति स उक्तलस्रणः पुरुषः सर्वपापैः सर्व-
किल्बिषैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रोक्तं
विरुद्धमिति भावः ॥ ३६ ॥

किञ्च रसविक्रयिणां लोकशास्त्रेषु दोषः प्रदर्शितोऽत्र तु-
न्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

रसाः सर्वेऽपि विक्रीता धर्माधर्ममजानता ।

ग्रन्थौ बद्धं बोधधनं स धन्यो रसविक्रयी ॥ ३७ ॥

रसा इति । हे शिष्य येन ज्ञानिना धर्माधर्मं धर्मो वेदविहितम्बन्धविहिताचारोऽधर्मश्च वेदनिषेधितः स्वस्वान्विहिताचारस्तयोः समाहार एकवद्भावस्तमजानता न जानातीति अजानन्तेनाऽननुसन्देयता सता सर्वेऽपि समस्ता अपि रसा विषयसुखविशेषा विक्रीता ज्ञानमूल्यग्रहणेन परित्यक्ताः, किञ्च ग्रन्थावहङ्कारलक्षणे चिदचिद्ग्रन्थिरूपे बोधधनं बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तदेव धनं द्रव्यं बद्धं धृतं स उक्तविधो रसविक्रयी रसानां विषयसुखविशेषाणां विक्रयी विक्रेता परित्यागीत्यर्थः, धन्यः कृतकृत्वाऽस्ति अतोऽन्यशास्त्रेषु रसावकायणां निन्दितत्वमुक्तं पञ्चदशमोऽध्यायसमेवोक्तं भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च बन्धमङ्कुरकारिणां गीतायां नरकपात उक्तोऽत्र तन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अन्तर्याम्यात्मना येन रचितो वर्णकङ्कुरः ।

स्वयं शङ्कर एवासौ वर्णितो वर्णसङ्करी ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । हे शिष्य येन ज्ञानिना अन्तर्याम्यात्मनाऽन्तःसर्वभूतानां भौतिकानां चान्तरे वर्तमानः सन्तानि सर्वभूतानि यमयति अमावन्तधामी स एवात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'यः सर्वेष्वन्तः तिष्ठन्सर्वाणि यमयतीति श्रुतेर्वर्णसङ्करो वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्करो मेलनं रचितोऽद्वितीयब्रह्मचैतन्यमात्ररूपैक्यं प्रापिनोऽसायुक्तविधो वर्णसङ्करी वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कर ऐक्ये विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतः सिद्धः शङ्कर एव शेषं जगत् करंतीति शङ्करो जगदानन्दकरः परमात्मैव

‘एष क्षेत्रानन्दयाति—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्ती’त्यादिश्रुतिभिर्वर्णितः कथितः, अतो ।

‘दोषरेतैः कुलव्रानां वर्णसङ्करकारकैः ।

नरके नियतं वामां भवतीत्यनुसृष्टुमे’ ॥

इत्यादिभिर्वर्णसङ्करकारिणां नरकवासो भवतीति
पत्न्यादितं तदसमञ्जसमेवात भावः ॥ ३८ ॥

इदानीं वेदप्लाविनां लोकशास्त्रं दुर्मतिः प्रोक्ताऽत्र उन्मत्तस्त
द्विरुद्धं प्रलपति ।

येन वेदाः समस्यस्य विदित्वाऽर्थं स्वचिन्तया ।

प्लाविताः सह वेदान्तैर्वेदप्लावी स मुच्यते ॥ ३९ ॥

येनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना वेदाः श्रुतयः समस्यस्य
सम्यगधीत ततस्तेषामर्थं तात्पर्यं जीवब्रह्मैकरूपं विदित्वा
ततः स्वचिन्तया स्वात्मचिन्तनहेतुना वेदान्तरूपनिपद्भिः सह
साकं ते वेदाः प्लाविता विच्छेदाः स एतादृशो वेदप्लावी वेदा-
भ्यामत्यागी मुच्यते मुक्ता भवति अतो लोकशास्त्रेपूक्तमम-
ञ्जममेवेति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं लोकशास्त्रेषु शिवनिर्माल्यभोजिनां निन्यत्वमुक्तम-
नोन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

शिवे निवेदितं सर्वं शिवनिर्माल्यतां गतम् ।

तद्भुनाक्ति पवित्रात्मा शिवनिर्माल्यभोजनः ॥ ४० ॥

शिव इति । हे शिष्य ज्ञानिना सर्वं समस्तं जगच्छिवे प्र-
स्थापित्वा प्रत्यगात्मनि निवेदितं तन्माद्यतयाऽवलोकितं तच्छिव-
निर्माल्यतां शिवस्वत्त्वं गतं प्राप्तं तच्च जगद्विषयजातं यावत्मा-

‘रन्ध्रशेषं मुनक्ति अवलोकयति यः स शिवनिर्माल्यभोजनः प-
वित्रात्मा युद्धान्तःकरणः सन् मुच्यते मुक्तो भवति अतो लो-
कशास्त्रे शिवनिर्माल्यभोजनां दुर्गतिरुक्ता तदसम्बन्धसमेवेति
भावः ॥ ४० ॥

किञ्चाऽन्वयास्त्रेषु स्त्रीभोगो निषेधितः पातिसहेतुत्वाद्ब्र-
ह्मचारिणामत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

ब्रह्मचर्यं गतो मुक्ते सर्वा नगरनायिकाः ।

लिप्यते न स पापेन चित्रं वेदान्तदर्शनम् ॥ ४१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति । हे शिष्य यः पुरुषो ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि
चरतीति ब्रह्मचरो ब्रह्मामिश्रः प्रत्यगात्मा तस्येदं ब्रह्मचर्यं
स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नस्फूर्तिरूपं कर्म गतः प्राप्तः सन् सर्वाः समस्ता
नगरनायिका नगरं शरीरं तस्मिन्नायिकाः स्वविषयान्भोक्तारं
प्रतिप्रायिका वृत्तयस्ता मुक्तेऽनुभवंति ॥ उक्तलक्षणो ब्रह्म-
चारी पापेन किल्बिषेण न लिप्यते सम्बद्धो न भवति, नन्वेवं
लोकविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं चैतत्कथं सम्भाव्यमिच्छाशङ्काह चि-
त्रमिति, वेदान्तदर्शनं दृश्यते ज्ञायते ब्रह्मानेनेति दर्शनं शास्त्रं वे-
दान्तनामकं दर्शनं शास्त्रं चित्रमत्पाश्चर्यमस्ति वेदान्तशास्त्र-
स्याभ्रर्यरूपत्वात्तदर्थस्याप्याश्चर्यरूपत्वमत उक्तं च सम्भावना
कार्येति भावः ॥ ४१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषूच्छिष्टभोजनं निषेधितमत्र तून्मत्तस्तद्वि-
रुद्धं प्रलपति ।

योगिनामवधूतानां शुकादीनां मुखाच्च्युतम् ।

किञ्चिदुच्छिष्टमास्वाद मुच्येदुच्छिष्टभोजनः ॥ ४२ ॥

योगिनामिति । हे शिष्य योगिनां जीवात्मैक्यानुभवानां

अन एवावधूनानां वर्णाश्रमतद्धर्मातीतानां शुकादीनां शुको
व्यामपुत्र आदिः मथगो येषां दत्तभरतप्रभृतीनां सुखाद्ददना-
च्छ्रुतं निमृत्तमुच्छिष्टं तदनुभवस्य सर्वस्यावर्णनीयत्वात्तदनुभव-
स्योच्छिष्टरूपं वावयजातं किञ्चित्स्वल्पमपि आस्वाद्य तदनुभवम-
ङ्गीकृत्य वर्त्तमानः स तादृश उच्छिष्टभोजन उच्छिष्टस्य भोजनं
भोगो यस्य स तादृशो सुखेन्मुक्तो भवेदतो लौकिकशास्त्रे-
पूक्तमुच्छिष्टभोजिनां पातित्वमसम्भजसम्भवेति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ।

‘स्वदत्तां परदत्तां वा हरेत् सुरविमयोः ।

स पाति नरके घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति ॥

ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तन्मत्तस्तद्विरुद्धं
प्रलपति ।

ब्रह्म जानाति तस्यैव ब्राह्मणस्य स्वचेतसः ।

वृत्तिलोपः कृतो येन स धन्यो वृत्तिलोपकृत ॥ ४३ ॥

ब्रह्मेति । यः पुरुषो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं म-
लगमिन्नं वस्तु जानाति अहोमाति वेति तस्य स्वचेतसः स्व
आत्मैव चेतोऽन्तःकरणं यस्य तस्य तादृग्विधस्यैव मुख्यस्य
ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो येन तदुपदेष्टा वृत्तिलोपोऽन्तःकरणस्या-
सम्भवेदर्शनेन तद्वृत्तीनां न्योपो विनाशः कृतोऽसत्त्वं सम्पादित-
मित्यर्थः, स उक्तलक्षणो ब्राह्मणस्य वृत्तिलोपकृतवृत्तीनां लो-
पो विनाशस्तस्य कृतकर्ता धन्यः कृतकृत्योस्तीति ज्ञेयम्, अतो
ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकप्राप्तिर्मवतीति यदुक्तं तदयुक्तमेवे-
ति भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च पुराणेषु वृत्ताकदग्धाजकालञ्जयवृजनादिभक्तकाणां
भगवत्प्राप्तिर्दूरेति मातृपादितमत्र तन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यस्तु वृन्ताकदग्धान्नं कलिञ्जादि यदृच्छया ।

लब्धमश्नाति हि मुनिस्तस्यादूरतरो हरिः ॥ ४४ ॥

यांस्त्विति । यस्तु ज्ञानिषु प्रसिद्धो मुनिर्मननवान्विहिता-
सम्पादनेन मनने विक्षेपबाहुल्यदर्शनाद्यदृच्छयाऽयत्रतो लब्धं
मांसं वृन्ताकदग्धान्नं वृन्ताकन्दग्नमन्नं च स्थालीपुरीषं तपोः
समाहारस्तत्कलञ्जाद कलञ्जमाद मुख्यं यस्य तत्तथोक्तमा-
दिष्वेव लघुनगृञ्जनादिकमपि अश्नाति भक्षति तस्य निर्विद्व-
वृन्ताकादिभोजिनो हरिः सर्वद्वैतहरणशील आत्माऽदूरतरो न
दूरतरोऽतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः, अस्ति भूतो लोकशास्त्रेषु कलञ्जा-
दिभक्षकाणां भगवत्पदं दूर इति यदुक्तं तद्युक्तमिति भावः ॥४४॥

किञ्च धर्मशास्त्रे वारुणीपानेन नरकमाप्तिर्भवतीति प्रति-
पादितमत्र तून्मत्तस्ताद्विपरीतं प्रसपति ।

भृगवे वरुणेनोक्ता ब्रह्मविद्या तु वारुणी ।

तद्धारुणीरसास्वादमत्तानामुत्तमा गतिः ॥ ४५ ॥

भृगव इति । हे शिष्य भृगवे भृगुनामकाय वरुणमुत्राप
तमेव वरुणं क्षरणगताय वरुणेन प्रचेतसोक्ता कथिता या
ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो
विद्या ज्ञानमस्ति सा तु नैव वारुणी वारुणीनाम्न्यस्ति
वरुणेन प्रोक्तत्वा 'चेन प्रोक्तमि'त्यण् 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या
परमे व्योमन्यतिष्ठिते'ति श्रुतेः, तद्धारुणीरसास्वादमत्तानां तो-
क्तब्रह्मणा या वारुणी वारुणीनाम्नी मदिरा तस्या रमः
सुखं 'रसौ वै स'इति श्रुतेस्तस्यास्वादोऽनुभवस्तेन मत्ता उन्म-
नीभार्ष माप्तास्तेषामुत्तमा श्रेष्ठा गतिः स्थितिर्भवति, यदोद्भूतं
निवृत्तं तपोऽज्ञानलक्षणमान्द्यं यस्याः सकाशादित्युत्तमा

स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपा स्थितिर्मवतीत्यर्थः, अतो धर्मशास्त्रेषु वारुणीपानेन नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः॥४५॥
अस्यैवार्थ स्पष्टयति ।

परागवृत्तिं परित्यज्य या प्रत्यक्सा तु वारुणी ।

तदाभ्यासरतानां च न दूरे परमं पदम् ॥ ४६ ॥

परागवृत्तिमिति । हे शिष्य परागवृत्तिं पराधी वाह्यदृश्य-
विषया या वृत्तिरन्तःकरणस्य साभासोद्यस्तां परित्यज्य वि-
हाय या प्रसिद्धा ज्ञानिषु मत्पुनरात्मविषयिष्यपरो-
क्षानुभूतिरित्यपरपर्यायाडांस्तु सा तु लोकप्रसिद्धवृत्तिर्विल-
क्षणोक्तलक्षणा वृत्तिरेव वारुणी वरुणेन प्रोक्ता वारुण्य-
त्वं ततः किंनस्यत आह तदिदं, तदभ्यासरतानां तस्या
उक्तलक्षणाया अहंप्रत्यास्मीति वृत्तेर्योऽभ्यासः पुनःपुनरा-
वर्त्तनं तत्र ये रता रममाणस्तेषां च तेषामेव नान्येषामित्यर्थः,
परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे नैव दूरदेशेऽस्ति
किन्तु मदीयमेवास्ति आत्मत्वात्तद्वृत्तिमत्त्वाच्च तेषामिति भावः॥४६॥

किञ्च शास्त्रेषु अजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्यापादित-
मत्र तुन्मत्तस्यैवैवमुक्तं प्रकथयति ।

सुन्दरीं व्रीक्ष्य चित्कान्तामिन्द्रियेश्वरमिन्द्रियम् ।

मानसं स्खलितं येषां ते मुक्ता अजितेन्द्रियाः॥४७॥

सुन्दरीमिति । हे शिष्य येषां ज्ञानिनां सुन्दरीं सुखस्व-
रूपां चित्कान्तां कमनीयां चिद्रूपां व्रीक्ष्य साक्षादवलोक्य
चिद्रूपां सुमुमुक्षुकामनाविषयामनुभूयेत्यर्थः, इन्द्रियेश्वरं समस्त-
न्द्रियाणामध्यक्षांमिन्द्रियमन्तःकरणरूपं मानसं मनः स्खलितं
सप्तमसत्त्वं संपन्नमित्यर्थः, लोकेपि स्खलितेन्द्रियाणामजिते-

न्द्रियत्वमितिर्देष्ट उक्तवशना स्तन्त्रितेन्द्रिया अजितेन्द्रिया
न जितं वशीकृतमिन्द्रियमन्तःकरणं यैस्ते तथोक्ता मनसो-
ऽसत्त्वात्तद्वशीकारस्यापि तथात्वादाजितेन्द्रियत्वं युक्ता मोक्षं
माप्ता इत्यर्थः, मनोनाशस्यैव मोक्षत्वमसिद्धेः ततोऽजितेन्द्रियाणां
मोक्षो नास्तीत्युक्तिरयुक्तोऽन भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च भारुदपतितानामशुचित्वं लोकशास्त्रे प्रतिपादित-
मत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

योगभूमिं समारुह्य गम्भीरे ब्रह्मसागरे ।

पश्चान्निपतितो लीन आरुढपतितः शुचिः ॥ ४८ ॥

योगभूमिमिति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः पूर्वं योग-
भूमिं योगो जीवमस्मैवयज्ञानं तस्य भूमिं भुवं तुर्यामिधां स-
प्तमभूमिमित्यर्थः, समारुह्य सम्यगारुह्य संप्राप्येत्यर्थः, पश्चादनन्तरं
गम्भीरे निम्ने ब्रह्मसागरे ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं
वस्तु तदेव सागरः समुद्र इव तस्मिन्निपतितो योगभूमितो
ब्रह्मणि स्तब्धः सङ्घर्षनिस्तत्रैव लयं प्राप्नोति तथाविध आ-
रुढपतितः पूर्वमारुढः पश्चात्पतितः पातं प्राप्नोति स शुचिः शु-
द्धोऽस्ति अत आरुढपतितानां यत्पातितं प्रतिपादितं तदमत्र-
समेवेति भावः ॥ ४८ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे कर्मनाशानदीजलस्पर्शो निषेधितोऽत्र
तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

चिद्विद्याकर्मनाशार्था नद्यां स्नानं मया कृतम् ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मबन्धो निवर्त्तते ॥ ४९ ॥

चिद्विद्येति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदाभासेन
चिद्विद्याकर्मनाशार्था चित्तो विद्या ज्ञानं मत्पराभिन्नवर्त्ततन्म-

ज्ञापिकाहं ब्रह्मस्मीतिप्रमाख्या दृष्टिरत्र ग्राह्या, सैव कर्म त्रिवि-
धमपि सञ्चितप्रारब्धक्रियामाणाख्यं नाश्रयतीति सा तथोक्ता
तस्यां नद्यां सन्तत प्रवाहवत्त्वेन नदीवत्तस्यां स्नानमवगाहनं
कृतमाचरित'क्षीपन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, 'ज्ञानाग्निः सर्वक-
र्माणीति स्मृतेः, ततश्च किंफल प्राप्तं तत्राह कर्मनाशेति, कर्मना-
शाजलस्पर्शान्कर्मणां नाशिका या विद्या तस्या यज्जल रसशब्द-
वाच्य ब्रह्ममुख तस्य स्पर्शोऽनुभवस्तस्माद्, यद्वा ढलयोरभे-
दात्कर्मनाशया सह यो जलस्य जालयाशस्य स्पर्शो योगस्न-
स्मात्कर्मबन्धः कर्माभिः कृतो यो बन्धो बन्धनमकर्मात्मानं क-
र्तुमोक्तृत्वरूपः स निवर्त्तते विनश्यतीत्येवं मत्कर्मबन्धनिवृत्त्या
निश्चितमतः कर्मनाशाजलस्पर्शो न कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेपू-
क्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

किञ्चाङ्गवक्त्रादिनिषिद्धदेशेषु वासे कृते पुनः संस्कारः
कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेपूक्तमत्र उन्मत्तत्वाद्बिरुद्धं प्रलपति ।

अङ्गवक्त्रकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

सर्वत्र परिपूर्णोऽहं पुनः संस्कारवर्जितः ॥ ५० ॥

अङ्गवक्त्रेति । हे शिष्य अङ्गवक्त्रकलिङ्गेषु अङ्गश्चाङ्गनामको
देशविशेषो वक्त्रश्चा वक्त्रनामको देशविशेषः कलिङ्गश्च कलिङ्गनाम-
को देशविशेषस्तथा सौराष्ट्रमगधेषु च सौराष्ट्रश्चेतन्नामको देश
स्तेषु अनुक्तसमुच्चयार्थशब्दः सर्वत्रोक्तानुक्तेषु सर्वेषु निषि-
द्धदेशेषु शुद्धदेशेष्वपि अहमहपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः मत्पगात्मा
परिपूर्णः व्याप्तोऽस्मि तथापि पुनः संस्कारवर्जितः पुनर्भूयः
संस्कारो व्रतबन्धाविरूपस्तेन वर्जितो रहितः, किञ्च पुनर्धरं वारं
यः संस्कारो जन्मादिकारणीमूतो वासनारूपस्तेनापि वर्जितो ही-
नोऽस्मि निर्विकारग्रह्यरूपत्वादतो वक्त्रादिनिन्दस्थानात्पुनः-

संस्काररूपं प्रायश्चित्तमभिहितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ५० ॥

किञ्च गृहस्थानां स्वगृहं त्यक्त्वाऽन्यगृहवामो निषेधितो
लौकिकशास्त्रेषु अत्र तुल्यतस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

निजं गृहं परित्यज्य रमते परमन्दिरे ।

स गृहस्थो गतिं गच्छेत्परमिति विदां मतम् ॥ ५१ ॥

तिजमिति । हे शिष्य यो गृहस्थो निजं स्वीयं गृहं गृह्यते
स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृह शरीरत्रयं परित्यज्य विसृज्य श-
रीरत्रये स्वत्वं स्वीयत्वं चोभयमाप्य ब्रह्मण्यर्थः, परमन्दिरे पर-
कार्यकारणातीतं परिपूर्णस्वरूपं च यद्ब्रह्माभिन्नं मत्तयात्मैत-
न्यं तदेव मन्दिरं गृहमिव सर्ववासत्वात्तास्मिन्ब्रह्माभिन्ने मत्तया-
त्मनि रमते क्रीडति स उक्त लक्षणो गृहस्थो लोकदृष्ट्या व्यव-
हारवशायां गृहस्थो गृहे शरीरत्रये स्यः स्थितोऽपि परमतिश्रंष्टा
गतिं ब्रह्माभिन्नमत्तयात्मरूपा स्थितिं गच्छेत्प्राप्नुयाद्विसेवं वि-
द्यां ज्ञानिनां मतं निश्चितमस्ति अर्थाल्लौकिकशास्त्रे परगृहेषु रमतां
स्वगृहवागेन गृहस्थानां नरकमाप्तिरिति वर्णितं यत्तदज्ञानिम-
तमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च न जातु कामाक्षमयान्न लोभाद्धर्मं सजेज्जीवित-
स्यापि हेतोरास्मादना लौकिकशास्त्रेषु सुखलोभेन सुकृतलक्षणो
धर्मो न स्याज्य इत्युक्तमत्र तुल्यतस्तादृशं प्रलपति ।

आत्मनः सुखलोभेन सुकृतं येन हारितम् ।

स एव सुकृती शेषः सुकृत्यपि हि दुष्कृती ॥ ५२ ॥

आत्मन इति । हे शिष्य येन पुरुषेणाऽऽत्मनो ब्रह्माभिन्नम-
त्तयात्मनाऽभेदेऽपि भेदव्यपदेशेन षष्ठी राहोः शिर इति व-
दात्मनः स्वरूपाभूतमित्यर्थः, यत्सुखं 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-

दु,विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सत्त्वं, रमौ वै स, इत्यादि-
श्रुतिभ्यस्तस्य सुखस्यानन्दस्य लोभेनाऽलंबुदयभावेन
निमित्तेन मुक्तं पुण्यकर्मापि हारितं विनाशितमसत्त्वदृष्ट्याना-
दृतं, यद्वा हारितमोश्वरे समर्पितं 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः
परमात्मनः सकाशात्कर्तृत्वस्य पृथगसत्त्वेन स्वकर्तृकं मुक्तं क-
स्मतीयते तन्न स्वस्य किन्त्वीश्वरस्यैवदेवं परात्मनस्तत्र धमेति
निश्चितामिति भावः, स एवोक्तनक्षणः मुक्ततयाग्रेष मुक्ती
मुक्तं पुण्यकर्मास्यास्तीति स तथोक्तः सर्वपुण्यफलभूतात्ममुख-
लोभवत्त्वान्तेपस्तदन्यः काश्चित्मुक्त्यपि हि लौकिकशास्त्रेषु प्र-
सिद्धो लोकदृष्ट्यापि पुण्यकर्मा मतीयमानां अपि अस्मद्दृष्ट्या
दुष्कृती दुष्कृतं पापकर्मास्य विद्यते स तथाभूतोऽस्ति संसा-
रलक्षणनरकमाप्तिहेतुत्वास्त्यौकिकपुण्यकर्मणोऽनः सुखलोभ-
कामाभ्यां जन्ममरणाविमंसारभयहेतुकत्वाच्चदिहापि सर्वदा
संद्रूपस्थितिरूपजीवनहेतुत्वेन मुक्तत्वागादेव मुक्तिमिदमे-
जातिवत्त्यादिपूक्तमुन्मत्तममपितमेवेति भावः ॥ ५२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वं विवेकस्यैव विवेक-
त्वमद्वैतरूपस्यैव कैवल्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र तन्मत्तस्ताद्विपरीतं मल-
पति ।

अज्ञानमेव विज्ञानमविवेको विवेकिना ।

सर्वात्मकत्वं कैवल्यं येषां ते सिद्धसत्तमाः ॥५३॥

अज्ञानमेवेति । हे शिष्य अज्ञानमेव न विद्यते ज्ञानं यस्मा-
न्तदज्ञानमुच्चमं ज्ञानं, यद्वा न विद्यते ज्ञानं ज्ञेयविषयीकरणं यस्मि-
स्तदज्ञानं चेत्परहितं चिन्मात्ररूपं प्रत्यगात्मज्ञं ब्रह्मचरनन्यं नदेव
विज्ञानं निश्चितं ज्ञानं येषां, किञ्चाऽविवेको विवेकिनाऽविवेको
विविक्तस्वरूपत्वाद्द्विवेकसदृशोऽविवेको. विवेकिता येषामस्ति

सर्वद्वैतात्यन्तासत्त्वाद्वात्यैवाविवेकशब्देन ग्राह्य उभयत्र नञ्कार्युदा-
 सार्यो न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति बाह्वेकिता विवेकित्वं
 विवेकफलमित्यर्थः, येषामस्ति किञ्च सर्वात्मकत्वं समस्तस्य
 जगतो द्वैतस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वबाधेनाऽऽत्म-
 कत्वं ब्रह्माभिन्नमसमात्मत्वं केवलत्वं केवलस्याखण्डरसात्मन आ-
 त्मकत्वं येषामस्ति त उक्तलक्षणवन्तः सिद्धसत्तमाः सिद्धेषु
 स्वात्मसाक्षात्कारवत्सु मध्ये सत्तमा अतिश्रेष्ठा ज्ञेयाः, अतो
 लोकशास्त्रे ज्ञानस्य ज्ञानत्वं विवेकस्य विवेकत्वमद्वैतस्य केवलत्वं
 यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ५३ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु विपरीतकारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र
 नून्मत्तस्तद्विपरीतं मनपति ।

बोधो यदवधानेन तन्मनो नाशयन्ति ये ।

विपरीतकृतां तेषां मुक्तिरित्याह शङ्करः ॥ ५४ ॥

बोध इति। ये ज्ञानिनो यदवधानेन यस्य मनसो मनः कर्तृकमव-
 धानमनुसन्धानं तेन कृत्वा बोधः श्रवणादिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानं
 जायते तत्स्वोपकारकं मनश्चित्तं नाशयन्ति आत्मनः पृथगस-
 त्वदृष्ट्याऽवलोकयन्ति तेषामुक्तविधानां विपरीतकृतां विपरीत-
 कारिणां मुक्तिर्गोप्तो भवतीति एवं शङ्करः सर्वजगत्सुखमदः
 शिव आह कथयामास शङ्करपदेन सद्वचने प्रमाणना सूचिता,
 एवं वदतामेव च शङ्करत्वमपि मनो विपरीतकारिणां नरकपातो
 भवतीत्यममञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ ५४ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनं निषिद्धमत्र नून्मत्तस्तद्विप-
 रीतं मनपति ।

वेदान्तपाठरूपेण स्वधर्माः कीर्त्तिता मया ।

स्वधर्मकीर्तनादेव सायुज्यं पदमर्जितम् ॥ ५५ ॥

वेदान्तेति । हे शिष्य मया ज्ञानवता वेदान्तपाठरूपेण वेदान्तानामुपनिषदादिग्रन्थानां पाठः पठनं तदेव रूपं स्वरूपं पश्यतेन स्वधर्माः स्वस्वात्मनो ये धर्मा अमङ्गलविकारत्वादिसवभावाः कीर्तिताः कथिताः सन्ति तेन च किं फलं प्राप्तं तदाह स्वधर्मेति, स्वधर्मकीर्तनात्स्वस्वात्मनो ये धर्माः स्वभावास्तेषां कीर्तनं कथनं तस्मात्सायुज्यं ब्रह्मणा सहैक्यं पदमेवाऽर्जितं सम्पादितमनो धर्मशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनोपेक्षोऽप्युक्त एवेति भावः ॥ ५५ ॥

किञ्च द्विभार्यब्राह्मणस्य पूर्वपतिव्रताभार्यात्पागेन द्वितीयभार्यानिषेधो धर्मशास्त्रेऽभिहितो ऽन तून्मत्तः स एव विहित इति प्रलपति ।

द्विभार्यो ब्राह्मणो यस्तु त्यजेत्पूर्वां पतिव्रताम् ।

परस्या गुणलोभेन स याति परमां गतिम् ॥ ५६ ॥

द्विभार्य इति । हे शिष्य यस्तु यो ज्ञानिषु मतिद्वो लोकविप्रसङ्गो द्विभार्यो द्वे भार्ये जाये यस्य न तथोक्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्ये भार्ये अत्र वक्ष्यमाणे ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता परस्या द्वितीयभार्याया गुणलोभेन गुणानां शान्तिदान्तादिधर्माणां लोभेनैच्छया पूर्वा प्रथमभार्यां पतिव्रतां पत्युः कर्तृरूपस्य व्रतं निषम्य इव निषमो व्रतं यस्यास्तां त्यजेज्जगत्तात्म उक्तलक्षणः पूर्वभार्यासागी परमां श्रेष्ठां मुक्तिरूपां गतिं स्थितिं याति माप्नोति ॥ ५६ ॥

एतच्छ्रुत्वा कस्यार्थं स्वमुखेनैव मतिपादयितुं मयेन मतिजानीते ।

एतस्यत्रिवरणम् ।

एतस्मेति । एतस्यास्य श्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत
इति शेषः, तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

प्रवृत्तिश्चानिवृत्तिश्च द्वेभार्ये वेदबोधिते ।

प्रथमा कर्मनिष्ठा स्याद्ब्रह्मनिष्ठा तथाऽपरा ॥ ५७ ॥

प्रवृत्तिश्चेति । हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य प्रवृ-
त्तिश्च प्रवृत्तिनाम्न्येका निवृत्तिश्च निवृत्तिनाम्न्यपरेत्येवं
द्वे उभे भार्ये जाये 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनरिति' श्रुतेः प्रवृत्तस्त्रिषां प्रवृत्तरूपेण स्वोत्पत्ते-
निवृत्तिस्त्रिषां च निवृत्तरूपेण स्वात्पत्तेश्चानुभूयमानत्वात्प्रवृत्त-
निवृत्तपोश्च पोषकत्वेनाप्युभयोर्भार्यात्वं प्रवृत्तिनिवृत्तोरिति श्रुत्य,
ते एते भार्ये वेदबोधिते वेदेन श्रुत्या बोधिते प्रातेषाब्धिते स्तः,
तपोः स्वभावभेदेनापि नामान्तरे आह प्रथमेति, प्रथमा प्रवृत्ति-
नाम्नी भार्या कर्मनिष्ठा कर्मणि विहितक्रियायां निष्ठा महजमी-
तिर्यस्याः सा तथोक्ता स्यान्भवेत्तथा तद्वत्परा निवृत्तिनाम्नी
भार्या ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आ-
स्पवस्तुनि निष्ठा महजं प्रेम यस्याः सा तथाविधाऽस्ति भवति
एते उभे मती अत्र ग्राह्ये ॥ ५७ ॥

स्वभावान्तरभेदेनापि तयोर्नामभेदान्तरमाह ।

कर्कशा रसिका चेति तयोर्नामान्तरं क्रमात् ।

कर्कशा कर्मकाण्डस्था रसिका ब्रह्मवादिनी ॥ ५८ ॥

कर्कशेति । हे शिष्य तपोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः कर्कशा दुःख-
प्रदत्तात्कर्कशा कठोरा रसिका च सुखप्रदत्वाद्वासिका सुखदे-
त्येव क्रमात्क्रमेण नामान्तरमन्यदपि नामान्तरं नामभेदोऽस्ति
जागित्वादिकवचनं तपोः स्थाने अप्याह कर्कशेति, हे शिष्य

कर्कशा कर्कशानाम्नी भार्या कर्मकाण्डस्था कर्मणः प्रतिपादकं
यत्काण्डं वेदभागः तस्मिन्नेव तिष्ठतीति सा तथोक्ताऽस्ति,
प्रवृत्तिनाम्न्याः भार्यायाः कर्मकाण्डमेव स्थानं तत्रैव तस्मिन्नेव
पलभ्यमानत्वादिति भावः, किञ्च रसिकैतन्नाम्नी भार्या
ब्रह्मणादिनी देशकालवस्तुकृत्परिच्छेदशून्यमात्मनस्तु विदितुं
शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागे
तदुपलब्धेस्तदेव तत्स्थानमिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु कर्कशा भार्या दुःशीनत्वाद्व्यभिचारिणी स्वादतस्त्वा-
ज्जैव सेत्याशङ्क्य द्वयोरपि पातिव्रतमाह ।

कर्कशा रसिका चेति यद्यपि द्वे पतिव्रते ।

रसिका स्वपतिं भुङ्क्ते कर्कशा कष्टभागिनी ॥ ५९ ॥

कर्कशेति । हे शिष्य कर्कशा प्रवृत्तिनाम्नी भार्या रसिका
च निवृत्तिनाम्नी भार्यापीत्यवम्पकारे द्वे उभे पतिव्रते पत्युः
प्रवृत्तस्य निवृत्तस्य च प्रमातुर्धर्मं नियमः कर्मप्रवृत्तिज्ञानप्रवृत्ति-
रूप इव व्रतं नियमो यथोक्ते स्तो यद्यपि सत्यमेवैतत्त-
थापि रसिका निवृत्तिभार्या स्वपतिं हारयाः पतिः पालको ब्र-
ह्मात्मनः प्रत्यगात्मा तमेव सर्वदा भुङ्क्तेऽनुभवति किञ्च कर्कशा
प्रवृत्तिभार्या कष्टभागिनी कष्टं दुःखं संसाररूपं भजते सैवते
तच्छीलाऽस्ति एवं तयोरन्तरं ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

अन्यमप्युच्चलनीचलरूपं भेदमाह ।

कर्मनिष्ठा तु दासीव गृहकर्मरता सदा ।

ज्ञाननिष्ठा महाराज्ञी राजसिंहासने स्थिता ॥ ६० ॥

कर्मनिष्ठत्वाति । हे शिष्य कर्मनिष्ठा तु कर्मणि विहितक्रि-
यायां निष्ठा सहजमीतिर्यस्याः सा तथोक्ता प्रवृत्तिभार्या तुपदे-

नास्या निवृत्तिभार्यातो महव्रीचत्वं सूचितं, तदेव स्पष्टयति दा-
सीव यथा दासी सदैव गृहकर्म लेपनसंमार्जनादिकं करोति
सम्पादयति तद्वत्सर्वदा सर्वकालं गृहकर्मरता गृह्यते स्वात्मतया-
ऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कर्म स्वस्ववर्णाश्रमावाहृतं
सन्ध्यावन्दनादि नित्यं नैमित्तिकं च जातेष्ट्यादिकं तत्र रता-
ऽऽसक्ता भवति, ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने जीवन्नस्मैक्यबाधे निष्ठा सह-
जमीतिर्यस्याः सा तथोक्ता निवृत्तिभार्या महाराष्ट्री महानप-
रिच्छिन्नस्वरूप आत्मैव राजा स्वयम्प्रकाशत्वाच्चस्येयं महाराष्ट्री
स्वयम्प्रकाशात्मविषयिणीत्यर्थः, अतः सा राजसिंहासने राज्ञः
स्वयम्प्रकाशात्मनः सिंहासने हिंसांत सर्वं द्वैतापांत सिंहं सर्वद्वैताप-
वादरूपमासनं स्थितिस्तस्मिन्नेव स्थिता वर्तत इत्यर्थः ॥६०॥

ननु कर्कशापि स्वयत्यर्थमेव कर्म करोति अतस्तस्याः कुतो
दासीसादृश्यमुच्यते तत्राह ।

पतिहेतोर्दिवा नक्तं गृहकर्म करोतु सा

पतिं नालिङ्ग्य निद्राति कथं सौभाग्यमागिनी ॥६२॥

पतिहेतोरिति । मा कर्कशा भार्या पतिहेतोः पतिः प्रमाता
तस्य हेतुः प्रयोजनं तस्मादिवा नक्तं दिवमे रात्रौ च सर्वकाल-
विरप्यः, गृहकर्म गृहं स्वात्मतया गृह्यतेऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं
तस्य कर्म सन्ध्यावन्दनादिरूपं वैदिकं लौकिकं भोजनादिकं च
'शरीरं गृहमुच्यत' इत्युक्तेः करोतु निर्वर्धयतु तथापि यतः
कारणात्पतिं पातीति पातः स्वमत्ताप्रदानेन पालको बुद्धेरात्मा
तं नालिङ्ग्य न पारिरभ्य तेन सहैक्यमप्राप्येत्यर्थः, निद्राति निद्रां
माप्नोतीत्यर्थः, प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपा निद्रामनुभव-
तीति भावः, यद्वा प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपा मित्यर्थः,
तस्याऽपि अवास्तवत्वाद्भद्रात्वमेव या निद्रा सर्वभूतानां तस्यां

जागर्ति मयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सानिशा पश्यतो मुनेरि-
ति भगवद्रचनात्ततो हेतो मा कर्कशा मौभाग्यभागिनी तु शो-
भनं भगमैश्वर्यमसद्भानन्दाद्वयाद्विषयं सुभगमेव सौभाग्यं स्वार्थे
पश्यन्नजते तच्छीला कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपी-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च ।

रसरीति न जानाति कर्कशा कर्मवादिनी ।

पतिव्रता स्वभावेन भर्तारं स्तौति केवलम् ॥ ६२ ॥

रसरीतिमिति । कर्कशा प्रवृत्तिभार्या रसरीति रमस्य सुख-
स्य रीतिराचरणं 'रमो वै स' इति श्रुतेस्तां न जानाति न वेत्ति,
किन्तु कर्मवादिनी कर्म क्रियामेव वदितुं पतिपादयितुं शीलमस्याः
सा तथाभूताऽस्ति, किञ्च पतिव्रता पत्युः प्रमातृरूपस्य स्वामिनो
व्रतं नियम इव व्रत नियमो यस्याः सा तथा विद्या यद्यपि त-
थापि सा स्वभावेन स्वस्या भावः स्नेहस्तेन कृत्वा भर्तारं स्व-
पोषकं प्रमात्तारं कर्तृत्वारोपेण तस्मिन्केवलं स्तौत्येव प्रशंसत्येव
नतु तत्तात्त्विकरूपज्ञानेन तत्सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशाद्विवृत्तिभार्याया यदन्तरं
तत्प्रदर्शयति ।

ज्ञाननिष्ठा तु रसिका तत्तत्संस्कारलक्षणैः ।

आनन्दयति भर्तारं तमेवाश्लिष्य खेलति ॥ ६३ ॥

ज्ञाननिष्ठा इति । हे शिष्य ज्ञाननिष्ठा तु ज्ञाने जीवब्रह्म-
वयवोपे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथाविधा निवृत्तिभार्या
तुपदेन प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशादस्या महद्वैलक्षण्यं सूचितं, तदेव
विशदयति रसिकेति, रसिका रसमात्मसुखं जानातीति रसि-

काऽस्ति अतस्तत्तत्संस्कालक्षणैस्ते च ते शान्तिदान्वादयाः
संस्कारा वासनाविशेषाभ्यान्वेन लक्षणानि चिह्नानि तैः कृ-
त्वा भर्तारं स्वयंपदं ज्ञानात्मानमानन्दयति भुक्तीकरोति तमेव
केवलं सुखात्मानमेव न तु दुःखितं संसार्यात्मानमित्यर्थः, आ-
श्लिष्यामिह्य तेन सहैक्यं प्राप्सेत्यर्थः, खेलात् क्रीडतीत्यर्थः,
जीवन्मुक्तस्वभावेन व्यापृणोतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च ।

आसने शयने याने भोजने सा तदन्विता ।

क्षणं न तिष्ठति स्वामी तां विना रसलालसः ॥ ६४ ॥

आमनोऽत । मा निवृत्तिभार्याऽऽसने स्थाने शयने वर्णद्वारा
शयने च याने यात्रायां भोजनेऽन्नादिभक्षणे विषयभोगे वा
क्रियमाण इत्यादि सर्वक्रियासु तदन्विता तेन सुखरूपेणात्मना-
ऽऽन्विता युक्ता भवतीति शेषः, आत्मापि तां त्यक्त्वा क्षणमन्यत्र न
तिष्ठतीति तयोर्भेदज्ञानायाह क्षणमिति, स्वामी निवृत्तिभार्यायाः
पतिश्चिदात्मेत्यर्थः, रसलालसः सन् रसो मुक्तिमुखं तस्मिन्का-
लमा यस्य स तथोक्तः भन् तां निवृत्तिवनितां विना कृते क्षणं
क्षणमात्रकालमात्रं न तिष्ठति न वर्त्तते निवृत्तिवनिताया निवृ-
त्तात्मनश्चैकरूपेणावभासमानत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

अतो ज्ञानी प्रवृत्तिवनितायां नैव रमेतेत्याह ।

यस्तु जानाति चातुर्यान्महदन्तरमेनयोः ।

स कथं तत्र मूढायां रमेत किमु तत्सुखम् ॥ ६५ ॥

यांस्त्वानि । हे शिष्य यस्तु यः कोऽपि ज्ञानी तुषदेनाज्ञा-
नितोऽस्य महदन्तरं सूचितं, चातुर्याच्चतुरः कुशलस्तस्य भाव-
श्चातुर्यं तस्मादेनगोरुक्तविधयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिर्भाष्योर्मह-

व्यन्तमन्तरं भेदं जानाति वेति सं ज्ञानी तत्र तादृशदुःखरूप-
पभार्यायां तत्र हेतुमूढायामज्ञानरूपायां प्रवृत्तिभार्यायां कथं केन
हेतुना प्रकारेण वा रमेत रमतां ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयो-
रनैकत्र स्थितसम्भवान्न तथाः केनापि प्रकारेण क्रीडा मम्भ-
वतीति भावः, किमु तत्सुखं तादृशमूढस्त्रीभागजन्यं सुखं किमु
किं तत्र किमपीत्यर्थः, असञ्चान्दुःखमिथितत्वाच्च न तत्सुखम-
वेति भावः ॥ ६५ ॥

तर्हि तत्र केन रतिः कार्येत्यत आह ।

यस्तु कश्चिन्महामूढः पामरः पशुधर्मवान् ।

कर्कशायां रमते रसिकांश्च न विन्दति ॥ ६६ ॥

यस्तिष्ठति । हे शिष्य यस्तु यः मभिद्धः कोपि पुरुषो म-
हामूढो महानसन्तं मूढो मूर्खोऽज्ञानित्वाद्दुःखवपदार्थसेवने
कदाचिज्जातेऽपि तत्तन्मूढदुःखानुभवेन तस्यागोऽपि स्यात्तस्य तु त-
दनुभवेपि तत्रैव पुनः पुनरासक्तत्वान्महामूढत्वमत एव पा-
मरो ग्रामीणस्तत्रापि पशुधर्मवान्पशूनां आदीनां मैथुनसमये शि-
श्रस्य योन्यन्तरवरोधनेन लोककृतताडनजन्यदुःखस्यानुभूयमा-
नत्वेपि तत्रैव पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपो धर्म इव धर्मः प्रवृत्तिर्विद्य-
ते यस्य स तथोक्तः स उक्तलक्षणो मूर्खस्तत्र कर्कशायां प्रवृ-
त्तिरूपायां भार्यायां रमते क्रीडति, किञ्च म रसिकां च सुख-
मवां निवृत्तिवनितापि न विन्दात नैव प्राप्नोति ॥ ६६ ॥

तस्यां च दुःखमाप्नोति तथा सह नित्यं च कलहे च जाय-
मानेपि तां न विच्छेजतीत्याह ।

तस्यां च दुःखमाप्नोति प्रत्यहं कलहायते ।

भूयस्तामेव भजते दौर्भाग्यं स्यत तादृशम् ॥ ६७ ॥

तस्यां चेति । सोऽतिमूढस्तस्यां प्रवृत्तिभार्यायां दुःखं
 क्लेशं प्राप्नोति लभते प्रसहं चेत्युभयान्वयि निवृत्तिमेव कलहापते
 कलहं करोति तथापि भूयः पुनरपि तामेव प्रवृत्तिभार्यां दुःख-
 रूपामेव भार्यां भजते सेवते, ननु दुःखानुभवे सति पुनस्तत्रैव
 प्रवृत्तिः कुत इत्याशङ्क्याह दौर्भाग्याभाते, तस्यातिमूढस्य तादृशं
 दुःखानुभवे सति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवृत्तीच्छारूपं दौर्भाग्यमेव ज-
 न्मान्तरीयं दुःखमहं कर्मैव तत्र प्रवृत्तीच्छाजनकं ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥
 इदानीमस्य द्विभार्यश्लोकविवरणस्य विषयं स्पष्टयति सार्धेन ।

अत्र द्विभार्यशास्त्रार्थे विषयो ऽयं व्यवस्थितः ।

निवृत्तिवनितां त्यक्त्वा प्रवृत्तो नरकं व्रजेत् ॥ ६८ ॥

अत्रेति । हे शिष्य भक्तास्मिन् द्विभार्यशास्त्रार्थे हे
 लभे भार्ये जाये तयोः शास्त्रार्थे निर्णयेऽयं वक्ष्यमाणो विषयः
 निदान्तो व्यवस्थितो निर्दिष्टोऽस्ति तमेव व्यवक्तं दर्शयति नि-
 वृत्तीति । निवृत्तिवनितां निवृत्तिरूपा या वनिता भार्या तां त्यक्त्वा
 विहाय प्रवृत्तः प्रवृत्तिभार्यागामी नरकं संसारलक्षणां नरकं व्र-
 जेतप्राप्तुपात्संसारस्य नरकत्वे निगलम्योपनिषच्छ्रुतिः 'को न-
 रक इति, असत्संसारविषयिजनसंसर्ग एव नरक' इति ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिवनितां न्यत्क्वा निवृत्तो माक्षमश्नुते ।

विषमोप्येष शास्त्रार्थः प्रमाणं व्यासवाक्यतः ॥ ६९ ॥

किञ्च प्रवृत्तिवनितां प्रवृत्तिनाम्नी या वनितां भार्या तां
 त्यक्त्वा विहाय निवृत्तो निवृत्तिभार्यागामी मोक्षं मुक्तिमश्नुते प्रा-
 प्नोति नन्वेतच्छास्त्रविरुद्धं स्वकपोलकल्पनयोक्तं कथमङ्गीका-
 र्यमित्याशङ्क्याह विषमोपीति, एषोऽयं द्विभार्यशास्त्रविषयः

शास्त्रार्थो निर्णयोऽपि यद्यपि विषयो विरुद्धस्तथापि व्यास-
वाक्यतो व्यासः पाराशर्यस्तस्य वाक्येन प्रमाणं प्रामाणिकोऽस्ति
व्यासवाक्यं च 'गुणदोषद्विर्दोषो गुणस्तूपयवर्जित इति, गुण-
दोषशब्दाभ्यां विभिनिपेक्षरूपा प्रवृत्तिरेवाभिहिता तस्याग ए-
वोपयवर्जितपक्षेनाभिहितस्तस्यैव च गुणत्वप्रतिपादनं मुक्तिपा-
तिहेतुत्वाच्च ।

‘सर्वधर्मोन्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥

इति च, श्रुतिरपि ‘इत्यागं नैके अमृतत्वमानश्चरि’ति ॥६९॥

एवं द्विभार्यश्लोकार्थं व्याख्यायात्र तत्समाप्तिं सूचयितुं
गद्येनाह ।

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणम् ।

इतीति । प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्त्तनं नि-
वृत्तिश्च मोक्षेच्छया ततो निवर्त्तनं तयोः शास्त्रमनुशासकं वाक्यं
‘द्विभार्यो ब्राह्मण’ इत्यादिरूपं तस्य विवरणं व्याख्यानं मिति अत्र
समाप्तं ज्ञेयम्, इत उच्चरं प्रकृतमुन्मत्तप्रलापनमेवांतं ज्ञापयितुमाह ।

अथान्यदपि ।

अथेति । अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणानन्तरमन्यदपि
पूर्वोक्तोन्मत्तप्रलापादन्यदितरं दुन्मत्तप्रलापनमेवोच्यते इति
शेषः, तत्र प्रथमं लोके कस्य निद्रुतवाधायां सत्त्वां तस्यैहिक-
पात्स्तीक्ष्णतृप्त्युत्पन्नभूतकर्माद्यनुष्ठानात्सम्पत्तेः, योऽसमाप्तनका-
नहेतुश्रवणाद्यनुष्ठानासम्पत्तेन च सर्वसुखापाप्त्या निन्द्यत्वं प्र-
सिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विषयीतं प्रलपति ।

एकौ त्रिण्णुर्महद्भूतं व्यासेनोक्तं लगेद्यदि ।

तन्महाभूतसञ्चारे न दूरे परमं पदम् ॥ ७० ॥

एक इति । हे शिष्य एकः स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितो विष्णुर्व्यापनशीलः परमात्मा महदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मरूपं भूतं सम्पन्नं पिशाचं चेति व्यासेनोक्त वादरायणेन कथितमस्ति तद्यदि यर्हि स्रगेच्छरीरे सञ्चरेत्तर्हि तदा तन्महाभूतसंचारे तद्यव्यासेनोक्तं महाभूतं ब्रह्मस्वरूपभूतं पिशाचमदृश्यत्वे सति सर्वप्राणिशरीरेषु सञ्चारित्वात्तस्य सञ्चारे प्रवेशे जाते सति परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे दूरदेशे नास्ति किन्तु समीप एव वर्तते लांके हि ब्रह्मभूतस्य प्रबलत्वमदृश्यरूपेण शरीरप्रवेशकारित्वं प्रसिद्धमिति तस्मादृशेन विष्णोरापि ब्रह्मभूतत्वमतस्तत्कृतवायावतोऽप्योजकं जीवनमिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७० ॥

किञ्च डाकिनीमन्त्रजापकानां लोकशास्त्रे नरकपात उक्तोऽत्र तन्मत्तस्त्रद्विपरीतं प्रलयति ।

डाकिनीसिद्धमन्त्रोऽयं ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकः ।

भावनामात्रतो यस्य सद्यस्तद्रूपतां व्रजेत् ॥ ७१ ॥

डाकिनीति । हे शिष्य अयमेव ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकोऽहमहंपदलक्ष्यः कृतस्थश्चिदात्मा, स एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमस्मि यवापीमेवमात्मब्रह्मैक्यबोधकानि असंख्यं वर्णा एवात्मा स्वरूप यस्य स तथोक्तो डाकिनीसिद्धमन्त्रो डाकिनीनां सिद्धो मन्त्रो यथा भावनामात्रेण डाकिनीत्वमापको भवति स इवास्ति, कुत इत्यत आह भावनेति, यस्य ब्रह्मास्मीति मन्त्रस्य तत्पर्यस्य च भावनामात्रतः केवलं भावनैव सप्तसन्कालमेव तद्भावकस्तद्रूपतां तस्य ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं

तस्य भावस्तथा तां व्रजेत्याप्नुयादतो ढाकिनीमन्त्रसाहचर्या-
दस्य ढाकिनीमन्त्रत्वमस्य च भावनया परमपदप्राप्तिदर्शनाद्वा-
किनीसिद्धमन्त्रजापकानां नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमे-
वेति भावः ॥ ७१ ॥

किञ्च लोके कस्मिन्नपि पदार्थे ममत्वामिनिवेशो न कार्यं
इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

गुरुशास्त्रप्रसादेन संप्राप्य परमं पदम् ।

ममैवेदं मया प्राप्तमिति प्राह स उत्तमः ॥ ७२ ॥

गुरुशास्त्रेति । हे शिष्य गुरुशास्त्रप्रसादेन गुरोर्महावा-
क्योपदेष्टुः शास्त्रस्य च वेदान्तस्य मसाद्यः प्रसन्नता तेन कृत्वा
परमङ्कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं संप्राप्योपलभ्य यः पुरुष इदं
स्वरूपं ममैव मत्प्रगात्मनोऽहम्पदत्वस्वरैवास्ति मया मत्प्रगा-
त्मना विदाभासेनेवांर्मात साक्षात्प्राप्तं लब्धमित्येवं प्राह क-
थयति स पुरुष उत्तमः श्रेष्ठोऽन्योऽन्योऽस्ति अतो
गीतायां 'मिदमद्य मया लब्धमि'त्यादिनोक्तमिदं ममेदं मया लब्ध-
मित्येव जल्पनमासुरीसम्पत्त्वेन निगद्यमिति तदयुक्तमेवेति
भावः ॥ ७२ ॥

किञ्च लोकां हि यत्किञ्चनवस्तुनः प्राप्तेरेव प्राप्तिरिति
मन्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यत्तु जन्मशताभ्यस्तत्रिज्ञानैरपि वस्तुतः ।

न किञ्चिदपि सम्प्राप्तं तस्य प्राप्तिर्महीयसी ॥ ७३ ॥

परिवर्ति । हे शिष्य यत्तु यच्च लोकप्रसिद्धवस्तुविलक्षणं
वस्तु जन्मशताभ्यस्तत्रिज्ञानैरपि जन्मनां जनीनां शतानि श-

तकानि अनन्तशतकानीत्यर्थः, तेष्वभ्यस्तानि अभ्यासेन सम्पादितानि यानि विज्ञानानि तः कृत्वापि नस्तुतः पारमार्थिकदृशा किञ्चिदपि किमपि न प्राप्तं न लब्धमात्मस्वरूपस्य नित्योपलब्धत्वेन स्वयंप्रकाशत्वेन च ज्ञानप्राप्यत्वाभावादिति भावः, अतोऽलब्धमेवात्मस्वरूपं तस्यात्मस्वरूपस्याऽऽत्माऽलभ्य इति ज्ञानवतो ना प्राप्तिरुपलब्धमहीयस्यतिश्रेष्ठाऽस्ति अतः किञ्चिद्वस्तुप्राप्तवतो नामोऽप्राप्तवतोऽलाभ इति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्चातिमूर्क्षमस्यातिमूर्क्षमत्वं महतो महत्त्वं दृश्ये दृश्यत्वमदृश्येऽदृश्यत्वं परं परत्वं स्वे स्वत्वं च येन ज्ञायते तत्प्रामाणिकं ज्ञानमित्युच्यतेऽत्र तून्मच्चक्षाद्विपरीतं प्रलपति ।

अणीयसो महीयस्त्वं नेदीयस्त्वं दवीयसः ।

परस्य निजरूपत्वं यत्प्रत्येति प्रमा हि सा ॥ ७४ ॥

अणीयस इति । हे शिष्य अणीयसोऽतिमूर्क्षस्य वस्तुनो महीयस्त्वमतिमहत्त्वमतिशयिवं महन्महीयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति निग्रहः, दृश्यत्वाभावादतिमूर्क्षस्य वस्तुनो वेशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन प्रकृत्वादतिमहत्त्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च दवीयसोऽतिशयेनादृश्य दवीयस्तस्य प्रसङ्गभिन्नप्रसङ्गो नेदीयस्त्वं नेदीयः समीपतया साक्षादातिदृश्यं तस्य भावस्तत्त्वं दृग्विषयत्वमिवादृश्यस्यात्मनः स्वत्वस्वप्रकाशत्वाभ्यामतीव दृश्यत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च परस्य कार्यकारणातीतस्य परमात्मनो निजरूपत्वं निजं स्वीयं रूपमाकृतिस्तस्य भावस्तत्त्वं व्यवहारावस्यायां परोक्षमत्यसत्त्वाभ्यां सर्वशक्तिश्चक्रत्वाभ्यां जगदधिष्ठानव्यप्यहङ्काराधिष्ठानत्वाभ्यां परिपूर्णसांद्रनीयत्वाभ्यां च स्वपरत्वरूपभेदे प्रतीपमानेपि भागसंज्ञया विरु-

द्वांशत्यागेनाविरुद्धांशचिन्मात्रस्यैक्यात्परमात्मनः स्वस्वरूपत्वं
यद्यया प्रमया प्रमेति अनुभवति सोक्तप्रकारा त्रिविधरूपाणि
प्रमा प्रमाणरूपा वृत्तिरास्तु हीत्येवं विद्वत्सु प्रसिद्धमत एताद्वि-
परीतप्रमायाः प्रमात्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७४ ॥

किञ्च सोके शास्त्रे च लौकिकं दृश्यपदार्थविषयं यज्ज्ञानं
तत्सत्यमित्युच्यतेऽदृश्यपदार्थविषयकज्ञानस्य च मिथ्यात्वमत्र
उन्मत्तद्विपरीतं मलपति ।

यद्वद्वश्यते तच्च मिथ्या तत्सत्यं यन्न दृश्यते ।

एतत्प्रामाणिकत्वं हि महोपनिषदां मतम् ॥ ७५ ॥

यदिति । हे शिष्य यत्पदार्थजातं दृश्यते ज्ञायते तच्च प-
दार्थजातं मिथ्याऽमवसति यच्चात्मस्वरूपं न दृश्यते न ज्ञा-
यते तदात्मरूपं सत्यमवाध्यं वस्तु अस्ति एतदुक्तलक्षणं प्रा-
माणिकत्वं प्रमाणमिदं ज्ञानं तस्य भावस्त्वं हि प्रसिद्धं महो-
पनिषदां महत्तमः श्रेष्ठा या उपनिषद् उप सवीथ श्रुत्वा निषण्णं
स्थितं श्रेयः कल्याणं मोक्षरूपं यामु ता उपनिषदो देवशि-
रोभागास्तासां सर्वश्रेष्ठात्मज्ञानप्रतिपादकत्वावुपनिषदां म-
हत्त्वमिति ज्ञेयं, यतोमिदं दृश्यस्यासत्त्वे श्रुतयस्त्राचद् 'अतोऽन्य-
दार्तम, अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, त-
देतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'त्याद्याः, आत्मनोऽदृश्यत्वे च
श्रुतयः, 'यत्तद्दृश्यं, यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति,
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्याद्याः, अदृश्यरूपस्यात्मनः सत्त्वे
चापि श्रुतयः 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'-
त्याद्याः, अतोऽदृश्यासत्त्वदृश्यसत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वं यदु-
च्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च लोके जगद्गतविविधपदार्थेषु नीरसत्वमतीतिमतः
पुरुषस्य किञ्चित्कालं जीवने मवीचमानेषु भिषग्भिर्मृतत्वमेव
निश्चितमित्येवं वदन्तीति प्रतिद्धमत्र तुन्मतस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

विचित्रा यस्य रचना समस्ता भाति नीरसा ।

जीवन्मृतकतुल्योऽसौ जीवन्मुक्तः श्रुतौ स्तुतः ॥ ७६ ॥

विचित्रेति । हे शिष्य इयं दृश्यमाना समस्ता सकला
विचित्राऽनेककथा रचना जगद्गतना नीरसा रसः सुखं निर्गता
निवृत्तो यस्याः सा तथाभूता यस्य पुरुषस्य भाति भासते
असौ पुरुषो जीवन्मृतकतुल्यो लोकदृष्ट्या किञ्चिज्जीवन्मुक्तः
मेतस्तेन तुरयः सदृशाऽस्ति तथाप्यसौ श्रुतौ वेदे जीवन्मुक्तो
लोकदृशा जीवन्मन्परमार्थदृशा मुक्तो मुक्ततां प्राप्त इमेवं
स्तुतः प्रशंसितोऽस्ति अतस्तादृशस्य जीवन्मृतकत्वं यदुच्यते
लोके तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७६ ॥

किञ्च यस्य जन्मान् हितमहितं वा किमपि न प्राप्तं स्वे-
नान्येन वा न च स्वहितं परहितं वा ज्ञातं किमपि तस्य जन्म-
व्यर्थमिति वदन्ति लोके लौकिकशास्त्रे चात्र तुन्मतस्तद्विरुद्धं
प्रलपति ।

स्वयमेव प्रकाशेत दीपः शून्यालये यथा ।

तस्य व्यर्थप्रकाशस्य सार्थकं जन्म वर्णितम् ॥ ७७ ॥

स्वयमेवेति । हे शिष्य यथा यद्वच्छून्यालये शून्यं दीप-
प्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवान्यव्यव-
हारजनरहितं एव प्रकाशेत प्रकाशमानस्तिष्ठति तथा तद्वयः
पुरुषः शून्यालये शून्यं मातृपितृबन्धुमांगनीमार्यापुत्रसुहृन्मि-
त्रादीहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवैकाक्येवोक्तमावृषिप्रादि-

हीन एवेत्यर्थः, प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य
व्यर्थो धर्मार्थकाममोक्षाख्यार्थचतुष्टयहीनः प्रकाशो दृश्यत्वं
यस्य तस्य जन्म जननं सार्थकं सफलमप्येवमस्मन्मते वर्णितं
कथितमस्तीति लोकार्थः, परमार्थस्तु यथा यद्बुद्धीपः मदीपः
शून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं तस्मिन्स्व-
यमेव स्वप्रकाशव्यवहर्तृजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानो
वर्तेत तथा तद्वत् पुरुषो जन्मान्तरीयसाधनैः कस्माच्चित्त-
तिवन्धात्पूर्वजन्मनि अमाप्तमाप्तात्कारः सन्तेनैव प्रतिबन्धन
कस्य चिद्बुद्धस्यस्य गृहे हस्तामस्तकादिरिव मातृजन्मा सन्-
भ्रूवैव जन्मनि मातृपित्रादिमन्वन्धरहितत्वाच्छून्ये गृहे स्वय-
मेव वास्तवपितृमात्रादिसंबन्धरहित एव प्रकाशेत दृश्येत त-
स्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थोऽर्थका-
मधर्ममोक्षाख्यार्थस्तेषां मिथ्याभूतत्वाद्यस्मात्प्रकाशात् त-
दृशः प्रकाशो यस्य तस्य पुरुषस्य जन्म जननं सार्थकं सफलं
परमप्रयोजनमोक्षस्य सिद्धेरित्येवं वर्णितं कथितम्, उक्तावयव-
स्यैव निरर्थकं जन्मेत्यर्थः, यद्वा यः प्रमाता शून्यालये दीप इव
शून्यालये पितृमात्रादिसंबन्धरहितं शून्यालयेन सर्वमन्वन्ध-
रहितं यद्बुद्ध्यालयं तस्मिन्मन्तरीरे स्वयमेवैकाक्येव प्रकाशेत
दृश्येत तस्योक्तावयवस्यार्थप्रकाशस्यैवैकपारस्त्रीकिंकार्थहीनः प्र-
काशो ज्ञानं यस्य तस्य जन्म जननं संन्यासस्तत्तत्वं लोक-
प्रसिद्धं वा जन्म यस्मिन्नेतादृशः संन्यासः साधितस्तन्मार्थकं
सफलं वर्णितं कथितं शास्त्रेऽपि, यद्वा यः साधिष्ठानां बुद्धि-
स्थितिदामासः शून्यगृहदीपः ॥ शून्यालयो शून्यं कर्तृतामो-
कृत्स्वरागदिमन्वन्धहीनं यदालयं ज्ञानेन वाधितत्वात्सर्वदेव
सीनमायं शरीरत्रयं तस्मिन्नेव स्वयमेव कृतस्यादीभिरत्य तस्य

ज्ञात्वा स्वयंशदवाच्यकूटस्थामिन्न एव नान्य इत्यर्थः, प्रका-
 शेन स्वयं प्रकाशमानस्तिष्ठति तस्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य
 मिथ्यात्वाद्विगता निवृत्ता अर्था भर्माद्याश्चत्वारो यस्मात्त
 तथाभूतः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य प्रमातुरस्मद्दृष्ट्या बह-
 जन्म छिद्रशरीर आविर्भावसंक्षणं जननं तत्सार्थकं कर्माचर-
 णेन लोकसंग्रहरूपो मुमुक्षूणां ज्ञानप्राप्तिरूपश्च योर्थः फलं तेन
 सहितमेवास्तीत्येवं वर्णितं कथितं आत्मेति चेत्तु शेषः, यद्वा यः
 कूटस्थ आत्मैव शून्यालये दीप इव शून्यालये शून्यमस्य-
 दालयं कालत्रयेऽपि नष्टप्रापं शरीरं तस्मिन्स्वयमेवान्पचिदा-
 भासवायेनान्य एव प्रकाशेन प्रकाशितो भवेत्तस्योक्तविषय
 व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः प्रकाशरूपो द्वैतप्रपञ्चो
 यस्मात्त तथाविधः प्रकाशो ज्ञानमात्रस्वरूपं यस्य तस्य कूट-
 स्थात्मनो जन्माऽसङ्गानिर्विकारसच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावसंक्षणं
 जननं सार्थकमर्थः सद्रूप आत्मैव तेनारोहयमेव तन्न तु लो-
 कप्रसिद्धमिव जन्म तदिति वर्णितं कथितं विद्वांश्चिरंति चेत्तु,
 यद्वा यस्तत्त्वंपदार्थयोः परमात्मकूटस्थयोर्भागिभागलक्षणयो
 विरुद्धांशज्ञानेनाविरुद्धचिन्मात्ररूपमैक्यमनुभूय वर्तमानः स्व-
 यमेव मत्सगात्माभिन्नप्रसरूप एव नान्य इत्यर्थः, शून्यालये दीप
 इव शून्यालये शून्यमसद्द्वैतं तस्यालये 'नेह नानास्ति किञ्चने'-
 आदिश्रुतिभिः कृत्वा पापे सति प्रकाशेन सर्वलयावधि रूपेण
 प्रकाशमान इत्यर्थः, स्यात्तस्य प्रज्ञाभिन्नमसात्मानो व्यर्थप्रका-
 शस्य सतोऽपि विगतो निवृत्तो द्वैतरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्मात्त
 तथाविधः प्रकाशश्चेतनं यस्य स तथाविधस्तस्य जन्म द्वैतरूपे-
 णाविर्भावसंक्षणं जननं सार्थकमर्थो जीवन्मुक्तिलक्षणः पुरु-
 षार्थस्तेन सहितमेव तदित्येवं वर्णितं कथितमित्यलमतिविश-

रेण, अतस्तः दृशस्य अन्म निरर्थकमित्युक्तिर्युक्तैवेति भावः ।

सुव्यक्तस्यास्य पद्यस्य पञ्चार्थः कथिता मया ।

यथानुद्धि विचिन्वन्तु सन्तोऽर्थे विहरन्तु च ॥ ७७ ॥

किञ्च लोके ज्ञानदीपस्यैव ज्ञानदीपत्वं वर्ण्यतेऽत्र तुन्मत्तस्त-
द्विपरीतं प्रलपति ।

न बोधयति भावानामात्मनो भेदमण्वपि ।

अबोधदीप एवायमस्माकं बोधदीपकः ॥ ७८ ॥

न बोधयतीति । हे शिष्य यो दीपो भावानां जगद्गतपदार्थानामात्मनः स्वस्मात्तत्काशावयवापि सूक्ष्ममपि भेदं पार्थक्यं न बोधयति न प्रकाशयति किं वक्तव्यं स्यूतभेदं न प्रकाशयतीति, आत्मनः सर्वस्य पृथगसत्त्वाचस्योभयस्योभयमतिवैयर्थिको भेदो-
प्यसदेवातस्तज्ज्ञानस्याप्यसत्त्वादिति भावः, अतः स तादृशोप्य-
यमस्मत्प्रत्यक्षोऽबोधदीप एवान्यदृष्ट्याऽज्ञानसादृश्यादबोधो-
ऽज्ञानरूप एव दीप इव प्रकाशमानोऽस्ति यथापि तथापि स
वक्तव्योऽबोधदीपोऽस्माकमस्मदादीनां ज्ञानिनां बोधदी-
पको बोधो ज्ञानं तत्स्वरूपः सन्दीपक इव स्वयंप्रकाशानोऽस्ति
अतस्तत्किंकाविभिरात्मनोऽचिद्रूपत्वं प्रतिपाद्यते यस्य दसमञ्जस-
मेवेति भावः ॥ ७८ ॥

किञ्च चिकित्साशास्त्रे राज्ञौ जागर्णं दिवा निद्रा चेत्येते
रोगहेतुत्वान्निषेधितेऽत्र तुन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निशायामेव जागर्मि निद्रामि सकलं दिनम् ।

न च रोगा प्रबाधन्ते मा जरामरणादय ॥ ७९ ॥

निशायामेवेति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्यश्चिदा-

भासो निशायमिव महावाक्यविवेकेन तत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थ-
परमात्मनोर्भागत्वागलक्षणाया विरुद्धमत्यक्परोक्षाद्यंशं त्यक्त्वा त-
दैक्यरूपायां रात्रौ सर्वमाणिभिस्तत्र सुप्तत्वाद् ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी’ ।

इति भागवदुक्तेर्जागर्ति जागृतिमानस्मि, किञ्च स-
कलं सप्रसन्नं दित्रं दिवसं श्रुति कार्यकारणरूपो व्यवहारो-
ऽहानिनां दिवसस्तस्मिन्निति भावः, निद्रामि स्वपामि ।

‘यस्यां जाग्रति भूतानि मार्त्तिना पश्यतो मुनेरित्युक्तेः,

आत्मस्वरूपे जागर्ति प्रपञ्चे निद्रामीमांशयः, किञ्चैतादृशविपरी-
तकारिणमपि मा मां जरा मरणादयो जरा वार्धक्यं मरणं च मृत्यु-
स्तावादी येषां जन्मादीनां ते तथोक्ता रोगाः पीडाहेतुत्वाद्या-
वपक्षे न त्व वायन्ते नैव पीडयन्ति, अतो भिषक्शास्त्रे यदुक्तं
रात्रौ जागरणं दिवा निद्रा च न कर्तव्या रोगहेतुत्वादिनां
तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्च बुद्धिमान एव बुद्धिमत्त्वं लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यतेऽत्र
तन्मयो भगवता निबुद्धेरेव बुद्धिमत्त्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिति व-
स्तुप्रवृत्तमलपति ।

उत्तमाधममध्यानां भेदभानं धियां फलम् ।

ताभिर्हीनस्य हरिणा प्रोक्ता पण्डितराजता ॥ ८० ॥

उत्तमेति । हे शिष्य उत्तमाधममध्यानामुत्तमः श्रेष्ठोऽधमो
नीचो मध्यः मध्यमस्तेषां भेदभानं भेदस्य पार्थक्यस्य भानं प्र-
तीतिरेव धियां बुद्धीनां फलं प्रयोजनमस्तीति सर्वलोकेषु प्रसि-
द्ध गीतायां तु ताभिर्बुद्धिभिर्हीनस्य रहितस्य पुरुषस्य हरिणा
सर्वजगत्संहारशीलेन श्रीकृष्णेन पण्डितराजता पण्डित्या बुद्धिम-

न्तस्तेषां राजेन शोभमानस्तस्य भावस्तच्चा प्रोक्ता कथिता ।
उपहसनपक्षे कृष्णस्य—

कालोऽस्मि लोकस्यकृतमृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्र-
वृत्त' इत्यादिवाक्यैर्लोकानां सयकर्तृत्वप्रतिपादनं प्रसिद्धमत
इवार्जुनाय विरुद्धमुपदिशंस्तन्मिषेणैव तत्प्रहितसर्वजगन्नाशे प्र-
वृत्त इति हरिपदार्थाशयेनोपहसनं, प्रलपनञ्च निर्वुद्धेर्बुद्धिमत्त्वं
विरुद्धमिति । वस्तुतस्तु विषमबुद्धिनिरासेनात्माकारसमबुद्धिमर्तु-
योपदिशन्मुक्तिपक्षेन समस्तदुःसहस्यशीलत्वाद्दरिद्रितना-
नाम्नोऽन्वयंकतेति भावः ॥ ८० ॥

किञ्च लोकतात्त्रे लोके च बुद्धियुक्तस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रति-
पाद्यतेऽत्र तून्मत्तो गीतायां भगवता जटस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रति-
पादितमित्येव तमुपहसनप्रलपति ।

जडेन येन संत्यक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।

बुद्धियुक्तः स एवेति पार्थ प्राह जनार्दनः ॥ ८१ ॥

जडेनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिसंमतेन लोकदृष्ट्या जडेन
मूढेन पुरुषेण साङ्गसाङ्गज्ञानशून्यत्वाज्जडत्वमत एव सुकृत-
दुष्कृते सुकृतं पुण्यकर्म दुष्कृतं च पापकर्म ते उभे द्वे अपि संत्यक्ते
कालप्रयासत्त्वं बुद्ध्या पुनरुत्पाद्यते न स्याद्यथा विमृष्टे स एवो
क्तविधो जड एव बुद्धियुक्तो ज्ञानयुक्तो नान्य इत्येव ।

'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इत्यादिवाक्यैर्ज-
नार्दने जनार्तां क्षिप्तपार्श्वतो गतिरूपः श्रीकृष्णः पार्थ
पृथा कुन्ती तस्या अपत्यं पुमान्पार्थस्तं प्राहोक्तवाच्यं, जडे बु-
द्धियुक्तत्वकथनमनयंकत्वाभासेन प्रलापः, जनार्दनपदेन स-
मस्तजीवानामेतादृशविरुद्धज्ञानोपदेशेन जनार्दननाम्नो निरर्थ-

कत्वेन प्रत्युतघातकत्वेन च विरोधिसङ्गणान्यायस्यात्र सम्भ-
वादभद्रायां भद्रा नामेवोपहसनं, पार्थपदेन च तथैव पृथापुत्रत्वे-
नातीव कार्तर्यवतोऽर्जुनस्य तथाकम्पनमतावि युक्तमेवाऽर्द्धधातो-
र्मतिकम्पनार्थवत्त्वादिति बोधहसनं, वस्तुतस्तु मुकृतदुःकृतज्ञा-
नरहितज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेन तादृशज्ञानवत् एव बुद्धियुक्तत्व-
मित्येवमुपदेशेन पृथापुत्रत्वेनाधीरस्यार्जुनस्याधीरत्वनिरासेन
च मोक्षसाधनभूते ज्ञाने स्थिरीकरणज्जनार्दनान्नोऽन्वयकपने-
न प्रमाणमेवैतदिति मुकृतिन एव लोके बुद्धियुक्तत्वं यदुच्यते
तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८१ ॥

किञ्च लोके तुच्छस्य तुच्छत्वमेव प्रतिपाद्यतेऽत्र तन्मत-
स्तद्विपरीतमर्जुनाप्य भगवतोक्तमिति मदर्थयन्नुपहसंश्च तं प्र-
कथयति ।

कृताकृतैर्न यस्यार्थो नाश्रयो यस्य कुत्रचित् ।

पार्थसारिधिरित्याह स तुच्छः स्वच्छमुक्तिभाक् ॥ ८२ ॥

कृताकृतैरिति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनः कृताकृतैः कृता-
नि कर्मफलानि अकृतश्च मोक्षस्तैरर्थः प्रयोजनं न नास्ति,
किञ्च यस्य ज्ञानिन आश्रयोऽभिनिवेशः कुत्र चिदद्वैतेद्वैते
वा कचिदपि न नास्ति उभयस्यापि मिथ्यात्वात्स उक्तसङ्गः
पुरुषस्तुच्छ एव लोक उपेक्षाविषय एव यद्यपि तथापि पार्-
थसारिधिः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सूतः श्रीकृष्णः स स्व-
च्छमुक्तिभाक्स्वच्छा निर्मलाऽऽत्मस्थितिरूपा या मुक्ति
मोक्षस्तां भजते सेवते इति स तथाविधोऽस्तीत्येवमाह कथि-
तरानर्जुनायेति शेषः, तुच्छत्वसङ्गवतः परमपुरुषार्थमोक्ष-
प्राप्तिर्भवतीति तस्य श्रेष्ठत्वकपनेन विरोधाभासान्निरर्थकत्वे प्र-

लापत्वम्, असमञ्जसकथनेनासमञ्जसबोधेनैव सप्रकर्मासागात्सूत-
कर्माणि मवृत्तिस्तत्रापि पृथापुत्रत्वेन सूचितकातर्यवतोऽर्जुनस्ये-
त्युपहसनं, वस्तुतस्तु तादृशलक्षणावत एवमुक्त्यधिकारित्वक-
थनाद्यपार्थमेवोक्तम्, एवं च लोके तादृशस्य तुच्छत्वं यदुच्यते
तदुक्तमेवेति भावः । तथाहि गीतायां-

‘नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ।

नचास्य सर्वभूतेषु काश्चिदर्थव्यपाश्रय’ इति ॥ ८२ ॥

किञ्च धर्माधर्मादिज्ञानशून्यानां लोकशास्त्रेषु मूढत्वमुच्यते-
ऽत्र तून्मत्तसद्विरुद्धमर्जुनायं भगवतोपदिष्टमित्युपहसन्मलपति ।

धर्माधर्मौ न जानाति न जानाति शुभाशुभे ।

सुखदुःखे न जानाति स ज्ञानीति मतं हरेः ॥ ८३ ॥

धर्माधर्माविति । हे शिष्य यः पुरुषो धर्माधर्मौ धर्मो वेद-
मणिहितः स्वस्ववर्णाश्रमानुकूल आचारोऽधर्मश्च तद्विपरीत
आचारस्तौ न जानाति न वेत्ति सत्त्वनिश्चयेन नावलोकयती-
त्यर्थः, किञ्च शुभाशुभे पुण्यपापेपि न जानाति नवेत्ति, किञ्च
सुखदुःखे सुखं धर्मदुःखं पीडा ते अपि न जानाति न वेत्ति, स
एकविधोऽज्ञानी लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोपि ज्ञानी ज्ञानवान-
स्तीत्येवं हरेः श्रीकृष्णस्य मतं निश्चितमस्तीति त्वं विद्धि,
अत्राहानिलक्षणवतो ज्ञानित्वकथनं निरर्थकत्वाभासेन मलपनय,
अज्ञानिलक्षणावत एव ज्ञानित्वकथनरूपविरुद्धोपदेशेन च सर्व-
जगन्नाशकधर्मवत्त्वादिति श्रीकृष्णस्योचितमभिधानमित्युपह-
सनं, वस्तुतस्तु पारमार्थिकास्रष्टैकरसात्मावज्ञाने धर्माधर्मादि-
ज्ञानामावाद्यपार्थमेवेति न लोकशास्त्रोक्तं धर्माधर्मादिज्ञानश-
ून्यानामज्ञानित्वं समञ्जसमिति भावः, भगवद्वाक्यानि च ‘गुण-
दोषद्वैतदोषो गुणस्तूभयवर्जितः, शुभाशुभफलैरेवं, सुखदुःखे समे

कृत्वे'त्यादीन्यब्रह्मानि ॥ ८३ ॥

किञ्च शास्त्रे साकारचिन्तनं निराकारचिन्तनं च मोक्षसाधनत्वेन निरूपितमत्र तून्मत्तस्मद्विपरीतं प्रलयति ।

चिन्तनेनैव मुक्तिः स्यादिति सर्वत्र वर्णितम् ।

अस्माकं तु मते स्वस्मिन्न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८४ ॥

चिन्तनेनेति । हे शिष्य चिन्तनेनैव ध्यानेनैव मुक्तिर्मात्रः स्यान्मवेदित्वेवं सर्वत्र शास्त्रेषु 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः, ज्ञानाद्भयानं विंशत्येते, मामनुष्मर युध्य च, मांश्चता मद्रतमाणा' इत्यादिना गीतासु 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्मादि'ति श्रुतिषु च वर्णितं कथितम्, अस्माकं तु तुल्येन स्वमते ततो बलक्षय्य सूचितं, मते नान्त्रतेथे स्वस्मिन्नात्मनि किञ्चिदनात्मरूपमात्मरूप वा न चिन्तयेन्नैव ध्यायेन्ध्येयध्यानध्यातृरूपत्रिपुटेर्मध्यात्वाद, अष्टावक्रोपपत्ताह ।

'अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽमौ चिन्तारूपं भजयसौ ।

अथका तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थित' इति ।

तस्मात्सर्वशास्त्रेषु ध्यानेन मुक्तिः स्यादित्वेवं प्रतिपादितं यत्तदुक्तमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

तदेव स्पष्टयति सार्धेन ।

चिन्तनं सर्वशास्त्राणां मतमन्यन्मतं मम ।

न किञ्चिच्चिन्तनादेव स्वयं तत्त्वं प्रकाशते ॥ ८५ ॥

चिन्तनामिति । हे शिष्य सर्वशास्त्राणां सनांणि समस्तानि पानि शास्त्राणि तेषां चिन्तनं ध्यान मतमिष्टं मोक्षसाधनत्वेनाभिमतमिसर्थः, मम मेऽन्यद्विन्नमेव मतं निश्चितस्ति किं तदित्यत आह नेति, न किञ्चिच्चिन्तनादेव किञ्चित्छब्दवाच्यं द्वैतम-

द्वैतं वा तस्य चिन्तनं ध्यानं तद्भावात्रैकधेत्यादिवन्नशब्दस्य
किञ्चिच्चिन्तनशब्देन सह समासः, तस्मादेव कारणात्स्वयं,
स्वत एव तत्त्वमनारोपितं ब्रह्माभिन्नं मयगात्मरूपं प्रकाशते
प्रकाशितं भवति ॥ ८५ ॥

ततः किमित्यत आह ।

स्वयं प्रकाशिते तत्त्वे तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।

स्वयमिति । तत्त्वेऽनारापिनात्मस्वरूपे स्वयमनन्यद्वये प्रका-
शिते प्रकाशमाने सति तत्क्षणात्तत्त्वप्रकाशममकालमेव तद्-
व्यस्य सर्वस्य बाधितत्वात्तन्मयः स्वयंप्रकाशात्मस्वरूप एव
भवेत्स्याद् अत्रैच्छन्नोक्तव्याख्यानस्य समाप्तिं द्योतयति ।

इति सार्धश्लोकी ।

इतीति । सार्धश्लोकावर्धेन महिती श्लोकी द्वौ श्लोकाविति
समाप्तावित उत्तरमन्यदेवेत्याशयः ।

इदानीं सगुणवर्णनं योग्यत्वाच्छ्लोके प्रश्नस्तत्र तन्मयः
श्रीकृष्णेन निर्गुणस्य गुणवर्णनं कृतमित्युपहसन्मनसि ।

एकोऽपि न गुणो यस्मिन्द्वौ तयो वा कुतः किल ।

गुणान्गायति गोविन्दो निस्त्रीगुण्यस्य तस्य हि ॥ ८६ ॥

एकोपीति । हे शिष्य यास्मिन्नात्मानं एकोऽपि मत्तं राजस्त
मो वा, एकत्वमंख्यारूपो वा गुणो धर्मो न नास्ति तत्रात्मानं
द्वौ गुणौ त्रयो वा गुणा द्वित्रिमंख्याश्च गुणा वा कुतः कार-
णाद्भवन्ति किनेति निश्चयेन नैव भवन्तीत्यर्थः, यद्वा य-
स्मिन्नात्मानं एकोऽपि एकत्वमंख्यारूपो धर्मो न नास्ति अर्द्धत-
रूपो धर्मो नास्तीत्यर्थः, तत्रात्मानं द्वौ द्विरूपौ षष्ठिगुण्यारूपौ

धर्मो त्रयो वा सत्त्वरजस्तमोभिधास्त्रयो गुणास्तदभिमानिनो ह-
रिविष्णुरुद्राख्याश्च तद्विषयाः संख्या अपि कुनः कस्मात्कार-
णात्किन्नेति निश्चयेन नैव सन्तीत्यर्थः, तस्योक्तलक्षणस्य हि प्र-
सिद्धस्य ज्ञानिनां निस्त्रैगुण्यस्य निर्गतं निर्वृत्तं त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं
गुणाश्च त्रयो यस्मात्तत्तथोक्तं तस्यात्मनो गोविन्दो गोपालः
श्रीकृष्णो गुणान्धर्मान्नायति उपदिशति प्रजुनायेति शेषः, अत्र
च निर्गुणस्य गुणगानं विरोधाभासेन निरर्थकत्वप्रतिभासना-
त्मलपनं, निर्गुणस्य गुणकथनमयुक्तमिति विरुद्धभाषित्वेन गो-
विन्दनाम्नो ग्रामीणत्वार्थग्रहादन्वर्थकत्वमिति उपहसनं, वस्तु-
तस्तु निर्गुणस्यात्मनो गुणा असङ्गत्वसच्चिदानन्दादयो धर्मास्तेषां
कथनमुपदेशनं मुक्तिसाधनमतो निर्गुणस्य गुणकथने मूढत्वं
पटुच्यते तद्वसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

किञ्च कस्मिन्नपि कर्मणि ज्ञान उपासनायां चाधिकारित्वं
यस्य नास्ति धर्मार्थकाममोक्षे च तस्य लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं
श्रूयतेऽत्र तन्मत्तस्तादृशस्यैव मोक्षाधिकारोऽस्तीति भगवता प्र-
तिपादितमिति तमुपहसनमलपति ।

‘यस्य नैवाधिकारोऽस्ति कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ।

मुख्योऽधिकारी कैवल्ये स गीतो नन्दसूनुना ॥८७॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य कस्मिंश्चिदपि कुत्र चिदपि
‘कर्मणि क्रियायामधिकारो योग्यत्वं नैवास्ति नैव भवति स
उक्तलक्षणः सर्वत्रानधिकारवान्कैवल्ये मोक्षे मुख्यः प्रधानो-
ऽधिकारवान्नन्दसूनुना नन्दस्य नन्दनाम्नो गोपस्य सूनुः पुत्रः
श्रीकृष्णस्तेन गीतः प्रतिपादितः, अत्र च कुत्राप्यनधिकारिणो
मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथने विरोधाभासेनानर्थकत्वप्रतीत्या
प्रकाशत्वम्, एतादृशविरुद्धप्रतिपादनादेव नन्दमुतत्व योग्यमित्यु-

पहासः, वस्तुतस्तु सर्वकर्मोपासनफलेषु विरक्तस्यैव मोक्षे सु-
ख्याधिकारित्वकथनं युक्तमिति सर्वत्रानधिकारवतो लोके शास्त्रे
च निन्द्यत्वं यत्प्रतिपाद्यते तदममञ्जममेवेति भावः ॥ ८७ ॥

किञ्च विरुद्धभाषिणो लोकेऽनार्यत्वमुच्यतेऽत्र तन्मत्त-
स्तादृशस्य भगवताऽऽर्यत्वं प्रतिपादितमिति तन्मुपहसन्मलपाति ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्त्यः प्रत्यक्षापलापकृत ।

नैव किञ्चित्करोमीति तमार्यं ग्राहकेशवः ॥ ८८ ॥

पश्यति । हे शिष्य यः पुरुषः पश्यञ्छ्रुद्वाङ्मात्रा निर्गता-
न्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रूपजातमवलोकयन्तस्त्वं किञ्च
मृगवञ्छ्रोत्रद्वारा निर्गतातःकरणवृत्त्युपहितचेतन्येन वाग्दजातं
जानन्तस्त्वं किञ्च स्पृशन्त्वङ्मात्रा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैत-
न्येन स्पर्शविषयमनुभवन्तस्त्वं किञ्च जिघ्रन्ग्राह्यद्वारा निर्गतान्तः-
करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन गन्धजातमनुभवन्तस्त्वं लोकदृष्ट्या
प्रतीयमानोऽपि भसत्तापलापकृतमवलोक्यमानस्यापलापो
विरुद्धवचनव्यवहारस्तस्य कृतकर्ता कथमपलापं करोतीति
तत्राह नैवेति, अहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगनन्तचित्द्रूप आत्मा कि-
ञ्चित्किमपि नैवकरोमि नैवाचरामीत्येवमपलापकृदस्ति केशवः
श्रीकृष्णस्तं तादृशं विरुद्धभाषिणमाऽऽर्यं यथार्थवक्तारं ग्राह्य
कथयामासः । अत्र च विरुद्धभाषिणोऽविरुद्धभाषित्वलक्षणमार्य-
त्वकथनं विरुद्धप्रतीत्या प्रलापः, एतादृशानार्यत्वलक्षणवति पुरुष
आर्यत्वज्ञानवतो भगवतो भ्रान्तत्वादेव शयनायोग्ये जलोपल-
क्षिते सपे मल एव वा शयनेन केशव इति नाम योग्यमेवेत्युपहासः,
वस्तुतस्तु अहम्पदलक्ष्यं कूटस्थात्मानमात्मत्वेन साक्षात्कृतवतः
पुरुषस्य कर्तृत्वादिवोधेनान्तःकरणावच्छिन्नविदामास्रूपेण
पावत्मारब्धं तन्निर्वाहाद्व्यवहारनिर्वाहस्य लोकदृष्ट्या दर्शना-

द्वयवहारे सत्यपि कूटस्थात्मनि तदसत्त्वादविरुद्धभाषिणस्तस्या-
र्थत्वकथनं युक्तमेवेति लोकशास्त्रे विरुद्धभाषिणामनार्थत्वकथनं
यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८८ ॥

किञ्च ये स्वयमुत्तममार्गं जानन्तोपि ततो भ्रष्टानां तदवि-
दुषां सन्मार्गं न प्रदर्शयन्ति किञ्च प्रत्युततमेव मार्गं तदग्रे स्तुव-
न्ति तेऽसाधुलक्षणवन्तः स्वला इति लोकेशास्त्रं च वर्णिता,
अत्र तन्मत्तस्ते एव साधव इति भगवदुक्तत्वाच्च भगवतन्तमुपह-
सन्प्रसज्यते ।

जानन्तोपि न सन्मार्गं मूढायोपदिशन्ति ये ।

मूढमार्गं प्रशंसन्ति तान्साधूनाह माधवः ॥ ८९ ॥

जानन्तोपीति । हे शिष्य ये पुरुषाः स्वयं स्वतः सन्मार्ग-
मुत्तममार्गं मोक्षमार्गभूतं ज्ञानमित्यर्थः, जानन्तोपि विदन्तः
सन्तोपि मूढाभावाय मोक्षमार्गमज्ञायेत्यर्थः, नोपदिशन्ति न
प्रदर्शयन्ति, किञ्च मूढमार्गं मूढानां ज्ञानानधिकारिणां मार्गः
पन्थाः स्वर्गादिस्वस्वेष्टसाधनभूतं कर्म बोधासन्नं वेत्यर्थः, प्रशंसन्ति
स्तुवन्ति तानुक्तलक्षणवतः स्वलानपि माधवः श्रीकृष्णः साधू-
न्वयावतः सज्जनानित्यर्थः, आहोक्तवान् गीतायामेतिशेषः ।
अत्र च स्वतत्त्वलक्षणवता साधुत्वकथनं विरुद्धत्वेन निरर्थक-
त्वात्प्रलपः, तादृशस्वतत्त्वलक्षणवता साधुत्वकथनं विरुद्धमपि
लोके यत्प्रमाणं मन्यते तत्तस्य श्रीमत्त्वादेव न प्रमाणत्वादित्यु-
पहासो माधवपदेनात्र ज्ञेयः, वस्तुतस्तु सन्मार्गपदवाच्यज्ञानान-
धिकारिणां ज्ञानमार्गप्रदर्शनं कर्ममार्गस्तवनं च मूढानां कल्या-
णकारकत्वाच्चत्कुर्वतां पुरुषाणां साधुत्वकथनं युक्तमेवेति लोके
शास्त्रे सन्मार्गज्ञानवतां तत्र भ्रष्टानां तमजानानां तमप्रदर्श्य
तत्तत्तावकानामसाधुत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च चौरादिदुष्टप्राणिमतो मार्गस्य प्राणिनां दुर्मरणेनाग्रे
नीचजन्ममापकत्वाभिन्ध्यत्वमुच्यते लोके शास्त्रे चाऽत्र तून्मत्त-
स्तादृशमार्गस्यैव श्रैष्ठ्यं भगवता प्रोक्तमिति तमुपहसन्प्रल-
पति ।

यस्मिन्मार्गे प्रविष्टस्य भ्रष्टताऽग्रिमजन्मनि ।

तमेव योगिनां मार्गमस्तौपीत्पार्थसारथिः ॥ ९० ॥

यन्मिमांशति । हे शिष्य यस्मिन्निवेकिषु प्राप्तये मार्गे मो-
क्षप्राप्तिसाधनभूते ज्ञाने, यद्वा यस्मिन्निवृत्त्यर्थस्य मार्गे मार्गयन्ति
वैराग्यादिसाधनपूर्वं श्रवणाद्युपायैरान्विष्यन्ति मुमुक्षवो यं स-
मार्गो ब्रह्मानन्दस्नास्मिन्प्रविष्टस्य प्रवेशं कृतवतो योगेन ब्रह्मणि
समाहितस्य ज्ञानेन वा तद्वचनं प्राप्तस्य वृत्त्यर्थः, अग्रिमजन्मनि
भाविजन्माविषयं भ्रष्टता प्रच्युतिर्मुक्तिरित्यर्थः, भवतीति शेषः,
तमेव तादृशमेव योगिनां ज्ञानिनां मार्गमोक्षमतिमापकमुपायभूतं
ज्ञानं ब्रह्मसुखं वा पार्थसारथिः पार्थस्पर्जुनस्य सारथिः सौत्ये
कर्षणि स्थितः श्रीकृष्णोऽस्तौपीव 'मुखमात्पन्तिकं यत्तदि'-
त्यादिना ब्रह्मसुखं, 'सर्वं कर्मास्त्रिणं पार्थ ज्ञाने परिममाप्सते'
इत्यादिना ज्ञानं च प्रशंसितवान्, अत्र च यन्मार्गप्रविष्टस्याग्रिमज-
न्मनि नीचयोनिं प्राप्नोत्तममार्गतो भ्रष्टता स्यात्तादृशदुष्टमार्गस्य
प्रशंसा विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रनापः, मार्गज्ञानिनामेव मार-
यित्वमपि युक्तमत्र तादृशमार्गाज्ञानिनः श्रीकृष्णस्य तत्सार-
थ्यमयुक्तमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु ज्ञानमार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मभ्रं-
शेन मोक्षप्रसिद्धेस्तत्प्रशंसनेनाधीरस्यालुनस्य तारकत्वेन तत्सा-
रथित्वमुचितमेवेति पुरोभाविजन्मभ्रंशकमार्गस्य निन्दा धर्मशास्त्रे
कृता साऽयुक्तेति भावः ॥ ९० ॥

किञ्च इदयोगिनां स्वाभाविकदेहेन्द्रियादिचेष्टावरोधो मु-

क्तिसापगतत्वेनाभिमतः, अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलयति ।

यथेष्टचेष्टारोधो हि सिद्धिदो हठयोगिनाम् ।

यथेष्टचेष्टा कैवल्यमस्माकं ज्ञानयोगिनाम् ॥ ९१ ॥

यथेष्टेति । हे शिष्य हठयोगिनां हठेन बलात्कारेण यु-
जन्ति आत्मानं परमात्मनि ते हठयोगिनस्तेषां यथेष्टचेष्टारोधो
यथेष्टाः स्वाभाविक्यो याश्चेष्टाः क्रियास्नासां रोधोऽवरोधनं
हि मसिद्धो योगशास्त्रे न सिद्धिदः सिद्धिर्मुक्तिस्तां ददा-
तीति सिद्धिदोऽस्तीति मते तत्त्वयुक्तमेव, अस्माकं तु तेभ्यो-
ऽतीव विलक्षणं मतमिति तुपदेन सूचितम्, अस्माकं ज्ञानयोगिनां
ज्ञानमेव जीवब्रह्मेक्यविषयं ज्ञानं बोधस्तत्रैव योगो जीवब्रह्मे-
क्ययोगजनकं साधनं येषामस्ति तेषामस्मदादीनां यथेष्टचेष्टा
यथेष्टा स्वाभाविक्यायासरहितेत्यर्थः, चेष्टा देहादिनिर्वाहाप-
देहादिभिर्निर्वर्त्यमाना क्रिया सैव कैवल्यं योऽस्मिन्निवृत्तं
'अप्रवेश्य' विदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकांतम् ।

इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रान्थमेदत्' इति ।

अतो हठयोगिमतमुक्तेः कादाचित्कत्वादसमञ्जसमेव तन्म-
तमिति भावः ॥ ९१ ॥

किञ्च सर्वप्राणिघातकस्य सङ्ख्या नरकप्राप्तिर्भवतीति भ-
र्मशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलयति ।

हृत्त्वापि य इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।

अस्माकं तु मते तस्य सङ्गतिः शान्तिसाधनम् ॥ ९२ ॥

हृत्वेति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः इमान्ब्रह्मलोकान्लो-
कान्त दृश्यन्त इति लोकास्तान्ब्रह्मभूतानि भीतिकांश्च महाण्डा-
वीन्द्रपानिग्रयः, हृत्त्वापि स्वात्मनः पृथक्सत्त्वरहितान्कृत्वापि

यद्वा लोकात्मैव एवार्थः, तस्मिन्नपि कर्तृत्वबाधेन सर्वमाणिनो
नाशयित्वापि न हन्ति न नाशयति विनाश्यलोकस्य तद्विनाश-
कस्य चोभयोरप्यमत्त्वादत्त एव न निवध्यतेऽहमेषां घातक
इति जगन्नाशकर्तृचिदाभासतत्साक्षिचिदात्मनोरन्योन्यारोपेण
स्वात्मनि घातकत्वं नानुभवतीत्यर्थः, किञ्च तद्वाधपूर्वमात्मनः
पृथगनुभवतीति भावः, तस्योक्तविधघातकस्य सङ्गातः सङ्गः
शान्तिसाधनं तन्मुखवाच्यश्रवणादिना शान्तेर्मोक्षस्य साधनं
साधिका भवतीत्येवमस्माकं तु अस्मदादीनामेव मत्तं निश्चित-
मस्तीति ज्ञेयमतो लोकघातकानां सङ्गातिर्नैकमदेत्युक्तमस-
मञ्जसमेनेति भावः ॥ ९२ ॥

किञ्च गीतायां मग्नतोक्तं ।

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येण न त्व शोचितुमर्हामि’ ॥

इति जन्ममरणयोरपरिहार्यत्वमत्र दून्मचक्षुद्विपरीतं प्रलपति ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

एतस्यापरिहार्यस्य परिहारो मत्तं मम ॥ ९३ ॥

जातस्येति । हे शिष्य हि लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेवैवं
जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्मरणं ध्रुवोऽवश्यंभावीत्यर्थः, मृतस्य च
मरणं प्राप्त्यापि जन्म जननं ध्रुवमवश्यंभावि अस्ति एतस्य
भगवदुक्तस्यापरिहार्यस्य परिहर्तुं निवर्त्तयितुं योग्यं परिहार्यं
न परिहार्यमपरिहार्यं तस्यापि मम मे मत्तापिष्टमात्मस्वरूपमेव
परिहारो निश्चितिरस्ति जन्ममरणादिवदेहनादात्म्यनिरमने-
नात्मन आत्मत्वेनावस्थाने सति तपोः परिहारः स्यादिति त-
योरपरिहार्यत्वोक्तियुक्तेति भावः ॥ ९३ ॥

किञ्च कर्मभ्रष्टानामधोगातिः श्रूयते धर्मशास्त्रेऽत्र तून्मत्त-
त्वादिपरीतं मलपातं ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि कुरुते यस्य भस्मसात् ।

न तस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मठैर्लभ्यते पदम् ॥ ९३ ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य ज्ञानाग्निः सका-
रणसर्वमसारदाहकत्वाज्ज्ञानं जीवब्रह्मव्यविषयो बोध एवा-
ग्निर्योऽहः सर्वकर्माणि सप्तस्तानि साञ्चितप्रारब्धक्रियमाणानि
भस्मसादवाधकत्वेन यस्मरूपाणि कुरुते सम्पादयति तस्यो-
क्तविधस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मभ्यो भ्रष्टस्य मुक्तस्य यत्पदं जी-
वन्मुक्तिस्वरूपं तत्कर्गठैः कर्मिभिरनं लभ्यते न प्राप्यतेऽतः क-
र्मभ्रष्टानामधोगातिर्भवतीति धर्मशास्त्रे यत्प्रतिपादितं तदसमञ-
समेवेति भावः ॥ ९४ ॥

किञ्च सर्वकामहीनस्य लोके कुत्सितपुरुषत्वं दृश्यतेऽत्र
तून्मत्तो भगवता तद्विपरीतमेव प्रतिपादितमिति तदुपहसन्म-
लपातं ।

यस्तु कापुरुषः कामात्सर्वस्मादपि निर्गतः ।

स एव पुरुषार्थीति जगाद पुरुषोत्तमः ॥ ९५ ॥

यस्तिविति । हे शिष्य यस्तु मांसदः पुरुषः सर्वस्मादपि
मकलादपि धर्मार्थकाममोक्षाख्याविषयात्कामावभिलाषान्निर्गतो
निवृत्तांशस्त एव कापुरुषः कुत्सितः पुरुषो लोकमते
नरो ज्ञेयस्त्वर्गाय पुरुषोत्तमः पुरुषेषु पुरुषार्थिपूतमः श्री-
कृष्णः न एवोक्तविधः सर्वकामहीन एव पुरुषः पुरुषार्थीति
पुरुषार्थो मोक्षाख्यो विद्यतेऽस्य स तथाक्तोऽस्तीत्येव जगादो-
वाच स्यष्टमः, अत्र च कापुरुषस्य पुरुषार्थित्वकथनं विरुद्धत्वा-

त्यलपनमेव, तादृशस्य पुरुषार्थित्वप्रतिपादनेन पुरुषज्ञानहीन-
त्वात्पुरुषत्वस्याप्यसम्भवे सति पुरुषोचयनाम्नोऽयोग्यत्वमेवे-
त्युपहासः, वस्तुतस्तु सिद्धान्ते ।

‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता’ ॥

इति श्रुतेः सर्वपुरुषार्थानामना‘ऽऽत्मत्वेनात्मकाम’इति आत्म-
कामत्वप्रतिपादनात्तादृशात्मकामे पुरुषे सर्वकामान्वृत्त्युपलब्ध्या
पुरुषार्थित्वप्रतिपादनं युक्तमेवति सर्वकामहीनस्य कापुरुषत्व-
प्रतिपादनमप्योग्यमेवेति भावः ॥ ९५ ॥

किञ्च धर्मशास्त्रे तावत्सर्वधर्मत्यागिनां नरकमाप्तिरेनाभि-
हिताऽत्र तून्मत्तस्तादृशसर्वधर्मत्यागिनामेव सर्वपापनिर्द्धारितरिद्धि
ताद्विरुद्धं प्रसूयति ।

विष्णुगीता मयाऽधीता निर्णयस्तत्र निर्गतः ।

सर्वधर्मपरित्यागी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

विष्णुगीतेति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदा-
भासेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन विष्णुगीता विष्णुना श्रीकृष्णेन
गीतोपादिष्टाऽर्जुनाय शिष्यायेति शेषः, -साऽधीता पाठता
तत्र च निर्णयो निश्चयो निर्गतः प्राप्तोऽस्ति कोऽमाविश्वेसा-
यामाह सर्वधर्मेति, यः कोपि सर्वधर्मपरित्यागा सर्वे ममस्ता मे
धर्माः स्वस्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि निषिद्धानि च तेषां
परित्याग आत्मकशरणत्वेनात्यन्त विसर्जनं सोऽस्मास्तीति से
तथोक्तः स सर्वपापैः सर्वाणि ममस्तानि पापानि कल्पपाणि
नैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति तस्यात्मत्वाद् ‘य आत्माग्रहणपाप्मे’ति
श्रुतेरिति, अतो धर्मशास्त्रे सर्वधर्मत्यागिनां पापधर्माक्तः प्रति-

पादिता साऽयुक्तैवेति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वं स्पष्टीकर्तुं तावत्प्रलाप-
त्वं साधयति ।

असङ्गवस्तुविषये प्रलापोऽयं तु सङ्गतः ।

ध्यातो मुहुर्मुहुर्दद्यात्सतां पूर्णमिसङ्गताम् ॥ ९७ ॥

असङ्गेति । हे शिष्य भ्रमङ्गवस्तुविषये न विद्यते सङ्गः केनापि
वाच्यधर्मेण सम्बन्धो यस्य तच्चादृशं यद्वस्तु ब्रह्म तस्मिन्विषये-
ऽस्य शतकस्य वर्णयितुं प्रवृत्तत्वादयं श्लोकशतकरूपः प्रला-
पोऽनर्थकवचनरूपः सङ्गतस्तु युक्त एवाऽस्ति, ननु तर्हि प्र-
लापत्वादुपेक्षः स्यादित्याशङ्क्याऽमङ्गत्वस्फूर्तिलक्षणफलस-
द्भावाच्चोपेक्ष इत्याह ध्यात इति, अयं प्रलापो मुहुर्मुहुः पुनः
पुनर्ध्यातश्चिन्तितो विचारितः सन् सतां साधनसम्पन्ना-
नामेतच्चिन्तकानां पूर्णमखण्डामसङ्गतामसङ्गात्मरूपां स्थि-
तिं दद्यात्समर्पयेदतो नोपेक्ष्यत्वमस्येति भावः ॥ ९७ ॥

नन्वस्य प्रलापत्वमस्तुन्मत्तप्रलापत्वं कुत इत्यत आह । -

अगोचरविचारेऽस्य निन्द्यकामादिवर्त्मना ।

शतकस्य प्रवृत्तस्य व्यक्तोन्मत्तप्रलापता ॥ ९८ ॥

अगोचरेति । अस्य शतकस्यागोचरविचारे न गोचरं वि-
षयो मनावचसोः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यं तस्य विचारो विवेक-
स्तस्मिन् निन्द्यकामादिवर्त्मना लोकशास्त्रयोर्निन्द्या गर्हा ये का-
मादयस्त एव वर्त्म मार्गो द्वारमित्यर्थः, तेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तमा-
नस्य शतकस्य शतश्लोकात्मकस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापतो-
न्मतस्य प्रमतस्य अप्रस्थानानुमन्यानवत इत्यर्थः, प्रलापोऽनर्थ-
कवाग्व्यवहारस्तस्य भावस्तप्ता व्यक्ता स्पष्टवास्ति ॥ ९८ ॥

ननु तर्ह्यभययाप्युपेक्ष्यत्नमस्येसाशङ्क्याह ।

अस्योन्मत्तप्रलापत्वादुपेक्षां तात मा कुरु ।

नूनमेतस्य भावार्थो दुर्बोधो विषयात्मभिः ॥ ९९ ॥

अस्योत । हे तात हे शिष्य अस्य प्रकरणास्योन्मत्तप्रलापत्वादुन्मत्तप्रलापनामयात्रेणोपेक्षामनादरं मा कुरु नैव कर्तव्या कुत इत्यत आह नूनमिति, एतस्यास्य प्रकरणस्य भावार्थस्तत्सर्वं विषयात्मभिर्विषयेषु भांगेषु आत्माऽन्तःकरणं येषां तैः पुरुषैर्दुर्बोधो दुःखेनातिक्लेशेन घोरं योग्यो न तु सुबोधो नूनमिति निश्चयेनास्तीत्यत इति याज्यम् ॥ ९९ ॥

अत एव तत्राग्रे मयैतन्निरूपितमिमाह ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं नाम्ना प्रोक्तो मया तव ॥ १०० ॥

इतीति । इत्यतो हेतोर्नाम्नाऽभिधानेनोन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलाप इत्येवं तव ते मया तद्विदितोपदेष्टा प्रोक्तः कथितोऽस्ति ॥ १०० ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यापमाह ।

नूनमेकान्तनिष्ठेन नित्यमेकाग्रचेतसा ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं विचार्यः कृतशुद्धिना ॥ १०१ ॥

नूनमिति । हे शिष्य नूनं निश्चयेनैकान्तनिष्ठेनैकान्ते विजने देशेऽद्वितीयब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः, लौकिकोप विजने देशे निष्ठा सहजपीतिर्यस्य तत्राभूतेन ब्रह्मणो विजनदेशसम्बन्धव्यत्ययार्थावबोधः ।

‘आदावन्ते च मध्ये च जने यस्मिन्न विद्यते ।

येनेद् सकलं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृत’ इति ।

किञ्च नित्यं सर्वदैकाग्रचेतसैकं स्वगतादिभेदशून्यं ब्रह्मैराग्रे
स्फुरद्रूपं यस्य विषयभूतं तदेकाग्रं चेतोऽन्तःकरणं यस्य तेन
तथाभूतेन कृतबुद्धिना कृता संपादिता बुद्धिर्व्यवसाहीमिति प्रमा-
रूपा वृत्तिर्येन तादृशेन भवताऽन्येन वेति यत उपेक्षा न
कर्तव्येत्यतो हेतोरयं मया त्वदग्रे निरूपितस्त्वया च श्रुत एव
उन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलापनामकं गकरणं विचार्यो विचार-
णीयो न त्वसंणीय इति भावः ॥ १०१ ॥

येषामुन्मत्तानामय प्रलापो यतश्चास्यानुपेक्षणीयत्वं तेषां
लक्षणमस्य च लक्षणमप्याह ।

अवस्थाया मनोऽन्मन्या उन्मत्ता ये महाधियः ।

निधिस्तेषांप्रलापोऽयं स्थाप्यो हृदयमन्दिरे ॥ १०२ ॥

इत्युत्तमप्रलापशतकमैकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अवस्थाया इति । हे शिष्य ये लोकप्रसिद्धोन्मत्तेभ्यो वि-
लक्षणा मनोऽन्मन्या मनसोऽन्तःकरणस्योन्मनी मनोनाशरूपा
ब्रह्माकारा या वृत्तिलस्या अवस्थायाः स्थितेः कारणादु-
न्मत्ता तदुन्मत्तका अत एव महाधियो महत्पारिच्छिन्नब्रह्म-
स्वरूपा धीर्बुधिर्येषां ते तथोक्तास्तेषामुन्मत्तानामयमेव प्रला-
पो मापयं यथा निधिर्द्रव्यपूर्णं पात्रं गृहे गुप्तमेव स्थाप्यते त-
थाऽयमपि निधिर्निधीयते त्वचिन्त्यत ब्रह्मतत्त्वमस्मिन्निति नि-
धिरस्ति अग्रे हृदयमन्दिरे हृदयमन्तःकरणमेव मन्दिरं तस्मिन्
स्थाप्यः सन्धार्यो मुमुक्षुर्गिरति शेषः ॥ १०२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरायरचितायां बोधसाराधंदीतायुग्म-
तप्रलापशतकाधर्मकायैकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अथ शिवपूजाशतकम् ।

एवमुन्मत्तमलापशतकं निरूप्येदानीं ज्ञानविनोदेन ज्ञानिनां कालातिक्रमणाय शिवपूजाशतकाख्यं शतश्लोकं मकरणाभरणमारभमाणो गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवपूजाशतकम् ।

अथेति । अथोन्मत्तमलापशतकानिरूपणानन्तरं शिवपूजाशतकं शिवस्य ब्रह्माभिन्नमयगात्रमयगुरोः पूजाऽर्चा तत्स्मरणरूपा तस्याः प्रतिपादक शतकं शतश्लोकसमूहरूपं मकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदेतत्स्मरणप्रतिपाद्यशिवपूजायां रुचिं जनयितुं शिवपूजायास्तत्सङ्कल्पेन च फलं दर्शयामि ।

शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् ।

सङ्कल्पः शिवपूजायाः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् ॥ १ ॥

शिवपूजेति । शिवपूजात्मकं शिवो महादेवस्तस्य पूजाऽर्चा सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म क्रिया तत्कर्म बन्धनहेतुभूता या क्रियास्ति तस्य निर्मूलनं मूलमज्ञानं तेन सहैव निवर्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजननेनाज्ञानसहितकर्मनाशनसमर्थमिति भावः, किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य महादेवस्य या पूजाऽर्चा तस्याः सङ्कल्पोऽध्यवसायः स सर्वसङ्कल्पदुःखहृत्सर्वे समस्ता ये सङ्कल्पा अध्यवसायास्तेभ्यो बहुःख पीडा तस्य हृद्हर्ता भवतीति शेषः, इति लौकिकार्थः । प्रकृतार्थस्तु शिवपूजात्मक शिवः सुखरूपः मेमास्पदत्वाद्ब्रह्माभिन्नः मयगात्रमयो वै भूमा तत्सुखं, विज्ञानं मानन्दं ब्रह्मैत्यादिश्रुतेः, 'मेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरत्तरायमात्मे'ति श्रुतेः स पूज्यतेऽर्च्यतेऽनया सा तथोक्ता सर्ववृत्तिपुष्पै-

रात्मनः पूजेत्यर्थः, प्रगाढा ब्रह्मात्मविषया वृत्तिरिति भावः,
सैवात्मा स्वरूपं यस्य ततथाविधं यत्कर्तुं कर्तृभावेन तत्त्वाक्रिया
तत्कर्मनिर्मूलनक्षमं कर्षणः सप्तस्वरूपरूपक्रियायां निर्मूलनं
मूलमात्माज्ञानं तत्सहितं यत्कर्तृत्वं तेन सहितकर्मनिवर्तनं त
स्मिन्क्षमं समर्थमस्ति ज्ञानस्वरूपत्वात् किञ्च शिवपूजायाः
शिवस्य परमानन्दरूपस्यात्मनः पूजा पूर्वोक्तात्मविषया वृत्ति-
स्तस्याः संकल्पोऽप्यवसायः सर्वमङ्गुलपदुःखहृत् सर्वस्य ज-
गतो यः संकल्पो मननं 'म ईक्षत लोकान्नु सृजा' इति श्रुत्युक्त-
स्ततो यद्वदुःखं पीडा तस्य हन्निवर्णको भवति अतः शिवपूजायां
शिवपूजासंकल्पे च सुमुखुभी रुचिः कर्तव्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शिवपूजायां रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव योग्यं मन्त्रमाह ।

शिवपञ्चाक्षरी दीक्षा शब्दब्रह्ममयी हिता ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥

शिवपञ्चाक्षरीति । शब्दब्रह्ममयी शब्दरूपं यद्ब्रह्म प्रण-
वाद्यं वाच्यवाचकयोरपेक्षोपचारात्मकस्य ब्रह्मत्वम् 'ओमिसेते-
दक्षरमिदं सर्वमि'त्यादिश्रुतेस्तन्मयी तद्रूपा शिवपञ्चाक्षरी शि-
वस्यानन्दरूपस्यात्मनः पञ्चाक्षरी पञ्चाक्षरसमूहरूपा दीक्षा विद्या
हिता सुमुखूणामिष्टा कर्तव्या ग्राह्यतया च विहितेति भावः, प-
ञ्चाक्षराणां प्रणवरूपत्वं श्रीभैरवेण मार्कण्डेयं मत्पुत्रम् ।

‘ॐकारस्तु शिवः स्वात्मा नकारः शक्तिरुच्यते ।

मकार ईश्वरमाप्नोति शः मूत्रात्मकतेजसौ ॥

वकारश्च विराड्विश्व एतत्पद्मप्रकाशकः ।

मकारः पञ्चपो वर्णो ॐकारो बीजमुच्यते ॥

पञ्चाक्षरीयं प्रणवब्रह्मरूपा मकीर्षिते'ति ।

अस्तु पञ्चाक्षरीविद्यायाः प्रणवरूपत्वं ततश्च किं त-
त्राह शब्दब्रह्मणीति, शब्दब्रह्मणि निष्णातः शब्दग्रह्य प्रण-
वस्तस्मिन्निष्णातस्तद्वाच्ये ब्रह्मणि ध्यानादिना रतश्चेत्तर्हि परं
कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशाद्यनवाच्छिन्नं निरतिशयसुखस्वरूपं
वस्तु अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिः
सैवाङ्गीकर्तव्येति भावः । लौकिकार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ २ ॥

एवं मन्त्रमभिधायेदानीं वक्ष्यमाणलक्षणपूजाधिकारार्थं मु-
मुक्षुणां लोकमसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणं रेखात्रयस्य वि-
भूतेर्विधारणं विधत्ते ।

तिस्रो रेखा विभूतेस्तु श्रद्धाभक्तिविरक्तयः ।

पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं धार्याः स्वाङ्गेषु शाम्भवैः ॥ ३ ॥

निस्र इति । विभूतेर्विशिष्टा जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण या मृति-
राविर्भावस्तस्याः साधनभूतास्तु लोकमसिद्धविभूतिरेखात्रय-
विलक्षणाः श्रद्धाभक्तिविरक्तयः श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु वि-
श्वासरूपा वृत्तिस्रस्तस्या अपि जीवस्य स्वस्मिन्पा ब्रह्मत्वस्मृ-
तिस्रस्तस्याः साधनत्वं 'श्रद्धस्व सौम्ये'ति च श्रुतेः, भक्तिश्च गु-
रुब्रह्मात्मनामभेदे सहजग्रीतिलक्षणा पराऽत्र ग्राह्या, तस्या अपि
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतिसाधनत्वं 'निरुद्धव भक्त्या स्वगुरुं प्र-
णम्ये'ति श्रुतौ दर्शितं, विरक्तिश्चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु विर-
सता तस्याश्चापि 'नाविरत' इति श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृती
साधनता प्रतिपादिता, एतास्त्रिस्रस्त्रिसङ्ख्या रेखा ब्रह्माका-
रवृत्तेरंशम्भूताः सन्तीति ज्ञेयाः, शाम्भवैः शो सुखं
भवत्पस्मादिति शम्भुस्य सकलजगदानन्दकरस्य पर-
मात्मन एते साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासा मुमुक्षवस्तः
स्वाङ्गेषु स्वाङ्गभूताः प्रमाण्या अहंब्रह्मास्मीत्याकारा

यतस्तोमसु स्वस्य चिदाभामस्य पूजाधिकारमिद्वयं ब्र-
ह्माभिन्नस्वात्माचिन्तनरूपा या वक्ष्यमाणलक्षणा पूजाऽर्चा त-
स्यामधिकारो योग्यता तस्य सिद्धिः प्राप्तिः सार्धः प्रयोजने
अस्यां क्रियायां यथा भवति तथा धार्या धारणीयाः ॥ ३ ॥

एवमलौकिकं विभूतिरेखात्रयधारणं विधायेदानीमलौकि-
करुद्राक्षमालाधारणमापि विधत्ते ।

रुद्राभरणमुद्रास्तु धार्या रुद्राक्षमालिकाः ।

देवो भूत्वा यजेद्देवमितीयं शाश्वती श्रुतिः ॥ ४ ॥

रुद्राभरणेति । हे शिष्य रुद्राभरणमुद्रास्तु रोदपति असङ्गा-
नन्दादिस्वभावं विस्मर्य दुःखीकरोति स रुद्रोऽहङ्कारस्तस्या-
भरणानि अलङ्कारभूताः सप्तद्वन्द्वित्वादिस्वभावं विस्मर्या-
मङ्गानन्दाद्यात्मवर्गस्फूर्तिकारणभूता इत्यर्थः, या मुद्राः आम्भ-
व्यादिनाम्न्यस्ता एव रुद्राक्षमालिकाः रुद्रस्याहङ्कारस्यासीणी
वासीणि नेत्राणि स्वात्मदर्शनसाधनत्वात् तेषां धारणारूपाणां
मालिका मालाः सन्ततावृत्तिरूपा इत्यर्थः, धार्या अङ्गीकार्या
स्वाङ्गेऽपि तयावर्त्तनीयं प्रमाख्यवृत्तिवित्यर्थः, नन्वेतादृशं विभू-
तिरेखात्रयविधारणं रुद्राक्षमालाधारणं च शिव एव सम्भाव्यते
न तु तत्पूजके कापि दृष्टमित्यशङ्कास्यां पूजायां शिवः स्वयं
भूत्वाधिकारी नान्यथेत्यर्थं दर्शयितुं श्रुतिमुदाहरति देव इति,
॥ शिष्य देवश्चिन्मात्ररूप आत्मा भूत्वा सम्भूय देवं चिन्मात्र-
रूपमात्मानं यजत्पूजयेदित्येवमियमेवा शाश्वती शाश्वतोपनि-
षत्स्या श्रुतिर्वेदवागस्ति अतः, एवैतादृशविभूतिरेखात्रय-
रुद्राक्षमालाधारणेन शिवः सज्जिज्ज्वलयेदिति भावः ॥ ४ ॥

एव पूजाधिकारमिद्वये साधनान्युपदिश्येदानीं तादृशाधि-
कारवतः पूजाक्रमं दर्शयितुमाह ।

अथ 'पूजाक्रमः' ।

अथेति । अथ पूजासाधननिरूपणानन्तरं पूजाक्रमः पूजा-
या अर्चाया क्रमोऽनुष्ठानं निरूप्यत इति शेषः, पूजनानुष्ठान-
प्रकारो वक्ष्यत इत्यर्थः, तत्रादौ मणिमयादिलङ्घानि शिवपू-
जास्थानानि शैवतन्त्रेषु समाहात्म्यानि मतिपादितानि सन्ति
तेषु च मृण्मयस्यैव लिङ्गस्थातिविस्तृतमाहात्म्यनिरूपणान्मृण्म-
यमेवान् लिङ्गं कर्तव्यं पूज्यं चेत्याशयेनात्र पूजार्था लौकिक-
मृद्विलक्षणां मृद्वं वर्धयति ।

आकाराः कल्पिता यस्यां ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः ।

तन्मृत्तिकामयं शैवैः शिवलिङ्गं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥

आकारा इति । हे शिष्य यस्यां लौकिकमृद्विलक्षणायां
मर्दयति नाशयति सर्वं द्वैताभातं मृद्विति व्युत्पत्त्या 'निह नानास्ति
'किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वद्वैतवाभावधित्वेन मतिपादितं ब्रह्मे-
वाम मृच्छब्देन ग्राह्यं, तस्यां ब्रह्माद्या ब्रह्मा स्वयंभूराद्यः प्र-
थमो येषां ते तथोक्ताः स्थिरजङ्गमाः स्थिरा स्यावराः पर्व-
तादयो जङ्गमाश्च गतिमन्तो मनुष्यादयो ममस्ता आकारा
आकृतयो लौकिकमृदि घटादय इव रूपाणीत्यर्थः, कल्पिताः
कल्पनयोत्पादिताः सन्ति सा मृच्छैवः शिवा एव शैवः
स्वायंभूतः शिवस्वरूपभूतराशिकारिभिस्तन्मृत्तिकामयं मोक्तुं लक्ष-
णा यां मृत्सर्वद्वैतापमर्दकं ब्रह्म तन्मयं तद्रूप प्रत्यगान्यम्बररूप शिव-
लिङ्गं शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रसगानन्दात्मा तस्य लिङ्गं लक्षकं चि-
ह्नमानन्दमयाद्यन्नमयान्तं वाच्यं च घटाद्याकाशान्न च जगत्सर्वं
एतदिदं ब्रह्म'ति श्रुतिदृष्ट्या प्रपूज्यते आर्द्रयत्ने. यद्वा शिवस्य मु-
खरूपस्य ब्रह्मणो लिङ्गं सच्चिदानन्दादिचिह्नं स्वस्मिन्गत्यागा-

स्मिन् प्रपूज्यतेऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्क्रियत इत्यर्थः, स्वस्मिन्नगति
या ब्रह्ममात्रत्वानुभव एवात्र पूजनमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं मृत्तिकां निर्वाणदिदानीं समन्वयकं मृद्ग्रहणं विधातुं मृ-
द्ग्रहणमन्त्रं च दर्शयितुं च गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्र प्रथमं हराय नम इति मृत्तिकाग्रहणम् ।

तत्रेति । वृजाक्रमनिरूपणे प्रथमपादौ हराय नम इति हरांत
सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तद्वैतवाधावधित्वेनोपलक्षितः प्रत्यगभिन्नः
परात्मा तस्मै नमोऽष्टमकृतिरूपाष्टाङ्गमहिनेश्वरसहितजी-
वत्ववाचकः प्रदीभावोऽस्त्विति शेषः, इत्येवंप्रकारं मन्त्रार्थानु-
मन्धानमेवाम मृत्तिकाग्रहणम् उक्तलक्षणाष्टाङ्गमृद्ग्रहणं ब्रह्मभा-
वग्रहणं स्वस्मिन्कर्तव्यमिति भावः, तमिममर्थं श्लोकेनाह ।

मृत्सत्या यच्छरावास्तु श्रुता ब्रह्माण्डकोटयः ।

हराय नम इत्येव ग्राह्या सा मृत्तिका बुधैः ॥ ६ ॥

मृदिती । सत्या कालत्रयाबाध्यब्रह्मरूपा मृत्सर्वद्वैतोपम-
र्हेकत्वान्मृत्प्राप्ती ज्ञेया लोकप्रसिद्धमृत्साम्यमप्यस्यां दर्शयति यदि-
ति ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां कोटयोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानी-
त्यर्थः, यच्छरावा यस्या ब्रह्मस्वरूपमृत्तिकायाः शरावाः शरा-
वसदृशकार्प्यरूपास्तुपदेन सौकिकशरावैलक्षण्यमेतेषु सूचितं,
श्रुताः श्रुतिभिः प्रतिपादिताः सन्ति अतो मृत्सादृश्यादपि ब्र-
ह्मणो मृत्नामयोग्यतेति भावः, जगनो ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतयः 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्याः, सोक्तलक्षणा मृत्तिका ब्र-
ह्मरूपा स्थितिरित्यर्थः, बुधैर्विबोकिभिर्हरायनमः सर्वद्वैतवाधेना-
वाशिष्टस्वरूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हरस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमो-
ऽष्टमकृतिरूपाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्ववाचकः प्रदीभावोऽस्तु

इत्येवं मन्त्रार्थानुमन्थानेन ब्राह्माऽङ्गीकार्याऽन्यथा तदङ्गीकारो
न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं लोकमभिद्धमृद्ग्रहणविलक्षणं मृद्ग्रहणं समन्त्रकं प्रद-
र्शयेदानीमत्र तादृशमेव लिङ्गसङ्ग्रहणं विभजे तत्रादौ तन्मन्त्रमाह ।

महेश्वराय नम इति लिङ्गसङ्ग्रहणम् ।

महेश्वरायेति । महेश्वराय महान्माषोषाध्यनवच्छिन्नो य
ईश्वरोऽन्तर्धाम्यारोपाधिष्ठानभूतः सर्वेश्वरः 'सर्वेश्वरत्वमंगत्स्या-
दन्तर्धामित्वतः पृथांग'ति विचारणस्वामिमिरुक्तं ब्रह्म महेश्व-
रपदेनानुक्तः, श्रुति'शेष सर्वेश्वर'इति तस्मै नद्रूपत्वं प्राप्तुमि-
त्यर्थः, नम उक्तविधाष्टाङ्गसहिनेश्वराभिन्नजीवत्ववापलक्षणः म-
हीभाषः कार्यः, इत्येवमर्थानुमन्थानमेवात्र लिङ्गसङ्ग्रहणं लिङ्गस्य
ब्रह्मलक्षकत्वेन तद्विद्मन्स्य जगनोऽहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेषां सङ्ग्र-
हणं तेन ब्रह्मणा सर्वैक्यसंसादनं कार्यांगिति शेषः ।

इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेनापि संगृह्णात ।

ब्रह्मलोकस्थेन चिह्नभूतस्य जगतो वृत्तेर्वा ममाकृपायाः सं-
 म्यग्यदृते पुनः पार्थक्यं न स्यादित्येवं ब्रह्मणा सहैक्यसम्पा-
 दनं भवति नान्यथेति भावः ॥ ७ ॥

१. एवमलौकिकं लिङ्गसंघटनं प्रदर्शयितुं तादृशल्लिङ्गप्रतिष्ठां
 प्रदर्शयितुं तावन्मन्त्रमाह ।

शुलपाणये नम इति प्रतिष्ठापनम् ।

शुलपाणय इति । शुलपाणये शुलभज्ञानशत्रुभेदकत्वा-
 द्ब्रह्ममिवात्र ज्ञानशून्यं ब्राह्मं, वक्ष्यति हि ।

शान्तिवैराग्यबोधासुखैश्वर्यैस्तस्मिन्निधिभिः ।

त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिसोचनः ॥

इति, तत्प्राणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः, अनेनात्र स्वगु-
 णांगंतमुद्धूणां ज्ञानमदौ गुरुरेव ब्रह्म ।

‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्निष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुं त्व परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः’ ॥

इति स्मृत्यदृष्टौ गुरुरूपब्रह्मत्वमाप्तये नमः पूर्वोक्तलक्षणः
 महीभावां विशेष इत्येवं ब्रह्मस्वरूपगुर्वभेदचिन्तनं स्वस्मिन्पत-
 देवाद्यां पूजायां प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा ज्ञेया, तमिममवार्थं श्लो-
 केनापि संक्षेपं दर्शयति ।

त्यक्त्वाऽऽत्मभावनां तद्वद्विपरीतत्वभावनाम् ।

शुलपाणिः प्रतिष्ठाप्यः पीठे निष्ठामये बुधैः ॥ ८ ॥

यत्केतं । हे शिष्य अमम्भावनां स्वगुरुब्रह्मणामुक्ताभिन्नत्वे-
 ऽऽत्मभावनामनिश्चयरूपां वृत्तिं त्यक्त्वा विद्युज्य नदृत्तया विपरी-
 तत्वभावनां स्वगुरुब्रह्मणां अभिन्नत्वनिश्चयरूपं विपरीतत्वं

तस्य भार्वनां स्फूर्तिं त्यक्त्वा निमृज्य बुधैः स्वगुरुब्रह्मणा-
मभिन्नत्वनिश्चयवद्भिर्निष्ठापये . स्वात्मगुरुब्रह्मणामखण्डरूपत्वे
या निष्ठा महज प्रेम तन्मये . तद्रूपे पीठ आत्मने . शूलपाणि-
ज्ञानशुभेदकत्वाच्छूलमिव शूलं तत्त्वबोधः पाणौ हस्त यस्य स
तथोक्तः साङ्ख्ययोगो निजो वाहू . इत्युक्तत्वात्स शूलपाणि-
ब्रह्माभिन्नात्मस्वरूपो गुरुः प्रतिष्ठाप्यो ब्रह्माभिन्नस्वात्माभिन्न-
त्वानुमन्वानं स्थिरीकरोत्य इदमेवात्र . प्रतिष्ठापयत् ॥ ५ ॥
एवंमर्मांककं प्रतिष्ठापनं निरूप्येदानीमस्मी . पूजायाम-
लौकिकमेवावाहनं निरूपयितुं तावदावाहनमन्त्रमाह ।

पिनाकधृते नम इत्यावाहनम् ।

पिनाकधृत इति । पिनाकधृते 'पिनाकोऽजगत्तन्धुर्निर्मम-
रमिहाक्तेरजोम विन्मात्ररूपः परमात्मा गच्छति तत्तत्ज्ञानेन
निवृत्त्या भवतीति गौरव माया प्रकृत्यपरपर्याया ग्रन्था तपोः स-
मूहस्य शबलं ब्रह्म मणवार्थमूत्रमजगत् पिनाकनागक तद्वाचकः
मणवश्चाभवेनात्र ह्याहः , मणवस्य धनुश्चे श्रुतिः 'मणवो धनुः
शरो ह्यात्मे'ति . स पिनाकस्तस्य घृदारकस्तदाधिष्ठानभूतं परं
ब्रह्म तद्रूपो गुरुश्च तस्मै तदर्थं तत्स्वरूपमाप्तय इत्यर्थः , नमः
पूर्वोक्तनक्षत्रः महतीभावो विषेय इत्येवंमन्त्रार्थानुमन्त्रागमे-
वावाहनमत्र शिवस्वरूपगुरुस्वात्मनोः सामीप्यकारणमिति भा-
वः , इममेव मन्त्रार्थं श्लाकेन स्पष्टयति ।

सर्वगस्यापि देवस्य भक्तिरावाहनं तत्र ।

आवाहयामि भक्त्या त्वामित्यावाहः पिनाकधृता ॥ ९ ॥

सर्वगस्येति । सर्वगस्यापि सर्वत्रानुस्यूतस्यापि अस्तिमा-
तिप्रियरूपेण , सर्वत्र विद्यमानत्वादेवस्य विन्मात्ररूपस्य शि-

वस्य मक्तिः सेवा सच्चिदानन्दरूपेणाङ्गीकार इत्यर्थः, आवा-
हनं समीपवापणं भवेत्स्यादताई ममाता तं सच्चिदानन्द-
रूपेण सर्वभानुस्यूतं शिवमावाहयामि समीपे प्रत्यक्षं करो-
मीत्येवं पिनाकघृतात्पिनाकस्य पिनाकनाम्नाऽजगद्वस्तुतः प्र-
णवस्य तद्वाच्यशबलब्रह्मणो वा धारक आधारभूतं ब्रह्म यो-
गहस्ते च प्रणवतद्वाच्यशबलब्रह्मघृतनवद्वज लक्ष्यं स आवाहः
सर्वदा स्वमत्पक्षस्वेनामुभवनीयः ॥ ९ ॥

एवमसौकिकमावाहनं यदर्थेदानीं तथाविधं ध्यानं दर्श-
यितुं सर्वलोकप्रतिपदमेव ध्यानश्लोकमुदाहरामाह ।

अथ ध्यानम् ।

अथेति । अथावाहनानिरूपणानन्तरं ध्यानं चिन्तनं नि-
रूपयत इति शेषः, तमेव प्राप्तद्वयं ध्यानश्लोकमुदाहरति ।
ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तारतुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ १० ॥

ध्यायेदिति । अस्यार्थः—षोडशश्लोकैर्ग्रन्थकारो निरूपयिष्य-
त्यतः संक्षेपेणात्र वर्णयामि हे शिष्य रजतगिरिनिभं रजतगि-
रिणा रौप्यपर्वतेन निभं महेशं चारुचन्द्रावतंसं चारुः सुन्दरो
यश्चन्द्रः सोमः सोऽवतंसश्चूडाभूषणं यस्य तं रत्नाकल्पो-
ज्ज्वलाङ्गं रजत्र्यष्टैर्ज्ज्वलनं प्रकाशमानमङ्गं शरीरं यस्य स त
थाविधस्तं परशुमृगवराभीतिहस्तमेकास्मिन्हस्ते परशुः कुशरोऽ-
परं च मृगस्तदन्ये च वरश्चतुर्धहस्ते चाभीतिर्भयनिवर्त्तनं क्र-
मेण यस्य तं प्रसन्नं हास्यमुक्तं पद्मासीनं पद्मे कमल आसीनं -

स्थितं समन्तात्मवतः स्थितैरिति शेषः, अमरमणैर्देवसमूहः
स्तुतं प्रशंसितं व्याघ्रकृत्ति व्याघ्रस्य शार्दूलस्य कृत्तिश्चर्म तद्र-
सानं परिदधानं विश्वाद्यं विश्वस्य जगत आश्रं तकारणभूतमत
एव विश्ववन्द्यं विश्वस्य वन्द्यं नमनार्हं निखिलभयहरं निखिलं
समस्तं यद्रयं समस्तानां वा भयं भीतिस्तस्य हरं नाशकं पञ्च-
वक्त्रं पञ्चसंख्यानं वक्त्राणि वदनानि यस्य स तथोक्तस्तं त्रिने-
त्रं त्रिसंख्यानं नेत्राणि लोचनानि यस्य तं नित्यं सद्रूपं महेश-
ं शिवं ध्यायेद्विचिन्तयेदिति लौकिकार्यः ॥ १० ॥

इत्यनेनैवं ध्यानं कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रकृतपूजोपयुक्तम-
स्यार्थं निरूपयिष्यमाण आह गद्येन ।

अथाऽस्य विवरणम् ।

अयेति । अथ ध्यानश्लोकोदाहरणानन्तरमस्य ध्यानश्लो-
कस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः ।

तत्र ध्यायेदित्यादिपदत्रयस्य विवरणम् ।

एवं ध्यानश्लोकव्याख्याननिरूपणं प्रतिष्ठायेदानीमादौ
ध्यायेन्नित्यं महेशमिति पदत्रयस्य तात्पर्यं निरूपयिष्यमाद्येनाह
तत्रेति । तत्र ध्यानश्लोकविवरणे नित्यं महेशं ध्यायन्तीति पदत्र-
यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

अनित्ये नित्यं त्रिरसा नित्ये नित्यं धृतव्रताः ।

नित्यं महेशं ध्यायन्ति नित्यानित्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

अमित्य इति । ॥ शिष्य अनित्ये कालत्रयेऽप्यसद्रूपे-
ऽत्मात्मभूते द्वैतप्रपञ्चे निरति सर्वदा त्रिरसा विगतो रसः
सुखं येषां तथाभूताः, किञ्च नित्ये कालत्रयेऽप्यबाध्य आ-
त्मस्वरूपे नित्यं सदैव धृतव्रता धृतं गृहीतं व्रतं श्रव-

णाद्यनुष्ठाननियमो यैस्ते तथोक्ता नित्यानित्यविवेकिनो
 नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मचैतन्यमनित्यमनात्मरूपं द्वैतं ते
 विविच्येते अननेति नित्यानित्यविवेक आत्मानात्मपृथक्कृतज्ञानं
 येषामास्ति ते तथाभूताः नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मस्वरूपं महेश-
 मन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानं सर्वेश्वरं, यद्वा नित्यं सर्वदेव यथा
 भवति तथा ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अनित्यान्नित्यमात्मानं पृथक्कृतं
 नित्यात्मस्वरूपं प्राप्ते सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठाननियमवन्तो नि-
 त्यात्मस्फुरणपूर्वकं श्रवणाद्यादृष्टैव कालमतिक्रामन्ति तदेवात्र
 ध्यानशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ ११ ॥

एवं ध्यायेन्नित्यमहेशपदानां तात्पर्यमभिधायेदानीं रजतगि-
 रिनिर्भासति पद व्याख्यास्यन् गद्येन प्रतजानीते ।

अथ रजतगिरिनिर्भासित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ ध्यायेन्नित्यं महेशमितिपदत्रयव्याख्यानानन्तरं
 रजतगिरिनिर्भासति पदस्य विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेव
 पद्येनाह ।

रजतस्य गिरिः शंभुः शाम्भवानां परं धनम् ।

धनं तेन पूर्णानां दरिद्रत्वं न विद्यते ॥ १२ ॥

रजतस्येति । रजतस्य यथा रूपं प्रपञ्चनिर्वाहकं सर्वेषां
 सुखजनकं च भवतीति प्रसिद्धं तथाऽऽनन्दोपि 'आनन्दाद्ध्येव
 खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगन्निर्वाह-
 कत्वप्रतिपादनाद् 'एष होवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभिश्चानन्दत्वानिरूपणाच्चा-
 नन्दस्य रजतसाम्यतया स रजतपदेनात्र ग्राह्यः, तस्य गिरिरिव
 गिरिः परं आनन्दममूहकः शिवोऽन एव शम्भुः शं सुत

भवत्यस्मादिति शम्भुः सपस्तसुखपदः परमात्माऽस्ति अतः
स शम्भुवानां शम्भोरेव हिना ये सेवकास्तेषां, यद्वा शम्भुरेव
शम्भवास्तेषां हितार्थे स्वार्थे वा तद्धितः, परमुत्कृष्टं धनं द्रव्य-
मस्ति द्रव्यसाम्यमेव दर्शयति घनेनेति, तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्व-
रूपेण घनेन द्रव्येण प्रीतिविषयेणेत्यर्थः, पूर्णानां तुष्टानां विदुर्गा
हरिद्रुतं वारिद्रं दुःखप्रवा दुर्गतिस्तस्य भावस्तत्त्वं न विद्यते
नास्ति अत एव रजनवत्सुखमाधनत्वादुःखस्वरूपदर्शरद्रनिवर्तक-
त्वाच्चानन्दसमूहस्वरूपत्वादपि आनन्दात्मनः शिवस्य रजतगिरि-
साम्यं प्रतिपादितमिति भावः ॥ १२ ॥

एवं रजतगिरिनिभमिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं
चारुचन्द्रावतंसमिति पदतात्पर्यं दर्शयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ रजतगिरिनिभमितिपदव्याख्याननिरूपणानन्तरं
चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य चारुचन्द्रावतंसमित्येव रूपं यत्पदं तस्य
विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शुद्धात्मा शीतला कान्ता सूक्ष्मा बोधकला परा ।

वक्रायते दुरापेयं चन्द्रचूडो विभर्ति ताम् ॥ १३ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धात्मा शुद्धः प्रपञ्चरागादिकलङ्कशून्य आत्मा
स्वरूप यस्याः सा तयोक्ताऽत एव शीतला तापप्रपानवर्त्तायित्री
स्वतश्च तापत्रयहीनाऽत एव कान्ताऽऽनन्दरूपत्वात्कमनीया
सूक्ष्मा सूक्ष्मात्मविषयत्वाद्दृष्ट्यन्तराविषयत्वाच्च तन्नी परा सर्वो-
त्कृष्टाऽऽत्मविषयत्वात्स्वतश्च सर्ववृत्तिभ्य उत्कृष्टत्वाच्च परा प्रप-
ञ्चादन्या, एवं विधा वा बोधकला बोधरूपं प्रत्यगभिन्न ब्रह्मचतन्यं
कलयति अनुभवतीति सा तयोक्तेयमुक्तलक्षणा विद्यारूपा

वृत्तिर्दुरापा दुःखेन क्लेशेनाऽप्योतीति सा तथाभूताऽत एव
 वक्रायते वक्रभिवाचरतीति सा तथा भवति दुरापत्वमेव तस्या
 वक्रभाव इति भावः, तामुक्तसंक्षणां ज्ञानकलामाह्लादकत्वाच्च-
 न्द्रत्वं तस्यास्तां विभर्ति धरति अतः शिवस्तथा बोधकला-
 धारणया चन्द्रचूडश्चन्द्रयति स्वसंसृष्टं प्रमातारमाह्लादयतीति
 चन्द्रो बोध इच्छायां चूडोपसृष्टितमस्तुके यस्य स तथोक्तः प्र-
 सिद्धोऽस्तीति शेषः ॥ १३ ॥

एवं चारुचन्द्रावतन्तामिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं
 रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रति-
 जानीते ।

अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ चारुचन्द्रावतन्तामिति पदस्य तात्पर्यनिरूप-
 णानन्तरं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं
 क्रियते इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

योगदीक्षामयान्येव बोधरत्नानि कानि चित् ।

दधाति शंकरोऽतोऽस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता ॥ १४ ॥

योगदीक्षेति । हे शिष्य योगदीक्षामयानि योगाः कूटस्थ-
 प्रज्ञागोर्भागत्यागसंस्थाय विरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्ररूपेणैक्यं
 तस्य दीक्षा संस्कारो वासनेत्यर्थः, तन्मयानि तत्त्वचुराणि कानि
 चिदनिर्वचनीयानि बोधरत्नान्येव बोधा जीवब्रह्मैक्यविषयाणि
 ज्ञानान्येव रत्नानि स्वप्रकाशरूपेण रत्नसादृश्याद्भवानीव दधाति
 विभर्ति अत एव शङ्करस्तैरेव ज्ञानरत्नैः समस्तस्वधरणागतजी-
 वानां शं मुखं करोतीति शङ्करः, अनेन स्वज्ञानमदो गुरुरेव पर-
 मात्मरूपतया पूज्य इति ध्वनिवमतो बोधरत्नधारणादेवाऽस्य

ब्रह्मात्मगुहाशिवस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता स्वप्रकाशत्वेन रत्नतु-
ल्यबोधैरुज्ज्वलमङ्ग स्वरूपं यस्य स्वप्रकाशेन बोधप्रकाशेन चा-
त्यन्त प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः, तस्य भावस्तत्ताऽस्तीति ज्ञेया ॥ १४ ॥

एवं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यं निरूप्येदानीं
परशुहस्तपदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ परशुहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य व्याख्यान-
नन्तर परशुहस्तपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः-
तदेव श्लोकेनाह ।

येन मोहवनं छिन्नं कदाचिन्न प्ररोहति ।

स बोधः परशुस्तीक्ष्णो हस्ते रुद्रस्य वर्तते ॥ १५ ॥

येनेति । ह शिष्य येन जीवप्रज्ञाप्रतिपत्तेः बाधपरशुना
मोहवनं मोहोऽज्ञानं तदेव जनमरणं क्रामादवगात्रेण वामरूपेण
भयहेतुत्वावरणरूपं मोहमेति भावः, तच्छिन्नं यन्निरुक्तं सत्क-
दाचित्कास्मिन्नपि समये कालत्रयेपीत्यर्थः, न मगद्वति तादायते
स वक्तव्यः परशुः परमाभक्ष आत्मानि भेदकारणभूतं माया
तत्कार्यं च ज्ञातयति लण्डयतीति परशुस्तीक्ष्णो भेदकारणाज्ञा-
नादिभेदेन नीचो बाधा ज्ञानमेव ज्ञेयः, स रुद्रस्य रोदयात्
स्वमन्वर्द्धं जीवमिति रुद्रहङ्कारास्ति रति 'नेह नानास्व विज्ञेय' इति
श्रुतिदृष्ट्या बाधितत्वात्स्वात्ममात्रत्वेनाद्वीकरोतीति रुद्रः परमा-
त्मस्वरूपं गुरुस्वस्य हस्ते माख्ययोगो निर्जा बाह इत्युक्तत्वा-
दताख्यपदहस्ते वर्तते तिष्ठति ॥ १५ ॥

एवं परशुहस्तत्वं व्याख्यानेदानीं शृङ्गहस्तत्वं व्याख्यातुं
गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मृगहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ पञ्चहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं मृगहस्तत्ववि-
वरणं मृगहस्तत्व व्याख्यानस्योक्तं तस्य व्याख्यानं विवरणं क्रियत
इति शेषः । तदेवश्लोकेनाह ।

धर्तुं न शक्यते धीरैर्यो धृतोऽपि पलायते ।

लीलयैव धृतो हस्ते शम्भुना स मनोमृगः ॥ १६ ॥

धर्तुमिति । हे शिष्य धीरैर्ब्रह्मचर्याविसाधनसम्पन्नैर्विद्वद्भिः
पराभूतावपि मनसः स्थिरैरसम्पादने योगाभ्यासादपरावृत्तैश्चापि
मनोमृगो मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनोरूपो मृगो धर्तुं
स्वाधीनीकर्तुं न शक्यते न मगर्ध्वते, किञ्च कदाचिद्यो मनोमृगा
धृतोपि स्वाधीनीकृतोपि पलायते दृग्दृग् गच्छति स उक्तम-
नो मनोमृगो मनश्च तदेव मृगयति विषयानिति मृगो
मन एव मृगः । अत्र ब्राह्मणं, शम्भुना शम्भुरस्य स्वाङ्गगतो मुमुक्षुर्ना
च स शम्भुभूतेन, एतन्न ज्ञानयोगाभ्यां मुमुक्षुर्ना मुक्तिप्रदः
परब्रह्मस्वरूपगुरुशिवो ब्राह्मणः, गुरुर्वक्ष्ये'त्यादिस्मृतैः, 'एष ह्येतान-
न्दपाती'ति श्रुतंश्च ब्रह्मात्मगुरोः शम्भुत्वं ज्ञेयं, लीलयाैव क्रीडयैव
हस्ते योगारूपहस्ते धृतो भूतः स्थिरत्वं सम्पाद्य वरीकृत
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं मृगहस्तत्वं व्याख्यापेदानीं वरहस्तत्वं व्याचिख्या-
मुरगधेनाह ।

अथ वरहस्तत्वविवरणम् ।

अथेति । अथ मृगहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं वरहस्तत्वविवरणं
शिवे वरहस्तत्वं योक्तं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति
शेषः । तदेव पद्येनाह ।

वरार्थिभिर्वरेण्याय वृत्तो यैस्तु वरः स तम् ।

वरं ददाति हस्तेन वरदस्तेन शंकरः ॥ १७ ॥

वरार्थिभिर्गति । हे शिष्य यैर्मुमुक्षुभिर्वरार्थिभिर्वरं
जीवन्नैक्यमानञ्जसां मोक्षमयन्त इच्छन्ति ते तथोक्तास्तै-
र्मोक्षस्यैव धर्माद्यर्थेषु श्रेष्ठत्वाद्दरेण्याय वरेण्यं सर्वजनैः प्रार्थनीयं
ब्रह्मसुखं तस्मात्तु वृत्तो याचितः सेविता वा यः शिवः स द-
त्तलक्षणो ब्रह्मरूपो गुरुरेव तं वरं ब्रह्मभावलक्षणं श्रेष्ठमर्थं हस्तेन
वेदान्ताविरुद्धसारूप्यहस्तेन वदात्पर्ययति स्वात्मन्येवासद्ब्रह्मादि-
लक्षणमदर्शनेन ब्रह्मभावगाकत्वान्गोप्तं ददातीत्यर्थः, तेन कारणेन
वरदो वरं मोक्षं ददानीति वरदोऽत एव शङ्करः समस्तस्वश-
रणागतमुखकरो ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १७ ॥

एवं वरदहस्तत्वं व्याख्यायेदानीमपीतिहस्तत्वं व्याख्यातुं
पद्येन मतिजानीते ।

अथाऽभीतिहस्तत्वविवरणम् ।

अयेति । अथ वरहस्तत्वविवरणानन्तरमपीतिहस्तत्वविवर-
णमपीतिहस्तमिति पदस्य विवरणं व्याख्यायान् क्रियते इति शेषः ।
तद्वेव पद्येनाह ।

मृत्योर्विमेति ब्रह्मापि मृत्युरेव भयं महत् ।

तस्मादमृत्युरभयं हस्ते मृत्युञ्जयस्य तत् ॥ १८ ॥

मृत्योर्विति । हे शिष्य ब्रह्मापि मृत्युर्मूर्त्यापि किन्पुनरितर
इत्यपिशब्देन सूचनं, मृत्योर्मरणाद्विमेति भीतिं प्राप्नोति अतो
महदुत्क्रष्टं भयं भीतिर्मृत्युरेव मरणमवाप्ति तस्मादेतो-
रमृत्युर्न विद्यते मृत्युर्मरणं यत्र माऽमृत्युर्मोक्षोऽभयं भयं
मरणं नास्ति यस्मिन्तदस्ति तदभयाख्य पदं मोक्षरूपं मृत्युज-

यस्य मृत्युर्भरणं जयति स्वयं सम्पादयतीति मृत्युञ्जयोत्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्मरूपो गुरुस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वादशकृतमृत्यो-
रिति भावः, हस्ते योगाख्ये करे वर्चते मृत्युरूपद्वैताप्रतीतिस्तु यो-
ग एवर्चते इति भावः ॥ १८ ॥

एवं पशुमृगवराभीतहस्तामिति पदं चतुर्भिः श्लोकैर्व्या-
ख्यानेदानीं प्रसन्नामिति पदं व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ प्रसन्नमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पशुमृगवराभीतहस्तामिति व्याख्यानानन्तरं
प्रसन्नामित्यस्य प्रसन्नामिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत
इति शेषः । तत्रेव श्लोकेनाह ।

सिद्धिमेकामपि प्राप्य कश्चिदन्तः प्रसीदति ।

निधानं सर्वसिद्धीनां प्रसन्नः सर्वदा हरः ॥ १९ ॥

सिद्धिर्मात्रं । हे शिष्य कश्चित्कोपि जीव एकामाकाशग-
मनादिषु गौणानिदिषु आणमादिषु प्रधानासिद्धिषु वा काश्चनेका
सिद्धिं विभूतिं प्राप्योपमङ्ग्याऽन्तरन्तःकरणे प्रसीदति प्रसन्नो
भवति तर्हि सर्वसिद्धीनां सर्वाः समस्ता याः सिद्धयो विभूत-
यस्तामां निधानं निशीयन्ने स्थाप्यन्तेऽस्मिन्सिद्धय इति
निधानमाधारः शिवोऽयः सुखरूपः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुरिति
अतः सर्वदा सर्वकालं प्रसन्नः सुखरूपोऽस्ति अतो मुक्त्यादिम-
र्षासादृशं गुरुरेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रसन्नामिति पदं व्याख्यानेदानीं पद्यामीनमिति पदं
व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ पद्यासीनमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ प्रसन्नामिति पदविवरणानन्तरं पद्यासीनमि-

त्यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

सतां हृदयपद्मेषु यदासीनः सदाशिवः ।

अत एव हि वेदेषु पद्यासीन इतीरितः ॥ २० ॥

सतामिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणाच्छिवो ब्रह्मा-
भिन्नप्रत्यगानन्दरूपो गुरुः सतामात्ममाक्षात्कारयताम्, 'अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'ति श्रुतेः, हृदयपद्मेषु हृदया-
न्यन्तःकरणान्येव पद्मानि कमलानीव तेषु, यद्वा हरति सर्वं
द्वैतमिति हस्तर्षद्वैतनिषेधः—'अथात आदेशो नेति नेति, नेह ना-
नास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिकृतस्तमयते प्रकाशयतीति हृदयं
समस्तजगदयन्ताभाषमकाशकं चैतन्यं तदेव पद्मानि पद्यते ग-
म्यते भवणादिसाधनैः प्राप्स्यत इति पद्मब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्म-
चैतन्यं प्राति साक्षात्करोतीति पद्मं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध
आदरे बहुवचनं तेषु तत्रैव सर्वदा प्रतीतेरासीनः स्थितोऽत
एवास्मादेव कारणाद्वेदेषु श्रुतिषु 'हृत्पुण्डरीकं विरजं वि-
शुद्धमि'त्यादिषु हि मसिद्धमेतद्विद्वत्स्वपि पद्यासीनः पद्मे स-
तां हृदयकमले उक्तविधजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधे वाऽऽसीनः
स्थित इत्येवमीरितः कथित इति निश्चेतव्यम् ॥ २० ॥

एवं पद्यासीनामिति पदं व्याख्यायेदानीं समन्तात्स्तुतम-
मरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरित्यस्य विवरणम् ।

अपेति । अथ पद्यासीनामिति पदव्याख्यानान्तरं समन्ता-
त्स्तुतममरगणैरित्येवं यत्पदत्रयं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रि-
यत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

स्तुवन्ति देवान्मनुजास्ते देवा देवनायकान् ।

देवदेवो महादेवः स्तूयते देवनायकैः ॥ २१ ॥

स्तुवन्तीति । मनुजा मनुष्या देवान्मरुत्प्रभृत्यमरान् स्तु-
वन्ति मशंसान्ति ते मनुष्यैः स्तुता देवा मरुत्प्रभृत्यमरा देव-
नायकान्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्रप्र-
ह्लादयस्तान्स्तुवन्ति मशंसन्ति देवदेवो देवानां मरुत्प्रभृत्य-
मराणां तद्दीश्वराणामिन्द्रप्रह्लादीनां देवः प्रकाशात्मस्वरूप-
त्वात्मकाशकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपो गुरुरत एव महा-
देवो महानपरिच्छिन्नात्मस्वरूपो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपः स्व-
यंप्रकाशः स देवनायकैर्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका
ईश्वरा इन्द्रप्रह्लाद्यास्तैः स्तूयते मशस्यते सर्वदेवानामात्मत्वा-
त्सर्वदेवैः शिव एव स्तुत्य इति भावः ॥ २१ ॥

एव समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यापेदानीं
व्याघ्रकृत्तिं बसानमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन मतिजानीते ।

अथ व्याघ्रकृत्तिं बसानमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयव्याख्या-
नानन्तरं व्याघ्रकृत्तिं बसानमिति पदद्वयस्य व्याघ्रकृत्तिं बसान-
मिमेवं पदयोर्बद्धद्वयं युग्मं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति
शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शङ्करेण किरातेन मोहव्याधौ निपातितः ।

कटौ कृत्तिस्वरूपेण पश्य तस्य निदर्शनम् ॥ २२ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य शङ्करेण शं मुखं करोतीति श-
ङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तेन—‘एष
होवा नन्दयाती’ इति श्रुतेः किरातेन नक्ष्यमाणलक्षणव्याघ्रघात-
फलं किरातेन व्याधभूतेन, यद्वा किराति स्वात्मसुखसाक्षा-

स्काररूपं धर्मं वर्धतीति किरौ धर्ममेघारूपः समाधिस्तमात-
नोति विस्तारयतीति किरातः स्वात्मसाक्षात्कारसाधनभूतो जी-
वब्रह्मैक्यविषयो बोधस्तदुपदेशेन कृत्वा धर्ममेघारूपमधि-
स्तारको गुरुरूपः परमात्मा तेन स्वरूपेण मोहव्याघ्रो मोह-
यति विस्तारयतीति स्वात्मानं स मोह एव दुःखदत्ताद्धीति-
हेतुत्वाच्च व्याघ्रः शार्दूल इव स मोहव्याघ्रो निपातितो घातित
इति निश्चेतव्यम्, इत्थं कुतो निश्चेतव्यमित्यत आह कटाविति ।

तस्योक्तस्य मोहव्याघ्रघातस्य निदर्शनं चिह्नं कटौ कटाति
आवृणोति स्वात्मानमिति कटिरहङ्कारस्तास्मिन्त्वात्मनि कृत्तस्व-
रूपेण कृत्तधर्मं तदिव स्वसम्बद्धव्याघ्रमूचकं यथा तथा स्वका-
रणमोहमूचकं बाधितं देहद्रव्यसहितं चिदाभासरूपं कृत्तसाह-
स्यादत्र कृत्तपदेन ग्राह्यं, यद्वा कृन्तति भिन्नं स्वात्मानमिति
व्युत्पत्त्याऽऽत्मनि भेदमतीतिहेतुर्देहद्रव्यसहितश्चिदाभासो मोह-
व्याघ्रस्य बाधित्वेन चर्मेवावशिष्टोऽत्र ग्राह्यः, नैव स्वरूपं यस्य
तेन पदपात्रलोक्य तेनैव चिह्नेन मोहव्याघ्रो घातितः स्वात्मशङ्क-
गुरुरेति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

एवं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यायेदानीं वि-
श्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यस्य विवरणम् ।

अयेति । अयं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयव्याख्याना-
नन्तरं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यनयोर्व्याख्यानं विवरणं क्रियते
इति शेषः । तदेव गद्येनाह ।

विश्वकृद्विश्वरूपोऽसौ विश्वहृद्विश्वपालकः ।

विश्वाद्यो विश्ववन्द्यश्च विश्वेशो गिरिजापतिः ॥२३॥

विश्वकृदिति । हे शिष्य असौ शिवः प्रसगभिन्नः परमात्मा विश्वकृद्विश्वं जगत्करोति उत्पादयतीति विश्वकृत्समस्तजगत्-
चरन्तर्यामिणस्तदाधारमृतचिदखण्डैकरसात्पृथगसत्त्वात्, किञ्च विश्वरूपो विश्वं जगदेव रूपमाकरो यस्य, यदा विश्वं जग-
द्रूप्यते प्रकाश्यतेनेनेति विश्वरूपो जगत्प्रकाशकः, तथा विश्वद्वि-
श्वं समस्तं जगन्मायातत्कार्यरूपं हरति विनाशयतीति स त-
थोक्तो जगत्प्रसपकर्तुरहङ्कारस्य तदधिष्ठातृ रुद्रस्य च प्रसग-
भिन्नब्रह्मणः पृथगसत्त्वात्तथा विश्वपालको विश्वस्य जगत-
पालको रक्षकः स्वसत्ताचितिसुखार्पणेन प्रसिद्धजगत्पालक-
स्याऽपि विष्णोस्ततः पृथगसत्त्वादपि तथा विश्वेशो विश्वस्य
जगत ईशो नियन्ता तस्यापि ततः पृथगसत्त्वाच्च गिरिजापति-
गिरिति विनश्यति तत्त्वज्ञानादिति गिरिर्मोहस्तत्कार्यरूपो वि-
शेषश्च तस्माज्जातोत्पन्ना गिरिजाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्ति-
स्तस्याः पतिः पालकस्तं विना तस्या जीवनासिद्धेः प्रसिद्धं च
वृत्तेर्विषयाधिष्ठानयोरधीनं जीवनमत एवभूतत्वाद्विश्वाद्यो
विश्वस्य जगत आद्य आदौ भवः समस्तजगत्कारणमित्यर्थः,
अत एव विश्ववन्द्यश्च विश्वस्य जगतो वन्द्यो वन्दनार्होऽपि-
अस्तीति मिश्रेतव्यम् ॥ २३ ॥

एवं विश्ववन्द्यमिति पदे व्याख्यायेदानीं निखिलभयह-
रमिति व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ निखिलभयहरमित्यस्य त्रिवरणम् ।

अथेति । अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदव्याख्याना-
नन्तरं निखिलभयहरमित्येतस्य निखिलभयहरमिति पदस्य

विवरणं-व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

श्रुतिर्भयमिति ब्राह्म 'द्वितीयादौ भयं भवेत्' ।

हरो हरति भक्तानां मुक्तिदो निखिलं भयम् ॥२४॥

श्रुतिरिति । हे शिष्य 'द्वितीयादौ भयं भवेद्द्वितीयं द्वैतं त-
स्माद्धेतोर्भयं भीतिर्भवेत्स्माद् द्वैतं निश्चय इत्येवं श्रुतिर्वेदो
भयं भयकारणं द्वैतं माहोक्तवान्, किञ्च मुक्तिदो मुक्तिं मोक्षं
ददातीति मुक्तिदोऽद्वैतस्वरूपमुक्तिप्रद इत्यर्थः, अत एव हरो
हरति सर्वं द्वैतांमिति हरः समस्तभक्तहेशनिवारक इत्यर्थः, म-
द्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपो गुरुर्भक्तानां स्वसेवकानां मुमुक्षुणामित्यर्थः,
निखिलं समस्तं भयं भयकारणं द्वैतं हरति विनाशयति ॥२४॥

एवं निखिलभयहरमितिपदं व्याख्यायेदानीं पञ्चवक्त्र-
मिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ पञ्चवक्त्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ निखिलभयहरमिति पदव्याख्यानानन्तरं
पञ्चवक्त्रमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः, ।
तदेवं पद्येनाह ।

ध्यायन्ति भक्ताः सर्वत्र सर्वेषामपि सन्मुखः ।

उन्मुखो विमुखानां यस्तस्य सा पञ्चवक्त्रता ॥ २५ ॥

ध्यायन्तीति । हे शिष्य भक्ताः सेवका मुमुक्षव इत्यर्थः,
सर्वत्र चतुर्दिक्षु स्थिताः सन्तो ब्रह्माभिन्नपरमात्माशिवगुरुं
ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तेषां ध्यायिन्नकानां सर्वेषामपि ममस्ता-
नामपि यः भगवन्भिन्नपरमात्माशिवगुरुः सन्मुखः ममसत्त्वेन
प्रतीयमानो भवति, किञ्च विमुखानां स्वस्मिन्पराङ्मुखानां य

उक्तलक्षणः परमात्मशिवगुरुमुखः पराङ्मुखो भवति सा
सर्वपदवाच्यवतुर्दिवस्यभक्तसान्मुख्येन चतुर्मुखता पराङ्मुखे
च पराङ्मुखता, एवं प्रकारा तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः
पञ्चवक्त्रता पञ्चसङ्ख्यगुलवत्त्वं भवतीति ज्ञेया ॥ २५ ॥

एवं पञ्चवक्त्रमिति एवं व्याख्यायेदानीं त्रिनेत्रमिति एवं
व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ त्रिनेत्रमित्यस्य विवरणम् ।

अपेति । अथ पञ्चवक्त्रमितिपदव्याख्यानानन्तरं त्रिनेत्रमि-
त्यस्य त्रिनेत्रमितिपदस्य विवरणं व्याख्यातुं कियत इति शेषः ।
तदेवं पद्येनाह ।

कर्मोपास्ती उभे नेत्रे ज्ञानं नेत्रं तृतीयकम् ।

ललाटे राजते यस्य त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ २६ ॥

कर्मोपास्ती इति । हे शिष्य प्रत्यगभिन्नपरात्मशिवगुरुं विना
निर्वाहाभावात्तस्यैव कर्मोपास्ती कर्मज्ञानमुपासनाज्ञानं वेद्यते
उभे द्वे नेत्रे नयने स्तस्तृतीयकं तृतीयं नेत्रं नयनं ज्ञानं ज्ञापने
साक्षात्क्रियते प्रज्ञाऽनेनेति ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयको बोधो
ज्ञेयं, पितृलोकदेवलोकमोक्षप्रापकत्वादेतेषां नेत्रत्वांमिति भावः,
तत्तृतीयं ज्ञाननेत्रं यस्य प्रसंगात्मशिवगुरोर्ललाटे भालवदेक-
देशे यस्मात्कारणाद्वाजते प्रकाशते तेन कारणेन शङ्करः स
कलनमदानन्दकरः परमात्मगुरुस्त्रिनेत्रस्त्रीणि नेत्राणि न-
यनानि यस्य ॥ तयोक्तोऽस्ति कर्मोपासनज्ञानाधिकारिणां
तत्तत्फलप्रापकत्वात्कर्मोपासनज्ञानानां नेत्रत्वं तेषां चाधेपा-
नामाधारत्वाच्चिद्वगुरोश्च संवन्धित्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ २६ ॥
एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीं तत्प्रसङ्गादेव तद्रूपयोगितया

चोपकरणानां विचारं कर्तुमस्थां पूजार्थां तद्व्याख्यानं निरूप-
यितुं पूर्वोक्तस्योत्तरवक्ष्यमाणस्य चासङ्कुरायोपसंहरति गद्येन ।

इति ध्यानम् ।

इतीति । ध्यानविवरणं ध्यानस्य ध्यानप्रतिपादकश्लोकस्य
विवरणं व्याख्यानमिति एवं कथितम्, एवं ध्यानश्लोकं व्याख्या-
येदानीमुपकरणानां विचारं निरूपयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोपकरणविचारः ।

अथेति । अथ ध्यानव्याख्यानानन्तरमुपकरणविचार उप-
करणानामुपाङ्गानां विचारो विवेको ध्यानोपकारकाङ्गानां विवेक
इत्यर्थः, क्रियते इति शेषः । तेषु प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशतां
व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्रादौ शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः ।

तत्रेति । तत्र प्रतिज्ञात उपकरणविचार आदौ प्रथमं शुद्धस्फ-
टिकसङ्काशताविचारः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिकः स्फटिकना-
माश्मा तेन सङ्काशता सादृश्यं यच्छिवे निरूपितं तस्य विचारो
विवेकः क्रियते इति शेषः । तामेव शुद्धस्फटिकसङ्काशतां विचार-
यन्नाद्येनाह ।

निर्मले सर्वमेवेदं यदस्मिन्प्रतिबिम्ब्यति ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशो नीरागः सोऽयमीश्वरः ॥२७॥

निर्मेन इति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणात्निर्मले निर्गतं
माया तत्कार्यजगद्रूपं यत् यस्मात्तथोक्तं तस्मिन्नास्मिन्स्वयं प्र-
काशत्वेन सदेवापरोक्षरूपे मय्यगभिन्नपरमात्मोद्भवगुरौ सर्वमेव
समस्तमपीदं जगत्प्राप्तविम्ब्यति जीवा ईश्वरश्च ताभ्यां सहितं

अत्यगात्मशिवगुरावाभामत इत्यर्थः, स जगत्प्रतिबिम्बवानप्ये-
 स्वपं प्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरु-
 र्नीरागः परिमार्थिकरागशून्योऽव एवेकैव उक्तलक्षणैकवर्षसं-
 पन्नोऽस्ति अतः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिक एतन्नामाश्मा तेन
 सङ्काशः सदृशो ज्ञेयः, यथा स्फटिकाश्मानि नीलपीतादिरागम-
 तिविम्बवत्स्याप्य मनीषमाने सति बन्धुतो रञ्जनारहित एव तिष्ठ-
 ति तद्वत्प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुराव जगत्प्रतिबिम्बवानिव प्र-
 तीयमानोऽप्य वस्तुतस्तद्रहित एव विद्वद्भिरनुभूयतेऽतः स्फटिक-
 सङ्काशत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

एवं शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वं विचार्येदानीं कर्पूरगौरतां व्या-
 चिख्यामुर्गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ कर्पूरगौरताविचारः ।

अथेति । अथ शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वविचारानन्तरं कर्पूरगौ-
 रताविचारः क्विवे कर्पूरगौरता या निरूपिता तस्या विचारो
 विवेकः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येताह ।

यद्वासनाप्रसादेन सर्वा दुर्वासना गता ।

स्वभावशीतला सेयं शिष्ये कर्पूरगौरता ॥ २८ ॥

यद्वासनेति । हे शिष्य यद्वासनाप्रसादेन यस्य शिष्यस्य स-
 म्यन्विनी या वासना भावना तस्याः प्रसादः प्रसन्नतोत्पत्ति-
 रित्यर्थः, तेन कृत्वा सर्वा समस्ता दुर्वासनाः दुष्टा स्वसंस्पृष्टनीवा-
 ना दुःखदात्री या वासना संस्कारः समस्तजगद्विषयिणी जीवा-
 ना बन्धकारणभूता वासनेति भावः, गता निवृत्ता भवति सो-
 कससणा स्वात्मशिष्यविषयिणी वासनेयं विद्वत्सु प्रत्यक्षा-
 ऽनुभूयमाना स्वभावशीतला स्वभावेनाकृत्तिवरूपेण शीतला

तापत्रयनिवर्तयिष्यस्ति, सीकेपि कर्पूरे गौरता शीतलता चा-
भिन्नाऽनुभूयते तथात्र मत्स्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयवासना-
यामपि तापत्रयनिवर्तकत्वेन शीतलत्वं शुद्धत्वेन गौरत्वं चा-
भिन्नमनुभूयतेऽत इयमेव कर्पूरगौरता कर्पूरस्य गौरस्तेव गौरता
हेया शिवे मत्स्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ विषये ॥ २८ ॥

एवं कर्पूरगौरतां विचार्येदानीं दिगम्बरतां विचारयितुं ग-
द्येन प्रोक्तजानीते ।

अथ दिगम्बरताविचारः ।

अथेति । अथ कर्पूरगौरताविचारणानन्तरं दिगम्बरता-
विचारः शास्त्रं लोके च या दिगम्बरतोष्यते तस्या विचारो
विवेकः क्रियत इति शेषः । तमेव विचारं गद्येनाह ।

निरावरणविज्ञानस्वरूपो हि स्वयं हरः ।

स्वैरं चरति संसारे तेन प्रोक्तो दिगम्बरः ॥ २९ ॥

निरावरणेति । हे शिष्य हि यस्मात्कारणाद्धरो हरति
सर्वं द्वैतमीत हरः मत्स्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्वयं स्वतो
निरावरणचैतन्यस्वरूपो निर्गतं निवृत्तमावरणं ब्रह्मात्मा न
भाति नास्तीत्येवंरूपव्यवहारकारणं कारणाविद्यासहितं य-
स्मात्तत्तयोक्तं यच्चैतन्यं चिन्मात्रं तदेव स्वयंसाधारणं रूपं य-
स्येति स तयोक्तोऽस्ति, किञ्च स तथाविधोपि संसारे समष्टि-
व्यष्टिदेहत्रयरूपे प्रपञ्चं स्वैरं स्वेच्छं यथा भवति तथा चरति
वर्तते विधिनिषेधातीतः मन्मंसारे तिष्ठतीति भावः, तेन हेतुना
दिगम्बरो निरावरणत्वाद्गन्तः प्रोक्तस्तदेतादृशं दिगम्बरत्वं मूढ-
जनैर्नप्रत्वेन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २९ ॥

एवं दिगम्बरत्वं विचार्येदानीं यस्मोद्धूलनं व्याख्यातुं

गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ भस्मोद्धूलनविचारः ।

अथेति । अथ दिगम्बरत्वविचारानन्तरं भस्मोद्धूलनविचारो भस्मनो विभूतेर्यदुद्धूलनं लेपनं लोके लौकिकशास्त्रे च शिवे प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते किल ।

तेनैव भस्मना गात्रमुद्धूलयति धूर्जटिः ॥ ३० ॥

ज्ञानाग्निगिति । हे शिष्य ज्ञानाग्निर्ज्ञानं जीवब्रह्मैवयविषयं महावाक्यजन्मपरोक्षं तदेव सकलकर्मबाहुकत्वादाप्रतिव स पश्य मत्सर्गाभिन्नपरमात्मशिवगुरोः सर्वाष्टव्याष्टदेहद्वयसहितविदाभासेऽहंमतीसा कृतानि यानि सर्वकर्माणि सञ्चितमारब्धक्रियमाणारूपानि क्रियापरपर्यायाणि भस्मसाद्भस्मरूपाणि कुरुते कुरोति किलेति निश्चये एवं निश्चये श्रुतिषु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, तेनैव तादृशेनैव भस्मना बाधितसर्वकर्मणामकिञ्चित्करत्वाद्भस्मसादृश्यं न त्वन्येनेत्यर्थः, गात्रं गा बुद्धीं शिरसां बुद्धीश्च व्रायते पालयतीति गात्रं सञ्चिदानन्दं ब्रह्म मत्सर्गाभिन्नमुद्धूलयति मलिनं लोकदृष्टौ दर्शयति बाधितसर्वकर्मणां मत्सर्गाभिन्नपरमात्मशिव एवापिष्टानां घट्टेयत्वेन लोकदृष्टौ प्रतीयमानतैव भस्मोद्धूलनत्वेनोपचर्चत इति भावः, अतः शिवगुरुर्धूर्जटिर्धूम्रवर्णा जटा यस्य स तथोक्तः, अतः वेदान्तसाङ्ख्ययो गारुडो जटा ग्राह्याः ॥ ३० ॥

एवं भस्म विचार्येदानीं तादृशभस्मनः शिवस्य च मूढदृष्टौ प्रतीयमानं भेदं निरस्यात् ।

भासते भिन्नभावानामपि भेदो न भस्मनि ।

स्वस्वभावस्वभावेन भस्म भर्गस्य बल्लभम् ॥ ३१ ॥

भासतेति । हे शिष्य भिन्नभावानां भिन्नोऽन्योन्यत उपा-
दृष्टो भावोऽन्तःकरणं सत्त्वा वा येषां तेषां भेदः प्रत्यगभिन्न-
परमात्मशिवगुरोः सकाशात्पृथक्कं बाधितकर्मकर्तृरूपप्रपञ्च-
विभूतौ यद्यपि भासते प्रतीयते तथापि भेदः प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
शिवगुरोः सकाशाद्भस्मनि बाधितकर्त्तादिप्रपञ्चरूपविभूतौ न
नास्ति, कुत इत्यत आह स्वस्वभावेति, भर्गस्य भर्जति संमार्ज्यं
दहतीति भर्गः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुस्तस्य स्वस्वभावस्वभा-
वेन स्वस्वात्मनो यः स्वभावो धर्मो जगद्बीजभर्जकरूपः स इव स्व-
भावो धर्मो यस्य भस्मनस्तेन कारणेन भस्मोक्तलक्षणा वि-
भूतिरबाधरूपत्वाद्वल्लभं मिथमस्ति, अत आत्माशिवस्य बाधि-
तकर्मरूपभस्मनश्च न भेद आत्मत्वेनैव प्रियत्वस्योपलभ्यमान-
त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं भस्मोद्धूलनत्वं विचार्येदानीं शिवे या चन्द्रचूडनोच्यते
लोकैः शास्त्रे च तां विचारयितुं गयेन प्रतिजानीते ।

अथ चन्द्रचूडनाविचारः ।

अयेति । अथ भस्मोद्धूलनविचारानन्तरं चन्द्रचूडनावि-
चारः शिवे या चन्द्रचूडता निरूपिता तस्या विचारो विश्वः
क्रियत इति शेषः, तमेव पद्येनाह ।

नश्यन्त्यस्य कलाः सर्वाः सा कला नैव नश्यति ।

याऽर्पिता शङ्करे भक्त्या चन्द्रचूडस्तया हरः ॥ ३२ ॥

नश्यन्तीति । हे शिष्य अस्यान्तःकरणोपाहितचैन्यस्य च-

न्द्रस्य सर्वाः सगस्ताः कला अवयवा नश्यन्ति नष्टा भवन्ति प-
ञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकमेन्द्रियपञ्चपाणमनोरूपाः षोडश कला ज्ञेयाः,
तद्वत्त्वेन पुरुषस्य चन्द्रसादृश्याच्चन्द्रत्वं चेति भावः, किञ्च मोक्त-
लक्षणकलासु मध्ये काप्येका नैव नश्यति नैव नष्टा भवति सा
केशपेसायां तां दर्शयति येति, चिदाभासरूपचन्द्रेण भक्त्या म-
त्पगभिन्नपरमेशिवगुरुविषयकमेष्णा शङ्करे सकलजगदानन्द-
करे मत्पगभिन्नपरमात्मविश्वगुरौ या कला कापि अर्पिता तदा-
कारत्वेन संपादिता सेति योज्यम्, अतः शिवाकाराकारितायाश्चि-
तवृत्तेः शिवस्वरूपत्वेनाविनाशात्तया मत्पगभिन्नपरमात्माकारवृ-
त्त्यैव हरो हरति सर्वं द्वैतापेतिहरः सर्वद्वैतहरणशीलः मत्पगभिन्नः
परमात्मा चन्द्रचूडश्चन्द्रश्चन्द्रकला चूडायां शिखायामिवैकदेशे
यस्यास्ति स तथाविध उक्तो लोके शास्त्रेचेति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

एवं चन्द्रचूडतां विचार्येदानीं जटाजूटं विचारयिष्यन्नापेन
प्रतिजानीते ।

अथ जटाजूटविचारः ।

अथेति । अथ चन्द्रचूडताविचारानन्तरं जटाजूटविचारः शि-
वस्य यो जटाजूटो लोके शास्त्रे च भातिपाद्यते तस्य विचारो
निर्णयः कियत् इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

विश्रामोऽयं मुनीन्द्राणां पुरातनचटो हरः ।

वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यास्तिस्रस्तज्जटयः स्मृताः ॥ ३३ ॥

विश्राम इति । हे शिष्य अयं स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यापरो-
क्षः मत्पगभिन्नः परमात्मा हरो हरति सर्वं द्वैतापेति हरो गुरु-
मुनीन्द्राणां मुनीनां ज्ञानिनां ॥ इन्द्रा श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिभूमिषु
स्थितास्तेषां विश्रामो विश्रम्यतेऽस्मान्निती विश्रामोऽपि-

करणे घञ् 'हलश्चे'ति सूत्रेण, आनासस्थानमित्यर्थः, अतः पुरा-
तनवटोऽनादिकालस्थितो वट इव स ज्ञेयः, किञ्च वेदान्तसा-
ङ्ख्ययोगाख्या वेदान्तो वेदान्तशास्त्र साङ्ख्य च साङ्ख्यनामकं
शास्त्रं योगो योगशास्त्रमेता आख्या आह्वयासां तास्तथोक्ता-
स्तिष्ठस्त्रिमेखयास्तज्जटयस्तस्य मखगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्ज-
टयो जटा इव तदलङ्कारत्वाज्ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

एवं जटाजूटं विचार्येदानीं गङ्गाधरत्वं विचारयन्नाद्येन मृ-
तिजानीते ।

अथ गङ्गाधरत्वविचारः ।

अथेति । अथ जटाजूटविचारानन्तरं गङ्गाधरत्वविचारो
गङ्गाधरत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ब्रह्मलोका च या गङ्गा सुपुम्णा शीतलद्रवा ।

मस्तके राजते यस्य तेन गङ्गाधरो हरः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मलोका चेति । हे शिष्य या विद्वत्पण्डित ब्रह्मलोका
ब्रह्म देशकामवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य लोका मका-
शिकाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमाख्या शब्दः सैव शीतलद्रवा शीतल
स्तापत्रयनिवर्तको द्रव आनन्दरूपो रगो यम्याः सा तथोक्ता
इत एव सन्ततगमनवत्त्वाज्जीतलद्रवत्वेन च गङ्गासादृश्याद्भङ्गेव
सुपुम्णा च सुपुम्णा नाडी च नादश्रावशेषणविश्रष्टत्वेन गङ्गा-
सादृश्याद्भङ्गेव यस्य मखगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्मस्तके मस्तक
इवैकदेश उच्यमाने च सर्वादर्गावपत्वाद्वाजते मकाशत
तेन हेतुना हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः सर्वद्वैतबाधनापित्वेन
प्रकाशमानः मखगभिन्नब्रह्मशिवगुरुर्गङ्गाधरो गङ्गाया अहं-

ब्रह्मास्मीति प्रमादपवृत्तेः सुषुम्णानाख्याश्च परो धारकोऽस्तीति
लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवं गङ्गाधरत्वं निर्णीयेदानीं त्रिनेत्रतां विचारयिष्यन्मयेनाह ।

अथ त्रिनेत्रताविचारः ।

अयेति । अथ गङ्गाधरत्वविचारानन्तरं त्रिनेत्रताविचारः शि-
ष्य या त्रिनेत्रता प्रतिपादिता तस्या विचारः कियत इति
शेषः । तमेव पठेनाह ।

आप्यायनस्तमोहन्ता विद्यया दोषदाहकृत् ।

सोमसूर्याग्निनयनस्त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ ३५ ॥

आप्यायन इति । हे शिष्य आप्यायनः आप्यायति तर्प-
यति जगत्स्वानन्ददानेनेति स तथोक्त आप्यायन आनन्दो-
ऽतः स सोम इव, किञ्च तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता ना-
शकोऽज्ञानतमसो नाशयित्री चित्ताञ्च ग्राह्या, अतः मा सूर्य इव,
किञ्च विषया दोषदाहकृद्विषया ज्ञानरूपस्या दोषदाहकृदोषा-
रागादयस्तेषां दाहो दहनं तस्य कृत्कर्त्ता तेन धर्मेणाग्निसादृश्या-
दांप्रतिव माः, अत एव सोमसूर्याग्निनयन लक्षविधसोमसूर्याग्नि-
नयनोऽस्ति तेनोक्तविधसोमसूर्याग्निनयनवत्त्वेन शङ्करः समस्त-
जगत्सुखकारकास्त्रिनेत्रस्त्रिनेत्रत्वेन लोके शास्त्रे च प्रतिपादितो
न तु लोकप्रसिद्धमत्र सोमसूर्याग्निनयनवत्त्वं लक्षाटस्थिताग्निनेत्रेण
या त्रिनेत्रत्वं ग्राह्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं त्रिनेत्रत्वं विचार्येदानीं नीलकण्ठत्वं विचारयितुं मयेन
प्रतिजानेति ।

अथ नीलकण्ठताविचारः ।

अयेति । अथ त्रिनेत्रताविचारानन्तरं नीलकण्ठताविचारः

शिवस्य या नीलकण्ठता प्रतिपाद्यते तस्या विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः । तमेव पथेनाह ।

कण्ठे ब्रह्माण्डनभसां गिलितानामनेकधा ।

छाया स्फटिकसङ्काशे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ३६ ॥

कण्ठ इति । हे शिष्य स्फटिकसंकाशे स्फटिकनामाश्मा-
यया नीलपीतादिद्रव्यसामीप्येन तत्प्रतिबिम्बवत्त्वेन नीलपीता-
दिरूपः प्रतीयमानोऽपि वस्तुतस्तु शुद्ध एव तेनानेन धर्मेण तुल्यः
शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा जगत्तत्कारणमायासन्निधानेन श-
बलः प्रतीयमानोऽपि वस्तुतस्तु परहितचिन्मात्ररूपत्वात् शुद्ध एवातः
स्फटिकतुल्ये तस्मिन्नेवैकदेशे सर्वब्रह्माण्डानां स्थितेः कण्ठ एक-
देशे गिलितानां निगीर्णानां ब्रह्माण्डनभसां ब्रह्माण्डेषु जगत्सु
यानि लोकदृष्टौ प्रतीयमानानि भ्रान्त्या नीलान्वाकाशानि तेषां
छाया प्रतिबिम्बोऽस्ति स नीलकण्ठत्वकारणं भसगभिन्नब्रह्म-
गुरुशिवे नीलकण्ठत्वं यदुच्यते लोके शास्त्रे च तस्य कारणं बीजं
हेतुं नान्यदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चाक्तधारणानधिकारिणां द्वितीयं नीलकण्ठत्वका-
रणमाह ।

यद्ब्रह्माण्डशरीरस्य श्यामलं पार्वतीपतेः ।

कण्ठदेशे स्थितं व्योम नीलकण्ठस्ततो हरः ॥ ३७ ॥

यदिति । हे शिष्य ब्रह्माण्डशरीरस्य ब्रह्माण्डं जगदेव
शरीरं देहो यस्य शिवस्य तस्यात एव पार्वतीपतेः पार्वणि
तमोमोहादिरूपाणि पञ्च मनोति निस्तारयति अस्मी पर्वतो य-
हामोहमृत्पद्मा पार्वती ब्रह्माण्डाहंबुद्धिस्तस्याः पतिः पा-
लकस्तस्य विराजः कण्ठदेशे कृकस्थाने यत्प्रसिद्धं सर्वलोक-

हृत्वा श्यामलं श्यामत्वं स्थितं वर्त्तमानं प्रतीयते शास्त्रतश्च ज्ञा-
यते तद्योमाकाशमेव श्यामरूपेण यासते ततो हेतोर्हरः सर्वद्वै-
तहरणशीलः प्रत्यमभिसंप्रमात्मगिवशुर्नीलकण्ठो विराटरूपेण
श्यामगलाऽस्तीति निश्चेन्नव्यम ॥ ३७ ॥

साकाराश्रयापासकान्म्राति कस्कारणं दर्शयति ।

शङ्करेणाभ्रशुभ्रेण यद्विषाम्बु दयालुना ।

कण्ठे धूनमतः कण्ठेः नवाम्बुधरसुन्दरः ॥ ३८ ॥

शङ्करेणाति । हे शिष्य दयालुना सर्वपापिषु दयावताऽ-
भ्रशुभ्रेणाऽभ्रं शरत्कालीनो निर्जलो मेघस्तदच्छुभ्रेण श्वेतरू-
पेण शङ्करं च शं सुखं करोतीति शङ्करो जगज्जीवनमदस्तेन
यद्यस्मात्कारणाद्विषाम्बु समुद्रस्य मयनसमये विपरुषं जल निः-
सृत् तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितमतः कारणाच्छिवः कण्ठे गले
नवाम्बुधरसुन्दरो नवो नवीनो योऽम्बुधरो मेघस्तद्रासुन्दर क-
मनीषो दृश्यत इति शेषः ॥ ३८ ॥

किञ्च ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशः स्थितोऽयं मन्दराचले ।

इन्द्रनीलाचलच्छाया नीलकण्ठस्त्वकारणम् ॥ ३९ ॥

शुद्धात् । हे शिष्य अयं माकारः शिवः शुद्धस्फटिकसङ्काशः
शुद्धो निर्मलः स्फटिकनामाश्रया तेन सङ्काशस्तुल्योऽस्ति, कि-
ञ्चाऽयं शिवो मन्दराचले मन्दरनाम्नि पर्वते स्थित उपेतो
ऽत एव तस्मिच्छिवकण्ठे इन्द्रनीलाचलच्छायेन्द्रनीलमणि-
रूपमन्दरपर्वतस्य छाया प्रतिविम्बो भवतीति शेषः, तदेव नी-
लकण्ठत्वकारणं शिवस्य मनीलकण्ठत्वं तस्य कारणं बीजं
निश्चेतव्यम् ॥ ३९ ॥

इदानीं भक्तेरेव श्रेष्ठ्यं मन्यमानान्मत्ताह ।

रामोऽस्य परमो भक्तः शङ्करो भक्तवत्सलः ।

रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ४० ॥

राम इति । हे शिष्य रामो दाशरथिः परमः श्रेष्ठोऽस्य शिवस्य भक्तः सेवको मुख्यसेवक इत्यर्थः, अस्ति किञ्च शङ्करो भक्तानां मुखकर इत्यर्थः, भक्तवत्सलो भक्तेषु वत्सलः प्रीतिमानस्तीति तत्ततो हेतो रामरत्नं रामो दाशरथिरेव रत्नं नीलमाणस्तत्कण्ठे गले धृतं स्यापितं शिवेन तन्नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यत्नीलकण्ठत्वं तस्मिन्कारणं हेतुरतः कर्मज्ञानाभ्यां भक्तेरेव श्रेष्ठ्यमिति भावः ॥ ४० ॥

एवं नीलकण्ठत्वकारणं विचार्येदानीं भुजङ्गभूषणतां व्याख्यातुं गयेनाह ।

अथ भुजङ्गभूषणताविचारः ।

अथेति । अयं नीलकण्ठत्वकारणविचारानन्तरं भुजङ्गभूषणताविचारो भुजङ्गाः सर्पा भूषणमलङ्कारो यस्य तस्य भावस्तथा तस्या विवेको विचारः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

योगिनः पवनाहारास्तथा गिरिविलेशयाः ।

निजरूपे धृतास्तेन भुजङ्गाभरणो हरः ॥ ४१ ॥

योगिन इति । हे शिष्य पवनाहाराः पवनः प्राणनामा वायुराद्विपते बलीक्रियते, यैस्ते तयोक्ताः, तथा तद्वद्विरिविलेशया गिरावे पतति तत्स्वज्ञानेनेति गिरिर्देहसमूहः स एव विलं छिद्रं तस्य वा विलमवकाशं तस्मिञ्छयाः शेरव इति

शया निद्रिता स्वाभिन्ने परमात्मनि जागरिता इत्यर्थः, अतः
पवनाहारविलेशयत्नाभ्यां योगिभुजद्वयोः सादृश्याद्योगिनां
भुजद्वपदेनात्र ग्रहणमिति भावः, ते योगिरूपा एव भुजद्वौ नि-
जरूपे स्वस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनीत्यर्थः, घृताः स्वाभिन्न-
त्वेन स्थापितास्तेन कारणेन हरो हरति सर्वे द्वैतमिति हरः प्र-
त्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्भुजज्ञामरण सर्पभूषणः उक्तः, यद्वा
भुजाभ्यां माद्व्ययोगहस्ताभ्यां गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति स्वस्वरू-
पमिति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

योगरीत्यांष तद्विचारमाह ।

का चित्कुण्डलिनी शक्तिः शङ्करेण वशीकृता ।

कुण्डलिन्या कुण्डलिनो देहाभरणतां गताः ॥ ४२ ॥

काचिदिति । हे शिष्य काचित्सूक्ष्मनाडीरूपा कुण्डलिनी
कुण्डालिनीनाम्नी शक्तिर्जीवशक्तिः सर्वशरीरेषु वर्तते सा श-
ङ्करेण शिवेन वशीकृता वशत्वेन सम्पदिता तस्यैव कुण्डलिन्या
वशीकृतकुण्डलिनीशक्त्या तस्या एव सर्वसर्पेष्वपि स्थितत्वा-
दित्यर्थः, कुण्डालिनः सर्पाणां कुण्डलाकारत्वमिदं सर्पा
देहाभरणता देहस्य शरीरस्याभरणतां भूषणत्वं गताः प्राप्ता
इति योगमतेन निश्चेतव्यम् ॥ ४२ ॥

साकारोपागमतेनापि तद्विचारपन्नाह ।

अनन्तवासुकी शम्भोः कर्णकुण्डलतां गतौ ।

तत्प्रधानतयाऽन्येपि ख्याताः कुण्डलिसंज्ञया ॥ ४३ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तवासुकी अनन्तानाम सर्पो
वासुकिनामा च सर्प एतौ शम्भोः शिवस्य कर्णकुण्डलतां क-
र्णयोः श्रवणयोः कुण्डलतां कुण्डलनामकमृषात्वं गतौ प्रा-

सौ कुत एतन्निश्चेतन्यमित्यत्र आह सोदित्वि, तत्प्रधानतया तयो-
रनन्तयामुक्तिनामकसपर्ययोः प्रधानता मुख्यता तया च्छिन्नित्याये-
नेत्यर्थः, अन्येषु सर्पाः कुण्डलिमञ्जूषा कुण्डलिरिति मञ्ज्वा-
नाम तया रूपाताः प्रसिद्धाः सन्तीत्यतो हेतोरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं मुञ्जद्वयपणत्वं विचार्येदानीं त्रिशूल विचारयान्मय-
न मतिजानीते ।

अथ त्रिशूलविचारः ।

अथेति । अथ मुञ्जद्वयपणत्वं व्याख्यानात्तन्तरं त्रिशूलवि-
चारः शिवस्य हस्ते यस्मिंश्चलोऽस्तीत्युच्यते तस्यायुषाविशेषस्य
विचारो निर्णयः कियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

शान्तिवैराग्यबोधार्थैस्त्रिभिरग्रैस्तरस्त्रिभिः ।

त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥ ४४ ॥

शान्तीति । हे शिष्य शान्तिवैराग्यबोधार्थैः शान्तिरु-
परतिरष्टाङ्गयोगमाप्नोष्य जगद्व्याघ्ररूपा व्याघ्रहाराभाव-
कार्येति लक्षणलक्षिता, तदुक्तं 'यमादिषीमिरोपश्च व्यवहृत्य
संस्तयः । स्फुर्हेत्वाद्या उपरतेरिति । वैराग्य च दोषहर्षजन्म मूर्ध-
विपदस्यागेन्द्रारूपं भोग्यादैन्याभावकार्यं चेति लक्षितं, तदुक्तं-
दोषदृष्टिनिहासा च पुनर्भोग्येष्वधीनता ।

अभाषारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोप्यधीति ॥

योपश्च ज्ञानं श्रवणादिजन्यं सखामिध्यानिवेचनरूपं विदा-
त्माहङ्कारैकत्वोपलक्षितग्रन्थपुत्पन्नभावकार्यमित्युपलक्षितं, तदुक्तं-
श्रवणादिष्वपि तद्वत्त्वमिध्यानिवेचनम् ।

पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो यथाः । इति ।

एता आह्वा येषां तैस्तस्मिन्निर्ज्ञानवत्कार्यभेदेन वेगवद्वि-

स्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रयैः फलैरुपलक्षितेन त्रिशूलेनोक्तसप्तगानि श्री-
णि शूलानि फलानीव यस्य स तथाविधस्तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधेन
त्रिलोचनः पूर्वोक्तलक्षणत्विनेत्रः प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुहास्त्रगुणत्रि-
पुरं त्रयोरजःसत्त्वतमोऽभिधा ये गुणाः प्रकृतेर्बिकारास्तान्तत्कार्यं
च प्रपाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं स्थूलसूक्ष्मकारणारूपं
देहत्रयमित्यर्थः, 'नवद्वारे पुरे देहीत्युक्तेः, हन्ति नाश-
यति ॥ ४४ ॥

एवं त्रिशूलं विचार्येदानीं डमरुं विचारयन्गघेनाह ।

अथ डमरुविचारः ।

अथेति । अथ त्रिशूलविचारनिरूपणानन्तरं डमरुविचारः
शिवस्य हस्ते यो डमरुः मांसिदस्तस्य विचारो निरूप्यः क्रियत
इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

टण्टङ्कारच्छलेनासौ शैवानां मुक्तिहेतवे ।

नेति नेति मुहुः प्राह डमरुः शाम्भवो हि सः ॥ ४५ ॥

टण्टमिति । हे शिष्य टण्टङ्कार इति डमरुध्वनेरनुकरणं
तादृगध्वनिरेव च्छलं मयि तेन कृत्वाऽसौ शास्त्रेषु प्रतिपादितः
परोक्षतया श्रूयते शाम्भवः शाम्भोर्जगत्सुखमदस्य प्रत्यगभिन्न-
परमात्मशिवगुरोरयं शाम्भवो वेदी वेदशिवपोः प्रतिपाद्यम-
तिपादकसम्यग्धेन सम्बन्धवत्त्वं, हि विद्वत्सु मत्प्रसासिद्धः सोवि-
द्वत्सु परोक्षतया श्रुतो डमरुर्दमरुत्वेन कल्पितः शैवानां शिव-
स्वैते शैवाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मांशभूता जीवास्तेषां मुक्तिहेतवे
मुक्तिमोक्षः स एव हेतुः प्रयोजनं तस्मै तत्प्राप्त्यमित्यर्थः, मुहुः
पुनः पुनर्नेति नेतीति निरूपितं यद्वैतं तत्र नास्तीत्येवं माहोप-
दिशति, अत्र वेदस्य डमरुत्वम्, 'अथावाऽऽदेशो नेति नेती'त्यादी

नां सर्वद्वैतनिषेधकवाक्यानां ध्वनित्वं च निवासितमिति
भावः ॥ ४५ ॥

एवं दमहं विचार्येदानीं मुण्डमालां विचारयन्नाद्येन प्रति-
जानीते ।

अथ मुण्डमालाविचारः ।

अथेति । अथ इमरुविचारनिरूपणानन्तरं मुण्डमालाविचारो
मुण्डमालायाः शिवे या प्रोक्ता मुण्डमाला तस्या विचारो नि-
र्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव प्रतिज्ञातं पद्येनाह ।

अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणे ।

अनाद्यनन्तरूपस्वात्समर्थः शिव एव हि ॥ ४६ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधार-
णेऽनन्तानि अपरिमितानि मृतानि नष्टानि यानि ब्रह्माण्डानि
तेषु चापरिमितानि यानि मुण्डानि कपालानि तेषां माला
सङ्कतस्याः विधारणे परिधानेऽनाद्यनन्तरूपस्वात्ताऽऽदीर्घस्य
तदनादि न विद्यतेऽन्तो नाशश्च यस्य तदनन्तमनादि यद्यनन्त-
मेतादृशं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच्छि-
व एव मत्पराभिन्नपरमात्मगुरुरेव समर्थः प्रभुरस्ति हि एताद्विद्वत्सु
मसिद्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं मुण्डमालाविधारणं निर्णयिदानीं वृषवाहनत्वविचारं
प्रतिजानीते गद्येन ।

अथ वृषवाहनविचारः ।

अथेति । अथ मुण्डमालाविधारणनिर्णयनिरूपणानन्तरं
वृषवाहनविचारः शिवस्य यद्वृषवाहनं निरूपितं शास्त्रेषु तस्य
विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव श्लोकेनाह ।

ब्रह्माद्या यत्र नारूढास्तमारोहति शङ्करः ।

समार्धि धर्ममेघाख्यं तेनायं वृषवाहनः ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्या इति । हे शिष्य ब्रह्माद्या ब्रह्मा विरञ्चिराद्यो
मूर्खो येषां ते तयोक्ता यत्र समाधौ नारूढा न स्थितिं
प्राप्ताः शङ्करः समस्तजगत आनन्दकरः परमगभिन्नः परमात्मना
तं शास्त्रेषु प्रसिद्धं धर्ममेघाख्यं धर्मवृष्टिकर्तारं समार्धि 'सणमकं
कृतशतस्यापी'ति श्रुतेः, आरोहति आरोढो दृश्यते तत्रैव तद्गु-
णन्येस्तेन हेतुनाऽयं परमगभिन्नपरमात्मशिवगुरुवृषवाहनो वृषः
सर्वश्रेष्ठः समार्धिधर्ममेघाख्यो वाहनं गमनसाधनं यस्य स
तथाविधोऽस्ति न त्वत्र लौकिकं वृषवाहनत्वं ग्राह्यम्, उपा-
सनायां 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रुतेर्मनसि ब्रह्मत्वबुद्धिरिव
नन्विनि वृषे धर्ममेघसमार्धिबुद्धिः शिवे च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्म-
गुरुबुद्धिश्च कार्येति भावः ॥ ४७ ॥

एवं वृषवाहनत्वं विचार्येदानीं कैलासविचारं गृहेन प्रति-
जानीते ।

अथ कैलासविचारः ।

अथेति । अथ वृषवाहनविचारनिरूपणानन्तरं कैलासवि-
चारः कैलासनाम्नः पदार्थस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
ज्ञेयः । तमेव पद्येनाह ।

कैवल्ये लसते रुद्रस्तद्भक्ता अपि सर्वदा ।

तत्कैवल्यविलासेन कैलासं शम्भुमन्दिरम् ॥ ४८ ॥

कैवल्यइति । हे शिष्य रुद्रो रोदयति पापया दुःखीकरो-
ति जीवमिति रुद्रः परमात्मा कैवल्येऽखण्डकरस आत्मनि

ब्रह्माभिज्ञे लभते स्वयंप्रकाशमानो वर्त्तते तद्भक्ता अपि
तस्य प्रसंगात्मनोऽभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भक्तः सेवकास्तीक्ष्ण-
काश्च सर्वदा सर्वकालं तस्मिन्नेव कैवल्ये लग्नान्त स्वयंप्रकाश-
माना वर्त्तन्ते सत्कैवल्यविलासेन तादृशकैवल्यविलसनेन कै-
लासपर्वण्डैकरसस्वचंपकाशनयेन शम्भुमन्दिरं शंभवत्यस्मादि-
ति शम्भुः समस्तजगत्सुखकारणं मत्स्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य
मन्दिरमिव वासस्थानं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

एवं कैलासं निर्णयेदानीं मन्दरं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ मन्दरविचारः ।

अथेति । अथ कैलासविचारनिरूपणानन्तरं मन्दरविचारो
मन्दरस्य मन्दरनाम्नः पर्वतस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मथितो मुक्तिरत्नार्थं येनार्यं भवसागरः ।

स बोधो मन्दरो नाम मन्दिरं शङ्करस्य तत्र ॥ ४९ ॥

मथित इति । हे शिष्य येन बोधेनाऽयं सर्वलोकप्रत्यक्षो
भवसागरो भवत्यस्यासंसार इति भवोऽविद्यातत्कार्यरूपः
प्रपञ्चो गिरति भसतीति गरो मृत्युस्तेन सह वर्त्तत इति स
एव सागरः स्वायेणू, यद्वा गरो विषं विषयरूपं तत्स्पर्शेन तद्भो-
गेन च मरणसम्भवाच्चेन सहितः सागरः स एव सागरः स
मुक्तिरत्नार्थं मुक्तिर्गोष्ठः स एव रत्नमिव तस्मै तं माप्नुं मथित
आलोडितः स उक्तविधो बोधः प्रसंगात्मपरमात्मैक्यविषयं
ज्ञानं मन्दरो मकारवाच्यं कारणशरीरमज्ञानं समष्टिरूपं
तदुपहितो भागेश्वरौ च ददाति जिनाशयतीति व्युत्पत्त्या मन्दरो
नाम प्रसिद्धोऽस्ति । तत्त बोध एव शङ्करस्य शं मुक्तं क-

रोति स शङ्करो जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरु-
स्तस्य मन्दिरं वासस्थानं ज्ञेयं तत्रैव तत्प्राप्तेः प्रसिद्धत्वादित्यर्थः,
उपासनापक्षे 'मनो ब्रह्मे'ति श्रुत्या मनसि ब्रह्मत्वचिन्तनमिव
लोकमभिद्धमन्दरपर्वते बोधरूपत्वचिन्तनं तत्रस्थे शिवे च प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मगुरुत्वरूपत्वचिन्तनं च कार्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

एवं मन्दिरं निर्णयेदानीं लोके शास्त्रे च शिवस्य इमशान-
वासोऽभिहितस्तन्निर्णयं गद्येन मतिजानीते ।

अथ इमशानविचारः ।

अयेति । अथ मन्दरविचारान्तरूपानन्तरं इमशानस्य
भेदावामस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

नित्यं क्रीडति यत्रायं स्वयं संहारभैरवः ।

तत्र इमशाने संसारे शिवः सर्वत्र दृश्यते ॥ ५० ॥

नित्यमिति । हे शिष्य स्वयं स्वतः सिद्धोऽयं प्रत्यगभि-
न्नपरमात्मशिवगुरुर्विद्वत्प्रत्यक्षः संहारभैरवः सन्संक्षिप्यते वि-
नाश्यते विश्वमनेनेति संहारो मृत्युः सर्वजगद्भ्रमाधिष्ठानमित्यर्थः,
अतः सर्वमपहेतुत्वादेव भैरवो भीतिप्रदः सन् यत्र संसारे जग-
ति नित्यं सर्वदा क्रीडति रमते, तत्रोक्तावप्ये संसाररूपे स-
र्वदा भङ्गरूपत्वाच्छमशाने सर्वत्र सर्वपदार्थेषु सर्वकाले च
शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुदृश्यतेऽवलोक्यते ज्ञानिभिरिति शेषः,
उपासनापक्षे इमशाने संसारत्वं तत्र शिवप्रत्यगभिन्नगुरुत्वं-
च ध्येयमिति भावः ॥ ५० ॥

एवं इमशानं निर्णयेदानीं गणान्विचारायितुं गद्येनाह ।

अथ गणविचारः ।

अपेति । अथ इमं ज्ञानविचारनिरूपणानन्तरं गणविचारो
गणानां विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

आनन्दसागरः शम्भुस्तच्छक्तिर्द्रव उच्यते ।

शक्तिरा इव सामुद्रास्तदानन्दकणा गणाः ॥ ५१ ॥

आनन्देति । हे शिष्य शम्भुः शं मुखं भवत्पस्मादिति
शम्भुः प्रत्यगानन्दाभिन्नब्रह्मानन्दशिवगुरुरानन्दसागर आ-
नन्दानां चतुर्विधानां विद्यानन्दानां विषयानन्दानां च जल-
स्थानीयानां सागरः समुद्र इव ज्ञेयः, तस्याऽनन्दसागरस्य
शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं द्रव आर्द्रतोऽप्यते कथ्यते मुनिभिरिति
शेषः । तदानन्दकणस्तस्यानन्दरूपस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशि-
वगुरोर्ये कणा अंशा विषयानन्दास्ततः समीपे वर्तमाना वि-
द्यानन्दाश्च सामुद्राः समुद्रसम्बन्धिनः शक्तिरा इवाम्बुकणा
इव सन्ति तेषां च समूहरूपत्वेनोक्तविषयानन्दानिष्येन च
गणाः सेवका इव ज्ञेयाः । उपासनापक्षे च शिवे प्रत्यगभिन्नपर-
मात्मगुरुपत्वं पार्षदा च तच्छक्तिरूपत्वं तद्गणेषु च विद्यानन्द-
विषयानन्दरूपत्वं च द्येयमिति भावः ॥ ५१ ॥

ननु शिवगणेषु जगद्विलक्षणत्वं स्वभावाकृतिभिरुक्तं पुरा-
णेषु श्रुतं तदत्र कथं सम्मान्यं वनाह ।

जगद्विलक्षणाः स्वामी स्वरूपाकृतिलक्षणैः ।

जगद्विलक्षणा एव गणास्तस्य किमद्भुतम् ॥ ५२ ॥

जगद्विलक्षणा इति । हे शिष्य उक्तलक्षणानां विद्यानन्दा-
द्विरूपगणानां स्वामी सच्चिदानन्दादिसमर्पणेन पालकः प्रत्य-
गभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्जगद्विलक्षणो जगतोऽसञ्जदद्भुतस्वरू-
पात्मपञ्चाद्विलक्षणो विपरीतलक्षणवान्स्वरूपाकृतिलक्षणैः स्वे-

नैव रूपते प्रकाश्यत इति स्वरूपं स्वप्रकाशं जगत्तु परमकाशम्,
 आकृतिर्निराकाररूपा जगत्तु साकाररूपम्, लक्षणं च सच्चिद्रूपं
 जगत्तु असञ्जददुःस्वरूपं लक्षणं तैः प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो जग-
 तश्च वैलक्षण्यमस्ति यदि तर्हि तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दस्य
 गणा उक्तविधा विद्यानन्दादिरूपाः सेवका जगद्विलक्षणा एव
 जगन्त गच्छन्तीति जगन्ति विषयानन्दास्तेभ्यो विलक्षणा
 विपरीतलक्षणा एव निश्चयेन सन्ति, अत्रार्थे किमद्भुतं किमार्थं
 न किमपीदृशार्थः ॥ ५२ ॥

एवं साधारणच्छिबगणान्निर्णीयेदानीं योगिनीगणविधा-
 पितुं गयेनाह ।

अथ योगिनीगणविचारः ।

अथेति । अथ गणनिर्णयनिरूपणानन्तरं योगिनीगणविचारो
 योगिनीनां योगिनीनामदेवतानां यो गणः समूहः शिवसमीपेऽ-
 स्तीति शैवपुराणेषु श्रूयते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
 शेषः । तमेव पथेनाह ।

यैव यैव मनोवृत्तियोगाभ्यासेन योगिनाम् ।

सा समीपं गता शम्भोः सैवायं योगिनीगणः ॥ ५३ ॥

यैव येनेति । योगिनां योगेन प्राप्तजीवब्रह्मैक्यमावानां
 योगाभ्यासेन योगस्य निरोधलक्षणस्य योऽभ्यासः पुनः पुनराव-
 र्त्तनं तेन यैव यैव या या च मासदा रुद्धा मनोवृत्तिर्भन-
 सोऽन्तःकरणस्य वृत्तिः साप्राप्ताशरूपाऽस्ति, सा सेत्यावृत्तिः
 कर्तव्या सा मा वृत्तिः शम्भोजगवानन्दकरस्य प्रत्यगानन्द-
 पगमात्मनः समीपं निकटदेशं गता प्राप्ताऽस्ति सैवोक्त-
 लक्षणवृत्तिसमूहरूप एवायं विद्वत्प्रत्यक्षो योगिनीगणो योगि-

न्यो निरोधारूपयोगवत्पौ वृषपस्तासां गणः समूहो द्वेयः । उपा-
सनापत्ते योगिनीगणे निरुद्धचित्तवृत्तित्वं शिवे च तद्व्येयप्रत्यग-
भिन्नब्रह्मगुह्यं च चिन्त्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

ननु लोके शास्त्रे च शिवगणानां पिशाचस्य शूयत इत्याश-
ङ्क्य तेषु पिशाचत्वबुद्धिर्मूढानामेवेत्याह ।

सखायः शङ्करस्यैते योगिनीभैरवादयः ।

जीवन्मुक्ता जडैरुक्ता भूतप्रेतपिशाचकाः ॥ ५४ ॥

सखाय इति । हे शिष्य एत उक्ता वक्ष्यमाणान्श्व गणा-
दयः शङ्करस्य जगद्भानन्दकरस्य प्रसन्नभिन्नपरमात्मांशगुरो-
र्योगिनीभैरवाद्यो योगेन निरुद्धवृत्तयो योगिन्यो भैरवश्च ज-
गद्भयजनको मृत्युश्वादी मुख्यौ येषां ते तथोक्तास्ते सखायः । सु-
खरूपत्वेनात्मसुखभाषनस्वेनेष्टा जीवन्मुक्ता जीवन्त एव मुक्ता
ब्रह्मपदं प्राप्ता भवन् एव विधिनिषेधाधीतान्ते जडैर्मूढैर्भू-
तप्रेतपिशाचका भूता भूतनामानः मेनाः मेननामानः पिशा-
चकाः पिशाचनामान इति जातिभेदाच्चापभेदेनोक्ताः क-
थिता इति द्वेयम् ॥ ५४ ॥

एवं योगिनीगणं निर्णीवेदानीं कालभैरवविचारं मयेन
प्रतिजानीते ।

अथ कालभैरवविचारः ।

अपेति । अथ योगिनीगणविचारनिष्कर्षणानन्तरं कालभै-
रवविचारः शिवमपीषे यः कालभैरवो गणोऽस्तीति लोके शा-
स्त्रे च प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्ययः कृण्वत इति शेषः । त-
मेव पद्येनाह ।

विचर्चितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ।

कालाद्विभेति यद्विश्वं स गणः कालभैरवः ॥ ५५ ॥

विवर्तितेति । हे शिष्य विवर्तिजगज्जालो विवर्तितं वि-
परीतरूपत्वेन कल्पितं जगद्रूपं जालमिव जीवबन्धनकारणं येन
स तथाविधः कालः कलयति जगदिति व्युत्पत्त्या कालः सर्व-
जगत्कल्पक ईश्वरोऽस्य मत्पगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्द्वारपा-
लको द्वारं मत्पगभिन्नपरमात्मत्वप्रापकं ब्रह्मगात्रपरमात्मैक्यवि-
षयं ज्ञानं तस्य पालको रक्षकोऽस्ति कालपदं व्याख्या-
य भैरवपदं व्याख्यास्यन्नाह कालादिति, यद्यस्मात्कालादीश्व-
राद्विश्वं समस्तं जगद्विभेति भयं प्राप्नोति अतः स ईश्व-
रोऽनन्तब्रह्माण्डोपेक्षयाऽनन्तेश्वराणां गणः समूहरूपः कालभै-
रवः कालभैरवनामाऽस्तीति ज्ञेयम्, उपासनापक्षे तु कालभै-
रवनाम्नि शिवगणे जगत्कल्पकत्वसर्वभयहेतुत्वोपलक्षितपीश्वरत्वं
शिवे च मत्पगभिन्नब्रह्मरूपत्वं च समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥५५॥

एवं कालभैरवं निर्णयिदानीं दण्डपाणिनिर्णयं गद्येन
प्रतिजानीते ।

अथ दण्डपाणिविचारः ।

अथेति । अथ कालभैरवविचारनिरूपणानन्तरं दण्डपा-
णिविचारो दण्डपाणिनामको वः शिवस्य गणो लोके शास्त्रे च
प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मनसो दण्डनेनैव दण्डपाणिर्गणो भवेत् ।

तादृशा एव देवस्य गणत्वमुपयान्ति हि ॥ ५६ ॥

मनस इति । हे शिष्य मनसः सङ्कल्पात्यक्तान्तःकरणवृ-
त्तिर्मनस्तस्य दण्डनेनैव निरोधलक्षणवण्डनेन शामनेनैव ना-
न्यमाधनेनेत्यर्थः, दण्डपाणिर्दण्डो मनोनिग्रहाय निरोधारूपः

समाधिः पशूनां निग्रहार्थं दण्ड इव पाखावनात्परूपं द्वैतं सक्ता-
ऽऽत्मस्वरूपब्रह्मग्रहणकरणत्वादप्राप्त्योगोऽत्र पाणिग्रहस्तस्मि-
न्यस्य स तथोक्तो गणः सेवकस्तेषां ब्रह्माण्डबहुत्वापेक्षया ब-
हुत्वं तेषां समूहो वा भवेत्स्यादेवं सम्भावना कार्येति भावः,
ततश्च किमित्यत आह तादृशा इति तादृशा एवोक्तलक्षण-
दण्डपाणिपदशा एव इदानीन्तिना अपि चे भवन्ति ते एव
नान्य इत्यर्थः, देवस्य मन्त्रगभिन्नमन्त्रचैतन्यरूपगुरोर्गणत्वं से-
वकत्वमुपयान्ति प्राप्नुवन्ति हि ममिदमन्तद्विदुस्तु अतोऽत्र वि-
श्वासः कार्य इति भावः ॥ ५६ ॥

एवं दण्डपाणिं विचार्येदानीं क्षेत्रपालाविवचारीयतुं ग-
द्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षेत्रपालविचारः ।

अथेति । अथ दण्डपाणिविचारानन्तरं क्षेत्रपालविचारः
क्षेत्रपालनामको यः शिवस्य गणः शोकस्तस्य विचारः क्रियत
इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

परमात्मा स्वयं शम्भुस्तदंशः क्षेत्रपालकाः ।

अंशादिभावभेदेन क्षेत्रपालैर्वृतो हरः ॥ ५७ ॥

परमात्मेति । हे शिव शम्भुः तं सुखं भवसम्प्राप्तिं
शम्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा कार्यकारणतोति आत्मा स्वयं
स्वतः सिद्ध एव, अस्ति किञ्च तदंशस्तस्य मन्त्रगभिन्नपरमा-
त्मशिवगुरोरंशः प्रतिविम्बा जीवाः क्षेत्रपालकाः क्षेत्राणि
समष्टिष्वष्टिभूस्मशरीराणि समष्टिष्वष्टिभूस्मशरीराणि च तेषां
पालका रक्षितारो भवन्ति अतः अंशादिभावभेदेनांश
जीवा अंशी च मन्त्रगभिन्नमन्त्रांशवगुरुरांशोपेतपांश

आरोपितं यत्तत्त्वं तस्मिन्यो भेदः नोप्यारोपित एव तेन कृ-
त्वाऽऽरोपावस्थायां क्षेत्रपालैर्जीवैर्हरः सर्वद्वैतहरश्चशीलोऽद्वै-
तरूपो वस्तुतः सन्नपि प्रत्यगभिन्नः परमात्मा ह्यत आवृतत्वेन
व्यवहितोऽनोऽत्र क्षेत्रपालपदेन जीवा ग्राह्याः । उपासनापक्षे
तु शिवक्षेत्रपालगणेषु जीवत्वं शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं स-
मारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५७ ॥

एवं क्षेत्रपालाभिर्णायिदानीं नान्दिगणविचारं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ नन्दिगणविचारः ।

अथेति । अथ क्षेत्रपालविचारानन्तरं नन्दिगणविचारो
नन्दिनामा यो गणः सेवकस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत
इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यस्योपरि स्फुरद्रूपो दृश्यते परमेश्वरः ।

स बोधः शुद्धभावात्मा गीयते नन्दिकेश्वरः ॥ ५८ ॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य बोधस्य उपरि ऊर्ध्वं परमेश्वरः
परमः कार्यकारणाभ्यामतीत ईश्वरः सर्वेश्वरः प्रत्यगभिन्नप-
रमात्मशिवगुरुः स्फुरद्रूपः स्फुरत्प्रकाशमानं रूपं यस्य स त-
थाग्रहो दृश्यते साक्षादनुभूयते स उक्तस्तत्त्वः शुद्धभावात्मा
शुद्धो पापातत्कार्यैराहितोऽपो यावः मेघसहितः जीवब्रह्मैक्य-
बोधः ॥ एवात्मा स्वरूपं यस्य स नन्दिकेश्वरो नान्दिक
आनन्दात्मविषयत्वाज्जन्दिनामक ईश्वरविषयत्वादीश्वररूप-
त्वाद्येश्वर एतद्यामको गणः क्षेत्रको गीयते कथ्यते विवेकि-
यिरिति शेषः । उपासनापक्षे तु मयि नन्दिगणे तमेव नन्दिव्रह्म-
व्यविषयकबोधारोपं कृत्वा शिवे च तद्विषयजीवब्रह्मैक्यं समा-

रोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५८ ॥

एवं नान्वक्षेत्तरं विचार्येदानीं शृङ्गिनामानं गणं विचार-
यितुं गद्येनाह ।

अथ शृङ्गिविचारः ।

अथेति । अथ नान्दिगणविचारानन्तरं शृङ्गिविचारः शि-
वस्य यो शृङ्गीनामा गणः प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत
इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यः कीटशृङ्गभावेन भक्तः सारूप्यमागतः ।

स एव खण्डपरशोऽशृङ्गिनामा गणः किल ॥ ५९ ॥

य इति । हे शिष्य यः कोपि भक्तः सेवकः कीटशृङ्ग-
भावेन शृङ्गे भ्रमरविशेषे भावः प्रेम्णा भवेन स्मरणं कीटसंबन्धि
कीटकृतं भ्रमरस्य चिन्तनमित्यर्थः, तेन वादशेन भावेन सा-
रूप्यं रूपपते प्रकाश्यत इति रूपं स्वयंप्रकाशचिन्मात्रं तेन सह व-
र्त्तत इति सरूपं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्य भावः सा-
रूप्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्मत्वमागतः प्राप्तः स एव प्रत्यगाभिन्नब्रह्मा-
नुभववनिव खण्डपरशोः खण्डयति नाशयति ब्रह्मानं तत्कार्यं
चेति खण्डो बोधः । स एव परशुः कुदारो यस्य स तथोक्त-
स्तस्य येन मोहननं छिन्नमित्युक्तत्वाद्यस्य प्रत्यगाभिन्नपरमात्म
शिवगुरोः शृङ्गिनामा शृङ्गिनाम्ना प्रसिद्धो गणः सेवकः किलेति
निश्चयेन ज्ञातव्यः । तेन सेवकसेव्ययोर्गर्बवहारदृष्ट्या भेदः
पारमार्थिकदृष्ट्याऽभेद इति निश्चेतव्यम् ॥ ५९ ॥

एवं शृङ्गिगणं निर्णयिदानीं महाकालं विचारयितुं गद्येन
प्रतिजानीते ।

अथ महाकालविचारः ।

अथेति । अथ मृद्धीविचारनिरूपणानन्तरं महाकालविचारः शिवस्य यो महाकालनामको गणोऽस्ति तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षितः ।

बोधात्मा कालकालोऽयं महाकालो परो गणः ॥ ६० ॥

कासेनेति । कालेन सर्वं द्वैतं कलयति नाशयतीति कालो मृत्युस्तेन विश्वं जगद्भक्षितं ग्रस्तं स कालो मृत्युर्जगन्मिथ्यात्वेन तदसत्त्वाद्बोधेन ज्ञानेन भक्षितो ग्रस्तोऽतोऽयं विद्वत्प्रसक्तो बोधात्मा बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं जगदसत्त्वेन मृत्युविषयासत्त्वज्ञानं चात्मा स्वरूपं यस्य स तद्योक्तः कालकालो मृत्योरपि मृत्युरतः स एव परोऽन्यो महाकालो महामृत्युनामको गणः सैवकोऽस्तीति निश्चेतव्यम् । उपासनायां तु प्रसिद्धमहाकाले जीवब्रह्मैक्यजगन्मिथ्यात्वविषयबोधत्वं समाश्लेष्य चिन्तनीयांमिति शेषम् ॥ ६० ॥

एवं महाकाळं निर्णीयेदानीं स्कन्दं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ स्कन्दविचारः ।

अथेति । अथ महाकालविचारानन्तरं स्कन्दविचारः स्कन्दः कार्तिकेयस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

बोधस्त्वसेनया येन मोहस्य स्कन्दनं कृतम् ।

स बुद्धिमान्महासेनः स्कन्दो नाम शिवात्मजः ॥ ६१ ॥

धोषेति । येन प्रत्यगात्मरूपस्कन्देन बोधस्वप्नेनवा बोधः
स्वपरमात्माभेदविषयः स एव स्वस्य प्रत्यगात्मस्कन्दस्य सेना
चमूस्तया मोहस्य स्वपरमात्मनोरभेदाज्ञानस्य स्कन्दनं नाशनं
कृतं संपादितम्, अज्ञानशत्रुनिवर्हणसाधनत्वाद्बोधस्य सेनात्वं श्रेयं,
स उक्तलक्षणः प्रत्यगात्मेव बुद्धिमान्स्वपरमात्मैक्यविषयिणी
बुद्धिर्मतिर्गस्य विद्यते स तथोक्तोऽथ एव महासेनो महती बृहती
तादृश्यज्ञानशत्रुजयसामग्रीरूपा मतिः सेनेव यस्य स तथाभूतो-
ऽथ एव स्कन्दो नाम स्कन्दनामकः भविष्यः शिवस्य परमा-
त्मशिवधुरोरात्मजः पुत्र इवात्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामा-
सीति' श्रुतेर्व्याशिवस्वरूप एवेत्यर्थः । उपासनापक्षे तु भवि-
ष्यस्कन्दे प्रत्यगात्मत्वं शिवे च परमात्मत्वं स्कन्दसेनायां प्रत्य-
गात्मपरमात्मनोरभिन्नविषयमतिस्त्वं च सपारोप्याभेदेनैतत्तत्त्वं
ध्येयमिति भावः ॥ ६१ ॥

एवं स्कन्दं विचार्येदानीं गणेशविचाराय गयेनाह ।

अथ गणेशविचारः ।

अथेति । अथ स्कन्दविचारानन्तरं गणेशविचारो गणे-
शस्य गणेशनामकाशिवपुत्रस्य विचारो निर्णयः क्रियते इति शो-
पः । तदेव पद्येनाह ।

सुतोऽन्यो विघ्नराशिघ्नः सर्वविद्याविशारदः ।

आनन्दतुन्दिलः साक्षात्सिद्धिदाता गणेश्वरः ॥ ६२ ॥

सुत इति । हे शिष्य अन्यः स्कन्दादन्य उक्तलक्षण-
स्कन्दाद्दुर्गैर्विलक्षणो न त्वात्मतया नक्षपमाणलक्षणैर्लक्षितः सुतः
पुत्र आत्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामामीति' श्रुतेः, सान्येव लक्षणा-
न्याद् विघ्नेत्यादिभिः, विघ्नराशिघ्नो विघ्नाः परिपन्थिभूता

भोक्तृमात्रेण भूते ज्ञाने रागादयस्तेषां राशिः समूहस्तं हन्ति-
 नाशयतीति स तथोक्तो वैराग्यलक्षणेन लक्षित इति भावः । तत्र
 हेतुमाह सर्वोक्तं, सर्वविद्याविशारदः सर्वाः समस्ता या विद्या
 ज्ञानानि रागादिव्योपनिवर्तकानि तेषु विशारदः कुशल इति भा-
 वः, अत एवानन्दतृप्तिर्विज्ञो विज्ञेयहेतुरागादिशून्यत्वेन विद्यान-
 न्दपूर्णादरत्वाद्वृद्धदुर्दर इव लक्षितः साक्षात्सिद्धिदाता प्रसक्तं य-
 या भवति तथा सिद्धेर्मुक्तेर्दाता प्रापकोऽव्ययानेन मुक्ति-
 प्रद इत्यर्थः, यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मविषयबोधोपलक्षितः प्रत्य-
 गात्मा सोऽत्र गणेश्वरो गणस्य ज्ञान्मादिममूहस्त्वेश्वरः स्वामी
 स्वाधीनीकृतज्ञान्त्यादिदृष्टिरित्यर्थः, अस्ति, सोऽत्र गणेशो ज्ञेयः ।
 उपासनायां तु रागादिसमूहे विघ्नराशित्वं तन्निवर्त्तकविष-
 यदोषज्ञानेषु विद्यात्वं समारोप्य ताभिश्च करयैरुक्तविधावि-
 घ्ननाशकत्वेनोपलक्षितो विज्ञेयराहित्येन पुष्ट ज्ञानन्दस्तं गणे-
 शोदरे समारोप्य मुक्तिदातृत्वं च प्रत्यगात्मत्वं च गणेशे स-
 मारोप्योपास्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं गणेशं विचार्येदानीं शिवरात्रिं विचारयितुं गणेश-
 प्रतिजानीते ।

अथ शिवरात्रिविचारः ।

अथेति । अथ गणेशविचारानन्तरं शिवरात्रिविचारः
 शिवस्य या रात्रिर्निशा प्रोक्ता तस्या विचारो निर्णयः क्रियते
 इति शेषः, इदानीं लोकमसिद्धशिवरात्रिविलक्षणां शिवरात्रिं
 तस्यां तल्लोकमसिद्धजागरणविलक्षणं च तत्फलं च तावदर्शयति ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

जागर्ति शिवरात्री यः शिवस्तस्मिन्प्रसीदति ॥ ६३ ॥

यानिचेति । हे शिष्य सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि
भूतानि तेषां या शास्त्रप्रसिद्धा निश्चा यथा राज्ञौ व्यवहारो-
पमंहारस्तथा यस्यामात्मास्थितौ सर्वपाणिनां व्यवहारोपस-
हारः, किञ्च सर्वपाणिनां राज्ञौ निद्रया व्यवहाराद्भानं तथा
आप्यास्याद्भानं लक्ष्यतेऽतोऽत्र सर्वपाणिनामात्मैव निश्चा-
त्वेन ग्राह्यः सैवान्न मोक्षकारणत्वेन सुखमाधनत्वाच्चिवरात्रि-
गिति भावः, नन्वस्यां राज्ञौ को जागर्ति लोकप्रसिद्धशिव-
रात्रौ तु बहवो जागरकर्तार उपलभ्यन्त इत्यत आह तस्या-
मिति, हे शिष्य यद्यपि सर्वपाणिनोऽस्यां जागरणं न कुर्वन्ति
तथापि तस्यामुक्तलक्षणापामात्मास्थितिरूपायां शिवरात्रौ संप्रमी
संप्रप्यन्ते बुद्धिदृष्टयोऽस्मिन्निति सप्तमो निरोचनापको योगः-

‘तच्चिन्तनं तत्कथनमन्धोन्यं तत्प्रवाचनञ्च ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासे विदुर्बुधाः ॥

इत्युक्तलक्षणो ब्रह्माभ्यासो वा विद्यते यस्य स
योगाभ्यासवान्ब्रह्माभ्यासवान्वा जागर्ति जागरणं करोति
सर्वपाणिनां व्यवहारप्रतीतिरिव ज्ञानिनामात्ममतीतिरेक
जागरणशब्देनात्र ग्राह्येति भावः, नन्वतैर्विषयागरणे कृते
च किं फलं भवतीत्यत आह जागर्तीति, हे शिष्य यः कोपि
पुरुष इदानींतनो योगाभ्यासेन ब्रह्माभ्यासेन वा शिव-
रात्रावुक्तलक्षणायां शिवरात्रौ सुखस्वरूपायां लोकव्यवहारा-
भानवस्यामात्मस्थितवित्यर्थः, जागर्ति जागरणं करोति सर्व-
देवात्मस्वरूपमनुभवतीत्यर्थः, तस्मिन्स्वात्मानुसन्धानवाते बु-
द्धिगतचिदाभासे शिष्यस्तच्चिन्तितो ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मांशव-
शुः प्रसीदति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः, निर्मलत्वेन स्फुरती-
ति भावः ॥ ६३ ॥

ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रेश्चतुर्दशीत्वं प्रसिद्धमस्यान्तु त-
त्सम्भवः कथमित्याशङ्क्य तदस्यामपि सम्भावयितुमाह ।

पञ्चकर्मेन्द्रियाण्येव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि च ।

मनोऽहंकृतिचित्तानि त्रीणि बुद्धिश्चतुर्दशी ॥ ६४ ॥

पञ्चेति । कर्मेन्द्रियाणि क्रियासाधनानि करणानि पञ्च
पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति तु पुनर्ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि पञ्च
पञ्चमङ्ख्यानि सन्ति एवं तानि दशैव भवन्ति मन एकमहं-
कृतिरहङ्कारश्चैकश्चित्तं चैकमेतानि पूर्वोक्तदशेन्द्रियैः सह-
तानि त्रीण्येतानि त्रयोदश भवन्ति एतेषां बोधरूपा बुद्धिश्च ताक्षी
पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशी चतुर्दशसंख्यापूरकत्वाच्चतुर्दशीत्वं
ज्ञेयम्, अन्तःकरणान्तर्गतबुद्धेस्तु त्रयोदशस्वन्तर्भावं मत्वा बुद्धि-
पदवाच्योऽत्र बोधात्मा चतुर्दशत्वेन ग्राह्यस्तस्य च पुंस्त्वे प्रतीते-
ऽपि लोकप्रसिद्धशिवरात्रेर्वाचकचतुर्दशीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गम-
सिद्धेस्तत्सारद्वयमात्रोक्तस्य वा बुद्धित्वं चतुर्दशीत्वं स्त्रीत्वं चेति
निर्दिष्टानि, यद्वा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माविषयकबुद्धिवृत्तेरेव ब्रह्माह-
मस्मीति प्रमायाः पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशीत्वं ज्ञेयमिति
भावः ॥ ६४ ॥

मन्वस्या बुद्धिवृत्तेर्बोधात्मनो वा शिवरात्रित्वं न कापि
शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य ज्ञानिष्वेवास्याः शिवरात्रित्वं
प्रसिद्धमज्ञानिनां तु लोकप्रसिद्धशिवरात्रावेव शिवरात्रित्व-
मित्याशयेनाह ।

इयं तु शाम्भवैः प्रोक्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।

निराहारतया तत्र वृत्तिरोधी भवेद्बुधः ॥ ६५ ॥

इयं त्विति । हे शिष्य शाम्भवैः शम्भवरस्यमादिति श-

मधुर्जगदानन्दकरः परमात्मा तस्यैते क्षाम्मवास्तदात्मभूता
ज्ञानिन इत्यर्थः, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'ति भगवदुक्तेः, तै-
रियं तु मद्भक्तैव लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविलसणा शिवरात्रिच-
तुर्दशी शिवरात्रिनाम्नी चतुर्दशी मुखस्वरूपस्वाच्छिवा व्यापा-
राभावाद्वात्रिः कर्मोन्मत्तादिश्रपोदशत्रिपुटीप्रकाशकत्वेन तद्वे-
ष्टया चतुर्दशी मोक्ता कथिता, लोकप्रसिद्धा तु शिवरात्रिच-
तुर्दशी मूढजनार्थोक्तं भावः । ननु लोकप्रसिद्धाशिवरात्रावुपवातो
विहितः सोऽत्र कथं कार्य इत्याशङ्क्यात्रापि विशिष्टमुपवासं
विधत्ते निराहारतयेति, बुधो ज्ञानी तत्रोक्तलक्षणायां शिव-
रात्रौ निराहारतयाऽऽहिगन्त उपभुञ्जन्ते विषया यैस्त आ-
हारास्तत्तद्वाच्यमित्यतद्विषयोपयोगास्ते निर्गता निवृत्ता यस्मात्स
निराहारो विषयासेवनमसत्त्वेन विषयतद्भोगमोक्तृणां अव-
लोकनमित्यर्थः, तस्य भावस्तथा तथा वृत्तिलोपी वृत्तिर्ना ज्ञा-
नविरुद्धकामादिवृत्तीनां लोपो नाशः सोऽस्यास्तीति तथापिचो
भवेत्स्यादभ्येवास्यां शिवरात्रावुपवासः कार्य इति भावः॥६५॥

ननु शिवरात्रिसामान्याल्लोकप्रसिद्धायामेव शिवरात्रौ मधु-
चिरस्तु किमप्रसिद्धायामस्यां मधुमेवाशङ्क्या मुमुक्षुणामत्रैव मधुचि-
रुत्पत्त्यादनायास्यामेव शिवमीति रश्निकेति ज्ञानिनामत्रैव मधु-
चिरित्साह ।

शिवभक्तैः कृता पूर्वं शिवस्यात्यन्तवल्लभा ।

शिवरात्रिरियं पुत्र शिवसायुज्यदायिनी ॥ ६६ ॥

शिवभक्तैरिति । यतः कारणादियं मद्भक्ता शिवरात्रिः
शिवस्य मत्प्रमभिन्नब्रह्मानन्दगुरोरत्यन्तं वल्लभाऽत्यन्तप्र-
तिशयेन वल्लभा प्रियाऽऽत्मत्वात् 'मेयोऽन्यस्याद्य सर्वस्मादान्त-
रतरोयमात्मै'ति श्रुतेः, अतः शिवभक्तैः शिवस्य मत्प्रमभिन्न-

सगुरोर्धे भक्ताः सेवकाः प्रत्यगभिन्नब्रह्माचिन्तकाभिदाभासा
इत्यर्थः, तैः पूर्वं प्राक्काले कृतोपासिताऽस्ति कुत इत्यत आह
पुत्रेति, हे पुत्र हे शिष्य इयं शिवरात्रिः कृता सत्पुपासिता
सती शिवमायुज्यबाहिनी शिवेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुणा सह
सायुज्यमैक्यं तस्य दायिनी दात्री चिदाभासस्येत्यर्थः, भव-
तीति शेषः ॥ ६६ ॥

नन्वन्यदेवानां दिनमेव पूजादिकर्मणं गृहीतं शिवस्य तु
रात्रिरेव गृहीतेत्यत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।

निशीथ एव मध्याह्ने रात्रिरेव दिनं विभोः ।

न यत्र किञ्चित्काशेत स प्रकाशस्तु शाम्भवः ॥ ६७ ॥

निशीथ इति । हे शिष्य विभोर्व्यापकस्य सर्वत्र विशेष-
ेषु कार्यकारणरूपेषु सामान्यरूपेणानुवृत्तस्य प्रत्यगभिन्नब्र-
ह्मगुरो रात्रिरेव सामान्यप्रकाशत्वेन विशेषप्रकाशाद्वात्रि-
रेव आत्मप्रकाशरूपा सर्वव्यवहारोपसंहारवत्त्वाद्वाभित्वमात्म-
प्रकाशस्य दिनं शिवसीऽस्ति प्रकाशरूपत्वाद्गतो निशीथ
एव लोकव्यवहारसाधनभूतकार्यकारणादिरूपमपञ्चासन्ता-
स्फुरणोपलसितोऽर्थरात्र एव मध्याह्ने मध्यदिनमस्तीति
ज्ञेयं, ननु दिवसे मध्याह्ने च प्रकाशोऽनुभूयते लोके तस्याभा-
वादत्र रात्रेर्दिनत्वमर्थरात्रस्य मध्याह्नत्वं च कथं संभाव्यं त-
त्राह नेति, यत्र यस्मिन्सामान्याचिद्रूपे प्रकाशे किञ्चित्किमपि
विशिष्टं वस्तुजातं न काशेत प्रतीयेत स उक्तविधः शा-
म्भवः शाम्भवत्पस्मादितां शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभि-
न्नप्रत्यगात्मगुरुस्तस्य तद्रूप एव शाम्भवः प्रकाशो ज्ञानं ज्ञेयः,
अतो रात्रेर्दिनत्वमर्थरात्रस्य मध्याह्नत्वमुक्तं सम्भाव्यमि-
ति भावः ॥ ६७ ॥

एवं शिवशक्तिं व्याख्यायेदानीं शिवताण्डवं निर्णेतुं ग-
येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवताण्डवविचारः ।

अपीति । अथ शिवरात्रिविचारनिरूपणानन्तरं शिवता-
ण्डवविचारः शिवस्य महादेवस्य यत्ताण्डवं नृत्यं यच्चैवपुराणो
निरूपितं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव
पद्येमाह ।

यस्यानन्दलयेनैव नन्दिता नारदादयः ।

तदानन्दविनोदाख्यं शाम्भवं विद्धि ताण्डवम् ॥६८॥

यस्येति । यथा लोके नृत्यं लयसारं कथञ्च स्वरगानता-
लसुदङ्गादिवाद्यपादमलेपहावभावानां समत्वं तस्मिन् सति त-
द्गुणैः समाजः सुखितो भवति तद्वदत्र यस्य प्रसङ्गभिन्नप्रस-
ङ्गपटुरोरानन्दलयेनैव 'स एको ब्रह्मण आनन्दः, यो वै भू-
मा तस्मिन्, एतो वै सः' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्वै आनन्दः प्र-
तिपादितस्तस्मिन्यो ज्ञयः साम्यं सर्वे वेदादिशब्दा गानं तत्त-
दुक्तक्रियोपासनाङ्गानाख्याः पादविशेषास्त्रयत्फलवासनापूर्व-
कावेशाश्च हावभावास्तथा सर्वेषामानन्दप्रयोजकत्वेनानन्दे सा-
म्यं पर्यवसानं तेनैव क्रियादीनामिच्छापूर्वकत्वादिच्छायाश्च सु-
खविषयत्वाद् 'वरेण्यामि'तिश्रुतेः, ब्रह्मानन्दस्यैव 'नास्त्ये सुखम-
स्मी'ति श्रुत्या विशेषमुखे सुखनिषेधात्सुखत्वसिद्धेश्च ब्रह्मसु-
खस्यैव सुखत्वमनस्तामन्नेव सर्वक्रियादिनृत्यसाम्यमिति भा-
वत्तेनैव तादृशनृत्येनैव नारदादयो नागदो ब्रह्मयुज आदि-
मुख्यो येषु ते नारदचतुःसननादिभृकदत्तमभृतयस्तादृशनृत्यस्य
स्वस्मिन्नाविर्भावेन नन्दिता नन्दो ब्रह्मानन्दः सजात उत्पन्नो

येषां ते वयोक्ताः सन्तीति शेषः, ब्रह्मानन्दं प्राप्ता इत्यर्थः, 'र-
स' शेषः लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति श्रुतेस्तदुक्तविषयानन्दवि-
नोदाख्यमानन्दाय यो विनोदः क्रीडा ॥ आख्या आह
यस्य तदानन्दपूर्वको वा यो विनोदोऽनायासेन कर्मो-
'पामनाज्ञानानुष्ठानरूपं रमणं साऽऽख्याऽऽह यस्य तत्त-
थायुतं शाम्भवं शाम्भवत्वस्मादिदं शम्भुः सकलजगदानन्द-
करो ब्रह्माभिन्नमत्यगात्पञ्चिगुरुस्तस्येवं शाम्भवं ताण्डवं नटनं
विद्धि जानीहि 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लयः साम्यमयास्त्रिया-
मिति घामरसिंहः ॥ ६८ ॥

एवं शिवताण्डवं निर्णयेदानीं शिवे स्मरहरत्वं यल्लोके
शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तादृचारविषयनाशेनाह ।

अथ स्मरहरत्वविचारः ।

अथेति । अथ शिवताण्डवविचारानन्तरं स्मरहरत्ववि-
चारः स्मरहरनाम्नो विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव
पथेनाह ।

हृते स्मरे हृता एव पड्येते स्मरादयः ।

स्मरादिहरणादेव देवः स्मरहरो हरः ॥ ६९ ॥

हृत इति । हे शिष्य स्मरे स्मरति जगदेति स्मरो जग-
द्विषयको बोधस्तस्मिन् हृते 'निह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुति-
दृष्ट्योपसंहृते सात वाधिते सतीत्यर्थः, पदणि पदमद्वयका
अपि स्मरादयो जगत्स्मरणरूपमनस उत्पन्नः काम आदिर्देवा
ते कामक्रोधलोभमोहमत्सरारुणा विकारा हृता एव उपसं-
हृता एव तेषां विषयस्य जग्नो बाधितत्वेन तेषां बाधिताः
स्युरिति भावः । यतोऽतः स्मरादिहरणादेव स्मरः काम आ-

दिर्भुरूपो येषां तेषां हरणादेव तत्कारणजगद्बोधवाधेनैव तेषां
कामादीनामापि धावतत्वात्केवलं देवश्चिन्मात्रस्वरूपो हरो ह-
रति सर्वं द्वैतमिति हरोऽद्वैतलक्षणो ब्रह्माभिन्नः मत्प्रगात्मशि-
वगुरुः स्मरहरः स्मरस्य जगद्बोधस्य हरो नाशकोऽस्ति न तु
केवलं लोकप्रसिद्धकामदाहकत्वेनैव स्मरहरत्वं संभान्यमिति
भावः । उपासनापक्षे तु लोकप्रसिद्धशिवेऽद्वैतब्रह्माभिन्नमत्प्रगात्म-
शिवगुरुत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ६९ ॥

एवं स्मरहरत्वं विचार्येदानीं गौरीं विचारयन्नाद्येन प्रति-
जानीते ।

अथ गौरीविचारः ।

अयेति । अथ स्मरहरत्वविचारानन्तरं गौरीविचारो गौरी
पार्वती तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तत्रैतद्वद्वादश-
भिः पदैर्निरूपयितुं तस्याः स्वरूपं तावदर्शयति ।

सा स्वभावेन वामैव मनोवाचामगोचरा ।

वामाङ्गी वामदेवस्य वामे गौरी विराजते ॥ ७० ॥

सेति । हे शिष्य येत्यध्याहार्यं वा प्रसिद्धा मोक्षशान्ते विद्-
त्सु च मनोवाचा मनसो वाचा च नामरूपातीतब्रह्मविषयत्वा-
दगोचरा न गोचरा विषया भवति अहं ब्रह्मास्मीति प्रमाख्या
वृत्तिः सौक्यविधा स्वभावेनैव स्वरूपेणैव वामा कम्पनीया सु-
न्दरी सुखरूपत्वादित्यर्थः, गौरी शुद्धा मायाविद्यारहितब्रह्माभिन्न
मत्प्रगात्मविषयत्वान्छुद्धत्वमस्या अतो गौरीनाम्ना साऽत्र
प्राप्तेति भावः, तस्याः स्थानमाह वामदेवस्य वामः सुख-
रूपत्वात्कम्पनीयो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपो ब्रह्माभिन्नमत्प्रगा-
त्मशिवगुरुस्य वामे कम्पनीये सुखस्वरूपेऽङ्ग इत्यर्थः, विराजते

प्रकाशत आनन्दमात्रविषयतया स्फुरतीत्यर्थः, अत एव वामा-
ऽङ्गी वामं कदनीयं मुखरूपगङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता प्र-
सिद्धा लोके शास्त्रे च ज्ञेया न केवलं देहमात्रसौन्दर्येणेति भावः ॥७०॥

तस्या एव श्रेष्ठत्वं कारणसिद्धिं दर्शयति ।

सा ब्रह्मवादिनां श्रेष्ठा भवानी ब्रह्मवादिनी ।

या कटाक्षेण सर्वत्र शिवाख्यं ब्रह्म वीक्षते ॥७१॥

सेति । हे शिष्य साऽहं ब्रह्मास्मीति गणारूपा पार्वती यतो
भवानी भवन्त्यस्मिंश्चिदाभासरूपा जीवा इति मनः प्रत्यगभिन्नः
परमात्मा तमानिति जीवयति सा भवान्यसद्रूपं जीवेश्वरत्वं
मरणतुल्यं निरस्यामरब्रह्मभावस्मारकत्वेन जीवकत्वमस्या
इति भावः, सत्रहेतुब्रह्मवादिनी जीवे ब्रह्मत्वं वदते तच्छीला-
ऽत एव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मनदितुं निरूपयितुं शीलं येषां तेषां
मध्ये श्रेष्ठा महत्त्वस्ति अनयैव हेतुभूतया सर्वेषामपि ब्रह्मवादि-
त्वमिच्छीरिति भावः, नन्वस्या ब्रह्मवादित्वं ब्रह्मजीवकत्वं ब्रह्म-
वादिश्रेष्ठत्वं च कुतः संभाव्यामित्याशङ्क्याह येति, ॥ शिष्य या
विवेकिषु प्रत्यक्षा ब्रह्माकारवृत्तिरूपा गौरी कटाक्षेण कटाक्षं ह-
ृदयैकदेशनावलोकनं तदिव चिदाभासमहितवृत्तिरूप्या चिदा-
भासरूप निष्फलत्वात्केवलवृत्तिमात्रस्यैकदेशत्वतया, यद्वा कटति
वर्षति धर्माभातं कटं धर्ममेघारूढसमाधिरूपमेवाऽसं नेत्रमिव ब्र-
ह्मदर्शनसाधनं तेनेत्यर्थः, सर्वत्र जाग्रदाद्यवस्थामु सत्रापि सर्व-
पदार्थेषु शिवाख्यं मुखस्वरूपत्वाच्चिव इत्याख्याऽऽह्वा यस्य त-
द्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु 'शिवमद्वैताम'ति श्रुतेः
प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मत्यर्थः, वीक्षते साक्षादनुभवतीत्यर्थः, अत इति
योजय ॥ ७१ ॥

इदानीं तस्यां सर्वत्र ग्रहानुगमं सम्भावयंस्तस्या ब्रह्मवि-
पपमेमनिर्दूषणपूर्वकं कृतकृत्यतामाह ।

मम प्रियो मम स्वामी ममाऽऽत्मा मे गृहेश्वरः ।

इति यस्याः शिवे भावः सा धन्या शैलकन्यका ॥ ७२ ॥

ममेति । हे शिष्य यस्याः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविपपकवृत्तेर्विद्व-
त्सु मसिद्धाया मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मविपपवृत्तिर्गौर्मा एव
मुत्तरत्र विष्णोप ममशब्देण व्याख्येयं शिव इष्ट आनन्दरूपत्वाद्
किञ्च मम मे स्वामी पालको मम तत्सत्तयैव सत्त्वाद् किञ्च मम
म आत्मा पारमार्थिकं रूपं तं विना ममासत्त्वान् किञ्च मे मम
गृहेश्वरो गृह्यते स्वात्मतयाऽद्वैतिनिष्ठ इति गृहं प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
स्वस्वीकरणमित्यर्थः, तस्येश्वरो निषन्तः ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशि-
ष्यगुरुरेव स्वस्मिन्यद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मस्वस्वीकरणमात्रं तदधीन-
मेवेत्यर्थः, इत्येवं शिव आनन्दरूपेऽद्वैतात्मनि भावः मेमा-
ऽस्ति सोक्तलक्षणा ममाकृपा वृत्तिः शैलकन्यया पार्वती धन्या
कृतकृत्याऽस्ति शिलति दुःखयतीति शिलः स एव शैलो मोह-
क्षय कन्यका सृतेति व्याख्येयं तज्जलात्तस्या इति भावः ॥७२॥

पुनरपि तदेव ब्रह्मयितुं तस्याः सर्वदेसणादिभिस्तद्विषयीक-
रणमेवाह ।

स ईक्षितः स आश्लिष्टः स मुक्तः स च पूजितः ।

स एव हृदये ध्यातः पार्वत्या परमेश्वरः ॥ ७३ ॥

स इति । हे शिष्य पार्वत्याः पर्वति पञ्च तपोमोहादीनि
तनोति विस्तारयतीति पर्वतोऽश्नानं तत्कार्यभूतो वा तनुविस्तार
इति घातो'रन्येभ्योपि दृश्यते' इति दः पत्ययः, 'दिति चे'ति ट-
लोपे पर्वत इति सिद्धं तस्माद्रूपज्ञा पार्वती तव एवोत्पन्ना तथा

प्रमत्तरूपया वृत्त्याऽहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपया स तौद्रपथत्वेनोक्तः
परमेश्वरः परमाः कार्यकारणातीतो य ईश्वरः प्रसन्नमित्रः पर-
मात्योक्षितोऽवलोकितः 'सर्वं स्वस्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति
किञ्चने'त्यादिभृतिभिर्नानात्वस्य निषेधेन प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रं
साक्षात्कृतमित्यर्थः, अतः स उक्तलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्य-
गात्मैवाऽऽश्लिष्ट आलिङ्गितः स एव मुक्तोऽनुभूतः स चो-
क्तलक्षण एव प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्न एव पूजित आहृतः किञ्च
स एव प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हृदये सर्वदापमकाशे ध्याताक्षि-
न्तितो नान्यः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वशस्त्रेषु लोके च पार्वत्याः सौभाग्यं यमिदं लो-
केपि सौभाग्यार्थं पूज्यते च तदत्र कथं संभाष्यमित्याशङ्क्याप्रापि
तत्संभावयति ।

शिवं भजति भावेन पातिव्रत्येन पार्वती ।

अतः सौभाग्यमेतस्या लोके वेदे च गीयते ॥७४॥

शिवमिति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्त्याहं
ब्रह्मास्मीति वृत्तिः पार्वती पातिव्रत्येन पतिरहं ब्रह्मास्मीति
वृत्तेः स्वविषयत्वेन सत्त्वदानेन च बालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगा-
त्मा तस्य व्रतमखण्डैकरसत्वेनावस्थानरूपो नियम इव नियमो
यस्या विद्यते तस्या भावः पातिव्रत्यमखण्डैकरसस्थितिरूपं
तेन भावेन प्रेम्णा तद्रूपावस्थानेन वा शिवं सुखस्वरूपं ब्रह्मा-
भिन्नं प्रमत्तरूपान्नं भजति सेवते यतोऽतः कारणादेतस्या
विद्वत्प्रत्यक्षायाः प्रमावृत्तेः सौभाग्यं तु शोभनं भगवैश्वर्य स-
च्चिदानन्दसमवस्थितिरूपं तदेव सौभाग्यं लोक ऋषिप्रणीतशास्त्रे
वेदे च श्रुतौ च गीयते वर्ण्यते तद्वारा च जनेष्वपि वर्ण्यते ॥७४॥

ननु शास्त्रेषु पार्वत्यादिव्ययोगिनीत्वं प्रोक्तं तदत्र कथं सं-
भाव्यमित्याशङ्क्य तदप्यत्र संभावयति ।

योगेश्वराणां योगोऽयं भुज्यते यन्महेश्वरः ।

तेन योगेन सम्पन्ना भवानी दिव्ययोगिनी ॥ ७५ ॥

योगेश्वराणामिति । हे शिष्य यद्यतो योगाल्जीवब्रह्मैकपवि-
षयकज्ञानादित्यर्थः, महेश्वरो महान्मायोपाध्यनवच्छिन्नः प्रत्यग-
मिन्नब्रह्मरूप एवेश्वर ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानभूतो भुज्यतेऽनुभूयते
सौर्य-प्रत्यक्षो योगेश्वराणां योगो जीवब्रह्मैकपविषयं ज्ञानं
तस्येश्वराः स्वाधीनज्ञाना इत्यर्थः, यस्योपर्यनुग्रहं कुर्वन्ति तस्य
योगं समर्पायतु समर्पा इति भावः, तेषां ब्रह्मादीनां योगो पु-
ज्यते जीवो ब्रह्मणा सहैकीक्रियत इति योगो ज्ञानमस्ति तेन
तादृशेन योगेन जीवब्रह्मैकपज्ञानेन संपन्ना पुक्ता भवानी सर्व-
संसारोत्पात्तकारणभूतप्रत्यगमिन्नब्रह्मजीवनहेतुभूतेषु प्रमाख्या
वृत्तिरेव दिव्ययोगिनी दिव्योऽलौकिको योगो ज्ञानं विद्यते-
ऽस्याः सा तथोक्ता शास्त्रेषु प्रोक्ता ॥ ७५ ॥

ननु शैवशास्त्रेषु पार्वत्याः पुरतः शिवो नृत्यतीत्युक्तं तदत्र
न सम्भवतीत्याशङ्क्यास्यां तदपि सम्भावयति ।

नित्यं नृत्यति पार्वत्याः पुरतः परमेश्वरः ।

यदन्तस्तादृशं प्रेम तदग्रे किं न नृत्यतु ॥ ७६ ॥

नित्यमिति । हे शिष्य परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीत
ईश्वरो ब्रह्माभिन्नमत्स्यमात्मनिवगुरुः पार्वत्याः पञ्चपर्वविस्तार-
कमोहजन्यायाः प्रमावृत्तेः पुरतोऽग्रभागे नित्यं सर्वदा नृत्य-
ति नृत्यं करोतीव स्फुरतीत्यर्थः, कुतः इत्यत्र आह ॥

दन्तरिति, हे शिष्य यदन्तर्यस्याः प्रमाख्यवृत्त्या अन्तरन्तरे तादृशं शिवस्य साक्षात्स्फुरणनृत्ययोग्यं पूर्वत्र मम प्रिय इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं प्रेम प्रीतिरस्ति तदग्रे तस्यास्तादृशमेवमवस्थाः प्रमापार्वत्या अग्रे पुरो भागे किं कुतो न नृत्यतु नर्तनं न करोतु किन्तु नृत्यस्वेवेत्यर्थः, संपावनायां लोदु सर्वदैव स्फुरन्त्विति भावः ॥ ७६ ॥

इदानीं ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणश्च भिन्नत्वेन प्रतीतावपि तयोर्वास्तवमेकत्वं निश्चित्य तदनुसन्धाय च तौ प्रणमति ।

एकात्मभावसम्पन्नौ स्थितौ भिन्नात्मकात्रिव ।

भवानीशङ्करो बन्दे ब्रह्मविद्ब्रह्मणी यथा ॥ ७७ ॥

एकात्मेति । हे शिष्य यथा यद्वेदेकात्मभावसम्पन्ने एकोऽद्वितीयो य आत्मा तत्त्वं तस्य भावस्तादात्म्यं तत्सम्पन्ने अपि प्राप्ते अपि भिन्नात्मके भिन्नावात्मानौ स्वरूपे ययोस्ते तथोक्ते अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मणी ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म च तज्ज्ञानविषय इत्येवमर्थवाचकशब्दाभ्यामुच्येते तथा तद्वेदेकात्मभावसंपन्नावेकोऽद्वितीयः सच्चिदानन्दरूप आत्मा स्वरूपे ययोस्ती तथोक्तौ वस्तुतो विद्यमानावपि भिन्नात्मकौ भिन्नः पृथगात्मा स्वरूपं ययोस्ती तथाभूतौ लोकदृष्ट्या प्रतीतौ भवानीशङ्करो भवत्यस्मान्माया तत्कार्गं च प्रपञ्चयेति भवो ब्रह्माभिन्नः प्रसगात्मा तमनिति जीवमांत अमद्रूपं जीवेश्वरमारूपं मरणं वाधित्वा मच्चिदानन्दस्फोरकत्वेन जीवयतीति भवानी ब्रह्मास्मानि प्रमाख्या ब्रह्माकारा वांचः शङ्करश्च जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नो प्रत्यगात्मा तावहं माधनमपन्नः साधिष्ठानांश्चदाभासो बन्दे प्रणमामि चिदाभासस्य सतस्तदग्रे

स्फुरणाभावेन बुद्धिरत्यधीनत्वाद्विज्ञाकारवस्तुसरणेनैव
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनादात्म्यं स्वस्मिन्नतुमन्दधामीसमिप्रायः ।
लौकिकार्थेषु पूर्वयोस्तरत्र च स्पष्ट एवेति न दर्शितः स स्व-
बुद्ध्यैवानुसन्धेयः ॥ ७७ ॥

एवं ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मी परमार्थत एकत्वेन लौकिकदृष्ट्या च
भिन्नत्वेन लक्षयित्वेदानीं ब्रह्माणं तु सर्वदेव प्रपञ्चाभाव इति
शुक्तिमुखं वृत्तावेवेति वृत्तावादरे विशिष्टं विधातुं ब्रह्माभिन्न-
प्रत्यगात्मनः भक्ताशास्त्रस्याभिन्नप्रत्यगात्माकारवृत्तरेव श्रेष्ठ्य-
माह चतुर्भिः तत्रादायुभयोरुभयश्च मेम्भोऽतिशयेन स्वेष्टब्रह्म-
तोपि तद्विषयकवृत्तावेवादरः कर्तव्य इत्याशयेन वृत्तरेव स्तु-
तियोग्यत्वं विशेषतो ब्रह्मत इत्याह ।

प्रकारद्वितयेनापि पार्वती स्तुतिमर्हति ।

यदस्याः शङ्करे प्रेम यदस्यां प्रेम शारङ्गरम् ॥ ७८ ॥

प्रकारेति । हे शिष्य प्रकारद्वितयेनापि प्रकारस्य धर्मस्य
द्वितयं द्वयं तेन हेतुनापि पार्वती पञ्चपरिविस्तारकमोहजन्म्यापि
अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारा वृत्तिः स्तुति स्तवनं आदरमिसर्था,
अर्हति पुनक्ति स्तुति योग्या भवतीति भावः, किं तत्प्रकार-
द्वयमित्यपेक्षायां तद्वर्णयति, यदिति यदलौकिकं प्रेम स्नेहो-
ऽस्या ज्ञानित्यपेक्षाया अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेः शङ्करे सकल-
जगदानन्दकरे प्रत्यगाभिन्ने ब्रह्मणि अस्तीत्येकः प्रकारः, यथा-
लौकिकं शङ्कर सकलजगदानन्दकरप्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मसम्ब-
न्धि प्रेम स्नेहोऽस्यां प्रत्यगाभिन्नब्रह्मविषयकविद्वत्प्रत्यक्षायां
वृत्तावस्तौत्वेन द्वितीयः प्रकारो ज्ञेयः ॥ ७८ ॥

आनन्दाधिक्यदेतत्त्वादाय सामान्यानन्दस्यात्यत्यगाभिन्न-

ग्रहणः सकाशाद्ब्रह्माकारवृत्तावेवादरो विषेय इत्याह ।

पूजनीया विशेषेण शङ्करादपि पार्वती ।

साक्षादानन्दरूपो यस्तस्याप्यानन्दवर्धिनी ॥ ७९ ॥

पूजनीयेति । हे शिष्य शङ्करादपि सकलजगदानन्दमदा-
त्मत्पगभिन्नब्रह्मणोपि सकाशाद्विशेषेणातिशयेन पार्वती
पञ्चपर्वविस्तारकाज्ञानोत्पन्नाप्यहंब्रह्मास्मीति वृत्तिः पूजनीया
ऽऽदरणीया कुत इत्यत आह साक्षादिति, यो विद्वत्प्रसक्तो ब्रह्मा-
भिन्नमयगात्माऽऽनन्दरूपः सुखस्वरूपः साक्षात्स्वत एवास्ति
'को ह्येवान्वात्कः प्राण्याद्, यदैव आकाश आनन्दो न स्याद्,
एव ह्येवानन्दयाति, यो वै भूमा तत्सुखमि'त्यादिश्रुतस्तस्य ता-
दृशत्वापि आनन्दवर्धिन्यानन्दं सुखं वर्धयतीति सा तथोक्ता
स्वविषयब्रह्मानन्दस्वात्मानन्दः भ्यामानन्दद्वैतगुण्यकारिणीति भावः,
अस्तीति शेषः, अत इति पूर्वप्र योज्यम् ॥ ७९ ॥

ननु मुमुक्षुणां मत्पगभिन्नब्रह्मभाव एवेष्टः साक्षान्मुक्तिम-
दत्त्वाद्वास्तवत्वाच्चास्तु किमापातिकंयो हस्वेत्याशङ्क्य तस्या
एव ब्रह्मत्वं सापेपात्तिकमाह ।

परब्रह्मस्वरूपैव पार्वती नात्र संशयः ।

यदस्यां प्रचुरप्रेमा ब्रह्मज्ञानी सदाशिवः ॥ ८० ॥

परम्येति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्ना म-
मत्पगभिन्नब्रह्मविषयाऽहं ब्रह्मास्मीति ममारूपाहोताः पार्वती परम
ब्रह्मस्वरूपैव परं कार्यकारणतीति ब्रह्मदेशकलवस्तुक्रुतपरिच्छेदगूढं
वस्तु स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्याः सा तस्याभूनेवास्तीति
निश्चेतव्यम्, अत्र ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वे संशयः सन्देहो न नास्ति
कुत इत्यत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्मज्ञानी ग्रहणः म-

त्यगभिन्नब्रह्मणो ज्ञानं साक्षात्कारो विद्यते यस्य स तादृशोपि
अत एव सदाशिवः सर्वदा सुखस्वरूपः सन्नपि मत्पगभिन्न-
ब्रह्मशिवगुरुरस्यां प्रकृतार्था ब्रह्माकारवृत्तौ पार्वत्यां प्रचुर
मेमा प्रचुरमुत्कृष्टं मेम स्नेहो यस्य स तयविवधोऽस्ति अत इति
योग्यम् ॥ ८० ॥

ननु मत्पगात्मशिवगुरौ साकारे च शिवे वृत्तिमुखाभि-
लापेण स्त्रीभोगजन्यमुखाभिलापेण च विषयित्वमेव कुतो न
स्वात्कुतश्च ब्रह्मज्ञानित्वं तयोर्विश्वेतरव्यमित्याशङ्कोभयत्र विष-
यित्वलक्षणाभावं दर्शयति ।

मन्दारास्तरवो वनेषु परिखातोयं सुधासागरो

द्वारेष्वष्टविभूतयो निधिगणैरन्तःपुरे पार्वती ।

शूलं शस्त्रवरं वृषः प्रियसखा नारः कपालः करे

त्रैवेयं गरलं भुजेषु भुजगा भस्माङ्गरागे रुचिः ॥८१॥

मन्दारा इति । हे शिष्य साकारपक्षे यस्येवध्याहार्यं, यस्य
शिवस्य वनेषु अरण्येषु आरामेषु वा मन्दारा मन्दारनामका-
स्तारवः कल्पवृक्षाः सन्ति अन्यकामिनां कामानुरूपफलप्रवृत्ता-
द्यत्माप्तये कर्माद्यनुष्ठानं क्रियते ते कल्पवृक्षाः शिवस्वारण्ये
साहजिकाः स्थिता इति भावः, किञ्च यस्य शिवस्य परिखातोयं
परिखा शिवनगरस्य परितः स्नातरूपा तस्यास्तोयं जलं सुधासा-
गरोऽमृतसमुद्रोऽस्ति कामिनां विषयभोगाय बहुकालशरीरजी-
वनहेतुमूतममृतं काम्यामिति वत्माप्तये कर्माद्यनुष्ठानकेशस्त-
पस्य समुद्र इव शिवनगरपरिखाभूतं विद्यत इति भावः, किञ्च
द्वारेषु यस्य शिवस्य द्वार्षापि निधिगणैः सह निषयः पद्मशृङ्गा-
बयो नव तेषां गणैः समूहैः सह साकमष्टविभूतयोऽष्टाव-

दृसर्जया विभूतयोऽणिमाद्याः सिद्धयः सन्ति सर्वकामसाध-
 नत्वाच्चानिधिषु अष्टसिद्धिषु च कामिनां कर्मोपामनाद्यनुष्ठा-
 नप्रपातः श्रद्दश्यते ते नव निधयस्ताश्चाष्टसिद्धयः शिवस्य नित्य
 माप्तत्वादनादरणीयत्वाच्च शिवदर्शनविघ्नरूपत्वेन द्वारे स्थापि-
 तांस्तुष्टन्तीति भावः, किञ्च यस्य शिवस्वाऽन्तःपुरेऽवरोधे
 पार्वत्यस्ति गौरी विद्यते सुन्दरस्त्रीलाभायान्यकामिभिः गौरी
 पूज्यते सैव शिवस्यानुकूला भार्येति भावः, एवं भोगसामग्र्यां
 विद्यमानाधामांश्च शिवस्य कामित्वाभावे चिद्धान्याह शूर्वाभिति,
 शूलं त्रिशूलं तस्य शिवस्य शस्त्रवरं शस्त्रेषु आयुधेषु वरं श्रे-
 ष्ठमायुधमस्ति निर्धारणे पट्टी मत्तपी वा श्रेष्ठमायुधं मतिसर्यः,
 कामिनां स्वल्पसम्पत्तावपि विद्यमानायां सत्यां धनुःखट्वादी-
 न्यायुधानि तेषां स्वस्य च सौन्दर्याय सुवर्णादिधातुभिश्चित्रिता-
 नीष्टानि दृश्यन्ते शिवस्य तु सर्वलोकारुचिनिपयं लौहं सुव-
 र्णादिभिरुचित्रितं त्रिशूलं मान्यं शस्त्रमतस्त्वस्मिन्कामिलक्षणाभा-
 वात्कामित्वं नास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च तस्य शि-
 वस्य मियमस्ता मिय इष्टः मस्ता मित्रमिष्टं वाहनमित्यर्थः, वृषो
 बलीवर्दोऽस्ति कामिनां तु स्वल्पायावपि सम्पत्तिं प्राप्त्या स-
 त्पां कस्तिरुग्धादियानानि सुवर्णादिभूषितानि दृश्यन्ते शि-
 वस्यैतादृशं संपाद विद्यमानायावपि लोकगर्ही वृषवाहनमस्ति
 ततस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावाच्च कामित्वमिति निश्चेतव्यमिति
 भावः, किञ्च शिवस्य करे हस्ते नारो नुर्मनुष्यस्यायं नारः
 कपालो नृकरोऽयस्ति कामिनां तु किञ्चित्पद्मानामपि पा-
 नभोजनपात्राणि सुवर्णादिनिर्मितानि दृश्यन्ते शिवस्य तु पा-
 नभोजनार्थं मनुष्यशिरोस्थिभूतं लोकगिन्धं कपालमांस्त ततोपि
 कामिलक्षणाभावाच्च शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य

ग्रैवेयं ग्रीवामूपणं गरलं विषमांस्तु कामिनां स्वल्पायामपि संपादं विद्यमानायां सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि ग्रीवामूपणानि दृश्यन्ते शिवस्य तु कण्ठमूपणं विषमतः कामित्वलक्षणाभावात् शिवे कामित्वं सम्प्राप्यमिति भावः, किञ्च भुजेषु शिवस्य हस्तेषु भुजगाः सर्पाः सन्ति कामिनां तु किञ्चित्संपत्तौ विद्यमानायां आहुषु सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि भूषणानि दृश्यन्ते शिवभुजेषु तु लोकभीतिमदाः सर्पा एव भूषणत्वेन धृता अतश्च कामिलक्षणाभावात् शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य भस्माङ्गरागे भस्म विभूतिरेवाङ्गस्य शरीरस्य रागे रत्नद्रव्यं तस्मिन् रुचिः प्रीतिरस्तीति शेषः, कामिनां तु स्वल्पायामपि संपदि विद्यमानायां चन्दनकस्तूर्याद्यङ्गरागे रुचिर्दृश्यते शिवस्य तु सर्वलोकामिये भस्मन्वेव प्रीतिरपि काऽतो न तस्मिन् कामित्वं किन्तु तस्मिन् वैराग्यलक्षणस्य विद्यमानत्वाद्ब्रह्मविष्णुं तादृशब्रह्मज्ञानित्वे विद्यमानोप शिवस्य पार्वत्यामाधिकप्रीतिदर्शनात् पार्वत्याः परब्रह्मत्वं पूर्वश्लोकोक्तं सम्प्राप्यमिति भावः । प्रकृतार्थे तु मन्त्रगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्यस्य विदित्यत्सस्य वनेषु सम्भजनविषयेषु वेदान्तेषु वनयातोः सम्भजनार्थाद्वनशब्दनिष्पत्तेर्वनशब्देन मेवनशोभा वेदान्ता अत्र ग्राह्या इति भावः, तस्वस्तरन्ति भवसागरं ते तस्वो ज्ञानिनो पन्दारा मं मकारवाक्यं समष्टिव्यप्यज्ञाने तदुपाधिकावीश्वरमाज्ञौ चैतद्रूपं प्रपञ्चं दारयन्ति स्वस्यान्येषां च विनाशयन्ति ते तयोक्तास्तिष्ठन्ति यस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु स्थिताः सन्तः स्वतो भवसागरं तीर्णा अन्येषामप्यज्ञाननिवारणेन तारका भवन्ति किं पुनस्तेषां कामित्वं नास्तीति तेषां कामित्वाभावे च किं पुनः मत्तगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ कामित्वं नास्तीति कामित्वाभावात्प द्वाहाका-

रश्चौ प्रीत्यतिशयस्यानुभूयमानत्वाद्वद्वाकारश्चौ ब्रह्मत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः परित्वातोयं परितः स्वनति उन्मूलयत्यविद्यामिति परित्वा विद्या तस्यास्तोयं तोयमिव तृष्णानिर्वर्चकं सुखं विद्यानन्दशब्दवाच्यं सुधासागरः सुधा अमृतानि सुखानि मानुषानन्दादिवृत्तानन्दान्तानि 'आग्निष्ठो द्दिष्ठो वलिष्ठ' इत्यादिकथा 'स एको ब्रह्मण भानन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितानि उत्तरोत्तरं क्षतशतगुणितानि तेषां तोयस्थानीयानां सागर इव विद्यानन्दोऽस्ति ब्रह्मानन्दविद्यानन्दयोर्भेदाद्ब्रह्मानन्द एव सुधासागरत्वेन ग्राह्यः, किञ्च द्वयोः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः प्राप्तिकारणत्वाद्बुद्धारभूतं योगो ज्ञानं वा तस्मिन्नपि निधिगणैः सह निधीयन्ते स्याप्यन्ते सिद्धयो येषु ते निधयस्तत्तत्सिद्धिमापका धारणाविशेषास्तेषां गणाः समूहास्तैः साकपट्टविभूतयोऽष्टसङ्ख्याः सिद्धयः सन्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोरन्तःपुरेऽन्तःकरणे लिङ्गशरीरे पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्नापि अहं ब्रह्मास्मीति प्रमादृत्तिरस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोः शूलं क्षान्तिवैराग्यबोधोपाख्यैरिसादिश्लोकोक्तं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयबोधरूपमेव विशूलं शत्रुभेदकमिवाज्ञानशत्रुभेदकं शस्त्रवरं शंखनीयेषूपदेशेषु शस्त्रेषु वरं श्रेष्ठस्ति, किञ्च कृपो ब्रह्माद्या वषट्कारा इति श्लोकोक्तो धर्ममेधाख्यः समाधिः श्रेष्ठत्वाद्वृषः समिपसरेष्टं मित्रमस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः करे हस्ते योगारूपे साङ्ख्ययोगी निर्जी बाहू इत्युक्तेः, नारो नराति किञ्चिदपीति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नः प्रमाता तस्यायं नारः कपालः कं ब्रह्ममुलं पालयति रक्षतीति कपालो ब्रह्ममुलसाक्षात्कारोऽस्ति ब्रह्ममुलसाक्षात्कारस्य योगाधीनत्वाद्यो-

गहस्तेनैवान्येषामपि तत्प्राप्तिरिति यावत्, किञ्च यस्य प्रत्यगाभि-
 ब्रवन्नशिवगुरोर्ग्रन्थं श्रीवायामिवैकदेशे स्थितं भूषणमिव वर्त्त-
 मानं गरलं गृणाति हितमुपदिशतीति गरो गुरुः, गिरति ग्रसति
 अज्ञानमिति गरो गुरुष्वदिष्टवाक्यकदम्बो वाऽज्ञानाद्यनर्धग्रासक-
 त्वात् लोति आदते इति गरलं गुरुसेवनं गुरुष्वदिष्टवाक्याङ्गी-
 कृत्यं वाऽस्तीति ज्ञातव्यं, किञ्च यस्य प्रसंगभिन्नब्रह्मशिवगुरो-
 र्भुजेषु द्वैताद्वैतत्यागादानहेतुत्वाद्भुजौ साङ्ख्ययोगाद्यादेवहु-
 वचनं तेषु भुजगा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां गच्छन्त्यात्मान-
 मिति भुजगाः साङ्ख्येन योगेन वा जीनब्रह्मैक्यभासात्कारा इति
 भावः, योगिनो विवेकिनश्च सन्ति, किं च यस्य प्रसंगभिन्नब्रह्म-
 शिवगुरो रुचिः प्रीतिर्भस्माङ्गरागे ज्ञानवाचितं प्रारब्धोपप-
 द्यन्तं प्रतीयमानं जगत्तदेव भस्मत्तुल्यत्वाद्भस्मेव भस्म तदेवाङ्ग-
 रागः स्वरूपरक्षणं द्रव्यं तस्मिन्मस्तीति द्वेषः, एतैर्लक्षणैः प्रत्यग-
 भिन्नब्रह्मशिवगुरो कामित्वाभावः सम्भाष्यस्तथा सरपि स्वा-
 कारवृत्तौ मीत्यतिशयदर्शनाद्ब्रह्माकारवृत्तावेव ब्रह्मत्वं सम्भाष्य-
 मिति भावः ॥ ८१ ॥

ननु साकारे शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ च पार्वत्यां
 ब्रह्माकारवृत्तौ च मेमाधिक्यदर्शनात्कारापित्वं तर्हि कुतः मीतपा-
 दत इत्याशङ्क्य मूढजनानां तथा प्रतीतिरस्तु प्रत्यतीत्या तु न
 वधेत्याशयेनाह ।

चन्द्रादित्यशतप्रकाशजयिनी चन्द्रावतंसोज्ज्वला
 गङ्गागर्भजटाधरा त्रिनयना गङ्गाम्बुवन्निर्मला ।
 वामेभूधरकन्यका सहचरी भूत्या सदालंकृता
 स्वानन्दशितिकण्ठिनी पुरमिदो मूर्तिः पुरः स्फूर्जति ॥ ८२ ॥

चन्द्रादियेति । हे शिष्य साकारपक्षे चन्द्रादित्यशतप्रकाशन-
यिनी चन्द्राः सोमा आदित्याश्च सूर्याश्च तेषां शतांशं शतकानि
तेषां प्रकाशः मया तं जयति तच्छीलाऽतितेजस्विनीत्यर्थः; नि-
राकारपक्षेऽपि ।

‘न तद्भामयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वत्त्वा न विर्तन्ते तद्भाम परमं ममेति भगवचनात् ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रनारकम् ।

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ॥

तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।

तस्य मासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेश्च, ननु श्रुतौ
स्मृतौ चैकचन्द्रस्यैकसूर्यस्य च प्रकाशतिरोधानं तत्र न
तच्छतप्रकाशजेतृत्वं दृश्यते किञ्च तेषां शतकमपि लो-
कशास्त्रविरुद्धं च न सम्भवति सूर्यचन्द्रपरेकत्वस्योप-
लभ्यमानत्वादिति चेन्न सूर्यप्रकाश एकदीपप्रकाशतिरोधान-
मिवानेकदीपप्रकाशतिरोधानसम्भव इवैकैकसूर्यचन्द्रयोः प्रका-
शतिरोधाननिरूपणादनन्तचन्द्रसूर्यादीनां प्रकाशतिरोधानस्य
सम्भावितत्वादनन्तब्रह्माण्डापेक्षया च सूर्यचन्द्रादीनामनन्त-
त्वाच्चाऽनन्तचन्द्रादित्यप्रकाशजेतृत्वं सम्भाव्यं मयगात्मशिवगु-
री, तथा चन्द्रावतंसोज्ज्वला चन्द्रः सोम एवातंसश्चूडाभू-
षणं तेनोज्ज्वलाऽतिशोभायमानाः; निराकारपक्षेऽपि शुद्धा-
स्पाशीतलाकान्तेत्यादिश्लोकोक्तमायाविद्यारहितत्वतापत्रयनि-
वर्तकत्वकमनीषत्वसूक्ष्मत्वदुष्प्रापत्वकार्यकारणातीतत्वलक्षणैर्ल-
सितो बोध एव चन्दयति आह्लादयतीति व्युत्पत्त्या च-
न्द्रपदेन ब्राह्मः सोऽवतंस इव शिरसा धार्यो मुमुक्षुणां
तेनोज्ज्वला निर्मलत्वेन प्रकाशमाना, तथा गद्गागर्भज-

टांपरा गङ्गा विष्णुपत्नी गर्भे उदरे यासां तयाभूतानां ज-
टानां सदानां घरा धर्त्री; निराकारपक्षे तु ब्रह्मलोका
च या गङ्गेशशोक्ता ब्रह्मविषयिणी सन्ततं भवर्चमाना
घृत्तरेव योगपक्षे सुपुण्या चात्र गङ्गापदेन ग्राह्या सा गर्भे उ-
दरे इवान्तःस्थिता यासां जटानां तासां विद्याभोगं मृनीन्द्राणां
मिश्राद्युक्तानां वेदान्तसाङ्ख्ययोगारूपानां जटानां घरा धात्र्या-
धारभूनेत्यर्थः, तथा विनयना श्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि
नेत्राणि यस्याः सा तथोक्ता; निराकारपक्षे तु श्रीणि त्रिसङ्ख्यानि
नयनानि प्रापकानि कर्मोपास्ती उमे नेत्रे इत्यशोक्तानि कर्मो-
पासनज्ञानारूपानि अन्तःकरणशोधनेन चित्तस्थैर्यसम्पादनेन
च साक्षात्प्रकाशनेनापि क्रमेण यस्याः सन्नि सा तयाभूना तया-
गङ्गाम्बुवर्जमलं यथा गङ्गाजले स्वतो यत्नरहितं सदम्येषा-
मपि मलनिवर्तकं भवति तथा निर्मलं स्वतः पापरहिता सती
स्वशरणमुमुखणामपि पापनिवर्तिका; निराकारपक्षे तु 'अपहृत-
पाप्मे'ति श्रुतेः स्वतः पापमायाविद्यादिभयरहिता सती स्वसा-
क्षात्कारवती स्वशरणागतमुमुख्यां च पापस्य मायाविद्यादि-
मलानां च निवर्तयित्री, किञ्च यस्याः शिवभूतेर्भूत्या जाता-
वैकचनमष्टांशभूतिभिः सदा सर्वकालमलङ्कृता भूयिता स-
हचरी सह सार्कं चरितुं वर्तितुं शीलमस्याः सा तथोक्ता
भूषकन्यका सुतः पृथिव्या धरः स्रम्भकः पर्वतो हिमाचलस्य
कन्यका सुता पार्वती बापे वामपांगेऽर्क्षः निराकारपक्षे तु य-
स्याश्चन्द्रमात्राकृतेर्भूत्याऽष्टविभूतिभिः सदा सर्वकालमलङ्कृता
भूयिता सती ब्रह्माकारवृत्तानेन सर्वोसद्भोनामुपसन्नेर्भूषक-
न्यका भवन्त्यस्या जीवा इति भूरक्षानं तत्कार्यं च विज्ञेयः क्षेत्रा-
परपर्यायमन्तःकरणमित्यर्थः, अत्र भूपदेन ग्राह्यं तस्या धरोऽव-

धूमकस्तस्य कन्यका मुतेव जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारहेतुभूता-
 ब्रह्मास्मीत्याकारा वृत्तिर्वामे वामं सुन्दरं सुखरूपं तस्मिन्
 सुखविषयत्वादेव तस्या इति भावः, सहचरी सह साकं चौरुं
 स्वात्मसुखमनुभावतुं शीलमस्याः सा तथाभूताऽस्ति विषयत-
 द्रूपोः साहचर्यस्य लोके प्रसिद्धत्वादिति भावः, तथा स्वानन्दा-
 त् आत्मरूप आनन्दः सुखं यस्याः सा तथोक्ता न तु शिवः
 कामिवद्विषयसुखेन सुखीति भावः; निराकारपक्षे तु स्व आत्मैवा-
 नन्दः सुखं तद्रूपेत्यर्थः, न तु विषयसुखेन विद्यानन्देन च सुख-
 रूपेत्यर्थः, तथा श्रितिकण्ठिनी कण्ठं ब्रह्माण्डनभसामिति श्लो-
 कोक्तप्रकारेण निराकारपक्षे यथामकण्ठवत्त्वं व्याख्येयं, यद्ब्रह्माण्ड-
 शरीरस्येत्यादिभि रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वेकारणमित्यन्तैः
 श्लोकैरुक्तेषु नीलकण्ठत्वकारणेषु मध्ये यथावच्च साकारपक्षे
 नीलकण्ठत्वं व्याख्येयम्, एतादृशी पुरभिदः पुरं त्रिपुरम्भिनचि
 नाशयति असौ पुरभिर् त्रिपुरहन्ता शिवस्तस्य मूर्तिराकृतिर्मे
 पुरोऽग्रे स्फूर्जति भासते; निराकारपक्षे तु पुराभिदः पु-
 राणि स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानि समष्टिव्यष्टिरूपाणि शरीराणि
 भिनत्ति बाधतेऽसौ पुराभिस्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्मूर्ति-
 श्चिन्मात्ररूपाऽऽकृतिर्मे ब्रह्माभिन्नमत्वात्मरूपस्य चिदाभास-
 स्य पुरोऽग्रे प्रत्यक्षतयेत्यर्थः, स्फूर्जति प्रकाशतेऽतः कामि-
 भिः स्वमादृशयारोपेण साकारे निराकारे च पार्वत्यां वृत्तौ ब्र-
 ह्माकारायां वा शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मशिवगुरोश्च मेमाधि-
 क्यदर्शनात्कामित्वं प्रतिपादितं तन्मौढ्यविलसितमेवेति कामि-
 त्वामावेन ब्रह्मज्ञानिनः शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मशिवगुरोश्च
 पार्वत्यां प्रमारूपवृत्तौ च मेमाधिक्यदर्शनात्पार्वत्या ब्रह्माकारवृत्ते-
 श्लोकं ब्रह्मत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८२ ॥

इदानीं निर्णीतं सोपकरणं ध्यानमुत्तरत्रासङ्करामोषसंहरति गद्येन ।

इति सोपकरणं ध्यानम् ।

इतीति । सोपकरणमुपकरणं ध्यानानुकूलसर्वसामग्री तेन सहितं सोपकरणं ध्यानं चिन्तनरूपः पूजोपचार इति समाप्तम् ।

एवं ध्यानं निर्णीयेदानीमुत्तरमवशिष्टं पूजाकर्म निर्णेतुं तत्र प्रथमं स्नाननिर्णयाय स्नानमन्त्रं सावदर्थयति ।

पशुपतये नमः स्नानम् ।

पशुपतय इति । पशुपतये पञ्चोऽङ्गा •जीवा इ-
त्यर्थः, तेषां पतिः पालकः स्वमन्त्रचिन्तनानन्दत्वदानेन रक्षको
जीवानां ब्रह्माभिन्नमत्पगात्पशिवगुरुस्त्वस्मै तत्स्वरूपमाप्तय इ-
त्यर्थः, नमः प्रहोमाधोऽष्टपकृत्यष्टाङ्गसहितोऽष्टपकृतितद्रूपहि-
तमीवधाधेन छय एवात्र प्रणामो विवक्षितः, अष्टाष्टा प्रकृतिश्च ।

‘भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति श्लोके गीतायां भगवतोक्ता, बाधश्च ‘नान्यो तोद्भि
द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोते’त्यादिश्रुतिभिरष्टपकृत्युपहितकर्तृत्वभो-
क्तृत्वादिपरमचिदाभाससत्त्वनिषेध रूप उक्तः प्रसिद्धत्वेन च
पशुत्वताम एव पशुपतिश्चन्द्रबाध्यो ब्रह्माभिन्नमत्पगात्पनेवयमेव
मन्त्रायोऽत्र विवक्षित इति भावः, इत्येवार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

पशुत्ववासना त्याज्या ज्ञानगङ्गाम्बुधारया ।

पवित्रया दीतल्या स्नाप्यः पशुपतिः शिवः ॥ ८३ ॥

पशुत्वेति । हे दिव्य ज्ञानगङ्गाम्बुधारया प्रापते प्रस-
गमित्रं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं बोधः स एव सन्तनगमनात्य-
विश्वत्पारणाय गद्देव तस्या अम्बिव तापत्रयनिवर्तकत्वा-

द्विधानन्दोऽप्र ग्राह्यस्तस्य घारेवानाखण्डत्वं चिबक्षितं तथा प-
वित्रया मायाविद्यारागादिमलनिवर्त्तकया शीतलया तापत्रनि-
वर्त्तयिष्या पशुत्ववामनाऽज्ञत्वात्पशोर्जीवस्य भावः पशुत्वं
तस्य वासनेच्छा त्याज्या यत्तु योग्याऽस्ति तेनेत्यध्याहार्य
तेन पशुत्ववासनात्यागेन पशुपतिः पशूनामज्ञानां जीवानामिति
यावत् पतिः पालकः स्वसत्त्वं जीवेष्वारोप्य रक्षको ब्रह्माभि-
न्नप्रसगात्मशिवगुरुः शिवः सुखरूपः स्नाप्यः स्नापितव्यो ब्र-
ह्माभिन्नप्रसगात्मशिवगुरोर्जीवत्ववासनात्यागपुरःसरं जीव-
त्वबाध एवात्र पूजायां स्नाने कार्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

एवं स्नानं निर्णयेदानीमुत्तरोपचाराभिर्नेतुं तत्समर्पणमन्त्रं
तावदाह ।

शिवाय नम इति पूजनम् ।

शिवाय नम इति । शिवाय शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रसगात्मशि-
वगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपप्राप्तये नमोऽष्टमकृत्यष्टाङ्गसहितः साधि-
ष्ठानचिदाशमवाचरूपः प्रह्रीभावोऽस्त्विति प्रार्थनोक्तं मन्मार्थः,
इत्यनेन सर्वोपचारार्पणं ज्ञायत इति शेषः । तमेवार्थं श्लोकेनापि
स्पष्टपति ।

शिवो देवः शिवो जीवः शिवादन्यन्न विद्यते ।

एवं शिवे प्रकर्त्तव्यं भक्त्या चन्दनलेपनम् ॥ ८४ ॥

शिव इति । हे शिष्य देवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिद्रूपो गुरुः
शिव आनन्दरूपोऽस्ति 'यो वै भूमा तत्सुखांम'ति श्रुतेः, किञ्च
जीवोऽभिष्ठानकृतस्यैतन्न्यमाह्वनः प्राणोपाधिमान् बुद्धिस्य-
चिदाभासो जीवः स शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्द एवास्ति 'ना-
न्योनोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतीर्तामनीववापेन कृतस्यावशेषजदे-

तदेव षपीनरेकेणाप्याह शिवादिति, शिवाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्व-
गुरोः सकाशादन्यत्पृथग्जीवत्त्वं न विद्यते नास्ति ब्रह्माभिन्न-
प्रत्यगात्मनः सकाशाज्जीवसत्त्वाऽप्या नास्तीत्यर्थः, एनामत्यं भाव
एव शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनन्दरूपे भक्त्या प्रेम्णा चन्दलेपनं
चन्दपाति आह्लादयतीति चन्दनं विद्यानन्दस्तस्य लेपनं सं-
योजनं प्रकर्तव्यं प्रकर्षेण सम्प्राप्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

एवमेवासतान्समर्पयितुं गद्येन मतिं जानीते ।

अथाक्षताः ।

अयेति । अयं चन्दनलेपननिर्णयानन्तरयत्नता लोके शिव-
पूजार्था यथा समर्प्यन्ते तेऽत्र पूजार्था निर्णीयन्त इति शेषः । त-
मेव निर्णयं पश्येनाह ।

भजनादक्षता भक्ता देवस्तु स्वयमक्षतः ।

अतस्त्वक्षतया भक्त्या पूजनीयः शिवोऽक्षतैः ॥ ८५ ॥

भजनादिति । हे शिष्य भक्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्य
स्वस्मिन्निदाभासे सेवका अङ्गीकर्तारमिदाभासा एव भजना-
च्छादयं यत्स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकारलक्षणं भजनं
सेवनं तस्मादेतोरक्षता न सता न नष्टा भवन्ति देवस्तु
ब्रह्माभिन्नप्रत्यक्षरूप आत्मापि स्वयं स्वत एवासतो न सतो-
ऽविनाशी 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मै'त्यादिद्युतेः, एवं चोभयोः
स्वभावैक्याच्च परस्परं प्रीतिः सिल्लोभ भावः, अत एवोभयो-
रक्षतत्वेनैकपादेकस्वभावत्वाच्च हेतोरक्षतैर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्व-
स्य स्वस्मिन्नङ्गीकारेणाविनाशित्वं प्राप्तैश्चिदाभासैरक्षतया न
क्षता नष्टा तथाविधा वा यक्तिः प्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिन्नङ्गीकारे
प्रेमलक्षणा वृत्तिस्तयाऽहंभ्रष्टोत्प्रेषणं दृश्येति भावः, शिवो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिव गुरुः पूजनीय आदरणीयः इदमेवात्रा-
सतैः पूजनं ज्ञेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

एवमसतार्पणं निर्णीयेदानीमर्कपुष्पार्पणं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथार्कपुष्पविचारः ।

अयेति । अयासतार्पणनिर्णयानन्तरमर्कपुष्पार्पणनिर्णयो
लोके यदर्कपुष्पाणां शिवे समर्पणं क्रियते तस्यात्र शिवपूजायां
निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव निर्णयं पद्येनाह ।

अर्कः पाशुपतो नाम देवः पाशुपतप्रियः ।

अतः पाशुपतार्कस्य पुष्पं पशुपतेः प्रियम् ॥ ८६ ॥

अर्क इति । हे शिष्य पाशुपतः पशुर्जीवस्तस्य पतिः पाल-
कः स्वसत्त्वममारोपेण रक्तकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मेत्यर्थः, तस्यायं
पाशुपतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको बोधो नाम प्रसिद्धः स एव
प्रकाशरूपत्वादर्कः सूर्य इवास्ति अतः स बोधएवाकोऽत्र ब्राह्मः,
किञ्च देवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा पाशुपतप्रियः पशुपतिर्जीविर-
क्तकः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नस्तस्य तद्विषयत्वेन तत्सम्बन्धी पा-
पाशुपतो बोधः प्रियः सुखकारणत्वादात्मत्वाद्येष्टो यस्य स
तयोक्तोऽस्ति अतो जीवब्रह्मैक्यबोधोऽप्रियत्वादेव पाशुपतार्कस्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकबोधस्य प्रकाशरूपत्वेनार्कस्य पुष्पं पुष्प-
मिव प्रफुल्लं मुक्तिमुखं पशुपतेः पशूनां जीवानां पतेः पालक-
स्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः प्रियमिष्टं भवति न लौकिकार्कपुष्पमत्र पू-
जायां ग्राह्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

ननु ओके तावदर्कनाम्ना वृक्षः प्रसिद्धोऽत्र तु अर्कपदेन
बोधः प्रतिपादितस्तत्र वृक्षधर्मवत्त्वं कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

कटुपतस्तरुः कोपि भक्तेन गिरिशेऽर्पितः ।

प्रकाशकस्तमोहन्ता स एवार्कत्वमागतः ॥ ८७ ॥

कटुपत्र इति । हे शिष्य भक्तेनाहं ब्रह्मास्मीति स्वस्मिन्
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुत्वाद्गीकारवता कोपि सत्त्वासत्त्वा-
भ्यामनिर्वचनीयः पूर्वमज्ञानावस्थार्या कटुपत्रः कटूनि तीक्ष्णानि
पत्राणि दलानि कामक्रोपादिदृष्टिरूपाणि यस्य स तथोक्तस्त-
र्ह्यज्ञानावस्थार्या तरांत मंसारसमुद्रमिति तर्ह्यब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मबोधो गिरिशे गिरन्ति नश्यन्ति तत्त्वज्ञानेनेति गिरयो-
ऽज्ञानतत्कार्यरूपाः प्रपञ्चास्ताञ्छ्यातयाति स्वयंप्रकाशचिद्रू-
पेण तनूकरोति असौ गिरिशो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशिव-
गुरुस्तस्मिन्नर्पितस्तदभिन्नत्वेन निश्चितश्चेदित्यभ्याहार्यं, चेद्यदि
तर्हि प्रकाशकः प्रकाशयिताऽन्मानात्मनोस्तमोहन्ता तमसो-
ऽज्ञानस्य हन्ता नाशको यतो भवति अत एव स ब्रह्माभि-
न्नप्रत्यगात्मविषयको बोध एवार्कत्व प्रकाशकत्वेनार्कनाम-
त्वमागतः प्राप्त इति निश्चेतव्यम् ॥ ८७ ॥

ननु लोरुमसिद्धेऽर्के शिवमल्लीति नाम मसिद्धं तदत्र कथं
सम्भाव्यं तत्राह ।

पुष्पङ्कुटुदलस्यास्य शम्भवेन निवेदितम् ।

शम्भुना स्वीकृतं तेन सा जाता शिवमल्लिका ॥ ८८ ॥

पुष्पमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यक्षस्य कटुदलस्य कटूनि
तीक्ष्णानि दलानि कामादिरूपाणि पर्णानोव यस्य तस्यान्तः-
करणावच्छिन्नचिदाभासरूपबोधस्य प्रसंगभिन्नब्रह्मविषयस्य
पुष्पं पुष्पमिव प्रकुल विवाहसुख शम्भवेन शं भवतस्मादिति
शम्भुः सर्वजगदानन्दकरः प्रसंगभिन्नब्रह्माशनशुल्लस्यायं शा-

म्भनस्तदंशत्वाच्चिदायासत्त्वेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि निवे-
दितं समर्पितं ततः पृथगसत्त्वेन निश्चितमित्यर्थः, तच्छम्भुना
स्वीकृतं शम्भुर्जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुरुस्तेन स्वी-
कृतमद्वीकृतं स्वाभिन्नत्वेन सम्पादितमित्यर्थस्तेन कारणेन
साऽहंब्रह्मास्मीति बोधरूपा वृत्तिः शिवमल्लिका शिवेन प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मणा सहैकीभूय यासते शोभत इति शिवमल्लिका-
नाम्नी जाता लोके प्राप्तिश्चाऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

एवमर्कपुष्पार्पणं निर्णयिष्यामीति धत्तूरं निणेतुं मयेन प्र-
तिजानीते ।

अथ धत्तूरनिर्णयः ।

अयेति । अयार्कपुष्पनिर्णयानन्तरं धत्तूरनिर्णयो लोके धत्तू-
रः शिवे-समर्प्यते तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । त-
मेव निर्णयं पञ्चधत्तूरनामनिरुक्त्या पञ्चभिः श्लोकैराह, तत्र
सावद्वत्तूर इति धत्तूरनामनिरुक्त्योभयोः स्वभावसाम्यदर्श-
नेन समाह ।

ईश्वरस्य प्रसादेन भासतेऽन्यादृशं जगत् । .

स्वसमानगुणत्वेन धत्तूरः शिवब्रह्मणः ॥ ८९ ॥

ईश्वरस्येति । हे शिष्य ईश्वरस्य शिवस्य प्रसादेन मज्जनाद्युपायेः
स्वस्मिन्स्तदाविर्भावलक्षण्येन जगद्विश्वमन्यादृशं पूर्वं सद्वृत्तेन यत्प्र-
कीर्तितं न देव ततो विपरीतमसद्रूपं भासते दृश्यते धत्तूरस्यापि सेवनेन
सत्सेवके धत्तूराविर्भावलक्षण्येन धत्तूरस्य प्रसादेनापि जगदन्यादृशं
विपरीतं भवतीत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वस्य शिवस्य गुणेन स्वभा-
वेन समानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य धत्तूरस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेन

घत्तूरो लोक उन्मत्तद्वसः शिवबल्लभः शिवस्य महादेवस्य बल्लभः
मियोऽस्ति । प्रकृतार्थे तु ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य
प्रसादेन प्रसादो विवेकेन चिदाभास आविर्भावलक्षणत्वेन तस्यैव
स्वात्मसाक्षात्कारवताश्चिदाभासस्य जगद्विश्वमन्यादृशं 'सर्वं सखिदं
ब्रह्मे'ति दृष्ट्या जगत्स्वबाधनेन ब्रह्मस्वरूपं भासते प्रतीयत इत्यतः
स्वसमानगुणत्वेन स्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा समानस्तुल्यो गुणः
स्वभावो यस्य स तयोक्तः स्वात्मतादात्म्येन स्वात्मसेवकचिदा-
भासेष्वविर्भावे सति जगदन्वयाप्रतीतिकरणगुणसाम्यवास्त-
स्य भावस्तत्त्वं तेन तेनोपलक्षितः पुरुषो घत्तूरः शिवबल्लभः
शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरोर्बल्लभः प्रिय आत्मस्वाज्ञव-
धीति ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

इदानीमुन्मत्तनामनिरुक्त्यापि तच्चात्पर्यमाह ।

उन्मन्या स्वयमुन्मत्त उन्मादयति शाम्भवान् ।

अत एव प्रियं शाम्भोः पुष्पमुन्मत्तसम्भवम् ॥ ९० ॥

उन्मन्येति । हे शिष्य स्वयं शिव उन्मन्या मनोऽस्वाप-
रपर्याययोन्मन्यावस्थयोन्मत्त उन्मादं प्राप्तः सञ्छाम्भ-
वाञ्छन्नुः शिवस्तस्मैते शाम्भवाः शिवमक्तास्तानुन्माद-
यति उन्मत्तान्करोति यतः कारणादत एवानेनैव कारणेन
शम्भोः शिवस्पोन्मत्तसम्भवं घत्तूरोत्पन्नं पुष्पं कुसुमं प्रियमिष्टं
ज्ञेयम् । परमार्थस्तु स्वयं ब्रह्माभिन्नचिदात्मोन्मन्या 'नेह नाना-
स्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वस्यात्माभिन्नस्य बन्तुनो बाधितत्वेन
मनसोऽत्यन्ताभावरूपया मुक्तावस्थयोन्मत्त उन्मत्त इव विधि-
निर्णेषातीतः प्रतीयते तथा सञ्छाम्भवाञ्छन्नुः सकलजगदान-
न्दकरः प्रसगभिन्नो ब्रह्मानन्दस्तस्मैते शाम्भवा ब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मत्वं प्राप्ताश्चिदाभासाः प्रमातार इत्यर्थः, तानुन्मादयति

मनोनाशेन विधिनिषेधातीतान्करोति मुक्तान्करोति यतः कार-
णादत एवैवंस्वभावादेव शम्भोः सकलजगदानन्दकरस्य ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरोरुन्मत्तमम्भवं वाधितमनसश्चिदा-
यासात् सम्भव उत्पत्तिर्गस्य तच्चादृशं पुष्पमिव विकसितं ज्ञानं
ज्ञानरूपा वृत्तिः प्रियमिष्टमास्त न घत्तूरपुष्पमिति ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

इदानीं कितवनामनिरुत्तयापि तदद्रढयति ।

कैतवं कितवस्यास्य सर्वगोऽयं न लिप्यते ।

अतः कितवधूर्त्तस्य कैतवं कुसुमं प्रियम् ॥ ९१ ॥

कैतवमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुरोः कित-
वस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वं कपटं तेन युक्तत्वात्कपटिनो यज्ज्ञा-
निषु प्रसिद्धं सर्वगः सर्ववानुस्यूतः मनून लिप्यते लिप्तो न भ-
वति सर्वोत्पत्तिलयादिना तद्वाच्यं भवतीति तदिदं कैतवं कपटं ज्ञेयं
यतोऽतः कारणात्कपटवत्त्वादित्यर्थः, कितवधूर्त्तस्य सर्व-
गत्वे सति अलिप्तत्वेन कितवः कपटः कामादिधूर्त्तवशकत्वेन
धूर्त्तो वक्ष्यमाणो बध्नकः प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुरुस्तस्य, यद्वा
स्वस्मिन्सर्वगत्वेनालिप्तत्वं कामादिवशकत्वं च साक्षा-
त्कृतवानुप्रमाता तस्य कैतवं तस्मादुत्पन्नं कुसुमं पुष्पमिव प्रफुल्ल-
मलिप्तत्वसर्वगत्वकामादिवशकत्वोपलसितं प्रत्यगभिन्नपरमात्म-
शिवगुरुविषयकं ज्ञानं विश्रानन्दाविकामनीमिति यावत्, प्रियमिष्टं
नान्पादित्यर्थः । लौकिकार्थे तु अस्य प्रत्यक्षस्य कितवस्य रूढलि-
नो यत्प्रसिद्धं सर्वगः समप्यहंभावधिष्ठावृत्तेन समस्तपदा-
र्थेषु व्याप्तः सन्नपि न लिप्यते लिप्तो न भवतीत्येवं कैतवं
कापट्यमस्ति अतः कारणात्कितवधूर्त्तस्य कपटेनोक्तविधेन धू-
र्त्तस्य सर्ववशकस्य स्वस्वभाववत्त्वेन कैतवं घात्तूरसम्यग्नि कुसुमं

पुष्पं मियमिष्टम् ॥ ९१ ॥

इदानीं धूर्तनामानिरुत्तयापि तद्वदयति ।

कामादयो महाधूर्ता धूर्तितं यैर्जगत्तयम् ।

तान्धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥ ९२ ॥

कापाक्ष्य इति । हे शिष्य कामादयो कामोऽभिलाष आदिर्मु-
हुर्यो येषु क्रोधादिषु ते महाधूर्ता महान्तः श्रेष्ठा धूर्ता वज्र-
काः सन्ति तथोपपत्तिमाह धूर्तितमिति, यैः कामादिभिर्जग-
त्तयं जगतां लोकानां त्रये त्रिकं धूर्तितं वञ्चितमस्ति ते का-
माद्याः शिवेन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुणा धूर्तितास्तत्तादि-
पमवाधनेन वञ्चिताः सन्तीति हेतोरयं तादृशकापादिवञ्चकः
प्रत्यक्षो धूर्तः सर्वकामादिवञ्चको ज्ञानी चिदाभासो धूर्तबलभो
धूर्तकामादिवञ्चकस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मन आत्मत्वाद्बलमः मि-
थोऽस्ति न तु लौकिकधूर्त इत्यर्थः । लौकिकार्थे त्रययोः स्वमा-
वेकपाण्डौकिकधूर्तमिवः शिवः, शेषं समानम् ॥ ९२ ॥

इदानीं कनकाहयनामनिरुत्तयापि तदेवाह ।

अर्पितं शङ्करे धूर्तपत्रं कनकपुष्पदम् ।

अनेन हेतुना आतो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ९३ ॥

अर्पितमिति । हे शिष्य शङ्करे जगदानन्दप्रदे प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
शिवगुरवावर्पितं तत्तत्तात्पर्यमर्पणेन प्रत्यगात्माभेदेन संपादितं धू-
र्तपत्रमुक्ततत्तत्कामादिवञ्चकस्य चिदाभासस्य पञ्चमेव वृत्त-
स्यायमूतमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं कनकपुष्पदं कनकस्य सुवर्णस्या-
र्पणेन यरपुष्पं सुकृतं तद्वदतीति तयामूतं भवति अनेनैतेन

१ धूर्तबलमः ।

११८

हेतुना कारणेन घत्तुरो जगदन्ययाभासक उत्कलक्षणो ज्ञानी
 कनकाद्वयः कनकं सुवर्णमित्याद्वयं नाम यस्य स तयोक्तो जातो
 वेदेषु प्रतिपादितः सुवर्णं धर्मं परिवेदनमि'त्यादिष्वित्यर्थः । लौ-
 किकार्थे तु धूर्त्तपत्रं धूर्त्तस्य घत्तूरस्य पत्रं पर्णं शङ्करे शिवेऽर्पितं
 सत्कनकपुण्यं सुवर्णार्पणपुण्यफलप्रदं भवतीति शैवपुराणेषु प्र-
 तिपादितमनेन हेतुनेतेन कारणेन घत्तूरः कनकाद्वयः कनक
 इति नामको जातो लोके प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

एवं घत्तूरं निर्णयेदानीं कण्टकारिकां निर्णेतुं गद्येन प्रति-
 जानीते ।

अथ कण्टकारिकानिर्णयः ।

अथेति । अथ घत्तूरनिर्णयानन्तरं कण्टकारिकानिर्णयो
 लोके वा कण्टकारिका शिवे ममर्ष्यते तस्या निर्णयो निश्चयोऽत्र
 क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

भक्त्या भक्तेन चेदवृत्तिर्मनसः शङ्करेऽर्पिता ।

सकण्टकस्वभावोऽपि जाता साऽकण्टकारिका ॥ ९४ ॥

भक्त्येति । हे शिष्य भक्तेन जीवग्रहैक्यमेववता माधिष्ठा-
 नशुद्धिस्वचिदाभामेनाधिकारिणा मनमथेतनो हृदिस्तरव-
 दार्थशोधनेन शुद्धनत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थग्रहणोरिवविषयाऽहं-
 ब्रह्मास्मीतिरूपा भक्त्या प्रेम्णा सद्विषयकस्नेहेनेत्यर्थः, शङ्करे स-
 कलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्वर्णिता तदाकारा-
 कारिता पृथगसत्त्वेनावलोकितेत्यर्थः, चेद्यादि तर्हि तदर्पणात्पूर्वं
 सा हृत्तिरेव सकण्टकस्वभावोऽपि कण्टका इव पीडाहेतवः फा-
 मादिरिकारा अत्र ग्राह्यास्तैः सहितो युक्तः स्वभावो यस्याः सा
 तयोक्तापि कामादिधिकारैः संशुक्तापीत्यर्थः, केवलब्रह्मानन्दा-

तिशयेनाकण्टकारिका न विद्यन्ते कण्टका दुःखकारणभूताः
कायादिविकारा यस्यां सा तथाभूता केवलं सुखमात्रानुसन्धान-
वतीत्यर्थः, जाता सम्पन्ना । भोक्तृप्रसिद्धार्थेषु, यद्यपि कण्ट-
कैः सह वर्तमाना कण्टकारिका वृहती भक्तिपूर्वकं शिवपूजके-
न शिवेऽर्पिता यदि स्यात्तर्हि शिवप्रमादद्वारा तत्प्रमर्षकायां
सुखमाप्तिहेतुत्वात्कण्टकरोहणैव सम्पन्नोति सोऽयम् ॥ ९४ ॥

एवं कण्टकारिकां निर्णयेदानीं विस्तरपत्राणि निर्णेतुं श-
येन प्रतिजानीते ।

अथ विल्वविचारः ।

अथेति । अथ कण्टकारिकानिर्णयानन्तरं विल्वनिर्णयः शि-
वस्य विल्वः प्रेषयानति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धिरतोऽत्र विल्वस्य-
विल्वनाम्नो वृक्षस्यापि निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः ।
तमेव भिभिः पक्षैराह, तत्र तावच्छाण्डिल्य इति विल्वनामास्ती-
ति तन्निरुत्त्या तद्विचारमाह ।

शिवभक्तिस्वभावेन शाण्डिल्यो हि महामुनिः ।

तन्नामैव प्रियं शम्भोः पत्रं शाण्डिल्यसम्भवम् ॥ ९५ ॥

शिवप्रभकीति । हे शिष्य शिवभक्तिस्वभावेन शिवे प्रत्य-
गभिसम्पन्नगुरोः सा भक्तिः प्रत्यगभिसम्पन्नस्वमेव न कृपा वृत्तिः
स एव स्वभावः शीतं तेनोपलक्षितोऽयं एव महामुनिर्देहाङ्ग-
ष्ठो मुनिर्दानीं शाण्डिल्यः शाण्डिल्यनामको हि 'प्रसिद्ध उपा-
सनाशास्त्रेऽस्ति अतस्तस्मिन्नेव' शिवसम्बन्धिनः आधिक्यद-
र्शनात्तत्र च शिवमेवाधिक्ये वदन्निद्वन्द्वणोत्प्रेक्षां न कृपया ह्य-
विदि वृक्षात्पत्तेन वृक्षणः प्रेक्षाधिक्यं सम्बन्धं 'प्रेषः सुप्रादि-
चात्मेयोऽप्यस्याद्य सर्वस्यादान्तरतरोऽयमात्मे'त्यादिश्रुतेः शम्भोः

शम्भवत्यस्मादिति शम्भुर्ब्रह्माभिन्नः प्रसगानन्दस्य तत्प्र-
णीतमुपासनाग्राहं प्रसगाभिन्नब्रह्मविपयिणी वृत्तिर्वा शाण्डि-
ल्याभिधान्मुनेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथाविधं यत्रमिव वृक्ष-
स्यात्र ग्राहं तन्नाम्नैव शाण्डिल्य इति लोकप्रसिद्धदेहादिदृष्ट्या
नामाभिधानं तेनैवोपलक्षितं प्रियं प्रीतिविषयं भवतीति ज्ञेयं,
न तु प्रसिद्धविल्वपत्रपत्र विश्वप्रियं ग्राह्यमिति भावः । लौकिका-
र्थेऽपि प्रसिद्धशिवभक्तशाण्डिल्यमुनिनामवत्त्वादिव विल्वपत्रं शि-
वांशपमिति बोध्यम् ॥ ९५ ॥

इदानीं शैलूपनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

विश्वरूपो महादेवः स्वयं शैलूपलक्षणः ।

अतः शैलूपपत्रणां पूजया स प्रसीदति ॥ ९६ ॥

विश्वरूप इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो दे-
वस्त्रिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मा यतो विश्वरूपो विश्वं स-
मस्तं जगद्रूपमाकृतिर्यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः स्वयं ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शैलूपलक्षणः शैलूपस्य बहुरूपधारिणो
नदस्य लक्षणमिव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः
शैलूपलक्षणवत्त्वादेव हेतोः स उक्तविधो ब्रह्माभिन्नप्रसगा-
त्मशिवगुरुः शैलूपपत्राणां तादृशसमस्तजगद्रूपधारिणां तद्भावेन
प्रसस्वरूपधारिणां चिदाभासानां पत्राणीव ब्रह्माकारवृक्षय-
स्तासां कृतपा पूजया कर्तरि षष्ठी ताभिः कृतयेत्यर्थः, ब्रह्माका-
रवृत्तिमवाह एवात्र पूजा तया प्रसीदति प्रसन्नो भवति न तु
लोकप्रसिद्धविल्वपत्राण्यत्र ग्राह्याणि लोकप्रसिद्धविल्वपत्रैः पूजनं
तु सांसारिकफलहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्नादरणीयमिति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीं श्रीफलनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

जन्मनस्तु फलं श्रीमद्विल्वपत्रार्पणान्छिते ।

अतो निरूपितो वृक्षो बिल्वः श्रीफलसंज्ञया ॥ ९७ ॥

जन्मन इति । हे शिष्य यस्मिन्नन्यानि देहद्वयाविर्भाव-
पूर्वं तादात्म्यमतीतिरूपे जन्मनि ब्रह्माभिज्ञे मत्पगात्मशिखे सु-
खरूपे विल्वपत्रार्पणोक्तविधौ यो विल्वश्चिदाभासस्तस्य
पत्रमिव पत्रमहं ब्रह्मास्मीति ह्येतत्कथं तत्पार्पणं निवेदनं ब्रह्मा-
भिज्ञमस्यगात्पमाप्तत्वसम्पादनसप्तयं तस्मादेतौस्तस्य जन्मनस्तु
देहद्वयसोहतोचबायासाविर्भावस्तथोत्पत्तेः फलं प्रयोजनं श्री-
मच्छ्रीसुक्तिसम्पत्तिर्विद्यतेऽस्य वचयोक्तं जायते यतोऽतः
कारणाद्विल्व उक्तविधौ ज्ञानी चिदाभास एव हस्तस्तत्त्व-
ज्ञानेन वृक्षनीयो विनाशार्हः श्रीफलसंज्ञया श्रीफल इति नाम्ना
निरूपितो विशेषितो मुक्तिफलवत्त्वान्मुक्तनाम्ना निर्दिष्ट इति
भावः । औक्तिकार्थे तु यस्मिन्नन्यानि शिखे विल्वपत्रं समर्पितं
तस्य जन्मनः फलं श्रीमत्सायुज्यादिपुण्यप्राप्तिपन्नवति अतो
विल्वनामको वृक्षः श्रीफलनाम्ना लोके उपवाह्यत इति
भावः ॥ ९७ ॥

एवं विल्वपत्रार्पणं निर्णयवेदानीं शिष्टान्भूषादीन्द्रक्षिणा-
न्तानुपचारानपि निर्णय दर्शयति ।

धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणाः ।

शिवाय नम इत्येव सर्वमेवास्य पूजनम् ॥ ९८ ॥

धूपेति । हे शिष्य धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणा धूपश्च
बरोन्द्रियाणि बैरग्यानले बग्भा तत उत्पन्नो ब्रह्मात्मविषयक-
वासनारूपः कर्मज्ञानमयो यद्विन्द्रियगण इत्यत्रोक्तः, प्रदीपश्च
जीववक्षेवविषयको ज्ञानस्वरूपो यस्मिन्नुज्ज्वलित इत्यत्रोक्तः,

नैवेद्यश्च द्वैतवाधरूपो यद्भक्ष्यं प्रियमस्त्वेषत्रोक्तः, फलं च भक्ति-
रूपं निष्कामोत्तमधर्ममश्नन्मनुष्यामिष्यत्रोक्तः, ताम्बूलं च मैत्र्या-
दिवृत्तिचतुष्टयाङ्गीकरणलक्षणं पन्मैत्र्यादिचतुष्टयमिसत्तोक्तमेव,
दाक्षिणा च मनश्चिन्तामणिसमर्पणलक्षणा सर्वस्वं मम तत्किनेत्य-
त्रोक्तैव, एते सर्वेप्युपचाराः शिवाय नम इत्येव शिवो देवः शि-
वो जीव इत्यत्रोक्तलक्षणेन मत्पगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जीवस्य
पार्थक्यवाधनेन लाक्षिताश्वेत्स्युक्तार्हं सर्वमेव समस्तमपि लौकिक-
कैवल्यनिपिद्धाचरणमपि अस्य मत्पगभिन्नब्रह्माक्षयगुरोः पू-
जनं पूजा भवति तत्र किं वक्तव्यमेवादृशाचरणं पूजा भवती-
ति भावः ॥ ९८ ॥

एव दाक्षिणान्तानुपचारानिर्णीयेदानीं मन्त्रजपं निर्णेतुं
मन्त्रनिर्णयमाह ।

विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुती ।

तत्र पञ्चाक्षरी श्रेष्ठा सा जप्या शिवतुष्टये ॥ ९९ ॥

विद्यास्यति । हे शिष्य विद्यासु ज्ञानसाधनोपासनाभाषन-
मतिपादिकासु त्राणीषु मध्ये श्रुतिर्वेद उत्कृष्टा प्रमाणशिरोभू-
तत्वात्श्रेष्ठाऽस्तीति ज्ञेयं, तत्र श्रुती वेदेपि रुद्रैकादशिन्येका-
दशानुवाकैर्नमकारारूपैश्चमकारारूपैश्चोपलक्षिता रुद्राध्यायरूपा
षाक्षश्रेष्ठा ज्ञेया, तत्रापि नमः शिवाय चेति पञ्चाक्षर्याक्राशादिप-
ञ्चभूतरूपवाच्यांश्चतुष्टयेन तत्साक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मनिन्यात्रशिव-
गुरुलक्षिका शिवाय नम इति पञ्चाक्षरममूढरूपा षाक्षश्रेष्ठोत्कृष्टा-
ऽस्ति, यद्वा पञ्चम्यर्थे सप्तमी तत्र ततोपि रुद्राध्यायरूपवाक्य-
जावादापि पञ्चाक्षरी पञ्चानामसराणां वर्णानां समाहाररूपा
षागदं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपा श्रेष्ठेति व्याख्येयं, सोक्तनिष्ठा शि-
वपञ्चाक्षर्यद्वयसास्मीति पञ्चाक्षररूपा शिवाय नम इत्येवंरूपा

चा शिवतुष्टये शिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य तुष्टिः
सन्तोषः सुखमित्यर्थः, तस्य ब्रह्मानन्दप्राप्त्यै जप्त्वाऽऽवर्त-
नीया ॥ ९९ ॥

एवं मन्त्रं निर्णयिष्यामीमेकादशविल्वपत्रैः शिवम्पूजयितुं
तन्निर्णय मयेन प्राप्तजानीते ।

अथैकादशविल्वपत्रिका ।

अथेति । अथ मन्त्रनिर्णयानन्तरमेकादशविल्वपत्रार्पण-
मेकादशसङ्ख्यानि यानि पूर्वोक्तविदाभासलक्षणस्य विल्वस्य
पत्राणीव वृत्तयस्तेषामर्पणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मावस्थानुसन्धानं त-
स्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तथादौ मथमाविल्वप-
त्रार्पणं निर्णयि दर्शयति ।

द्रष्टा च दर्शनं दृश्यमिति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे प्रथमा विल्वपत्रिका ॥ १०० ॥

द्रष्टाचेति । हे शिष्य द्रष्टा साधिष्ठानो बुद्धिस्थीश्वदाभासो
रूपसाक्षात्कारकरणभूतचक्षुषा रूपदर्शनवान्, दर्शनं च तस्यो-
क्तविषद्रूप रूपज्ञानकरणभूतं चक्षुः, दृश्यं च रूपमित्येवं यानि प-
त्राणि वृत्तयस्तेषां त्रयमन्योन्यसापेक्षत्वाल्लिङ्गं त्रिदलमित्यर्थः,
तेनान्विता युक्ता मथमा वक्ष्यमाणासु आदिभूता विल्वपत्रिका
सामान्यत्रिपुटीसाक्षिचिद्विषयिणी दृष्टिः शिवे चिद्रूपे भागत्या-
गलक्षणया लक्षिते चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दशिवपुरी
समर्प्या ततः पृथगसत्त्वात्तस्या वाचपूर्वमवलोकनीयेदमेवात्र सप्त-
र्पणमेवमग्रेऽपि दक्ष्णं शेषम् ॥ १०० ॥

इदानीं द्वितीयां तथाविधां विल्वपत्रीं दर्शयति ।

कर्त्ता कार्यं च करणमिति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे द्वितीया विल्वपत्रिका ॥ १०१ ॥

कर्त्तेति । हे शिष्य कर्त्ता साधिष्ठानबुद्धिस्थविदाभास इन्द्रियजन्यक्रियाभिधानी, कार्यं चेन्द्रिये रूपादिसाक्षात्करणरूपो व्यवहारः, करणं च तत्तत्क्रियासाधनमन्तःकरणं बाह्येन्द्रियदशकं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां द्वाभ्यां त्रयं त्रिकं तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सा बुद्धिरेवात्र ग्राह्या, सोक्तविधा द्वितीया द्विसङ्ख्यापूरणी विल्वपत्रिका पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य विल्वस्य पत्रिकेवांशभूता पत्रिका त्रिदलरूपेत्यर्थः, चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मानन्दशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तदभिन्नत्वेनावलोकनीयेति भावः ॥ १०१ ॥

इदानीं तृतीयां विल्वपत्रीं दर्शयामि ।

भोक्ता च भोजनं भोज्यमितिपत्रत्रयात्मिका ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे तृतीया विल्वपत्रिका ॥ १०२ ॥

भोक्तेति । हे शिष्य भोक्तेन्द्रियैरन्तःकरणवृत्तिभिश्च मापितविषयजन्यसुखानुभववानुत्सानन्दमयो विज्ञानमयः, भोजनं च तत्तत्सुखानुभवकरणरूपा वृत्तिः, भोज्यं च भोगविषये सुखं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां द्वाभ्यां त्रयं त्रिकं तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा बुद्धिस्तृतीया त्रिसङ्ख्यापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्य पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणं शाण्डल्यस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नमत्यगात्माशिवगुरौ समर्प्या तदभिन्नत्वेनावलोकनीया ॥ १०२ ॥

अतुर्प्रीमाह ।

भूर्भुवश्च तथा स्वर्ग इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे चतुर्थी विल्वपत्रिका ॥ १०३ ॥

भूरिति । हे शिष्य भूर्भुवन्त्यस्या भूतानीति भूः पृथ्वी भुव-
श्चान्तरिक्षलोकस्तथा तद्वत्स्वर्गः स्वर्गलोक इतिपत्रत्रयान्वि-
तस्तेषांबन्धं पत्रपत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता-
बुद्धिश्चतुर्थी चतुःमङ्गलापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तवि-
षयिपुटीलक्षणाभिदललक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्रीच बुद्धि-
चिद्रूपे चेत्यपरिहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्मामिन्नप्रसगात्मशिवगुरौ
समर्प्या समर्पणीया तद्रूपेणानुमान्येति भावः ॥ १०३ ॥

पञ्चमी दर्शयति ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा सुप्तिरितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे पञ्चमी विल्वपत्रिका ॥ १०४ ॥

जाग्रदिति । हे शिष्य जाग्रद्विन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरित-
मित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्रद्विषयवासनावासित-
बुद्धौ मातीतिकः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, तथा
तद्वत्सुप्तिर्नाग्रत्स्वप्नविषयैः सह वृत्तिसहितबुद्धेरुत्थेन कार-
णाद्वानमात्रस्थितिरित्युपलक्षिता सुषुप्त्यवस्थेत्येवं पत्रत्रया-
न्विता पत्राणां दलानां पञ्चयं त्रिकं तेनाऽन्विता युक्ता बुद्धिः
पञ्चमी पञ्चमङ्गलापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तविषयिद-
लोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चेत्यपरिहितचि-
न्मात्ररूपे शिवे ब्रह्मामिन्नप्रसगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्प-
णीया तद्रूपेणानुमान्येति भावः ॥ १०४ ॥

षष्ठी दर्शयति ।

स्थूलं सूक्ष्मं कारणालयमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे पट्टिका विल्वपत्रिका ॥ १०५ ॥

स्थूलमिति । हे क्षिप्य स्थूल पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूप
समष्टिर्याष्टिस्थूलशरीर, सूक्ष्मपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूप सप्तद
शायनक समष्टिलिङ्गशरीर, कागधारय स्थूलसूक्ष्मशरीरप्रकृ-
तिरूपमज्ञानमयाष्टरुपाष्टरूप कारणशरीरमिति पञ्चतयान्विता-
इति उक्तविध यत्पत्राणा दलाना त्रय त्रिक तेनान्विता युक्ता
शुद्धिः पट्टिका पद्मद्वयापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्याक्त-
प्रकारविपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पात्रका पञ्ची
चिद्रूप चरहिताचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशि-
गुरो समर्प्यार्पितव्या तन्मासत्वेनाऽनुभाव्येति भावः ॥ १०५ ॥
इदानीं मङ्गली विल्वपत्री दर्शयति ।

अविद्या संसृतिर्जीव इति पत्रतयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे सप्तमी विल्वपत्रिका ॥ १०६ ॥

अविद्येति । हे क्षिप्य अविद्या मलिनमत्त्वप्रधाना मल्ल-
सशरूपा जीवत्वोपाधिभूता, मसृतिः मसरति मसरतीति स-
सृति समार', जीवो जीवति ससार विपरीतज्ञानेति जीवः
प्राणोपाधिमान् ससारी चिदाभाम इति पत्रतयान्विता=इत्यर्थं
यत्पत्राणा दलाना त्रय त्रिक तेनान्विता युक्ता शुद्धः सप्तमी
सप्तद्वयापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्याक्तपात्रविपुटीलक्षण-
त्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पात्रकवागरूपा चिद्रूप चे-
त्तारहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिगुरो म
मर्प्या समर्पणीया तन्मासत्वेन चिन्तनीयति भावः ॥ १०६ ॥

अष्टमी विल्वपत्री लक्षयति ।

उत्पत्तिश्च स्थितिर्नाश इति पत्रतयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे द्वादशी विल्वपत्रिका ॥ १०७ ॥

उत्पाचारति । हे शिष्य उत्पात्तिर्जगतः स्वस्य बोद्धवः, स्थितिश्च स्वधर्मस्थानलक्षणमर्यादापाननं स्वयं च तदाचरणं, नाशश्च संहार इति पत्रत्रयान्विता इत्येव यत्पत्राणां दत्तानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धाश्चिद्रूपे चैतपरहिताचन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्मा-
विष्णुमत्परात्मशिवगुरोरावष्टम्यष्टमंरूपापूरणी विल्वपत्रिका वि-
ल्वस्योक्तांशविषुटीलक्षणत्रिदशोपलक्षितचिदाश्रयमस्य पत्रिका
पत्री समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेनानुभारूपेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

नवमीं पत्रिकां दर्शयति ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे नवमी विल्वपत्रिका ॥ १०८ ॥

प्रक्षोभ । हे शिष्य ब्रह्माभिरिच्छिः सर्वजगज्जनकंतेन ममिद्धः,
विष्णुश्च जगत्पालकत्वेन ममिद्धो हरिः, तथा रुद्रद्रुद्रः सर्वसंहारकः
शिव इति पत्रत्रयान्विता इत्येव यत्पत्राणां दत्तानां त्रयं त्रिकं
तेनान्विता युक्ता बुद्धाश्चिद्रूपे नवमंरूपापूरणी विल्वपत्रिका वि-
ल्वस्योक्तांशविषुटीलक्षणत्रिदशोपलक्षितचिदाश्रयमस्य पत्रिकेवांशरूपा
चिद्रूपं चैतपरहिताचन्मात्रस्वरूपे शिवे सुखरूप मत्पराभिन्नब्र-
ह्मगुरो समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माविष्णुमत्परात्मशिवगुरुमात्रतया-
ऽवलोकनीयेति भावः ॥ १०८ ॥

दशमीं विल्वपत्रीं लक्षयति ।

तमो रजस्तथा सत्त्वमिति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे दशमी विल्वपत्रिका ॥ १०९ ॥

तम इति । हे शिष्य तम आररणात्मकं मोहम्रयाचं स्वा-

स्वाविस्मृतिकारणमत्र तमःशब्देन ग्राह्यं, रजश्च चाञ्जल्यधर्मवत्त-
र्धजगदुत्पत्त्यादिक्रियाकारणं लोभाददृष्ट्युपलक्षणमत्र ग्राह्यं, त-
था तद्वत्स्त्वं प्रकाशस्वरूपं सर्वजगज्ज्ञानकारणं धर्ममीत्याद्युपल-
क्षितमिति पत्रत्रयान्विता=इत्येवं प्रकारं यत्पत्राणां दलानां त्रयं-
त्रिकं तेनान्विता संयुक्ता शुद्धिर्दशमी दशसङ्ख्यापूरणी विल्व-
पात्रका विल्वस्योक्तविधात्रिपुटीत्रिदलोपाक्षतस्य चिदाभासस्य
पत्रिकेवाशभूता चिद्रूपे चेत्यराहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे
ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया मत्पगभिन्नब्रह्म-
मात्ररूपेण भावनीयेति भावः ॥ १०९ ॥

एकादशीं विल्वपत्रीं प्रदर्शयति ।

त्वन्ताऽहन्ता तथेदंत्वमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे रुद्राख्या विल्वपत्रिका॥ ११० ॥

त्वेतेति । हे शिष्य त्वन्ता स्वभिन्नपुरुषविषयकस्वमत्यक्षता,
अहन्ता स्वान्यपदेहद्रवसहितसाधिष्ठानचिदाभासता, तथा तद्व-
दिदंत्व स्वान्यस्वद्रवत्वांमितिपत्रत्रयान्विता=इत्येवंप्रकारं यत्प-
त्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता शुद्धी रुद्राख्या रुद्रा
एकादशेत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता एकादशीत्यर्थः,
विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तविपुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य
पत्रिकेवाशभूता चिद्रूपे चेत्यराहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे
ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नमत्पगा-
त्मशिवगुरुरूपमात्रत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ ११० ॥

इदानीमुक्तविल्वपत्रार्पणसंग्रहस्य तत्फलं दर्शयति ।

एकादशीताः कथिताः शम्भवाः विल्वपत्रिकाः ।

एताभिरर्चितः शम्भु सद्यो मुक्तिं प्रयच्छति॥ १११ ॥

एकादशेति । हे शिष्य एता मया निरूपिता इमा एका-
दशैकादशमङ्ग्याः शाम्भवाः शाम्भवसम्पादिति शाम्भुः सकल-
जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नमखगानन्दात्माशिवगुरुस्तस्यैताः शा-
म्भवास्तदर्पणेनोक्तविधेन तत्सम्बन्धीकृता विल्वपत्रिका वि-
ल्वस्योक्तत्रिपुटीलक्षणविलोपनक्षितचिदाभासस्य पत्रिकाः प-
त्राणीवांशभूताः सन्तिः ता मया ते कथिता निरूपिताः,
किञ्चैताभिराभिरेकादशसङ्ख्याविल्वपत्रिकाभिः कृत्वा शाम्भुः श-
मुखं भवसम्पादिति शाम्भुब्रह्माभिन्नमत्यगात्माशिवगुरुरर्चितः
पूजितस्तत्तद्वृत्तिलयेनाखण्डैकरसश्चिन्तितश्चेयदि तर्हि सद्यस्त-
त्कालमेव मुक्तिं मोक्षं प्रयच्छति वदाति ॥ १११ ॥

एवमेकादशविल्वपत्रार्पणं निरूपयेदानीमष्टमूर्तिपूजननिर्ण-
यनिरूपणं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाष्टमूर्तिपूजनम् ।

अथेति । अथैकादशविल्वपत्रिकाभिर्गणनिरूपणानन्तर-
मष्टमूर्तिपूजननिर्णयोऽष्टाष्टसङ्ख्या याः शिवस्य मूर्तय
आकृतयः कथिताः शैवशास्त्रेषु सिद्धादिनाम्पस्ताभिः क्रियते
याञ्चिवस्य पूजनमर्चनं, यद्वा तासामेव पूजनं तस्य निर्णयो नि-
श्चयः क्रियत इति शेषः । तदेव सफल निरूपयति ।

शर्वो भयो रुद्र उग्रो भीमः पशुपतिस्तथा ।

महादेवस्तथेशान इति मूर्तिप्रपूजनम् ॥ ११२ ॥

शर्व इति द्वाभ्याप । हे शिष्य शर्वः शरान्वात धारयतीति
शर्वः विशीर्यमाणदेहोपलक्षितमाणिभारणोपलक्षित्वा पृथ्वीम-
कृतिदेहः, भवः सैव पृथ्वी भवत्यस्यादुत्ययत इति भयो जलम्-
'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इत्यादिकया श्रुत्या 'अज्यः पृथिवी'ति

श्रुत्या च पृथिव्यादिष्टोष्टेर्जलकारणत्वनिरूपणाज्जनमकृतिरूप
इत्यर्थः, रुद्रो दाहकत्वेन रोदयोति सर्वं जगदिदं रुद्रोऽग्निप्रकृति-
रूपस्तेजोमूर्तिरित्यर्थः, उग्रस्तेजआदिभूतर्मातिकानां श्लाघकत्वाद्-
नोग्रो वायुर्वायुप्रकृतिर्मातिरित्यर्थः, तथा भीमः सर्वराट्वादिभू-
तर्मातिकलयात्मकत्वेन सर्वर्मातिहेतुरन्नाकाशास्तत्प्रकृतिमूर्त्युपल-
सितः, तथा तद्वत्पशुपतिः पशु जीवं स्वोपाधितया पाति रक्षती-
ति पशुपतिरत्र मनःप्रकृतिमूर्तिरिति भावः, महादेवो महान्मन-
सोऽपि श्रेष्ठो देवश्चिद्रूपो विज्ञानशब्दवाच्यत्वात्मवसंभारक्रीडा-
साधनभूतो बुद्धिप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा तद्वदीशान् ईष्टे जी-
वान्स्वशक्तिस्त्वेन भेरयति असावीशानोऽहङ्कारप्रकृतिमूर्ति-
रित्येवं मूर्तिप्रपूजनमष्टौ प्रकृतय एवाष्टौ मूर्तिप्रपूजाभिरुपाधि-
भिस्तत्तत्वासित्वेनोपलसित प्रयगभिन्नमस्त्येनैव भवदैव चि-
त्त्वं तदेवाष्टमूर्तिप्रपूजनं न त्वन्यल्लौकिकमष्टमूर्तिप्रपूजन-
मिति भावः ॥ ११२ ॥

नन्वेतदष्टमूर्त्युपलसिताखण्डचिन्मात्रचिन्तनरूपपूजनेन किं-
फलमिसाक्षच्छ्रुतदर्शयति ।

अष्टौ प्रकृतिरूपाणि कष्टान्यष्टैव देहिनः ।

स्वष्टं मूर्तिभिरष्टाभिरष्टमूर्तिर्हरत्यसी ॥ ११३ ॥

अष्टाविनि । हे शिष्य यानि अष्टावष्टावृद्धानि प्रकृतिरूपा-
णि प्रकृतेः पराभिपायाः प्रकृतेः 'अपरेणमिनस्त्वन्यां प्र-
कृतिं विद्धि मे परामि'त्यादिना 'यथा सन्धार्यते जगदि'त्यन्तेन
वाच्येन भगवतोक्ताया रूपाणि आकृतयः मन्ति ।

‘भूमिगणो नष्टो वायुः स्व मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीष मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ ॥

इति गौतोक्तानि देहिनः साधिष्ठानदेहद्रव्यमुहितचिदा-
भामम्याष्टैवाष्टमहद्यान्पेव कष्टानि दुःस्वानि ज्ञेयानि स्पष्टमे-
तत्तामिदमेव तानि अष्टौ प्रकृतिरूपाणि दुःस्वानि अभावुक्त-
निघाऽष्टमूर्तिरात्माऽष्टमूर्तीनामष्टप्रकृत्युपाधीनां साक्षित्वेना-
ऽनुमान्यन्तो । ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुगुणाभिरष्टमहद्या-
भिर्मूर्तिभिराकृतिभिर्हरांत निवारयति अष्टप्रकृत्यष्टमूर्त्युपल-
क्षिताष्टप्रकृतिसाक्षिप्रत्यगाभिन्नप्रत्यक्षचैतन्यशिवगुरुवस्तुसन्धानलक्ष-
णेन पूजनेनाष्टप्रकृतिवाचेन तत्तज्जन्यदुःस्वानिर्वात्तः फलं स्या-
दिति भावः ॥ ११३ ॥

एवमष्टमूर्तिपूजनं निर्णीयेदानीं प्रदक्षिणं निर्णेतुं गद्येन
प्रतिजानीते ।

अथ प्रदक्षिणनिर्णयः ।

अथेति । अथाष्टमूर्तिपूजनानर्णयानन्तरं प्रदक्षिणनिर्णयः
शिवपूजायां प्रदक्षिणनामको य उपचारस्तस्यात्र पूजायां नि-
र्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेवाह पद्येन ।

अपर्यन्तो महादेवस्तस्य कल्पशतैरपि ।

न स्यात्प्रदक्षिणं तेन शिवस्यार्थं प्रदक्षिणम् ॥ ११४ ॥

अपर्यन्त इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो दे-
शकालवस्तुभिर्देवश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरु-
पर्यन्तो न विद्यते परितः सर्वतोऽन्तोऽवाच्छित्तिर्यस्य स तथावि-
धोऽनन्त इत्यर्थः, अस्ति अत एव तस्य प्रत्यगाभिन्नप्रत्यक्षव-
गुरोः कल्पशतैरपि कल्पानां द्विपराधोपलक्षितमहाकल्पानां
शनानि शतकानि अपरिमितानि शतकानीत्यर्थः, तैरपि त-
त्सारिमितकालेनापीति भावः, प्रदक्षिणं सर्वप्रकारेण दक्षिण-

भागे कृत्वा गमनं चिदाशामस्य न स्वात्र भवेत्तेन हेतुना शि-
वस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरर्थ एकदेश एव प्रदासिणं
प्रकृष्टं दासिणं प्रत्यगाभिन्नब्रह्माचिन्तने दत्तत्वमस्तीति ज्ञेयम्, अत
एव लोकेपि सोममूत्रानुल्लङ्घनं चिह्नं दृश्यत इति भावः ॥ ११४ ॥

एवं प्रदासिणं निर्णोपेदानीं गल्लवाद्यं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ गल्लवाद्यविचारः ।

अथेति । अथ प्रदासिणविचारानन्तरं गल्लवाद्यविचारः
शिवाग्रे यद्गल्लवाद्यं क्रियते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
शेषः । तमेव पद्येन प्रदर्शयति ।

यथा स्वरूपं देवस्य तथा वक्तुं न शक्यते ।

स्तुतिर्वा गल्लवाद्यं वा तेन शम्भोर्द्वयं समम् ॥ ११५ ॥

अथेति । हे शिष्य देवस्य चिन्मात्ररूपिणो ब्रह्माभिन्नप्र-
त्यगात्मशिवगुरोर्यथा यादृक्स्वरूपमाकृतिरस्ति तथा सादृक्-
स्तु वचनेन प्रोक्तमादितुं न शक्यते न समर्थते तेन वचन-
मात्रस्य शिवस्वरूपविषयीकरणेन निरर्थकत्वाच्छिवप्रसादहे-
तुत्वेन सार्थकत्वाच्च स्तुतिर्वा स्तोत्रं च गल्लवाद्यं वा कपोल-
बादनध्वनिरपीति द्वयं युग्मं शम्भोः शं सुखं भवसत्मादिति
शम्भुः समस्तजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य
ममं तुल्यं ज्ञेयं गल्लवाद्योपलक्षणेन यान्यशक्त्याव्यक्तशब्दजा-
तस्य निरर्थक्येन समस्तगाहेतुत्वेन च सम्पगनुमन्धानमेवात्र
पूजायां गल्लवाद्यामात भावः ॥ ११५ ॥

एवं गल्लवाद्यं निर्णोपेदानीं नमस्कारं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ नमस्कारविचारः ।

अथेति । अथ गङ्गवाद्यनिर्णयानन्तरं नमस्कारनिर्णयो नमस्काराविधौषचारस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

प्रेमनिर्भरभावेन दण्डवत्पतितैर्भुवि ।

महादेवो नमस्कार्यो गलितत्वादहङ्कृतैः ॥११६॥

मेमेति । हे शिष्य प्रेमनिर्भरभावेन प्रेम्णः स्नेहस्य यो निर्भरभावो निरतिशयत्वं तेन कृत्वाऽहङ्कृतेरहङ्कारस्य गलितत्वादिनष्टत्वादेतोर्भुवि भवस्यस्माज्जीवेश्वरत्वादिरूपः प्रपश्यति भूर्भुवः आभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन् दण्डवद्यथा दण्डः स्वाधारभूतभूमाषभिमानराहितः पतति तद्वच्च काञ्चन पिच्छीनो भवति तथा पतितैरेकीभावं प्राप्तैश्चिदामासैर्महादेवो महानपरिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपो देवः प्रत्येकन्यरूप आत्मशिवगुरुर्नमस्कार्यो नमस्कर्तुं योग्यो नाम्यैरेत्यर्थः, अहङ्काराद्युपाधिपरित्यागेन चिदामासानां प्रसङ्गाभिन्नब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनमेवात्र पूजायां नमस्कार इति भावः ॥ ११६ ॥

एवं नमस्कारं निर्णयिदानीं समापनं निर्येतुं पद्येन प्रतिज्ञानीति ।

अथ क्षमापनम् ।

अथेति । अथ नमस्कारनिर्णयानन्तरं क्षमापननिर्णयः क्षमापनं समाधापनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मानुष्यमपि संप्राप्य पूजितो न महेश्वरः ।

अपराधो महाज्ञातः क्षमस्वेति मुहुर्वदेव ॥११७॥

मानुष्यमिति । हे गिष्य मानुष्यं मनुष्यजन्मापि संपाप्य
लब्धापि महेश्वरो महान्देशाद्यपरिच्छिन्न ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः
प्रसगात्पेश्वरस्त्वारीषाधिष्ठानं न पूजितः सर्वं परिस्रज्य ना-
हतोऽयमेव पहाच्छ्रेष्ठोऽपराधो जागो जातः सम्भूतस्त्रिमि-
मपराधं क्षमस्व सहस्वेति एवं मुहुः पुनः पुनर्वदेद्द्यूयात्स्वा-
त्मानं प्रति ॥ ११७ ॥

एवं क्षमापनं निर्णयेदानीं विमर्जनं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ विमर्जननिर्णयः ।

अथेति । अथ क्षमापननिर्णयानन्तरं विमर्जननिर्णयो वि-
सर्जनस्योद्गामनस्य निर्णयो विचारः । क्रियते इति शेषः । तमेव
पथेनाह ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादित्रिसर्जनम् ।

एतस्यां शिवपूजायामेतदेव विसर्जनम् ॥ ११८ ॥

अथेति । हे शिष्य ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वः । दिविस-
र्जनं ज्ञत्वं ज्ञागेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिसहितत्वं, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रिय-
प्राणक्रियामहितत्वं, भोक्तृत्वं योग्यावयवजन्यसुखदुःखित्वं, जी-
वत्वं प्राणोपहितसारोपद्रानोचिदाभामत्वम्, एतानि आदीनि चेष्टां
तेषां चर्गाणां विमर्जनं प्रत्यगोभये ब्रह्माणि परिस्रामोऽत्य-
न्नाभाविचिन्तनं यत्तदेतदेवैतस्यां पूजायामुक्तप्रकाराणां पूजा-
यापत्त्यां ब्रह्मापन्नमत्तमात्मशिवगुरुचिन्तनरूपायामर्चायां त-
दाकारवृत्ताऽऽद्वयरूपायामित्यर्थः, विसर्जनमुत्थापनं नान्य-
दित्यर्थः ॥ ११८ ॥

इदानीमेतत्पूजनमाहात्म्यमाह ।

आज्ञाकरत्वमायाति पुरुषार्थचतुष्टयी ।

यतोऽस्याः शिवपूजाया महिमा केन वर्ण्यताम् ॥ ११९ ॥

आज्ञाकरत्वांमिति । हे शिष्य यतः कारणादुक्तविधया पूजया कृतया पुरुषार्थचतुष्टयी पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां चतुष्टयी चतुष्कमाज्ञाकरत्वमाज्ञाकारित्वमायाति भाप्रोति तद्वशा भवतीत्यर्थः, पुरुषार्थेषु मध्ये यस्मै यस्मै यं यं वदति तस्य तस्य स कथत इति भावः, तत्तस्मात्कारणादस्या अत्रोक्ततत्तत्तथायाः शिवपूजायाः शिवो ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मगुरुस्तदाकाररुसादररूपाया अर्चया महिमा पदत्तं केन वक्ता वाक्यपञ्चन वर्ण्यतां निरूप्यतां वागविषयत्वात्स्वतश्चानन्तत्वाच्च वर्णनाहंति भावः ॥ ११९ ॥

इदानीमस्यामधिकारिस्वरूपनिरूपणं तदौलभ्यनिरूपणपूर्वकमाह ।

तत्त्वतो यः शिवं वेद स वेद शिवपूजनम् ।

कस्तत्त्वतः शिवं वेद को वेद शिवपूजनम् ॥ १२० ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसादे शिवपूजाशतक पञ्चाशततमम् ॥ ५० ॥

तत्त्वत इति । हे शिष्य यः कोऽपि पुरुषः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्तत्त्वतो यायाध्यैः शिवं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मशिवगुरुं वेद जानाति स पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य भक्त्यगभिन्नब्रह्माभिन्नगुरोः पूजनमर्चनं तदाकाररुसादररूपमित्यर्थः, वेद जानाति तस्य च दीर्घार्थं दर्शयति क इति, हे शिष्य कः पुरुषस्तत्त्वतो यायाध्यैः शिवं ब्रह्माभिन्नमत्यगानन्दात्माश्वगुरुं वेद जानाति न कोपीत्यर्थः, अतः का पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य ब्रह्माभिन्नम-

मगानन्दात्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारवृत्त्यादरूपमर्चनं वेद
जानाति न कोपि जानातीत्यर्थः, 'को अद्वा वेद क इह प्रवो-
चत्कुत आज्ञावा कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जने-
नाथाको वेद यत आवसूवेति श्रुतेः । अत्र ध्याननिर्णायकश्लो-
कस्य व्याख्यानरूपाणां षोडशश्लोकानां तद्व्याख्येये ध्यायेन्निर्णयं
महेश्वरमिति श्लोकेन तत्र विनास्य शतकत्वं ज्ञेयं, द्वयोश्च माहात्म्या-
धिकारिनिरूपकपोरापि तत्रैवान्तर्भावः ॥ १२० ॥

इति श्रीनट्टहस्तिशिष्यदिवाकरविरचितार्था बोधसारार्थदीप्तौ शि-
वपूजाशतकार्यप्रकाशः पञ्चाशत्तमः ॥ ५० ॥

अथ बोधसारप्रशंसा ।

एवं शिवपूजाशतकं निरूप्येदानीं मुमुक्षूणांमैव ग्रन्थे तस्यु-
क्तादताप सर्वाऽन्यग्रन्थाननादस्यात्रैव प्रवृत्तये चास्य ग्रन्थस्वा-
न्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ्य दिदर्शयिष्ये बोधसारमशसारूपमष्टश्लोकं मक-
रणमारभमाण आह गद्येन ।

अथ बोधसारप्रशंसा ।

अथेति । अथ शिवपूजाशतकनिरूपणानन्तरं बोधसारम-
शंसा बोधसारस्य बोधसारनामकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रशंसा स्तुति-
रस्यां सा तथोक्ता—एतन्नामकं प्रकण्ठमित्यर्थः, निरूप्यत इति
शेषः । तत्रादावेतद्ग्रन्थस्य श्रेष्ठ्यं सहेतुकमाह ।

आदौ गुरुस्तत्रो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम् ।

मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तमः ॥ १ ॥

आदाविति । हे शिष्य यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थ आदौ
प्रारम्भे गुरुस्तत्रो गुरोर्मोक्षसाधनभूतं ज्ञानमुख्यं जीवन्मुक्त्यपवि-
पयं तत्प्रतिपादकं महावाक्यं च तदुपदेष्टुर्वैशिकस्य स्तवः स्तु-

तिर्यस्मिन्स तथोक्त एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, अस्ति । मान्ते
चाऽवसानेपि शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पू-
जनं तदाकारवृत्तिचिन्तनरूपं यत्र तत्तथोक्तं शिवपूजाशतकना-
मकं प्रकरणमित्यस्यर्थः, अस्ति । किञ्च यत्र बोधभारनाम्नि ग्रन्थे
मध्ये मध्यभागे मुकुन्दस्मरणं तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणमि-
षेण मुकुन्दस्य मुक्तिदातुर्जीवब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशद्वारा मुक्तिस-
मर्पकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः स्मरणं चिन्तनं यस्मिन्स्तत्त-
थोक्तं तुरीयतुलसीपत्रपूजानामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूपितम-
स्ति एवमादिमध्यान्ते मङ्गलप्रतिपादनादत्र स उत्कल्लणो मङ्ग-
लवपनिबद्धो बोधसारो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं सारो मुख्या-
र्थो वर्णनीयो यत्र स तथाविष एतन्नामको ग्रन्थ उत्तमो-
ऽन्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः, यत्र भाष्यमम्पतिर्यङ्गलादीनि म-
ङ्गलमध्यामि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते सिद्धार्थघोतका-
नि सिद्धार्थाध्यैतृकाणि च स्युरिति अतोऽस्य महाशास्त्रस्वाद-
सिद्धार्थबोधनशक्तिमत्त्वाच्चैतत्पाठकानां सिद्धार्थमापकत्वादपि सु-
मुख्यणापदैव प्रवर्तितुं योग्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

उक्तं श्रेष्ठ्यमेव ददयितुं विशेषणैर्विशिनष्टि ।

सिद्धार्थः सुगमार्थश्च विशेषैर्बहुभिर्भुतः ।

अन्यस्त्वेतादृशस्तात न भूतो न भविष्यति ॥ २ ॥

सिद्धार्थ इति । सिद्धार्थः सिद्धः स्वतः सिद्धो जीवब्रह्मैक्य-
रूपोऽयस्तात्पर्यतया वर्णनीयो यस्मिन् स तथोक्तः, कर्कशत्वं
निवारयति सुगमार्थश्च सुगमः सुबोधोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य स
तथोक्तः, मनोरञ्जकत्वमाह विशेषैरिति, बहुभिरनेकविधैः रूप-
कैर्दृष्टो मुक्तोऽस्ति, अतो हे तात हे शिष्य एतादृश एतत्तुर्यो

ग्रन्थः शास्त्रं न भूतो नैव केनापि कृतो न मनिष्यति न कोपि
कारिष्यति अतो वर्धमानोप एतच्चुल्लो ग्रन्थो नास्ति अतोऽयम-
तिश्रेष्ठत्वादावरणीय इति भावः ॥ २ ॥

ननु स्वरूपेन भवाद्भिरस्यातिप्रशंसा क्रियत इत्याशङ्क्याह ।

न स्तोमि न च निन्दामि कथयामि यथास्थितम् ।

एकैकस्मिन्निह श्लोके प्रोक्तः सिद्धान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

नेति । हे शिष्य अहमिदं ग्रन्थं न स्तौषि न प्रशंसामि च
पुनर्न निन्दामि न गद्दीमि किन्तु यथास्थितं यथार्थमेव कथ-
यामि निरूपयामि तत्किं यथार्थमित्यत आह एकैकस्माञ्जति,
इहास्मिन्ग्रन्थ एकैकस्मिन् एकैकध्यानपोः समाहार एकैकं त-
स्मिन्नेकैकस्मिन् श्लोके पद्ये प्रत्येकश्लोकमित्यर्थः, सिद्धान्तनिर्णयो
सिद्धान्तस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य निर्णयो निश्चयः प्रोक्तः कथितो
ऽस्ति ममस्तशास्त्रतात्पर्यभूतं जीवब्रह्मैक्यमव श्लोके श्लोके नि-
रूपितमित्यतोऽयमत्यद्भुतो ग्रन्थ इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेकसहस्रमरूपापरिमितानेकशास्त्रप्रतिपादिततात्पर्यस्यै-
कैकस्मिन् श्लोके कथं प्रतिपादनं कृतमिति सम्भाव्यमित्याशङ्क्या
सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

यथा ब्रह्माण्डसर्वस्वं पिण्डे पिण्डे निरूपितम् ।

तथा सिद्धान्तसर्वस्वं श्लोके श्लोके निरूपितम् ॥ ४ ॥

यथेति । हे शिष्य यथा यद्ब्रह्मायदसर्वस्वं ब्रह्माण्डस्य स-
र्वस्वं सर्वपदार्थजातं ब्रह्मेन्द्रध्रुवसूर्यचन्द्रादिविपीलिकान्तं पदार्थ-
जातं पञ्चाशत्कोट्योजनविस्तृतदेशस्यमपि पिण्डे पिण्डे प्रत्येक-
देहे सप्तविंशतिपरिमिते निरूपितं प्रतिपादितमस्ति तन्मूढानाम-
सम्भावितमपि योगिनां प्रत्यक्षमेवानुभूयते ज्ञानवतां च तथा

तद्विद्वान्तसर्वस्वं विद्वान्तस्यानेकशास्त्रप्रतिपादितस्य तात्पर्य-
रहस्यस्य जीवेन्द्रैकरूपस्य सर्वस्वं स्वरूपं श्लोके श्लोके पद्ये पद्ये
निरूपितं कथितं तन्मूढानामसम्भावितमपि ज्ञानिना त्वन्नुभूयत
एवेति मन्मावनाऽत्र मुमुक्षुभिः कार्येति भावः ॥ ४ ॥

इदानीमविद्यानाशनेऽस्य प्रतापं दर्शयति ।

अविद्योन्मूलकुहालस्त्वविद्यादात्रपात्रकः ।

अविद्यामृगशार्दूलस्त्वविद्यागजकेसरी ॥ ५ ॥

अविद्यान्मूलकुहालं इत्यादिभिरविद्यास्वप्नजामर इत्यन्तै-
श्वर्यभिः पदैः । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्योन्मूलकु-
हालोऽविद्यैव पृथिवीस्थानीया तस्या उन्मूलनं त्वननं तत्र
तनिकरणश्रियाकरणभूतः बाह्यविशेषोऽस्ति, किञ्चायं बो-
धसारोऽविद्यादात्रपात्रकोऽविद्याऽज्ञानं तदेव दात्रो वर्त तस्य
पात्रकोऽग्निरिव दाहको भवति, किञ्चाऽविद्यामृगशार्द-
लोऽयं बोधसारोऽविद्यैव मृगो हरिणस्तस्य शार्दूलो
व्याघ्र इव घातकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽवि-
द्यागजकेसरी=अविद्यैव गजस्थानीया तस्य केसरी सिंह इव
घातको भवति ॥ ५ ॥

अविद्याजीवगरलमविद्याकण्ठकृच्छुरी ।

अविद्यालवणस्याऽऽप अविद्याप्रलपणवः ॥ ६ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्याजीवगरलम-
विद्या मूलाज्ञानं तदेव जीवो जीवनं तस्य गरलं विषमिव नाशको
भवति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकण्ठकृच्छुरी=अविद्याऽज्ञा-
नमेव कण्ठस्थानीया तं कुन्तति ज्वेदयतीति स तयामृता
कृच्छुरी=एतन्नामक आयुषविशेषनामको भवति, किञ्चायं बोध-

सारोऽविद्यालवणस्याऽविद्याऽज्ञानमेव लवणस्यानीयं तस्याऽऽपो
जलमिव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याप्रलया-
र्थोऽविद्येव घृष्टिस्थानीया तस्याः प्रलयार्णवः प्रलयकालीनः
समुद्र इव नाशकोऽस्ति ॥ ६ ॥

किञ्च ।

अविद्याशैलदम्भौलिरविद्यान्धकशङ्करः ।

अविद्याकंसगोविन्दस्त्वविद्याचण्डचण्डिका ॥ ७ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्याशैलद-
म्भौलिरविद्याऽज्ञानमेव शैलः पर्वतस्तस्य दम्भौलिरशनिरिव
नाशकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽविद्यान्धकशङ्करोऽविद्या-
ऽज्ञानमेवान्धकोऽन्धकनामासुरस्त्वस्य शङ्करः शिव इव
नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकंसगोविदोऽ-
विद्याऽज्ञानमेव कंस औग्रसैनस्तस्य गोविन्दः कृष्ण इव ना-
शकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याचण्डचण्डिकाऽविद्या-
ऽज्ञानमेव चण्डचण्डनामासुरस्त्वस्य चण्डिका दुर्गेव नाशको-
ऽस्ति ॥ ७ ॥

किञ्च ।

अविद्यादाहशीतांशुरविद्याध्वान्तभास्करः ।

तथैव बोधसारोऽयमविद्यास्वप्नजागरः ॥ ८ ॥

इति बोधसारप्रशंसा ॥ ५१ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्यादाहशीतांशु-
रविद्याऽज्ञानमेव दाहः सन्नापस्तस्य शीतांशुश्चन्द्र इव नाशको-
ऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याध्वान्तभास्करोऽविद्याऽज्ञा-
नमेव ध्वान्तः तमस्तस्य भास्कर इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं

मत्कृतः प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थोऽविद्यास्व-
प्नजागरोऽविद्यैवाज्ञानमेव स्वप्नः स्वप्नावस्था तस्य जागरो जा-
गृतिरिव निवर्त्तकोऽस्ति, इत परं पुनः पश्चात्तिकं वक्तव्यमस्ति
न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरत्रिरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
बोधसारप्रशंसार्थप्रकाश एकपञ्चाशत्तम ॥ ५१ ॥

अथ बोधसारोपासना ।

एवं बोधसारप्रशस्ता निरूप्येदानीं गुर्वविब्रक्षान्तमर्षपक्षा-
र्यानामस्मिन्ग्रन्थे समारोपणेनैतद्ग्रन्थावृणौ कृताया चित्तैकाग्र्य-
स्य सिद्धेरेतद्ग्रन्थनाम्नो बोधनारस्य बोधसारपदार्थयोर्जीवब्र-
ह्मणोर्विरुद्धाशं स्पष्टका भागवतागनक्षणया लक्षिते मत्सम्ब्रह्मैक्ये
साक्षात्कारज्ञानमुदेतीति सुमुख्या गन्दमज्ञानागस्य ग्रन्थस्योपा-
सन विधातु बोधसारोपासनाख्य प्रकरणं नवश्लोकमारभमाण
आह गयेन ।

अथ बोधसारोपासना ।

अथेति । अथ बोधमारभणानिरूपणानन्तरं बोधसारो-
पासना बोधसारस्योपागमोपास्तिर्निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ
स्वगुरुत्व बोधसारे समारोप्य बोधसारपदलक्ष्य जीवब्रह्मैक्य-
मपि समारोप्योपासनं स्वकृतं शिष्यं प्रत्याययति ।

गुरुर्मे बोधसारोऽयं यतो ज्ञानप्रदो मम ।

शिष्यो मे बोधसारोऽयं यमुद्दिश्य वदाम्यहम् ॥ १ ॥

गुरुरिति । हे शिष्य अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनाम-
को ग्रन्थो मे मम गुरुर्जीवब्रह्मैक्यविषयकाहब्रह्मास्मीतिस्वरूपज्ञा-

नोपदेष्टाऽऽचार्योऽस्ति, कुत इत्यत आह यत इति, यतः कारणा-
 न्मम मेऽयं बोधसारो ज्ञानप्रदो ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्य-
 विषयकबोधस्याऽहं ब्रह्मास्मीत्याकारस्य भवः प्रवृत्ताऽत इति
 योजनं, लोकेऽपि ज्ञानभदादरेण गुरुत्वमभिदेः । अयमाशयः—गुरु-
 बोधमारयोग्यं चिन्तय बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्मैक्य-
 योरैक्यं चिन्तनीयमिति, ननु गुरुबोधब्रह्मणामैक्यचिन्तनं भव-
 तु शिष्यं बोधयितुं प्रवृत्तस्य तस्मिन्तनो भेदमतीत्या तत्खण्डनं
 स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तं चिन्तनाखण्डत्वाय तस्यापि ते-
 न सर्वैक्य सम्पाद्यमित्याशयेनाह शिष्य इति, अयं बोधसारो ग्र-
 न्थस्तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च मे मम शिष्यश्लाघोऽस्तु
 कुत इत्यत आह यमिति, यत इत्यनुवर्तनीयं यतः कारणाद-
 ह्महम्पदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा सन्नपि सकृर्धर्मबाधिताभासो
 भूत्वाऽयं बोधसारं ग्रन्थं तद्वाक्य जीवब्रह्मैक्यं बोधय बोध्य-
 स्वेन विषयीकृत्य वदामि कथयामि अतः शिष्येऽपि मम बोधमा-
 रग्रन्थत्वं गुरुत्वमाहते तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च समारोप्य
 शिष्यग्रन्थब्रह्माभिज्ञानगतात्मनामभिज्ञत्वानुसन्धानलक्षणं ध्या-
 नं न खण्डयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि स्वामिपतीतो तत्खण्डना स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि
 तत्खण्डनाभावं दर्शयान् ।

स्वामी मे बोधसारेऽयं मां पालयति यः सदा ।

सेवको बोधसारे मे मम सेवां करोति यः ॥ २ ॥

स्वामीति । अयं बोधसारेऽयं ग्रन्थस्तः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा
 तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च मे मम स्वामी रोषोऽस्ति कुत इत्यत
 आह यमिति, यतः कारणाद्यो बोधसारस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्मा-
 भिन्नपरमात्मा च मां गदनुसन्धानवन्त चिदाभासरूपं मया-

सारं स्वसत्तापदानेन सर्वकालं पालयति रक्षांत अतः स्वाभि-
सेवाकाले तत्पतीतौ सखा बोधसारोपास्तिखण्डना न स्यादिति
भाषः, ननु तर्हि स्वसेवरूपनीतौ तादृच्छिन्नः स्यादित्याशङ्क्य त-
त्रापि तादृच्छित्यभावं सम्भावयति सेवक इति, अयं प्रत्यक्षो बो-
धसारो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तत्प्रतिपादका ग्रन्थश्च तदभिन्नो
मे मम मेवको भृत्योऽस्ति कुत इत्यत आह ममति, यतः कार-
णाद्यो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मात्रस्य चिदाभासस्य सेशमङ्गीकृतिं भजनं
च वा करोत संपादयति अतः सेवकमत्यगभिन्नब्रह्मग्रन्थानामे-
कत्वानुसन्धानलक्षणे ध्याने मति नोपासनाखण्डन सम्भवतीति
भाषः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि स्वदेशमम्बन्धिमुह्यन्तीतौ सा स्यादित्याशङ्क्य
तत्रापि ध्यानविच्छित्यभावं दर्शयति ।

सुहृन्मे बोधसारोऽयं सर्वं जानाति मद्रतम् ।

सखा मे बोधसारोऽयं यस्मिन्दृष्टे सुखं मम ॥ ६ ॥

सुहृदिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्त-
त्प्रतिपाद्य प्रत्यगभिन्न ब्रह्म च मे मम सुहृत्सम्बन्धेन प्रीतिमा-
न्मयस्ति तत्रोपपत्तिमाह सर्वमिति, यतः कारणान्मद्वत मयि
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनि तदभिन्नचिदाभासेऽस्मच्छब्दगान्धे गत
विद्यमानं सर्वं समस्तमात्मत्वानात्मात्वेन स्थितमृषयमपि जानाति
वेत्ति सामान्यरूपेणाऽन इति योज्य पूर्वत, अत्र सुहृद्ग्रन्थमग-
गभिन्नब्रह्मणा क्रमतो व्युत्क्रमतश्चैतानुसन्धान न ध्यानविच्छि-
त्तिरिति भावः, ननु मित्रे मित्रत्वमनीतौ तादृच्छेदः स्यादित्या-
शङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति सखात, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो

बोधसारनामको ग्रन्थो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम सत्त्वो-
पकारि मित्रमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यस्मिन्निति, यतः कारणाद्य-
स्मिन्बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्नब्रह्माणि च दृढेऽव-
लोकिते सति मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नस्य मे चिदाभा-
सस्य सुखमानन्दो भवति अत इति योज्यम्, अत्र च मित्रग्रन्थ-
तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्लमव्युत्क्रमाभ्यामैक्यानुसन्धानेन
नोपास्तिखण्डनेति भावः ॥ ३ ॥

ननु गृहकर्मणि आवश्यकं तत्प्रतीत्योपास्तिविच्छेदो भवे-
दित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं साधयति ।

गृहं मे बोधसारोऽयं यत्रैव निवासाभ्यहम् ।

आरामो बोधसारो मे विहारो यत्र मामकः ॥ ४ ॥

गृहमिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधमारनामको ग्रन्थ-
स्तत्प्रतिपाद्य ब्रह्म च मे मम तदभिन्नत्वं स्वस्मिन्ननुगन्धानवत-
श्चिदाभासस्य गृहे मन्दिरमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत्रैवेति, अहं
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुगन्धानश्चिदाभासो यत्रैव बो-
धमारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डं ब्रह्मणि चाभेदेन निवसामि
वाच करोमि यतः कारणादन इति योज्यम्, अत्र च गृहग्रन्थप्रत्य-
गभिन्नब्रह्मणां क्लमव्युत्क्रमाभ्यामैक्यानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति प्रदर्शितं बोध्यं,
ननु तर्पागमादिप्रतीक्षां तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद-
विच्छेदं सम्भावयमानं आराममिति, अयं प्रत्यक्षो बोधमारो ग्रन्थ-
स्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नत्वानुस-
न्धानवतश्चिदाभासपाराम उपानमस्ति तत्रोपपत्तिमाह वि-
हार इति, यतः कारणाद्यत्र बाधमारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डाचि-
दानि च मायको मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-

सन्दर्भतश्चिदाभासस्यानं मामको विहारः क्रीडा भवति अन इति योज्यम्, अवधारामग्रन्थग्रहणामैकपानुमन्वानेन ध्यानं विच्छिन्नं न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि कान्तादिप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति ।

कान्ता मे बोधसारोऽयं यमालिङ्ग्य स्वप्नाम्बहम् ।

मनो मे बोधसारोऽयं मननं येन जायते ॥ ५ ॥

कान्तेति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मना च मे मम तदभिन्नस्वत्वानुमन्वानवतश्चिदाभासस्य कान्ता सुन्दरी भवती भार्याऽस्ति तत्रोपपत्तिमाह यमिति, यतः कारणादहं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मनाऽभिन्नस्वत्वानुसंदधानश्चिदाभासो यं बोधसारं ग्रन्थं तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मानं आलिङ्ग्य परिरभ्य स्वप्नामि निद्रामि मयश्चयिस्मृतिरूपं निद्रामनुभवामि, अन कान्ताग्रन्थतत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नमत्यगात्मनामैकपानुमन्वानेन नोपासनाविच्छित्तिरिति भावः, ननु मनसोऽनुमन्वागे तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तत्रभावं सम्भावयति, मम इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं मत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे मम मत्यगभिन्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्तिन्ननुमन्वानवतश्चिदाभासस्य मनः सङ्कल्पात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह मननमिति, यतः कारणाद्येन ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यमत्यगभिन्नब्रह्मणा च मननं युक्तिपूर्वकश्रुतार्थावधारणं जायते भवति अन इति योज्यम्, अत्र क्रमतो व्युत्क्रमतश्च मनोग्रन्थमत्यगभिन्नब्रह्मणामैकपानुमन्वानेन नोपासनाविच्छेदः स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि बुद्ध्यनुसन्धाने सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद-
भावं दर्शयति ।

बुद्धिर्मे बोधसारोऽयं परमं बुध्यते यया ।

चित्तं मे बोधसारोऽयं येन चेतामि तत्पदे ॥ ६ ॥

बुद्धिरिति । अयं मत्सत्तो बोधमारो बोधमारनामको ग्र-
न्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्मात्मत्वं
स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यचिदाभासस्य बुद्धिर्निश्च-
यात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह परममिति, यतः कार-
णाद्येन ग्रन्थरूपया तत्प्रतिपाद्यब्रह्मात्मैक्यरूपया च निश्चया-
त्मिकान्तःकरणरूपया परमं कार्यकारणातीतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म-
चैतन्यं बुध्यते ज्ञापनेऽत इति योज्यम्, अथ च बुद्धिग्रन्थप्रतीति-
पाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन न तद्विच्छेदः स्यादिति
भावः, ननु तर्हि चित्तानुसन्धाने तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य त-
त्रापि तदभावं सम्पादयति चित्तमिति, अयं मत्सत्तो बोधमारो
ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं च मे मम प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यस्य चिदाभा-
सस्य चित्तं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचैतन्यानुसन्धानकर्तृन्तःकरणम-
स्ति तत्रोपपत्तिमाह यतः कारणाद्येन बोधसारेण ग्रन्थेन तत्प्र-
तिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च तदनुसन्धानवतोऽन्तःकरणेन चा
ऽहं प्रगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवाच्यचिदाभासोऽस्मच्छ-
ब्दवाच्यस्तत्पदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा चेतामिन्ननुसन्धानवान्प्रधा-
मि अत इति योज्यम्, अत्रापि चित्तग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्या
नुसन्धानेन नोपापनाविच्छित्तिः स्यादितिः भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्ह्यहकारानुसन्धानं तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्याह ।

अहङ्कारो बोधसारो बोधसारोऽहमेवं हि ।

शरीरं बोधसारो मे ममता यत्त भूयसी ॥ ७ ॥

अहङ्कार इति । अयं मत्त्यक्षरोस्तत्परिहिनो बोधमारो ग्रन्थ-
स्तत्पतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः मत्त्यगात्मा चाऽहङ्कारः शरीरवशेऽहं
मत्त्यवान्साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽस्ति; किञ्चाऽहमेव सा
धिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास एव बोधसारग्रन्थस्तत्पतिपाद्यो ब्र-
ह्माभिन्नः मत्त्यगात्मा चाऽस्ति हि अभिर्द्धं ब्रह्माभिन्नमत्त्यगात्म-
चिदाभासयोगैक्यं ज्ञानिर्गन्तव्यं भावः । इदमत्र महावाक्यं ज्ञेयग-
हङ्कारग्रन्थस्तत्पतिपाद्यमत्त्यगभिन्नमह्यणामभिन्नत्वानुसन्धानं रूपं
ध्यानमत्र विहितमिति भावः, ननु शरीरवशमतीतीं संहियका-
हमः कथं बोधमारग्रन्थस्तत्पतिपाद्यमत्त्यगभिन्नमह्यणं सदैक्यं
सम्भाव्यगिर्याशङ्क्य शरीरस्यापि साभ्यां सदैक्यानुसन्धानं वि-
धत्ते शरीरमिति, अयं बोधसारः मत्त्यसो बोधसारनामको ग्रन्थः
मत्त्यगभिन्नं ब्रह्मयैव न्यं च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानव-
तश्चिदाभासस्येत्यर्थः, शरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणारूपं देहवशम-
भि न तु बोधसारात्तत्पृथगस्तीत्यर्थः, तत्रोपपत्तिमाह ममनेति;
यतः कारणं यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे तत्पतिपाद्ये मत्त्यगभि-
न्ने ब्रह्माभि च मे मत्त्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदा-
भासस्य मम ममता मन्वीयत्वबुद्धिज्ञानावस्थायां देह इव भू-
यस्तुक्कृष्टाऽस्ति अत्र इति योजयाम्, अत्र च बोधसारग्रन्थस्तत्प-
ति ॥ यत्र ब्रह्माभिन्नमत्त्यगात्मदेहानामभेदानुसन्धानेनाहमो ब्रह्मा-
भिन्नमत्त्यगात्मग्रन्थाभ्यां सदैक्यमनुसन्धानं शक्यमिति भावः ॥ ७ ॥

इदानीं प्राणमतीतावापि सत्सम्भावयति ।

प्राणो मे बोधसारोऽयं ममता यत्त भूयसी ।

जीवो मे बोधसारोऽयं येन जीवाम्यहं सदा ॥ ८ ॥

प्राण इति । अयं बोधसारः प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्र-
तिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं
स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्राणो जीवोपाधिः प्राण-
नामको वायुरस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः करणाद्
सौ बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम
मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्रिय-
त्रोऽतिशयेन मिथोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्रापि प्राणग्र-
न्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामभेदानुसन्धानेन नोपासनाक्षतिरिति भा-
षः, जीवप्रतीतावपि तद्विच्छेदं दर्शयति जीव इति, अयं प्र-
त्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्न-
प्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दध-
तोऽहम्पदवाच्यस्य चिदाभासस्य जीवो देही जीवनमित्यर्थः,
अस्ति तत्रोपपत्तिमाह येनेति, अहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननु-
सन्दधानश्चिदाभासः तदा सर्वकालं येन बोधसारग्रन्थेन तत्प्र-
तिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना च जीवामि प्राणान्धारयामि अत
इति योज्यम्, अत्र च ग्रन्थजीवब्रह्मणोऽप्यनुसन्धानेन नोपास-
नाक्षतिरिति भावः ॥ ८ ॥

ईश्वरमतीती बोधाननाविच्छेदाभावं सम्भावयति ।

ईश्वरो बोधसारो मे यतो मुक्तिप्रदो मम ।

बोधसारः परं ब्रह्म बोधसारात्परं नहि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतो बोधसारे बोधसारोपासनं द्विप-
ञ्चाशत्तमम् ॥ ५२ ॥

ईश्वर इति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-
 न्वानवतोऽहम्पदवाच्यचिदाभासस्येत्यर्थः, ईश्वर उपास्पोऽस्ति
 तत्रोपपात्तमाह यत इति, यतः काणादयं बोधसारो ग्रन्थस्त-
 त्मतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मि-
 न्ननुमन्वानवतोऽहदाभासस्येत्यर्थः, मुक्तिप्रदो मुक्तिं मोक्षं प्रद-
 दाति समर्पयतीति स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र
 ग्रन्थेश्वरब्रह्मणोपभेदानुसन्धाने नोपासनासत्तिरिति भावः, ब्रह्मम-
 तीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति बोधसार इति, परं कार्य
 कारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु बोधसा-
 रो बोधसारनामको ग्रन्थ एवास्ति अतो बोधसाराङ्गन्यासत्प्र-
 तिपाद्यात्मवस्तुनश्च परमन्यत्किमपि वस्तु नास्ति हि प्रसिद्धमेत-
 न्मम, अवेदमाकृतम्—उपासनात्रैविध्यमुत्तमं मध्यममधमं चेति भे-
 दाद्, उत्तमं च गुर्वादीश्वरान्तोक्तपदार्थानामस्य ग्रन्थस्य चैतद्ग-
 न्यप्रतिपाद्यविषयभूते जीवब्रह्मैक्ये समारोपणेन निरन्तरं जीवब्र-
 ह्मैक्यमाप्रचिन्तनं, मध्यमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थानामेतद्गन्यप्र-
 तिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्चैतस्मिन्बोधसारे ग्रन्थे समारोपणेनैत-
 द्गन्यमात्रत्वानुसन्धानं निरन्तरम्, अधमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थ-
 जात एतद्गन्यस्य तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्च निरन्तरमनुस-
 न्धानम्, एतेषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते तेषां च यथाधिकार-
 रमुपासने कृते जीवब्रह्मैक्यापरोक्षज्ञानमाप्स्या मुक्तिर्भवतीति ॥९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यविरचिताकरनिरचितायां बोधसाराध्यात्मौ
 बोधसारोपासनार्थकाशो द्विपञ्चाशत्तमः ॥ ५२ ॥

एवं ग्रन्थं परिसमाप्येदानीमस्य प्रामाण्यसिद्धये पठेनाह ।

उपनिषदि बने ये पुष्पिता मन्त्रवृक्षाः

सुरभिकुसुममेषामेकमेकं विविच्य ।

संमरसपदलब्धै वाङ्मयैरेवपुष्पै-

नरहरिसुधियैतत्पूजितं बोधलिङ्गम् ॥ १ ॥

उपनिषदीति । हे शिष्य ये प्रसिद्धा वेदान्तेषूपनिषदि
 उप समीपे निषण्णं श्रेयो मौसलक्षणं यस्यां सोपनिषत्स्यां त-
 द्रूपे वनेऽरण्ये सम्भजनीये देशे इत्यर्थः, आविष्टलिङ्गेन विशेष-
 णविशेष्यभावः, मन्त्रवृत्ता मन्त्राः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याद्या
 वृत्ता इव वृत्ता इमाः सर्वाज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चवृक्षकत्वादित्य-
 र्थः, पुष्पिताः प्रस्फुटार्थकुसुमिताः सन्ति एषामुक्तानां मन्त्र-
 त्वसाक्षात्सुपनिषद्जनस्थितम्फुटार्थकुसुमितमन्त्रवृत्ताणां सुरभि-
 वृत्तात्मवासनाप्रदत्वेन सुगन्धि एकमेकं मत्पेकं मत्पेकं पृथक्पृ-
 थक्कुसुममर्थरूपं पुष्पं विविच्य समूहीकृत्य यथा नरहरिसुधिया
 न रानीति नरो वैराग्यपूर्वकप्रपञ्चविध्यात्त्वानुसन्धानवानृणा-
 दृशो यो हरिर्देवनिवृत्त्या स्वधारणागतमुमुक्षुजनदुःखनिवर्तकः
 सन्नरहरिर्गुरुस्मिन्नमुष्टु शोभना स्थिरत्वसम्पन्ना धीर्बुद्धिनि-
 श्चयात्मिकान्तःकरणावृत्तिर्यस्य स तथोक्तम्वेन तद्रूपत्वं प्राप्तेन
 यथा समरसपदलब्धै समः सदैकरूपो रम आनन्दो यत्र स
 तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य लब्धिः प्राप्तस्तस्यै तदर्थं वाङ्मयैर्वा-
 न्ग्यैरेव पुष्पैः कुसुमैरेतन्मत्पत्तस्यै बोधलिङ्गं बोधः मत्पगभि-
 न्नवृत्तापरोक्षविषयकं ज्ञानं तेनैव लिङ्गत्वे साक्षात्क्रियते यत्तथो-
 क्तं ब्रह्म पूजितमर्चितमनुमोन्वितामित्यर्थः, अतोऽस्य मामाग्यमभ्यु-
 पेतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य श्रेष्ठ्यज्ञानपूर्वमेतत्पदनं विपत्ते ।

बुधजनाहितकारी संप्रदायानुसारी

परमसुखनिधानं मोहमुक्तेर्निदानम् ।

नरहरिविहितोयं बोधवृक्षस्य तोऽयं

कुमतिवनकुठारः पठ्यतां बोधसारः ॥ २ ॥

बुधजनेति । बुधजनहितकारी बुधा ज्ञानिनो ये जना लो-
कास्तेषां हितं मोक्षं करोति स त्रयोक्तः श्रद्धादिसम्पन्नानां मो-
क्षप्रद इत्यर्थः, किञ्च संप्रदायानुसारी संप्रदाय उपदेष्टृपुरुषा-
णां परम्परा तमनुमरतीति स त्रयोक्तः संप्रदायागत इत्यर्थः,
किञ्च परमसुखनिधानं परमं निरतिशयं यद्गुणसम्पन्नस्य प्रस-
स्वरूपं सुलभमानन्दस्तस्य -निधानं द्रव्यपूर्णं पात्रमिव पात्रभूतो
ऽस्ति, किञ्च मोक्षमुक्तेर्मोहान्मूलाज्ञानान्मुक्तिर्मोक्षस्तस्या निश्चा-
नं मूलकारणं हेतुरित्यर्थः, किञ्च नरहरिविहितो नरहरिर्वि-
ष्णोर्भगवत्पितात्मनो मम गुरुस्तेन विहितो विरचितः, किञ्च
बोधवृक्षस्य बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मोपपत्तापरोक्षज्ञानं स एव
वृक्षोऽज्ञाननत्कार्यमपञ्चपोर्वृक्षकत्वाद्वृक्षस्तस्य तोयं जलमिव
जीवनोपायभूतः, किञ्च कुमतिवनकुठारः कुत्सितता निन्दिता म-
तिर्बुद्धिः संसारासक्तिरूपा सैव वनमरणं तस्या वा वनं सम्म-
जनविषयः प्रपञ्चस्तस्य कुठारः परशुरिवच्छेदने समर्थः, अयं
प्रत्यक्षो बोधसार एतन्नामको ग्रन्थः पठ्यतामपीयतां मुमुक्षुभि-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतद्ग्रन्थपाठे मुमुक्षुन्प्रवर्त्त्येदानीमेतस्येश्वरार्पणासम्भव-
निरूपणेनैव समर्पणं द्योतयति ।

गुरुभिर्दीक्षितानां हि सर्वमेतेश्वरार्पणम् ।

अयं तु बोधसारोऽस्य स्वात्मैव परमेशितुः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिविरचितो बोधसारः समाप्तः ॥ ग्रन्थसंख्या १०५२ ॥

गुरुभिरिति । गुरुभिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्त्वं गहनावगहारा

बोधपद्भिर्देशिकैर्दीक्षितानामुपदिष्टानां पुरुषभौरेयाणां सर्व-
मेव लौकिकं वैदिकं च समस्तमपि कर्मेश्वरार्पणमीश्वरे स-
र्वाधारभूते सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि अर्पणं मत्त्वानमेव भवति । हि
मसिद्धमेतच्छ्रुतौ स्मृतौ च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति
भोता नान्योतोस्ति विज्ञाते' यादिश्रुतेः, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
रि'त्यादिस्मृतेश्च । अनोऽयं मत्पक्षो बोधसारस्तु बोधसारनाम-
को ग्रन्थस्तुपक्षेनास्य ग्रन्थस्यान्यसमस्तग्रन्थेभ्यो विलक्षणत्वं
सूचितं, परमेशितुः परमः कार्यकारणातीत ईशितेश्वरो ब्रह्मा-
भिन्नमत्पक्षात्मा तस्य बोधसाररूपत्वसामान्यादुभयोरपीक्षया,
अस्य ज्ञानिना मत्पक्षत्वेनानुभूयमानस्यात्मनः स्वात्मैव स्वस्व
रूपमेवास्ति अतः समर्पकस्य समर्प्यस्य च समर्पणस्यापि अ-
सम्भवारसमर्पणं न सम्भवतीत्येवं निश्चय एवात्र समर्पणं ना-
म्यादिति भावः ॥ ३ ॥

नरहरिपदमेवाल्लग्नविज्ञानसारो

बुधजनहितकृत्ये बोधमारार्थबीप्तिम् ।

बुधदिनकरताडो मुक्तये सज्जनानां

मकृत जनशरण्यस्तेन तृप्तात्परात्मा ॥ १ ॥

सन्तः कृपालवस्तब्धाः समन्तु मम साहसम् ।

स्वाधिकारमदृष्ट्वैव यदुक्तं समिणो हि ते ॥ २ ॥

शाके गजत्रिमुनिभूमिमिते तु वर्ये ।

रामादिनामशशिचिदायिते तपस्ये ।

पक्षे सिन्धे सुतशशाङ्कतिथौ श्वरे

व्याख्या समाप्तिमगमद्विबुधैकबन्धा ॥ ३ ॥

बोधसारार्थदीप्ताख्या व्याख्येयं भावबोधिनी ।

दिङ्मात्रेण रचिता नरसिंहमसादतः ॥ ४ ॥

रनि भीनरहरिशिष्यादियाकरविरचिता बोधसारार्थदीप्ताख्या
रचिता समाप्ता ॥ ग्रन्थसङ्ख्या १२००० ॥

THE VEDANTA.

ITS DOCTRINE OF DIVINE PERSONALITY.

BY

K. SUNDARARAMA IYER, M.A.

*author of "Vedānta—Its Ethical Aspect,"
and "Dharma and Life."*

SAIV
IYE

SRIRANGAM :

SRI VANI VILAS PRESS,

1926.

PREFATORY NOTE.

 HIS little book is intended both to establish the Vedantic doctrine of God's Personality and to deal critically with various existing misconceptions regarding it. Though the tone is often controversial, the aim of every discussion is constructive—to lead up to a conclusion which will satisfy the human spirit and fortify its instincts of love and piety to the Supreme Being. The author hopes in a later pamphlet to deal fully with the topic of Bhakti and develop to its full extent the positive and practical aspect of man's relations to God.

K. S.

CONTENTS.

CHAPTER.

I.	Brahman and Isvara	1
II.	The Personal God (Saguna Brahma)	10
III.	Isvara as Originator and Lord of the Universe	26
IV.	Isvara's Cosmic Purpose	40
V.	The Jivatman's Spiritual Evolution	53
VI.	Isvara as the World's Helper	66
VII.	Is Isvara Finite or Infinite	79
VIII.	Is Isvara merely a Society of Selves	93
IX.	Isvara and the Problem of Evil	109
X.	Isvara and Human Freedom	121
XI.	Isvara—Has he Anger	134
XII.	Isvara—and the need of a Mediator	150

APPENDICES

I.	The Vedanta on Free-will and Necessity	...	167
II.	The Doctrine of Eternal Hell in India	...	187

CONTENTS.

CHAPTER.

I.	Brahman and Isvara	1
II.	The Personal God (Saguna Brahma)	10
III.	Isvara as Originator and Lord of the Universe	26
IV.	Isvara's Cosmic Purpose	40
V.	The Jivatman's Spiritual Evolution	53
VI.	Isvara as the World's Helper	66
VII.	Is Isvara Finite or Infinite	79
VIII.	Is Isvara merely a Society of Selves	93
IX.	Isvara and the Problem of Evil	109
X.	Isvara and Human Freedom	121
XI.	Isvara—Has he Anger	134
XII.	Isvara—and the need of a Mediator	150

APPENDICES.

I.	The Vedānta on Free-will and Necessity	...	167
II.	The Doctrine of Eternal Hell in India	...	187

